ISSN - 2347-7075
Impact Factor - 8.141

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH

An International Double-Blind Peer Reviewed / Bi-Monthly / Referred / Open Access Research Journal

National Level Interdisciplinary & Multidisciplinary Conference
on

VISION OF THE MILLENNIUM INDIA 2047: ROLE OF HUMANITIES, SCIENCE & COMMERCE

Special Issue
Vol. 7 No. 8
January – February 2026

Chief Editor
Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat
Professor, Faculty of Commerce

Organized by
Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's
RAJMATA JIJAU MAHAVIDYALAYA KILLE-DHARUR, DIST. BEED, MS

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

ISSN–2347-7075 **Impact Factor–8.141**

January – February -2026

Volume - 7 Issue – 8

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
***Website:**https://ijaar.co.in*
Submit Your Research Paper on Email
Regular Issue: editor@ijaar.co.in
For Publication Call On - **8624946865**

Editorial & Advisory Board

Chief Editor

Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat
Professor, Faculty of Commerce
Rajmata Jijau Mahavidyalaya Kille Dharur

Executive Editors (Special Issue)

Dr. Nitin Baburao Kumbhar
Department of Hindi
Rajmata Jijau Mahavidyalaya Kille Dharur

Co-Editors

Prof. D. B. Jadhav	Dr. G. D. Sagar	Mr. L. S. Shinde
B.B. Sawant	Dr. B. S. Kale	Mr. M. D. Nirde
Dr. S. G. Basole	Dr. D. A. Bhosale	Mr. S. S. Ugle
Dr. V. S. Kedari	Dr. B. S. Jadhav	Mr. A. D. Solanke
Dr. R. C. Salve	Dr. R. R. Deshmukh	Dr. A. S. Ughade
Mr. V. D. Kapawar	Dr. K. V. Gavate	Dr. Chhaya Dapke
Mr. N. S. Waghmare	Dr. K. B. Ningule	Mr. A. L. Dongardive
Dr. A. R. Gade	Mr. L.S. Vairage	Dr. S. S. Patekar
Mr. B. S. Jogdand	Mr. A. U. Jogdand	Dr. S. B. Gaikwad
Mr. N. S. Shinde	Dr. N. U. Jadhav	Dr. D. N. Ghumbre
Dr. S. M. Dhoke	Mr. P. R. Surushe	Dr. D. P. Tadas
Dr. S. S. Jadhav	Dr. Shalini Dengle	Mr. P. D. Kundgar
Dr. Nanda Deshmukh	Mr. G. D. Karhale	Dr. P. B. Solanke

The Editors shall not be responsible for the originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Research paper's authors

Good Wishes Message

Hon. Shri Prakash Dada Solunke
President, Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, Chhatrapati Sambhajinagar

It gives me immense pleasure to express my heartfelt greetings to Rajmata Jijau Mahavidyalaya, Kille Dharur, for organizing the One Day National Conference on 6 February 2026 under the guidance of Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, Chhatrapati Sambhajinagar. Academic conferences of this nature play a vital role in nurturing intellectual curiosity, promoting research culture, and strengthening the academic ecosystem of higher education institutions.

In the present era of rapid transformation, the theme "Vision of the Millennium – India 2047: Role of Science, Humanities and Commerce" is both timely and inspiring. The future of India depends not only on technological advancement but also on ethical values, social awareness, and economic innovation. By integrating science, humanities, and commerce, this conference creates a meaningful platform for holistic thinking and national development.

I am delighted to note that the conference has received an overwhelming response with more than 215 research papers submitted from across India. Such enthusiastic participation demonstrates the growing commitment of academicians and researchers toward quality research and knowledge creation. These scholarly contributions will generate academic awareness, encourage innovative approaches, and address contemporary challenges relevant to society and the nation.

The presence of distinguished guests such as the Honorable Vice-Chancellor Dr. Valmik Sarvade of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar, and keynote speaker Dr. Anurag Shrivastava, Indore, will certainly add intellectual value to the conference proceedings. Their guidance will inspire young researchers and faculty members to pursue excellence in teaching and research.

Such national-level academic forums provide participants with opportunities for professional growth, networking, and collaborative research. They help scholars broaden perspectives, share best practices, and build confidence in presenting innovative ideas at a wider platform.

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal has always emphasized academic quality, social responsibility, and research-oriented education. The efforts of the Principal, organizing committee, coordinators, faculty members, and staff of Rajmata Jijau Mahavidyalaya, Kille Dharur, deserve special appreciation for their dedication and teamwork in making this event possible.

I extend my sincere congratulations to all contributors, researchers, and participants for their valuable involvement. I am confident that this conference will be academically fruitful and will contribute meaningfully to the vision of a progressive and developed India.

I wish the One Day National Conference a grand success.

Good Wishes Message

Hon. Satish Bhau Chavan
Secretary, Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, Chhatrapati Sambhajinagar

The One Day National Conference organized by Rajmata Jijau Mahavidyalaya, Kille Dharur, under the aegis of Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, Chhatrapati Sambhajinagar, scheduled on 6 February 2026, is a significant academic initiative aimed at strengthening research culture and intellectual engagement in higher education. Such national-level platforms encourage scholars and academicians to exchange ideas, promote innovation, and contribute meaningfully to the academic community. I sincerely appreciate the efforts of the organizing committee for undertaking this valuable initiative.

As India progresses towards the vision of a Developed India 2047, the theme "Vision of the Millennium – India 2047: Role of Science, Humanities and Commerce" is highly relevant and forward-looking. The integration of scientific research, human values from humanities, and innovative practices in commerce is essential for holistic national development. This conference provides an appropriate platform for interdisciplinary dialogue and critical reflection, which will help shape future academic and social perspectives.

The conference has received an impressive response from across the country, with more than 215 research papers submitted from different states of India. This enthusiastic participation reflects the national recognition of the conference and the commitment of researchers toward academic excellence. These contributions will enhance academic awareness and stimulate innovation in research by addressing contemporary issues, opportunities, and solutions relevant to nation-building.

The presence and guidance of the Honorable Vice-Chancellor Dr. Valmik Sarvade, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar, and the keynote speaker Dr. Anurag Shrivastava, Indore, will certainly inspire the participants and enrich the intellectual environment of the conference. Their experiences and insights will motivate young researchers and faculty members to pursue quality research with a broader vision.

Participation in this national conference will provide scholars, teachers, and researchers with opportunities for academic networking, professional development, and the exchange of innovative ideas. Such platforms help in building confidence, strengthening research skills, and creating meaningful academic collaborations at the national level.

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal has always been committed to promoting quality education, research, and social responsibility. The initiative taken by Rajmata Jijau Mahavidyalaya, Kille Dharur, reflects this vision and dedication. I congratulate the Principal, organizing committee, faculty members, and staff for their sincere efforts.

I extend my best wishes to all the dignitaries, researchers, faculty members, and participants for the grand success of this One Day National Conference. May this academic gathering contribute significantly to knowledge creation and the vision of a progressive and developed India.

Message from the Principal & Organising Chief

It is a matter of great pride and pleasure for me to welcome all the delegates, academicians, researchers, and participants to the One Day National Conference organized on 6 February 2026 at Rajmata Jijau Mahavidyalaya, Kille Dharur, under the aegis of Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, Chhatrapati Sambhajinagar.

In today's knowledge-driven world, academic institutions must move beyond traditional teaching and actively promote research, innovation, and interdisciplinary dialogue. The theme "Vision of the Millennium – India 2047: Role of Science, Humanities and Commerce" reflects the nation's aspiration to build a progressive, inclusive, and globally competitive India. This conference provides a meaningful platform to deliberate on how education, research, and social responsibility can collectively shape the future of our country.

I am pleased to note that this conference has received an overwhelming response with more than 215 research papers from across India. Such enthusiastic participation highlights the strong research culture among scholars and faculty members. These contributions will certainly generate academic awareness, promote innovative thinking, and provide solutions to emerging challenges in education, economy, and society.

The presence of eminent dignitaries like Hon'ble Vice-Chancellor Dr. Valmik Sarvade, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar, and keynote speaker Dr. Anurag Shrivastava, Indore, will enrich the intellectual environment of this conference. Their insights and experiences will motivate young researchers to pursue excellence in scholarship and professional development.

This national conference is not merely an academic event but a platform for collaboration, networking, and exchange of ideas among researchers from diverse disciplines. It encourages participants to broaden perspectives, strengthen research skills, and contribute meaningfully to national development.

Hon. Shri Prakash Dada Solunke, President, and Hon. Shri Satish Bhau Chavan, Secretary, Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, deserve special appreciation for their visionary leadership, continuous encouragement, and strong institutional support that made this national academic initiative possible.

I would also like to place on record my special appreciation for Prof. Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat for his visionary initiatives and untiring efforts in conceptualizing, coordinating, and strengthening the academic framework of this conference. His dedicated role in organizing the event and ensuring the quality publication of research papers has significantly contributed to the scholarly value and national visibility of this programme.

I also appreciate the committed efforts of the organizing committee, coordinators, editors, faculty members, non-teaching staff, and student volunteers whose teamwork has made this event possible.

I extend my best wishes to all presenters, participants, and organizers. I am confident that this One Day National Conference will be academically rewarding and will leave a lasting impact on research, innovation, and institutional growth.

With warm regards and best wishes for the grand success of the conference.

Dr. Gopal Kakade
Principal & Organising Chief
Rajmata Jijau Mahavidyalaya, Kille Dharur

Massage from Editor's Desk

It gives me immense pleasure to share my thoughts on the occasion of the One Day National Conference organized by Rajmata Jijau Mahavidyalaya, Kille Dharur, under the aegis of Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, Chhatrapati Sambhajinagar. The successful conceptualization of this conference has been possible because of the constant support and encouragement of the Honorable President Shri Prakash Dada Solunke, the respected Secretary Shri Satish Bhau Chavan, the members of the Local Management Committee, the Principal Dr. Gopal Kakade, Vice Principals Dr. Milind Gaikwad and Prof. Dr. Mahadev Jogade, Head of the English Department Dr. Balaji Navale, and all my esteemed colleague faculty members. Their guidance, cooperation, and confidence have played a vital role in shaping this national-level academic initiative.

This conference has received an overwhelming response from across India, with more than 215 research papers and academic contributions submitted by scholars, teachers, and researchers from different states. Such enthusiastic participation itself reflects the academic credibility and national relevance of this conference. These papers will certainly enhance academic awareness and encourage innovation in research by presenting new ideas, contemporary issues, and practical solutions relevant to national development.

As the Editor of the Conference Proceedings, I feel honoured to undertake the responsibility of editing, reviewing, organizing, and publishing all the research papers received for this conference. My sincere effort is to ensure that every contribution is presented in a systematic, high-quality, and academically meaningful form so that the work of researchers reaches a wider scholarly community. Research is not merely documentation; it is a process of knowledge creation that contributes to society, education, and nation-building. With this perspective, the editorial and publication work is being carried out with due care, academic integrity, and professionalism.

I extend my heartfelt congratulations to all the participating professors, researchers, academicians, and contributors who have responded positively to this national conference. Through your scholarly writings, you have strengthened the culture of research and intellectual dialogue. The ideas presented through these papers will be useful in shaping future academic policies, curriculum development, and research directions.

National conferences such as this provide a platform for confidence building, exchange of ideas, interdisciplinary interaction, and professional collaboration. The response received for this one-day national conference is truly encouraging and will inspire the organization of many more meaningful academic activities in the future.

Finally, I once again congratulate all researchers, faculty members, and organizers associated with this conference and convey my best wishes for their continued academic growth and success.

Dr. Indrajeet Ramdas Bhagat
Chief Editor and Conference Director
Professor, Commerce & Management
Rajmata Jijau Mahavidyalaya, Kille Dharur

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH
ISSN – 2347 -7075 (DOUBLE-BLIND Peer Reviewed) (Bi-Monthly Research Journal)
Vol. 7 No. 8
January - February 2026

TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
1	प्रो. डॉ. संजय जाधव	भारत-**2047’** के निर्माण में हिन्दी भाषा और साहित्य की भूमिका	1 to 6
2	डॉ. पुष्पा रमेश	विजन ऑफ़ द मिलेनियम इंडिया **2047:** अंतर्राष्ट्रीय व्यापार, वैश्वीकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था के विशेष संदर्भ में	7 to 15
3	डॉ.नितीन बाबूराव कुंभार	कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अनुवाद तकनीक और हिंदी भाषा का भविष्य	16 to 21
4	डॉ. अरविंद अंबादास घोड़के	सामाजिक प्रतिष्ठा के आड़ में नारी शोषण	22 to 24
5	डॉ. विशाल जैन	भारत **2047** के निर्माण में हिंदी भाषा और साहित्य की भूमिका	25 to 29
6	डॉ. दिलीप गिऱ्हे	भाषा संरचना और अनुवाद	30 to 34
7	श्री माधव शंकर नरवाडे	जनसंचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका	35 to 38
8	प्रा.व्ही.डी.कापावार डॉ एस.पी वटटमवार	वैश्वीकरण और हिंदी महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में आधुनिकताबोध	39 to 42
9	सायरा मुसा सय्यद	**2047** मे भारत मे हिंदी भाषा और साहित्य की भूमिका	43 to 45
10	डॉ. शीलेन्द्र कुमार	क्रांतिकारी आंदोलन में पश्चिमी उत्तर प्रदेश की महिलाओं का योगदान: आगरा, बरेली, मथुरा एवं इटावा जनपदों की महिला क्रांतिकारियों का विशेष संदर्भ	46 to 49
11	डॉ.जयश्री जैन	विकसित भारत विजन **2047** की परिकल्पना और लैंगिक समानता	50 to 52
12	अफसाना खातून महबूब शेख	वैश्वीकरण, अनुवाद और जनसंचार माध्यमों में हिंदी भाषा की बढ़ती प्रासंगिकता (विकसित भारत **2047**)	53 to 58
13	प्रा. परशुराम प्रभु राठोड	अनुवाद एवं भारतीय भाषाएँ	59 to 63
14	डॉ. राहुल चोखाजी साळवे	पर्यटन आणि स्थानीक इतिहास	64 to 66
15	डॉ. ज्ञानेश्वर आश्रुबा भोसले	आदिवासी साहित्य: संकल्पना व स्वरूप	67 to 71
16	प्रा.भरत मधुकर नलगे	विकसित भारत **2047 :** लोकप्रशासनाची बदलती भूमिका आणि आव्हाने	72 to 77
17	सौरभ एकनाथराव जाधव डॉ. देवीदास पांडुरंग खोडेवाड	चरित्रात्मक वाङ्मयातून घडलेले संत गाडगेबाबांचे विचारदर्शन	78 to 83
18	प्रा.डॉ.कावळे एस.टी.	भारताती आर्थिक सुधारणा व त्याचा उद्योगावर होणारा परिणाम : एक अभ्यास	84 to 86
19	डॉ.विलास गोपीनाथराव किर्दत	महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची डिजिटल ग्रंथालयाकडे होणारी वाटचाल : एक अभ्यास	87 to 91
20	डॉ. चांडक पवनकुमार विजयकुमारजी	भारतीय बाजारपेठेत व्यावसायिक नीतिमत्तेची भूमिका	92 to 96
21	सहा.प्रा.इनकर विक्रम सोनाजी	भारतीय संविधान आणि त्याची मूल्य	97 to 104

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
22	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	विकसित भारत आणि मराठी भाषा व साहित्य	105 to 108
23	जोगदंड बालासाहेब सखाराम	भारतामधील दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानता : सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन	109 to 115
24	डॉ. ज्ञानेश्वर शिंदे	भारतीय लोकशाहीतील प्रशासनाची सुशासानाची भूमिका	116 to 118
25	डॉ. विठ्ठल शंकरराव फुलारी	व्यवहारात्मक अर्थशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून आर्थिक साक्षरतेचा मानवी विकासावर होणारा परिणाम: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	119 to 125
26	डॉ. शिंदे प्रकाश ज्योतीराम	सुशासन निर्मितीत भारत सरकारचे ध्येय-धोरणे आणि त्यांचे परिणाम	126 to 131
27	डॉ. राहुल रघुनाथराव माने	व्यवसायिक निरक्षरतेचे कृषी क्षेत्रावर होणारे परिणाम – एक अभ्यास	132 to 136
28	प्रा. नागोराव संभाजी वाघमारे	विकसित भारतात भारतीय संविधानाच्या मूल्याचे महत्व	137 to 140
29	प्रा.डॉ.बोबडे बी.बी.	आपत्ती व्यवस्थापन काळाची गरज – एक अभ्यास	141 to 147
30	प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे	राष्ट्रीय विकासात मुस्लिम कवितेचे सामाजिक योगदान	148 to 155
31	रामेश्वर सिद्धेश्वर झोडगे	राजीव गांधींच्या कार्यकाळातील काँग्रेसचे धेय्यधोरणे आणि एकविसावे शतक	156 to 161
32	डॉ. जी. एन. सोनवणे	आपत्ती व्यवस्थापनात सशस्त्र सेनादलांची भूमिका : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	162 to 168
33	प्रा. मिलिंद प्र. कळंबे	राजकारण, लोकशाही आणि संविधानिक मूल्ये	169 to 172
34	गीता दिलीप उगले डॉ.डी.एन.जिगे	भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात कापूस पिकाचे योगदान	173 to 177
35	डॉ. अंकुश रामराव काळे	दलित कवयित्रीच्या कवितेतून अभिव्यक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातील विकसित भारत	178 to 181
36	श्री. सुनिल तुकाराम भोसले	ग्रंथालय: मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवाद	182 to 186
37	श्री. जयंत हंसराज मोरे प्रा.डॉ. विक्रम दहिफळे	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर	187 to 189
38	डॉ. दगडू तुकाराम घटकार	ग्रंथालय आणि कृत्रिम बुद्धिमता	190 to 193
39	डॉ. प्रियंका जयराम पवार	महाराष्ट्रातील औद्योगिक आजारपण: कारणे, परिणाम आणि उपाय	194 to 197
40	डॉ. अरूण पेंटावार	नगर परिषद निवडणुकीमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका (विशेष संदर्भ : महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणूक २०२५)	198 to 203
41	प्रा.डॉ.संभाजी बाबाराव सावंत	मराठी कवितेतील मानवी मूल्य	204 to 207
42	डॉ. बालाजी आनंदराव साबळे विष्णू भरतराव काळे	महिला सबलीकरणात सेवा क्षेत्राची भूमिका विशेष संदर्भ अहिल्यानगर जिल्हा	208 to 214
43	डॉ. एम. एस. कांबळे	भारतीय ईतिहास लेखणांची पूनर्लेखण मांडणी आणि आवश्यकता व प्राचीन ईतिहास लेखणाचे तत्कालीन महत्तव	215 to 217
44	बिडवे टी. एस.	सुशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा	218 to 224
45	डॉ. बाबासाहेब सुखदेव जाधव	तंत्रज्ञान डिजिटल युग आणि मराठी साहित्याचे भवितव्य	225 to 230
46	डॉ. ज्योती सुधाकर चव्हाण	भारताच्या विकासात ललितगद्य लेखनाचे योगदान	231 to 237

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
47	श्री. बजरंग बबन जाधव	मुद्रा व **MSME** कर्ज योजनांचा जालना जिल्ह्यातील उद्योजक विकासावर होणारा परिणाम	238 to 245
48	प्रा. बाबू भगवान सावंत	कृषी परिवर्तन आणि भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था	246 to 250
49	निकिता बळीराम तौर डॉ. रसिका वडालकर	स्मार्ट ज्ञानकेंद्र म्हणून ग्रंथालये:वाचक समाधानाचा अभ्यास	251 to 255
50	डॉ. सखाराम मारुती वांढरे	स्थानिक इतिहासात पर्यटनाची भूमिका	256 to 261
51	प्रा. गणेश तुकाराम मोकासरे	महीला सबलीकरण **: 2047** च्या विकसित भारताची गरज	262 to 264
52	डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी	विकसित भारत संकल्पना आणि साहित्य शोध	265 to 268
53	प्रो.डॉ. बाळासाहेब जाधव नानासाहेब बाबुराव कदम	वारकरी संत विचारधारा : एक संशोधनात्मक अभ्यास	269 to 273
54	डॉ. किशन कोंडिबा तेलगाणे	विकसित भारत आणि ग्रामीण ग्रंथालये : एक अभ्यास	274 to 278
55	प्रा.डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड	राष्ट्रीय विकासात स्वयंसेवी संस्थेची आणि नागरी समाजाची भूमिका	279 to 281

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

'भारत-2047' के निर्माण में हिन्दी भाषा और साहित्य की भूमिका

प्रो. डॉ. संजय जाधव
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
Corresponding Author – *प्रो. डॉ. संजय जाधव*
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

शोध सारांश:

भारत अपनी स्वतंत्रता की शताब्दी की ओर अग्रसर है। "भारत-2047" केवल एक काल-सीमा नहीं, बल्कि एक सशक्त, समावेशी, आत्मनिर्भर और सांस्कृतिक रूप से जागरूक राष्ट्र के निर्माण का संकल्प है। इस दीर्घकालीन राष्ट्रीय लक्ष्य की प्राप्ति में जहाँ विज्ञान, प्रौद्योगिकी, अर्थव्यवस्था और शासन की महत्त्वपूर्ण भूमिका होगी, वहीं भाषा और साहित्य—विशेषतः हिन्दी भाषा और उसका साहित्य—राष्ट्र की चेतना, संवेदना और दिशा निर्धारण में केन्द्रीय भूमिका निभाएँगे। क्योंकि किसी भी राष्ट्र का निर्माण केवल भौतिक संसाधनों से नहीं, बल्कि उसकी सांस्कृतिक आत्मा और वैचारिक आधार से होता है, और इस आत्मा का सर्वाधिक प्रभावी माध्यम भाषा ही है। हिन्दी भाषा भारत की बहुलतावादी संस्कृति की संवाहिका रही है। यह केवल संवाद का साधन नहीं, बल्कि जनमानस की अनुभूतियों, आकांक्षाओं और संघर्षों की अभिव्यक्ति है। स्वतंत्रता आंदोलन से लेकर समकालीन भारत तक हिन्दी ने राष्ट्र को एक भावनात्मक सूत्र में बाँधने का कार्य किया है। आज जब भारत 2047 की ओर बढ़ रहा है, तब हिन्दी की भूमिका और अधिक व्यापक हो जाती है—ज्ञान-विज्ञान की भाषा बनने से लेकर डिजिटल युग में लोक और वैश्विक के बीच सेतु का कार्य करने तक। हिन्दी साहित्य ने सदैव समाज को दिशा दी है। भक्ति आंदोलन की मानवतावादी चेतना, राष्ट्रीय जागरण के समय का देशप्रेम, प्रगतिशील साहित्य की सामाजिक प्रतिबद्धता और समकालीन साहित्य की बहुआयामी संवेदना इन सभी धाराओं ने भारतीय समाज को आत्मावलोकन और परिवर्तन के लिए प्रेरित किया है।

बीज शब्द : भारत 2047 के निर्माण में हिन्दी भाषा और साहित्य की भूमिका बहुभाषिकता.

प्रस्तावना:

भारत एक बहुभाषिक और बहुसांस्कृतिक राष्ट्र है। विविध भाषाएँ, संस्कृतियाँ, परंपराएँ और जीवन-दृष्टियाँ ही इसकी सबसे बड़ी शक्ति और पहचान हैं। यही विविधता भारत को विश्व के अन्य देशों से अलग करती है। भारत 2047 का स्वप्न—अर्थात स्वतंत्रता की शताब्दी पर एक विकसित, समरस और लोकतांत्रिक भारत—तभी साकार हो सकता है जब इस विविधता को विघटन का नहीं, बल्कि एकता का आधार बनाया जाए। इस संदर्भ में हिन्दी भाषा और साहित्य की भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण हो जाती है, क्योंकि भाषा केवल संप्रेषण का माध्यम नहीं, बल्कि समाज की चेतना, मूल्य और दिशा का निर्धारक होती है। भारत 2047 के निर्माण में हिन्दी साहित्य सामाजिक समता, नैतिक मूल्यों, लोकतांत्रिक चेतना और सांस्कृतिक आत्मविश्वास को सुदृढ़ करने का सशक्त माध्यम बन सकता है। यह साहित्य न केवल अतीत की स्मृति है, बल्कि भविष्य की दिशा भी निर्धारित करता है। वर्तमान वैश्वीकरण और तकनीकी क्रांति के दौर में हिन्दी के समक्ष अनेक चुनौतियाँ भी हैं और संभावनाएँ भी। एक ओर अंग्रेज़ी के प्रभुत्व और बाज़ारवादी संस्कृति का दबाव है, वहीं दूसरी ओर डिजिटल

माध्यमों, अनुवाद, ज्ञान-विज्ञान लेखन और वैश्विक संवाद के नए अवसर भी उपलब्ध हैं। यदि हिन्दी को शिक्षा, प्रशासन, विज्ञान, प्रौद्योगिकी और नवाचार की भाषा के रूप में सशक्त किया जाए, तो यह विकसित भारत 2047 के स्वप्न को जनसुलभ और जन-आधारित बनाने में निर्णायक भूमिका निभा सकती है।

अतः यह शोध आलेख इस तथ्य को रेखांकित करने का प्रयास करेगा कि भारत 2047 का निर्माण केवल आर्थिक और तकनीकी उन्नति से संभव नहीं है, बल्कि उसके लिए हिन्दी भाषा और साहित्य द्वारा पोषित सांस्कृतिक चेतना, सामाजिक संवेदना और राष्ट्रीय आत्मविश्वास भी अनिवार्य हैं। हिन्दी, अपने साहित्यिक वैभव और जनसंपर्क शक्ति के माध्यम से, न केवल भारत की पहचान को वैश्विक मंच पर प्रतिष्ठित कर सकती है, बल्कि आने वाली पीढ़ियों के लिए एक सशक्त, मूल्यनिष्ठ और आत्मनिर्भर राष्ट्र की आधारशिला भी रख सकती है।

शोधालेख के मुख्य उद्देश्य:

1. यात्रा वर्णन साहित्य का परिचय देना
2. यात्रा वृत्तांत की विशेषताओं को स्पष्ट करना
3. राहुल सांकृत्यान जी के व्यक्तित्व एवं कृतित्व का विवेचन करना
4. राहुल सांकृत्यान जी द्वारा लिखित यात्रा वृत्तांत 'मेरी यूरोप यात्रा' के विविध आयामों का विवेचन करना

राष्ट्र और भाषा का अंतःसंबंध:

राष्ट्र और भाषा के बीच अत्यन्त घनिष्ठ और गहरा अंतःसंबंध है। भाषा केवल संवाद का साधन नहीं, बल्कि राष्ट्र की आत्मा, संस्कृति, इतिहास और चेतना की वाहक होती है। किसी भी राष्ट्र की पहचान उसके भू-भाग से उतनी नहीं बनती, जितनी उसकी साझा भाषा, परंपराओं और सांस्कृतिक मूल्यों से बनती है। भाषा के माध्यम से ही राष्ट्र की सामूहिक स्मृति, विचारधारा और भावनाएँ पीढ़ी-दर-पीढ़ी संचारित होती हैं। भाषा राष्ट्र को भावनात्मक एकता प्रदान करती है। विभिन्न जातियों, वर्गों और समुदायों में बँटा समाज भाषा के माध्यम से एक सूत्र में बँधता है। यही कारण है कि स्वतंत्रता आंदोलनों में भाषा ने राष्ट्रीय चेतना को जागृत करने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई है। भारत में हिंदी, बंगला, तमिल, मराठी आदि भाषाओं ने जनता को संगठित कर औपनिवेशिक सत्ता के विरुद्ध संघर्ष को दिशा दी। "स्वतंत्रता के साथ-साथ हमारे राजनेताओं ने आत्माभिव्यक्ति की स्वतंत्रता का आंदोलन भी छेड़ा। भारत के लोग अंग्रेजी भाषा और अंग्रेजी शिक्षा के विरुद्ध बोलने लगे। हिंदी सीखना और बोलना स्वतंत्रता आंदोलन का एक अंग बन गया। लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक, महात्मा गाँधी, सुभाषचंद्र बोस, राजगोपालाचारी, महामना पं. मदन मोहन मालवीय, आचार्य नरेंद्र देव, राजर्षि पुरुषोत्तम दास टंडन आदि नेताओं ने हिंदी की अस्मिता को पहचाना और हिंदी के प्रचार-प्रसार में जुट गए। महात्मा गाँधी ने तो राष्ट्रभाषा हिंदी के आंदोलन को स्वतंत्रता आंदोलन के साथ जोड़ दिया। उन्होंने स्वयं हिंदी सीखी और अन्य लोगों को भी हिंदी सीखने के लिए प्रेरित किया। आजाद हिंद फौज में हिंदी का ही बोलबाला था।"1

अर्थात हिन्दी भाषा ने राष्ट्रवाद को केवल राजनीतिक नहीं, बल्कि सांस्कृतिक आधार भी प्रदान किया।

दूसरी ओर, राष्ट्र भाषा को संरक्षण और विकास का अवसर देता है। जब कोई भाषा राष्ट्र की पहचान बनती है, तो उसे प्रशासन, शिक्षा, साहित्य और जनजीवन में स्थान मिलता है। राष्ट्र की नीतियाँ भाषा के स्वरूप, मानकीकरण और प्रसार को प्रभावित करती हैं। स्वतंत्र भारत में भारतीय भाषाओं को संवैधानिक मान्यता देकर उन्हें राष्ट्रीय जीवन से

जोड़ा गया, जिससे भाषाई विविधता के साथ राष्ट्रीय एकता को बल मिला।

हालाँकि राष्ट्र और भाषा का संबंध सदैव सरल नहीं होता। बहुभाषी राष्ट्रों में किसी एक भाषा को अत्यधिक महत्त्व देने से अन्य भाषाओं के अस्तित्व पर संकट उत्पन्न हो सकता है। इससे क्षेत्रीय असंतोष और अलगाव की भावना भी जन्म ले सकती है। अतः एक परिपक्व राष्ट्र वही होता है जो एकता के साथ-साथ भाषाई विविधता का सम्मान करे और सभी भाषाओं को समान अवसर प्रदान करे।

भाषा राष्ट्र की आत्मा है और राष्ट्र भाषा का संरक्षक। दोनों एक-दूसरे के पूरक हैं। भाषा के बिना राष्ट्र की सांस्कृतिक पहचान अधूरी है और राष्ट्र के बिना भाषा का विकास सीमित। इसलिए राष्ट्र और भाषा के बीच संतुलित और संवेदनशील संबंध बनाए रखना किसी भी सशक्त और समृद्ध राष्ट्र के लिए अनिवार्य है।

भारत की बहुभाषिक– बहुसांस्कृतिक पहचान और हिन्दी:

बहुसांस्कृतिक पहचान (Multicultural Identity) का अर्थ है एक व्यक्ति का कई संस्कृतियों से जुड़ा होना, जबकि हिन्दी इस भारतीय बहुसांस्कृतिक समाज में एक महत्वपूर्ण कड़ी है जो विभिन्न भाषाई और सांस्कृतिक समूहों को जोड़ती है, विविधता का सम्मान करते हुए राष्ट्रीय एकता को बढ़ावा देती है और अनुवाद के माध्यम से सांस्कृतिक आदान-प्रदान का केंद्र बनती है, जिससे देश की समृद्ध विरासत और पहचान को एक साथ लाया जा सके। "बहुसांस्कृतिकता (Multiculturalisum) एक ऐसी अवधारणा है जो समाज में विभिन्न भाषाओं, संस्कृतियों, धर्मों और परम्पराओं के सह-अस्तित्व, सम्मान और सहयोग को महत्व देती है।"2 भारत में सैकड़ों भाषाएँ और बोलियाँ प्रचलित हैं। यह भाषाई विविधता भारतीय लोकतंत्र की आत्मा है। हिन्दी इस विविधता में एक सम्पर्क भाषा के रूप में विकसित हुई है, जिसने विभिन्न भाषाई समुदायों के बीच संवाद और भावनात्मक एकता स्थापित की। हिन्दी साहित्य ने समय-समय पर क्षेत्रीय, जातीय और धार्मिक सीमाओं से ऊपर उठकर मानवीय मूल्यों की अभिव्यक्ति की है। कबीर, तुलसी, प्रेमचंद, निराला और नागार्जुन जैसे साहित्यकारों ने अपनी रचनाओं में समन्वय, सह-अस्तित्व और सामाजिक चेतना को प्रमुखता दी।

वर्तमान परिदृश्य: भाषा और साहित्य का विभाजन:

वर्तमान समय में भाषा और साहित्य को प्रदेश, जाति और धर्म के आधार पर विभाजित करने की प्रवृत्ति बढ़ती जा रही है। भाषाई अस्मिता के नाम पर टकराव, साहित्य को संकीर्ण पहचान से जोड़ने का प्रयास और भाषाओं के बीच श्रेष्ठता की होड़ सामाजिक समरसता के लिए चुनौती बन गई है। वर्तमान परिदृश्य पर दृष्टिक्षेप करने पर चित्र बहुत ही निराशाजनक तथा चिंताजनक दिखाई देता है। भाषा को नफरत के हथियार के रूप में देखने की अपप्रवृत्तियाँ सक्रिय होती दिखाई दे रही हैं। साहित्य और साहित्यकारों को अलग-अलग खेमों में बाँटा जा रहा है। व्यापक रूप में भारत के समग्र साहित्य को भारतीय साहित्य की व्यापक भावभूमि पर प्रतिष्ठित करना समय की माँग है। परंतु साहित्य को मानवता, इन्सानियत का ही पक्षधर होना चाहिए -

" न किसी मंदिर की देहरी चढूँगा,
इन्सानियत का नया नक्शा गढूँगा।
झूठ के पोथन्ना अब नहीं पढूँगा,
समता का मैं युद्ध लडूँगा।"3

भारत-2047 में जाते समय हमने धार्मिक पहचान की अपेक्षा एक भारतीय होने की पहचान को स्थापित करना

होगा। 'हम भारत के लोग' यह भावना ही सार्वभौम भारत को विकसित भारत के रूप में प्रतिष्ठित कर सकती है।साहित्य, जो कभी समाज को जोड़ने का माध्यम था, आज कई बार विभाजन की रेखाओं में बाँटा जाता दिखाई देता है। यह प्रवृत्ति भारत 2047 के निर्माण की प्रक्रिया को कमजोर कर सकती है।

भाषा, साहित्य और राजनीति:

आधुनिक समय में भाषा और साहित्य को राजनीतिक स्वार्थों के लिए एक उपकरण के रूप में भी प्रयोग किया जा रहा है। भाषा के नाम पर भावनाओं को भड़काना, साहित्यिक विमर्श को वैचारिक ध्रुवीकरण की ओर ले जाना और रचनात्मक स्वतंत्रता को सीमित करना लोकतांत्रिक मूल्यों के लिए खतरा है। जब साहित्य सत्ता का प्रचारक बन जाता है, तब उसकी आलोचनात्मक और परिवर्तनकारी शक्ति क्षीण हो जाती है। भारत जैसे लोकतांत्रिक देश में यह स्थिति चिंताजनक है।

साहित्यकारों की भूमिका:

ऐसी परिस्थिति में साहित्यकारों की भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण हो जाती है। साहित्यकार केवल रचनाकार नहीं, बल्कि समाज का संवेदनशील प्रहरी होता है। उसका दायित्व है कि वह भाषा और साहित्य को जोड़ने वाली शक्ति बनाए, न कि विभाजन का साधन। साहित्यकारों को राजनीतिक दबावों से ऊपर उठकर सत्य, संवेदना और मानवता के पक्ष में खड़ा होना होगा। भारत 2047 के निर्माण में साहित्यकारों को सामाजिक चेतना, आलोचनात्मक दृष्टि और नैतिक साहस का उदाहरण प्रस्तुत करना होगा।

समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय और संवैधानिक मूल्यों पर आधारित साहित्य की आवश्यकता:

भारत का संविधान समता, स्वतंत्रता, बंधुत्व और सामाजिक न्याय जैसे मूल्यों पर आधारित है। हिन्दी साहित्य को इन संवैधानिक आदर्शों का सशक्त वाहक बनना होगा। ऐसा साहित्य, जो जाति, वर्ग, लिंग और धर्म के भेदभाव का विरोध करे; जो हाशिए पर खड़े लोगों की आवाज बने; और जो लोकतांत्रिक चेतना को सुदृढ़ करे—वही भारत 2047 के निर्माण में सार्थक योगदान दे सकता है। समकालीन हिन्दी साहित्य को केवल सौंदर्यबोध तक सीमित न रहकर सामाजिक उत्तरदायित्व का निर्वहन करना होगा। साहित्य का वास्तविक उद्देश्य केवल मनोरंजन या भाषा-कौशल का प्रदर्शन नहीं होता, बल्कि वह समाज और मानव जीवन के मूलभूत मूल्यों की स्थापना का सशक्त माध्यम है। जब साहित्य समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय और संवैधानिक मूल्यों पर आधारित होता है, तब वह समाज में सकारात्मक परिवर्तन की चेतना जाग्रत करता है। समता का भाव साहित्य को भेदभाव, ऊँच-नीच और असमानता के विरोध का स्वर प्रदान करता है, जबकि स्वातंत्र्य व्यक्ति को विचार, अभिव्यक्ति और आत्मसम्मान की स्वतंत्रता का बोध कराता है। सामाजिक न्याय साहित्य को उन वर्गों की आवाज़ बनाता है, जो इतिहास और समाज में उपेक्षित रहे हैं। इसी प्रकार संवैधानिक मूल्य साहित्य को लोकतांत्रिक, मानवीय और नैतिक दृष्टि प्रदान करते हैं।

साहित्य भाषा की श्रेष्ठ और सृजनात्मक अभिव्यक्ति इसलिए है क्योंकि वह केवल शब्दों के संयोजन तक सीमित नहीं रहता, बल्कि मानवीय भावनाओं, विचारों, अनुभवों और कल्पनाओं को गहराई और संवेदनशीलता के साथ अभिव्यक्त करता है। साहित्य मानव जीवन के सुख-दुःख, संघर्ष, प्रेम, करुणा, नैतिकता और सामाजिक सरोकारों को इस प्रकार प्रस्तुत करता है कि पाठक उससे

आत्मिक रूप से जुड़ जाता है। यही जुड़ाव पाठक को आत्मचिंतन और जीवन-मूल्यों की खोज के लिए प्रेरित करता है। "साहित्य भाषा की श्रेष्ठ और सृजनात्मक अभिव्यक्ति है, जो केवल शब्दों का प्रयोग नहीं, बल्कि भावनाओं, विचारों, अनुभवों और कल्पनाओं को गहराई से व्यक्त करता है। यह मानव जीवन के विविध पहलुओं-सुख-दुःख, संघर्ष, नैतिकता, प्रेम, करुणा और सामाजिक सरोकार को इस तरह प्रस्तुत करता है कि पाठक उससे भावनात्मक रूप से जुड़ सके और अपने जीवन में उसका अर्थ तलाश सके।"4 जब साहित्य में मानवीय मूल्यों की सुदृढ़ प्रतिष्ठा होती है, तब वह कालजयी बन जाता है। कालजयी साहित्य किसी विशेष समय या परिस्थिति तक सीमित नहीं रहता, बल्कि हर युग में प्रासंगिक बना रहता है। ऐसा साहित्य समाज को दिशा देता है, उसे आत्मावलोकन के लिए बाध्य करता है और भविष्य के लिए मार्ग प्रशस्त करता है। इस प्रकार समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय और संवैधानिक मूल्यों से युक्त साहित्य न केवल व्यक्ति के चरित्र निर्माण में सहायक होता है, बल्कि समाज को अधिक मानवीय, समरस और लोकतांत्रिक बनाने में भी पथप्रदर्शक की भूमिका निभाता है।

भारत 2047 के निर्माण में हिन्दी भाषा और साहित्य की दिशा:

भारत 2047 का सपना एक ऐसे राष्ट्र का है जो आर्थिक रूप से समृद्ध होने के साथ-साथ सांस्कृतिक रूप से जागरूक और सामाजिक रूप से न्यायपूर्ण हो। हिन्दी भाषा और साहित्य इस लक्ष्य को जन-जन तक पहुँचाने का सशक्त माध्यम बन सकते हैं। "यह अकारण नहीं है कि बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ भारत में आज अपने उत्पाद बेचने के लिए हिंदी व अन्य क्षेत्रीय भाषाओं का सहारा ले रही हैं। इन्हें बखूबी पता है कि हिंदी आम जन के साथ-साथ उपभोक्ता की भी भाषा है। ऐसे में एक बड़े जनसमूह तक अपने उत्पाद पहुँचाने हेतु वे हिंदी में विज्ञापन देने को मजबूर हैं। एक सर्वेक्षण के अनुसार देश में हिंदी बोलने वाले आज 65 करोड़ से भी ज्यादा हैं। जाहिर है इस उपभोक्तावादी समय में लेन-देन की भाषा के रूप में हिंदी के विकास की अपार संभावनाएँ हैं।"5 डिजिटल माध्यमों, अनुवाद, बहुभाषिक संवाद और वैश्विक मंचों पर हिन्दी की सक्रिय उपस्थिति भारत की सांस्कृतिक शक्ति को और अधिक मजबूत कर सकती है।

भारत 2047 के निर्माण में हिन्दी भाषा और साहित्य के लिए चुनौतियाँ:

भारत 2047 के निर्माण की प्रक्रिया में हिन्दी भाषा और साहित्य के समक्ष अनेक गम्भीर और जटिल चुनौतियाँ उपस्थित हैं। वैश्वीकरण और बाज़ारवाद के प्रभाव से भाषा का स्वरूप निरन्तर बदल रहा है, जिसमें अंग्रेज़ी का वर्चस्व और उपभोक्तावादी संस्कृति हिन्दी के स्वाभाविक विकास में बाधा बन रही है। शिक्षा, प्रशासन, विज्ञान और प्रौद्योगिकी के क्षेत्रों में हिन्दी की सीमित उपस्थिति उसके ज्ञान–भाषा बनने की क्षमता को प्रभावित कर रही है। साथ ही, डिजिटल युग में हिन्दी के लिए अवसर तो बढ़े हैं, परन्तु मानकीकरण, शुद्धता और गुणवत्तापूर्ण साहित्यिक सामग्री की कमी एक बड़ी चुनौती बनी हुई है। दूसरी ओर, भाषा और साहित्य का राजनीतिकरण, उन्हें जाति, धर्म और क्षेत्रीय अस्मिता से जोड़ने की प्रवृत्ति, हिन्दी की समन्वयकारी और राष्ट्रीय भूमिका को कमजोर कर रही है। समकालीन साहित्य में भी कई बार संवैधानिक मूल्यों की जगह संकीर्ण विचारधाराओं का प्रभाव दिखाई देता है, जिससे साहित्य का सामाजिक दायित्व प्रभावित होता है। भारतीय संविधान हमें सभी प्रकार के मानवीय अधिकर प्रदान करता है- "मानव की गरिमा को लक्षित कर भारत के संविधान के आठ सिद्धान्त निरूपित किये गये हैं। वे हैं- लोक प्रभुसत्ता, मौलिक अधिकार,

राजनीति के निर्देशकों के सिद्धान्त, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, न्यायिक स्वातन्त्र्य, संघीय शासन, मन्त्रिमण्डलीय शासन व्यवस्था। इनको आधार बनाकर भारत में लोकतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था का बीजवपन हुआ है। लोकतन्त्रात्मक जीवन का साक्षात्कार तभी सफल माना जाता है जब एक राष्ट्र विशेष के नागरिक सच्चे अर्थों में स्वतन्त्रता का अनुभव कर सकें। मूलभूत स्वतन्त्रताओं के अन्तर्गत भारतीय संविधान में वाक् स्वतन्त्रता, संचरण की स्वतन्त्रता, संस्था या संघ बनाने की स्वतन्त्रता, सांस्कृतिक एवं शिक्षा सम्बन्धी स्वतन्त्रता को स्थान प्राप्त हुआ है।"6 परंतु वर्तमान परिदृश्य चिंताजनक है।

वर्तमान समय में अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता और साहित्य के सामने अनेक गंभीर चुनौतियाँ उपस्थित हैं। सामाजिक-राजनीतिक ध्रुवीकरण, बढ़ती असहिष्णुता और वैचारिक संकीर्णता के कारण लेखक और साहित्यकार कई बार आत्म-सेंसरशिप के लिए विवश हो जाते हैं। साहित्य को सत्ता, विचारधारा या सामूहिक भावनाओं के अनुरूप ढालने का दबाव उसकी स्वतंत्र और आलोचनात्मक प्रकृति को कमजोर कर रहा है। डिजिटल माध्यमों ने जहाँ अभिव्यक्ति के नए अवसर दिए हैं, वहीं ट्रोल संस्कृति, गलत सूचना और सतही लोकप्रियता ने गंभीर साहित्यिक विमर्श को हाशिये पर धकेल दिया है। इसके अतिरिक्त, बाजारवाद के प्रभाव से साहित्य का वस्तुकरण, पाठक-रुचि में गिरावट और रचनात्मक जोखिम लेने का भय भी साहित्यिक सृजन के लिए चुनौती बन गया है। ऐसे समय में अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता की रक्षा और साहित्य के नैतिक, मानवीय तथा लोकतांत्रिक दायित्वों को बनाए रखना अत्यंत आवश्यक हो गया है।इसके अतिरिक्त, नई पीढ़ी में साहित्य-पाठ की रुचि में कमी, पुस्तक संस्कृति का क्षरण, अनुवाद की अपर्याप्त व्यवस्था और साहित्यकारों की आर्थिक असुरक्षा भी हिन्दी साहित्य के विकास में बाधक हैं। इन सभी चुनौतियों के बीच हिन्दी भाषा और साहित्य के समक्ष सबसे बड़ी चुनौती यह है कि वे परंपरा और आधुनिकता, लोक और वैश्विकता, तथा अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता और सामाजिक उत्तरदायित्व के बीच संतुलन स्थापित करें, ताकि वे भारत 2047 के निर्माण में एक सशक्त, समावेशी और मूल्यनिष्ठ भूमिका निभा सकें।

निष्कर्ष:

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि 'भारत-2047' का निर्माण केवल नीति, तकनीक और अर्थव्यवस्था से संभव नहीं है। इसके लिए भाषा और साहित्य की चेतना भी उतनी ही आवश्यक है। हिन्दी भाषा और साहित्य, यदि संकीर्ण राजनीति और विभाजनकारी प्रवृत्तियों से मुक्त होकर समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय और संवैधानिक मूल्यों पर आधारित रचनात्मक भूमिका निभाएँ, तो वे भारत को एक सशक्त, समरस और लोकतांत्रिक राष्ट्र बनाने में निर्णायक योगदान दे सकते हैं। यही हिन्दी और साहित्य का सच्चा राष्ट्रधर्म है।

संदर्भ सूची:

1. सिंह महिपाल तथा अन्य, विश्व बाजार में हिंदी, पृष्ठ 82
2. गुप्ता रेनू तथा अन्य, हिन्दी साहित्य और शिक्षा: नवीन दृष्टिकोण, पृष्ठ 57
3. स्नेही डॉ.कालीचरण, प्रतिनिधि कविताएँ, पृष्ठ 96
4. गुप्ता रेनू तथा अन्य,हिन्दी साहित्य और शिक्षा: नवीन दृष्टिकोण, पृष्ठ 24
5. सिंह महिपाल तथा अन्य, विश्व बाजार में हिंदी, पृष्ठ, प्रसंगवश (भूमिका)
6. इल्लाथ प्रभाकरन हेब्बार, मानवाधिकार और समकालीन कविता, पृष्ठ 19

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

विजन ऑफ़ द मिलेनियम इंडिया 2047: अंतर्राष्ट्रीय व्यापार, वैश्वीकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था के विशेष संदर्भ में

डॉ. पुष्पा रमेश
एसोसिएट प्रोफेसर, वाणिज्य
माता गुजरी महिला महाविद्यालय (स्वशासी), जबलपुर, मध्य प्रदेश.
Corresponding Author – डॉ. पुष्पा रमेश
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

स्वतंत्रता के 100 वर्षों की ओर अग्रसर भारत के लिए वर्ष 2047 केवल एक कालखंड नहीं, बल्कि एक व्यापक राष्ट्रीय दृष्टि का प्रतीक है। 'विजन ऑफ़ द मिलेनियम इंडिया 2047' के अंतर्गत भारत को एक विकसित, आत्मनिर्भर, समावेशी तथा वैश्विक रूप से प्रभावशाली अर्थव्यवस्था के रूप में स्थापित करने का लक्ष्य रखा गया है। इस शोध पत्र में अंतर्राष्ट्रीय व्यापार और वैश्वीकरण की भूमिका का गहन विश्लेषण भारतीय अर्थव्यवस्था के विशेष संदर्भ में किया गया है। अध्ययन में यह प्रतिपादित किया गया है कि वैश्वीकरण ने भारत को वैश्विक मूल्य श्रृं नखलाओं से जोड़ते हुए निवेश, तकनीक और बाज़ार तक पहुँच प्रदान की है, जबकि अंतर्राष्ट्रीय व्यापार ने निर्यात-वृद्धि, औद्योगीकरण और रोजगार सृजन को सशक्त बनाया है। साथ ही, मानविकी, विज्ञान और वाणिज्य जैसे अकादमिक क्षेत्रों की अंतःविषयी भूमिका को भारत 2047 के दीर्घकालिक विकास लक्ष्यों की प्राप्ति हेतु अनिवार्य बताया गया है। यह शोध पत्र नीतिगत सुझावों के माध्यम से भारत के वैश्विक आर्थिक नेतृत्व की दिशा में संभावनाओं और चुनौतियों को रेखांकित करता है।

मुख्य शब्द (Keywords): विजन इंडिया 2047, अंतर्राष्ट्रीय व्यापार, वैश्वीकरण, भारतीय अर्थव्यवस्था, समावेशी विकास.

प्रस्तावना:

इक्कीसवीं सदी वैश्वीकरण, तकनीकी नवाचार और आर्थिक परस्पर निर्भरता की सदी है। भारत, जिसने 1991 के आर्थिक सुधारों के माध्यम से वैश्विक अर्थव्यवस्था में अपना द्वार खोला, आज विश्व की प्रमुख उभरती अर्थव्यवस्थाओं में शामिल है। अंतर्राष्ट्रीय सेमिनार के अकादमिक परिप्रेक्ष्य में यह विषय विशेष रूप से महत्वपूर्ण हो जाता है, क्योंकि भारत 2047 तक न केवल आर्थिक रूप से विकसित राष्ट्र बनने की आकांक्षा रखता है, बल्कि वैश्विक नीति-निर्माण में भी सक्रिय भूमिका निभाना चाहता है। इस संदर्भ में अंतर्राष्ट्रीय व्यापार और वैश्वीकरण भारतीय अर्थव्यवस्था के विकास के प्रमुख चालक तत्व के रूप में उभरते हैं। प्रस्तुत शोध पत्र का उद्देश्य इन्हीं आयामों का विश्लेषण करते हुए यह स्पष्ट करना है कि भारत 2047 के विजन को साकार करने में अकादमिक, नीतिगत और संस्थागत स्तर पर किन रणनीतियों की आवश्यकता है।

विजन ऑफ़ द मिलेनियम इंडिया 2047: अवधारणा और उद्देश्य:

भारत 2047 का विजन एक ऐसे राष्ट्र की परिकल्पना करता है जो आर्थिक रूप से सशक्त, सामाजिक रूप से न्यायपूर्ण और पर्यावरण की दृष्टि से सतत हो। इसके प्रमुख उद्देश्य हैं—

1. प्रति व्यक्ति आय में वृद्धि
2. गरीबी और बेरोजगारी का उन्मूलन
3. वैश्विक मूल्य श्रृंखला में भारत की मजबूत भागीदारी
4. तकनीकी नवाचार और आत्मनिर्भरता

1. **प्रति व्यक्ति आय में वृद्धि:** विजन मिलेनियम 2047 का प्रमुख उद्देश्य भारत के प्रत्येक नागरिक की प्रति व्यक्ति आय में निरंतर और संतुलित वृद्धि करना है। इसके अंतर्गत आर्थिक विकास को समावेशी बनाना, उच्च उत्पादकता वाले क्षेत्रों जैसे विनिर्माण, सेवा, कृषि-आधारित उद्योगों और डिजिटल अर्थव्यवस्था को प्रोत्साहन देना शामिल है। कौशल विकास, गुणवत्तापूर्ण शिक्षा, उद्यमिता को बढ़ावा तथा निवेश-अनुकूल वातावरण के माध्यम से रोजगार और आय के नए अवसर सृजित किए जाएंगे, जिससे जीवन स्तर में सुधार संभव होगा।
2. **गरीबी और बेरोजगारी का उन्मूलन:** 2047 तक गरीबी और बेरोजगारी को समाप्त करना इस विजन का एक केंद्रीय लक्ष्य है। इसके लिए समावेशी विकास मॉडल अपनाया जाएगा, जिसमें कमजोर और वंचित वर्गों के लिए लक्षित कल्याणकारी योजनाएँ, स्वरोजगार और उद्यमिता को बढ़ावा, सूक्ष्म-लघु-मध्यम उद्यमों (MSMEs) का सशक्तिकरण तथा ग्रामीण-शहरी रोजगार सृजन पर विशेष ध्यान दिया जाएगा। साथ ही कौशल उन्नयन, डिजिटल साक्षरता और सामाजिक सुरक्षा के माध्यम से टिकाऊ आजीविका सुनिश्चित की जाएगी।
3. **वैश्विक मूल्य श्रृंखला में भारत की मजबूत भागीदारी:** विजन मिलेनियम 2047 का उद्देश्य भारत को वैश्विक मूल्य श्रृंखलाओं (Global Value Chains) में एक सशक्त और विश्वसनीय भागीदार के रूप में स्थापित करना है। इसके अंतर्गत निर्यातोन्मुखी उद्योगों को प्रोत्साहन, गुणवत्ता मानकों में सुधार, लॉजिस्टिक्स और अवसंरचना का आधुनिकीकरण तथा अंतरराष्ट्रीय व्यापार समझौतों का प्रभावी उपयोग किया जाएगा। इससे भारतीय उत्पादों और सेवाओं की वैश्विक प्रतिस्पर्धात्मकता बढ़ेगी और विदेशी निवेश आकर्षित होगा।
4. **तकनीकी नवाचार और आत्मनिर्भरता:** तकनीकी नवाचार और आत्मनिर्भरता विजन 2047 की आधारशिला है। अनुसंधान एवं विकास (R&D), स्टार्ट-अप इकोसिस्टम, डिजिटल तकनीक, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, हरित प्रौद्योगिकी और उन्नत विनिर्माण को बढ़ावा देकर भारत को ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था बनाने का लक्ष्य है। 'आत्मनिर्भर भारत' की अवधारणा के अंतर्गत स्वदेशी तकनीक और उत्पादन को सशक्त किया जाएगा, जिससे आयात निर्भरता घटेगी और राष्ट्रीय आर्थिक सुरक्षा मजबूत होगी।

शोध के उद्देश्य:

प्रस्तुत शोध पत्र के प्रमुख उद्देश्य निम्नलिखित हैं—

1. विजन ऑफ़ द मिलेनियम इंडिया 2047 के परिप्रेक्ष्य में भारतीय अर्थव्यवस्था की दिशा का विश्लेषण करना।
2. अंतर्राष्ट्रीय व्यापार की भूमिका का मूल्यांकन करना, विशेष रूप से निर्यात, निवेश और रोजगार सृजन के संदर्भ में।

3. वैश्वीकरण के भारतीय अर्थव्यवस्था पर पड़ने वाले सकारात्मक एवं नकारात्मक प्रभावों का अध्ययन करना।
4. मानविकी, विज्ञान एवं वाणिज्य की अंतःविषयी भूमिका को रेखांकित करना।
5. भारत को 2047 तक एक विकसित एवं वैश्विक नेतृत्वकर्ता राष्ट्र बनाने हेतु नीतिगत सुझाव प्रस्तुत करना।

शोध पद्धति:

यह अध्ययन वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक शोध पद्धति पर आधारित है। शोध में द्वितीयक आँकड़ों (Secondary Data) का उपयोग किया गया है, जिनमें सरकारी रिपोर्टें, विश्व बैंक, UNCTAD एवं WTO के प्रकाशन, शोध पत्रिकाएँ, पुस्तकें तथा विश्वसनीय ऑनलाइन स्रोत सम्मिलित हैं। उपलब्ध आँकड़ों का तुलनात्मक एवं व्याख्यात्मक विश्लेषण किया गया है ताकि भारत 2047 के संदर्भ में अंतर्राष्ट्रीय व्यापार और वैश्वीकरण की भूमिका को स्पष्ट रूप से समझा जा सके।

अंतर्राष्ट्रीय व्यापार: अर्थ और महत्व:

अंतर्राष्ट्रीय व्यापार का तात्पर्य विभिन्न देशों के बीच वस्तुओं और सेवाओं के आयात-निर्यात से है। भारत के लिए अंतर्राष्ट्रीय व्यापार विदेशी मुद्रा अर्जन, औद्योगिक विकास और वैश्विक प्रतिस्पर्धा में भागीदारी का प्रमुख साधन रहा है। निर्यात वृद्धि से उत्पादन बढ़ता है और रोजगार के नए अवसर सृजित होते हैं।

अंतर्राष्ट्रीय व्यापार का आशय विभिन्न देशों के बीच वस्तुओं, सेवाओं, प्रौद्योगिकी तथा पूंजी के आदान–प्रदान से है। वैश्वीकरण के वर्तमान युग में अंतर्राष्ट्रीय व्यापार किसी भी देश की आर्थिक प्रगति, विकास और समृद्धि का महत्वपूर्ण आधार बन चुका है। इसके प्रमुख महत्व निम्नलिखित हैं—

1. आर्थिक विकास को प्रोत्साहन: अंतर्राष्ट्रीय व्यापार से देशों को अपने उत्पादों के लिए व्यापक बाजार प्राप्त होता है, जिससे उत्पादन में वृद्धि होती है। निर्यात बढ़ने से राष्ट्रीय आय में वृद्धि होती है और सकल घरेलू उत्पाद (GDP) को मजबूती मिलती है। इससे देश की आर्थिक विकास दर तेज होती है।

2. संसाधनों का सर्वोत्तम उपयोग: प्रत्येक देश के पास संसाधनों की उपलब्धता समान नहीं होती। अंतर्राष्ट्रीय व्यापार के माध्यम से देश अपने प्रचुर संसाधनों का उपयोग कर उन वस्तुओं का उत्पादन करते हैं जिनमें वे दक्ष होते हैं और अन्य वस्तुओं का आयात करते हैं। इससे संसाधनों का कुशल और प्रभावी उपयोग संभव होता है।

3. उपभोक्ताओं को विविधता और गुणवत्ता: अंतर्राष्ट्रीय व्यापार से उपभोक्ताओं को विदेशी वस्तुओं और सेवाओं की विविधता प्राप्त होती है। प्रतिस्पर्धा बढ़ने से गुणवत्ता में सुधार होता है और उचित मूल्य पर बेहतर उत्पाद उपलब्ध होते हैं, जिससे उपभोक्ता कल्याण में वृद्धि होती है।

4. रोजगार के अवसरों में वृद्धि: निर्यातोन्मुख उद्योगों, सेवा क्षेत्र, लॉजिस्टिक्स, परिवहन और बीमा जैसे क्षेत्रों में रोजगार के नए अवसर सृजित होते हैं। इससे बेरोजगारी की समस्या में कमी आती है और लोगों की आय में वृद्धि होती है।

5. औद्योगिक विकास और तकनीकी प्रगति: अंतर्राष्ट्रीय व्यापार के माध्यम से नई तकनीक, मशीनरी और प्रबंधन कौशल का आदान–प्रदान होता है। इससे घरेलू उद्योगों को आधुनिक तकनीक अपनाने का अवसर मिलता है, जो औद्योगिक विकास को गति प्रदान करता है।

6. विदेशी मुद्रा अर्जन: निर्यात से देश को विदेशी मुद्रा प्राप्त होती है, जिससे आयात भुगतान, बाह्य ऋण चुकाने और आर्थिक स्थिरता बनाए रखने में सहायता मिलती है। मजबूत

विदेशी मुद्रा भंडार देश की वित्तीय स्थिति को सुदृढ़ करता है।

7. अंतर्राष्ट्रीय सहयोग और संबंधों में सुधार: अंतर्राष्ट्रीय व्यापार देशों के बीच आर्थिक परस्पर निर्भरता को बढ़ाता है, जिससे आपसी सहयोग, शांति और सद्भाव को प्रोत्साहन मिलता है। व्यापारिक संबंध राजनयिक और सांस्कृतिक संबंधों को भी मजबूत करते हैं।

8. जीवन स्तर में सुधार: अधिक आय, बेहतर रोजगार और गुणवत्तापूर्ण वस्तुओं की उपलब्धता से लोगों के जीवन स्तर में सुधार होता है। इससे सामाजिक और आर्थिक विकास को बल मिलता है।

वैश्वीकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था:

वैश्वीकरण ने भारत को वैश्विक अर्थव्यवस्था से जोड़ा है। विदेशी निवेश, बहुराष्ट्रीय कंपनियों की उपस्थिति और तकनीकी हस्तांतरण से भारतीय उद्योगों की उत्पादकता में वृद्धि हुई है। हालांकि, इसके साथ-साथ आय असमानता और घरेलू उद्योगों पर प्रतिस्पर्धात्मक दबाव जैसी चुनौतियाँ भी सामने आई हैं।

1. वैश्वीकरण का अर्थ: वैश्वीकरण वह प्रक्रिया है जिसके अंतर्गत विश्व की विभिन्न अर्थव्यवस्थाएँ आपस में व्यापार, निवेश, तकनीक, सूचना, श्रम और पूँजी के माध्यम से जुड़ती हैं। इसमें वस्तुओं, सेवाओं, पूँजी और विचारों का सीमाओं के पार मुक्त प्रवाह होता है।

2. भारत में वैश्वीकरण की शुरुआत: भारत में वैश्वीकरण की प्रक्रिया 1991 के आर्थिक सुधारों के बाद तेज़ हुई। इन सुधारों को तीन प्रमुख नीतियों में बाँटा गया:

- उदारीकरण (Liberalisation)
- निजीकरण (Privatisation)
- वैश्वीकरण (Globalisation)

इनका उद्देश्य भारतीय अर्थव्यवस्था को प्रतिस्पर्धी बनाना और विश्व अर्थव्यवस्था से जोड़ना था।

3. भारतीय अर्थव्यवस्था पर वैश्वीकरण का प्रभाव:

(क) व्यापार पर प्रभाव:

- निर्यात और आयात में तीव्र वृद्धि हुई।
- भारतीय उत्पाद अंतरराष्ट्रीय बाज़ार में पहुँचने लगे।
- सेवा क्षेत्र (आईटी, बीपीओ, सॉफ्टवेयर) का निर्यात तेजी से बढ़ा।

(ख) विदेशी निवेश (FDI एवं FPI):

- भारत में बहुराष्ट्रीय कंपनियों का आगमन हुआ।
- औद्योगिक विकास और रोजगार के नए अवसर बने।
- आधारभूत संरचना (इन्फ्रास्ट्रक्चर) में सुधार हुआ।

(ग) औद्योगिक विकास:

- प्रतिस्पर्धा बढ़ने से गुणवत्ता और उत्पादकता में सुधार हुआ।
- लघु उद्योगों पर दबाव बढ़ा, लेकिन कई उद्योग आधुनिक बने।
- निजी क्षेत्र की भूमिका सशक्त हुई।

(घ) सेवा क्षेत्र का विस्तार:

- आईटी, बैंकिंग, बीमा, पर्यटन और दूरसंचार का तीव्र विकास।
- भारत एक वैश्विक सेवा केंद्र के रूप में उभरा।

(ङ) रोजगार पर प्रभाव:

- कुशल श्रमिकों के लिए अवसर बढ़े।
- असंगठित क्षेत्र में रोजगार की अनिश्चितता भी बढ़ी।
- ग्रामीण–शहरी असमानता में वृद्धि देखी गई।

4. कृषि क्षेत्र पर प्रभाव:

- कृषि उत्पादों को वैश्विक बाज़ार मिला।
- नई तकनीक और बीजों का उपयोग बढ़ा।
- छोटे किसानों पर बहुराष्ट्रीय कंपनियों की प्रतिस्पर्धा का दबाव।

5. उपभोक्ताओं पर प्रभाव:

- बेहतर गुणवत्ता और विविधता वाले उत्पाद उपलब्ध हुए।
- कीमतों में प्रतिस्पर्धा के कारण उपभोक्ताओं को लाभ।
- उपभोक्तावाद (Consumerism) में वृद्धि।

6. सामाजिक और सांस्कृतिक प्रभाव:

- जीवनशैली में परिवर्तन और पश्चिमी संस्कृति का प्रभाव।
- शिक्षा, स्वास्थ्य और संचार सुविधाओं में सुधार।
- सामाजिक असमानता और सांस्कृतिक एकरूपता की चिंता।

7. वैश्वीकरण के लाभ:

- आर्थिक विकास की गति तेज़ हुई।
- विदेशी मुद्रा भंडार में वृद्धि।
- तकनीकी ज्ञान और नवाचार को बढ़ावा।
- भारत की वैश्विक पहचान मज़बूत हुई।

8. वैश्वीकरण की चुनौतियाँ:

- आय असमानता में वृद्धि।
- घरेलू उद्योगों पर दबाव।
- आर्थिक निर्भरता बढ़ने का खतरा।
- वैश्विक मंदी का सीधा प्रभाव भारत पर पड़ना।

भारत 2047 के संदर्भ में अंतर्राष्ट्रीय व्यापार की भूमिका:

भारत 2047 तक विश्व की शीर्ष तीन अर्थव्यवस्थाओं में स्थान प्राप्त करने का लक्ष्य रखता है। इसके लिए निर्यात विविधीकरण, मुक्त व्यापार समझौते, और वैश्विक आपूर्ति शृंखला में एकीकृत होना आवश्यक है। 'मेक इन इंडिया' और 'आत्मनिर्भर भारत' जैसे कार्यक्रम इस दिशा में महत्वपूर्ण कदम हैं।

1. विकसित अर्थव्यवस्था बनने में सहायक: भारत को 2047 तक विकसित राष्ट्र बनाने के लिए निरंतर उच्च आर्थिक विकास दर आवश्यक है। अंतर्राष्ट्रीय व्यापार निर्यात को बढ़ावा देकर उत्पादन, निवेश और राष्ट्रीय आय में वृद्धि करता है। वैश्विक बाजारों तक भारतीय वस्तुओं और सेवाओं की पहुंच से भारत की अर्थव्यवस्था को मजबूती मिलती है।

2. निर्यात विस्तार और विदेशी मुद्रा अर्जन: भारत 2047 के लक्ष्य के अंतर्गत निर्यात को सकल घरेलू उत्पाद (GDP) का प्रमुख घटक बनाने की आवश्यकता है। सूचना प्रौद्योगिकी, फार्मास्यूटिकल्स, वस्त्र, ऑटोमोबाइल, कृषि-उत्पाद और सेवा निर्यात के माध्यम से विदेशी मुद्रा अर्जन बढ़ेगा, जिससे आर्थिक स्थिरता और आयात निर्भरता में कमी आएगी।

3. रोजगार सृजन और कौशल विकास: अंतर्राष्ट्रीय व्यापार से निर्यातोन्मुख उद्योगों में बड़े पैमाने पर रोजगार के अवसर सृजित होते हैं। भारत 2047 के परिप्रेक्ष्य में युवाओं की बढ़ती जनसंख्या को रोजगार उपलब्ध कराने हेतु वैश्विक मांग से जुड़े कौशल, तकनीकी दक्षता और नवाचार को प्रोत्साहन मिलेगा।

4. वैश्विक मूल्य श्रृंखला में भारत की भागीदारी: भारत 2047 का लक्ष्य वैश्विक मूल्य श्रृंखला (Global Value Chain) में भारत की भूमिका को सुदृढ़ करना है। इसके अंतर्गत भारत को केवल कच्चे माल का निर्यातक न बनकर उच्च मूल्यवर्धित वस्तुओं और सेवाओं का उत्पादन एवं निर्यातक बनना होगा। इससे औद्योगिक क्षमता और प्रतिस्पर्धात्मकता बढ़ेगी।

5. तकनीकी हस्तांतरण और नवाचार: अंतर्राष्ट्रीय व्यापार के माध्यम से उन्नत तकनीक, अनुसंधान एवं विकास (R&D) तथा प्रबंधन कौशल का आदान–प्रदान

होता है। इससे भारतीय उद्योगों को आधुनिक तकनीकों को अपनाने का अवसर मिलता है, जो भारत को ज्ञान-आधारित और नवाचार-प्रधान अर्थव्यवस्था बनाने में सहायक होगा।

6. आत्मनिर्भर भारत और निर्यात–आयात संतुलन: भारत 2047 में आत्मनिर्भरता का अर्थ वैश्विक व्यापार से अलग होना नहीं, बल्कि वैश्विक प्रतिस्पर्धा में सक्षम होना है। अंतर्राष्ट्रीय व्यापार के माध्यम से आयात–निर्यात संतुलन सुधरेगा, रणनीतिक क्षेत्रों में आत्मनिर्भरता बढ़ेगी और आर्थिक सुरक्षा मजबूत होगी।

7. बुनियादी ढांचे और लॉजिस्टिक्स का विकास: अंतर्राष्ट्रीय व्यापार को बढ़ाने के लिए बंदरगाहों, सड़कों, रेल, वेयरहाउसिंग और डिजिटल लॉजिस्टिक्स का विकास आवश्यक है। भारत 2047 के तहत विश्वस्तरीय अवसंरचना का निर्माण भारत को वैश्विक व्यापार केंद्र के रूप में स्थापित करेगा।

8. वैश्विक नेतृत्व और कूटनीतिक प्रभाव: अंतर्राष्ट्रीय व्यापार से भारत की वैश्विक प्रतिष्ठा और कूटनीतिक प्रभाव में वृद्धि होगी। व्यापार समझौते, बहुपक्षीय मंचों में सक्रिय भूमिका और दक्षिण–दक्षिण सहयोग के माध्यम से भारत वैश्विक आर्थिक निर्णयों में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकेगा।

मानविकी, विज्ञान और वाणिज्य की भूमिका:

मानविकी विषय सामाजिक समरसता, नैतिकता और सांस्कृतिक मूल्यों को सुदृढ़ करते हैं। विज्ञान तकनीकी नवाचार और अनुसंधान को बढ़ावा देता है, जबकि वाणिज्य व्यापार, प्रबंधन और उद्यमिता के माध्यम से आर्थिक विकास को गति देता है। इन तीनों का समन्वय भारत 2047 के विजन को साकार करने में सहायक सिद्ध होगा।

समाज और राष्ट्र के समग्र विकास में मानविकी, विज्ञान और वाणिज्य—तीनों विषयों की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है। ये तीनों क्षेत्र मिलकर व्यक्ति के बौद्धिक, नैतिक, तकनीकी और आर्थिक विकास को सुनिश्चित करते हैं। इनके संतुलित समन्वय से ही एक सशक्त, प्रगतिशील और मूल्य-आधारित समाज का निर्माण संभव होता है।

1. मानविकी की भूमिका: मानविकी में इतिहास, भूगोल, दर्शन, समाजशास्त्र, राजनीति विज्ञान, मनोविज्ञान, भाषा और साहित्य जैसे विषय शामिल हैं। यह क्षेत्र मानव जीवन, समाज और संस्कृति को समझने में सहायक होता है। मानविकी शिक्षा मानवीय मूल्यों, नैतिकता, सहिष्णुता और सामाजिक उत्तरदायित्व का विकास करती है। यह व्यक्ति में लोकतांत्रिक चेतना, नागरिक कर्तव्यों और मानवाधिकारों की समझ विकसित करती है। सामाजिक समस्याओं जैसे असमानता, गरीबी, लैंगिक भेदभाव और सामाजिक न्याय को समझने व समाधान खोजने में मानविकी की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। भाषा और साहित्य के माध्यम से सांस्कृतिक विरासत का संरक्षण तथा भावनात्मक और रचनात्मक विकास होता है। इस प्रकार मानविकी एक संवेदनशील, जागरूक और जिम्मेदार नागरिक के निर्माण में आधारभूत भूमिका निभाती है।

2. विज्ञान की भूमिका: विज्ञान आधुनिक युग की प्रगति का मूल आधार है। इसमें भौतिक विज्ञान, रसायन विज्ञान, जीवविज्ञान, गणित, सूचना प्रौद्योगिकी और अनुसंधान सम्मिलित हैं। विज्ञान तर्कशीलता, प्रयोगात्मक दृष्टिकोण और समस्या-समाधान क्षमता का विकास करता है। स्वास्थ्य, चिकित्सा, कृषि, ऊर्जा, पर्यावरण संरक्षण और अंतरिक्ष अनुसंधान जैसे क्षेत्रों में विज्ञान ने मानव जीवन को बेहतर बनाया है। वैज्ञानिक नवाचार औद्योगिक विकास, डिजिटल क्रांति और तकनीकी आत्मनिर्भरता को बढ़ावा देते हैं। विज्ञान सतत विकास, हरित प्रौद्योगिकी और जलवायु परिवर्तन जैसी वैश्विक चुनौतियों से निपटने में सहायक है। अतः विज्ञान राष्ट्र को प्रगतिशील, आत्मनिर्भर और वैश्विक प्रतिस्पर्धा के योग्य बनाता है।

3. वाणिज्य की भूमिका: वाणिज्य का संबंध व्यापार, उद्योग, बैंकिंग, वित्त, लेखांकन, बीमा और प्रबंधन से है। यह

आर्थिक गतिविधियों की रीढ़ है। वाणिज्य उत्पादन, वितरण और उपभोग की प्रक्रिया को सुचारु बनाता है। व्यापार और उद्योग के विस्तार से रोजगार सृजन और आय में वृद्धि होती है। वित्तीय प्रबंधन, उद्यमिता और बाजार ज्ञान से आर्थिक स्थिरता और विकास संभव होता है। अंतर्राष्ट्रीय व्यापार और वैश्विक बाजारों में भागीदारी के माध्यम से राष्ट्र की आर्थिक शक्ति बढ़ती है। इस प्रकार वाणिज्य आर्थिक विकास और समृद्धि का प्रमुख साधन है।

4. समन्वित भूमिका: समग्र विकास की आधारशिला: मानविकी, विज्ञान और वाणिज्य परस्पर पूरक हैं। मानविकी मूल्य और दिशा प्रदान करती है, विज्ञान ज्ञान और तकनीक उपलब्ध कराता है, वाणिज्य आर्थिक उपयोग और प्रबंधन सुनिश्चित करता है। इन तीनों के संतुलन से मानवीय संवेदना, वैज्ञानिक सोच और आर्थिक प्रगति का समन्वय होता है, जो सतत और समावेशी विकास के लिए आवश्यक है।

चुनौतियाँ और अवसर:

वैश्वीकरण के युग में भारत को संरक्षणवाद, वैश्विक मंदी और तकनीकी अंतर जैसी चुनौतियों का सामना करना पड़ सकता है। वहीं डिजिटल व्यापार, हरित अर्थव्यवस्था और स्टार्टअप संस्कृति भारत के लिए नए अवसर प्रस्तुत करती है।

वर्तमान वैश्विक परिदृश्य तथा भारत 2047 के लक्ष्य वर्तमान वैश्विक परिदृश्य तथा भारत 2047 के लक्ष्य के संदर्भ में मानविकी, विज्ञान और वाणिज्य—तीनों क्षेत्रों के समक्ष अनेक चुनौतियाँ भी हैं और व्यापक अवसर भी। इन चुनौतियों को अवसरों में बदलकर ही समग्र और सतत विकास संभव है।

1. मानविकी के क्षेत्र में चुनौतियाँ और अवसर:

(क) चुनौतियाँ:

- मानविकी विषयों को कम रोजगारपरक समझे जाने की धारणा।
- तकनीकी और व्यावसायिक शिक्षा के सामने मानविकी का महत्त्व कम आँका जाना।
- अनुसंधान, नवाचार और वित्तीय सहयोग की सीमित उपलब्धता।
- बदलते सामाजिक मूल्यों और वैश्वीकरण से सांस्कृतिक क्षरण की आशंका।

(ख) अवसर:

- नीति निर्माण, प्रशासन, शिक्षा, मीडिया और सामाजिक क्षेत्र में मानविकी विशेषज्ञों की बढ़ती मांग।
- भारत 2047 के तहत नैतिक नेतृत्व, नागरिक चेतना और सामाजिक समरसता की आवश्यकता।
- डिजिटल माध्यमों से भाषा, इतिहास और संस्कृति के संरक्षण व प्रसार के नए अवसर।
- बहु-विषयक शिक्षा (Interdisciplinary Education) में मानविकी की केन्द्रीय भूमिका।

2. विज्ञान के क्षेत्र में चुनौतियाँ और अवसर:

(क) चुनौतियाँ:

- अनुसंधान एवं विकास (R&D) में पर्याप्त निवेश का अभाव।
- ब्रेन ड्रेन (प्रतिभा पलायन) की समस्या।
- ग्रामीण एवं पिछड़े क्षेत्रों में वैज्ञानिक शिक्षा और संसाधनों की कमी।
- तेजी से बदलती तकनीक के साथ कौशल अद्यतन (Skill Upgradation) की चुनौती।

(ख) अवसर:

- डिजिटल इंडिया, स्टार्ट-अप इंडिया और आत्मनिर्भर भारत जैसे अभियानों से वैज्ञानिक नवाचार को बढ़ावा।
- कृत्रिम बुद्धिमत्ता, हरित ऊर्जा, जैव प्रौद्योगिकी और अंतरिक्ष विज्ञान में असीम संभावनाएँ।

- विज्ञान के माध्यम से स्वास्थ्य, कृषि और पर्यावरण संरक्षण में सुधार।
- वैश्विक अनुसंधान सहयोग में भारत की सशक्त भागीदारी के अवसर।

3. वाणिज्य के क्षेत्र में चुनौतियाँ और अवसर:

(क) चुनौतियाँ:

- वैश्विक प्रतिस्पर्धा और बाजार की अनिश्चितता।
- छोटे एवं मध्यम उद्यमों (MSMEs) के लिए वित्त और तकनीक की कमी।
- अंतर्राष्ट्रीय व्यापार में नियमों, शुल्कों और गुणवत्ता मानकों की जटिलता।
- डिजिटल और वित्तीय साक्षरता का असमान स्तर।

(ख) अवसर:

- ई-कॉमर्स, फिनटेक और डिजिटल भुगतान से नए व्यापारिक अवसर।
- 'मेक इन इंडिया' और 'वोकल फॉर लोकल' से घरेलू उद्योगों का विस्तार।
- वैश्विक मूल्य श्रृंखला में भारत की मजबूत भागीदारी की संभावना।
- उद्यमिता और स्टार्ट-अप संस्कृति से रोजगार और नवाचार के अवसर।

4. समेकित दृष्टिकोण: चुनौतियों से अवसर तक:

- मानविकी, विज्ञान और वाणिज्य की चुनौतियाँ परस्पर जुड़ी हुई हैं, और इनके समाधान भी समन्वित प्रयासों से ही संभव हैं।
- मानविकी मूल्य, नैतिकता और सामाजिक दिशा प्रदान करती है।
- विज्ञान समस्या का तकनीकी समाधान प्रस्तुत करता है।
- वाणिज्य आर्थिक व्यवहार्यता और विस्तार सुनिश्चित करता है।

इन तीनों के समन्वय से भारत 2047 के लक्ष्य—समावेशी, नवाचारी और आत्मनिर्भर राष्ट्र—को साकार किया जा सकता है।

निष्कर्ष (Conclusion):

अंतर्राष्ट्रीय सेमिनार के अकादमिक विमर्श के संदर्भ में यह स्पष्ट रूप से कहा जा सकता है कि 'विजन ऑफ़ द मिलेनियम इंडिया 2047' केवल आर्थिक वृद्धि का लक्ष्य नहीं, बल्कि एक समग्र राष्ट्रीय परिवर्तन की रूपरेखा है। अंतर्राष्ट्रीय व्यापार और वैश्वीकरण भारतीय अर्थव्यवस्था को वैश्विक मंच पर स्थापित करने के प्रभावी माध्यम हैं। तथापि, इनके लाभों को अधिकतम करने हेतु मानविकी के सामाजिक दृष्टिकोण, विज्ञान की नवाचार क्षमता और वाणिज्य की प्रबंधकीय दक्षता का समन्वित विकास आवश्यक है। यदि भारत समावेशी नीतियों, सतत विकास और ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था पर बल देता है, तो वह न केवल 2047 तक एक विकसित राष्ट्र बनेगा, बल्कि वैश्विक दक्षिण का मार्गदर्शक भी सिद्ध होगा।

अंतर्राष्ट्रीय सेमिनार के अकादमिक विमर्श के परिप्रेक्ष्य में यह निष्कर्ष दृढ़ता से स्थापित किया जा सकता है कि 'विजन ऑफ़ द मिलेनियम इंडिया 2047' मात्र आर्थिक विकास की संकीर्ण अवधारणा तक सीमित नहीं है, बल्कि यह भारत के सामाजिक, आर्थिक, तकनीकी, सांस्कृतिक एवं संस्थागत पुनरुत्थान की एक समग्र और दीर्घकालिक रूपरेखा प्रस्तुत करता है। यह दृष्टि भारत को केवल एक बड़ी अर्थव्यवस्था नहीं, बल्कि एक न्यायपूर्ण, समावेशी और सतत वैश्विक नेतृत्वकर्ता के रूप में स्थापित करने का संकल्प व्यक्त करती है।

अंतर्राष्ट्रीय व्यापार और वैश्वीकरण इस लक्ष्य की प्राप्ति के प्रमुख स्तंभ हैं, क्योंकि वे भारतीय अर्थव्यवस्था को

वैश्विक मूल्य शृंखलाओं से जोड़ते हैं, निर्यात–आधारित विकास को प्रोत्साहित करते हैं तथा तकनीक, पूँजी और ज्ञान के अंतरराष्ट्रीय प्रवाह को सुगम बनाते हैं। इसके माध्यम से भारत न केवल अपने औद्योगिक और सेवा क्षेत्रों को सशक्त बना सकता है, बल्कि वैश्विक आर्थिक शासन में भी अपनी प्रभावी भूमिका सुनिश्चित कर सकता है। तथापि, वैश्वीकरण के साथ जुड़ी असमानताओं, क्षेत्रीय विषमताओं और सामाजिक चुनौतियों को नज़रअंदाज़ करना दीर्घकालिक विकास के लिए घातक सिद्ध हो सकता है।

इस संदर्भ में, मानविकी, विज्ञान और वाणिज्य का समन्वित विकास अत्यंत आवश्यक हो जाता है। मानविकी समाज को नैतिकता, समानता, नागरिक चेतना और सामाजिक न्याय का दृष्टिकोण प्रदान करती है, जिससे विकास मानवीय मूल्यों से विमुख न हो। विज्ञान और प्रौद्योगिकी नवाचार, डिजिटल परिवर्तन, हरित ऊर्जा, स्वास्थ्य और औद्योगिक आधुनिकीकरण को गति प्रदान करते हैं, जबकि वाणिज्य एवं प्रबंधन संसाधनों के कुशल उपयोग, वैश्विक प्रतिस्पर्धा, उद्यमिता और नीति-क्रियान्वयन की प्रभावशीलता सुनिश्चित करते हैं। इन तीनों क्षेत्रों का संतुलित समन्वय ही भारत को ज्ञान-आधारित और नवाचार-प्रेरित अर्थव्यवस्था की ओर अग्रसर कर सकता है।

अतः यदि भारत समावेशी आर्थिक नीतियों, सतत विकास लक्ष्यों, मानव संसाधन विकास, डिजिटल एवं हरित अर्थव्यवस्था, तथा स्थानीय क्षमताओं के वैश्विक एकीकरण पर निरंतर बल देता है, तो वर्ष 2047 तक वह न केवल एक विकसित राष्ट्र के रूप में उभरेगा, बल्कि वैश्विक दक्षिण के देशों के लिए विकास का वैकल्पिक, नैतिक और टिकाऊ मॉडल भी प्रस्तुत करेगा। इस प्रकार, 'विजन ऑफ़ द मिलेनियम इंडिया 2047' भारत को आत्मनिर्भरता और वैश्विक सहभागिता के संतुलन के साथ एक सशक्त, संवेदनशील और दूरदर्शी राष्ट्र के रूप में स्थापित करने की आधारशिला रखता है।

संदर्भ सूची:

1) Government of India. (2022). India@2047: Vision for a developed nation. NITI Aayog.
2) NITI Aayog. (2023). Strategy for New India @75. Government of India.
3) World Bank. (2023). World development report 2023: Trading for development in the age of global value chains. World Bank Publications.
4) United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. United Nations.
5) Bhagwati, J. (2004). In defense of globalization. Oxford University Press.
6) Dreher, A. (2006). Does globalization affect growth? Applied Economics, 38(10), 1091–1110.
7) Rodrik, D. (2011). The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy. W. W. Norton & Company.
8) Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. (2018). International economics: Theory and policy (10th ed.). Pearson Education.
9) Sen, A. (1999). Development as freedom. Oxford University Press.
10) OECD. (2020). Innovation strategy for inclusive growth. OECD Publishing.
11) Ministry of Commerce and Industry. (2022). Foreign trade policy of India. Government of India.
12) UNCTAD. (2021). World investment report: Investing in sustainable recovery. United Nations Conference on Trade and Development.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अनुवाद तकनीक और हिंदी भाषा का भविष्य

डॉ. नितीन बाबूराव कुंभार

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,

राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्ले-धारुर जि.बीड (महाराष्ट्र)

Corresponding Author – डॉ. नितीन बाबूराव कुंभार

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश :

इक्कीसवीं सदी का तीसरा दशक भाषा और तकनीक के संबंधों के इतिहास में निर्णायक सिद्ध हो रहा है। कृत्रिम बुद्धिमत्ता, प्राकृतिक भाषा संसाधन तथा न्यूरल मशीन अनुवाद जैसी तकनीकों ने मानवीय भाषाओं के स्वरूप, प्रयोग और भविष्य को नए आयाम प्रदान किए हैं। हिंदी भाषा, जो भारत की सर्वाधिक व्यापक और वैश्विक स्तर पर प्रभावशाली भाषाओं में से एक है, इस तकनीकी परिवर्तन के केंद्र में है। यह शोध आलेख कृत्रिम बुद्धिमत्ता और अनुवाद तकनीक के विकास के संदर्भ में हिंदी भाषा की वर्तमान स्थिति, उसके समक्ष उपस्थित भाषिक-सांस्कृतिक एवं तकनीकी चुनौतियों तथा भविष्य की संभावनाओं का विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत करता है। भारत @2047 की विकसित राष्ट्र की परिकल्पना के अंतर्गत हिंदी भाषा ज्ञान, शिक्षा, प्रशासन, न्याय और डिजिटल संस्कृति की प्रमुख भाषा बन सकती है—इस तथ्य का विवेचन इस अध्ययन का मुख्य उद्देश्य है।

शब्द: कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अनुवाद तकनीक, प्राकृतिक भाषा संसाधन, हिंदी भाषा, डिजिटल भारत, भारत @2047.

भूमिका:

भाषा केवल संप्रेषण का साधन नहीं होती, बल्कि वह समाज की चेतना, संस्कृति और वैचारिक परंपरा की संवाहक होती है। भारतीय संदर्भ में हिंदी भाषा ने स्वतंत्रता आंदोलन से लेकर राष्ट्रनिर्माण तक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। स्वतंत्रता के पश्चात् हिंदी ने प्रशासन, शिक्षा और साहित्य के क्षेत्र में अपनी सशक्त उपस्थिति दर्ज कराई। डिजिटल युग के आगमन के साथ भाषा का स्वरूप व्यापक रूप से परिवर्तित हुआ है। अब भाषा केवल मानव-मानव संवाद का माध्यम न होकर मानव-मशीन संवाद का भी आधार बन गई है। ऐसे में यह प्रश्न अत्यंत प्रासंगिक हो जाता है कि हिंदी भाषा कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधारित तकनीकी परिवेश में स्वयं को किस प्रकार स्थापित करेगी।

कृत्रिम बुद्धिमत्ता : अवधारणा एवं विकास:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) से अभिप्राय ऐसी संगणकीय प्रणालियों और तकनीकों से है जो मानव बुद्धि से जुड़े कार्य—जैसे सीखना, तर्क करना, निर्णय लेना, समस्या समाधान, भाषा को समझना तथा अनुभव से ज्ञान अर्जित करना—करने में सक्षम हों। सरल शब्दों में, कृत्रिम बुद्धिमत्ता वह वैज्ञानिक प्रयास है जिसके माध्यम से मशीनों को "सोचने", "समझने" और "सीखने" की क्षमता प्रदान की जाती है। कृत्रिम बुद्धिमत्ता का मूल उद्देश्य मानव मस्तिष्क की कार्यप्रणाली का अनुकरण करना है। इसमें केवल गणनात्मक क्षमता ही नहीं, बल्कि संज्ञानात्मक कौशल, पैटर्न पहचान, भावार्थ ग्रहण और अनुकूलन क्षमता भी सम्मिलित होती है। आधुनिक परिप्रेक्ष्य में AI को एक अंतःविषयी क्षेत्र माना जाता है, जिसमें कंप्यूटर विज्ञान,

गणित, भाषाविज्ञान, मनोविज्ञान, तंत्रिका विज्ञान और दर्शनशास्त्र का समन्वय दिखाई देता है।

कृत्रिम बुद्धिमत्ता और भाषा:

भाषा मानव सभ्यता की सबसे सशक्त संज्ञानात्मक उपलब्धि है। विचारों की अभिव्यक्ति, ज्ञान का संप्रेषण, सांस्कृतिक परंपराओं का संरक्षण और सामाजिक संरचना का निर्माण—इन सभी में भाषा की केंद्रीय भूमिका रही है। इक्कीसवीं सदी में जब कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) तीव्र गति से विकसित हो रही है, तब भाषा और मशीन के बीच संबंध एक नए बौद्धिक विमर्श के रूप में उभरकर सामने आया है। आज भाषा केवल मानवीय संवाद का माध्यम नहीं रही, बल्कि वह मशीनों के साथ संवाद और ज्ञान-संस्करण का भी आधार बन चुकी है।

भाषा की संज्ञानात्मक प्रकृति और कृत्रिम बुद्धिमत्ता:

भाषा मूलतः एक संज्ञानात्मक प्रक्रिया है, जिसमें स्मृति, तर्क, अनुभव और सामाजिक संदर्भ का समावेश होता है। कृत्रिम बुद्धिमत्ता का उद्देश्य इन मानवीय संज्ञानात्मक प्रक्रियाओं का अनुकरण करना है। यही कारण है कि भाषा, AI अनुसंधान का केंद्रीय विषय बनी है।कृत्रिम बुद्धिमत्ता में भाषा को केवल शब्दों के समूह के रूप में नहीं, बल्कि अर्थ, संरचना ,प्रयोग और ध्वनि के समन्वय के रूप में देखा जाता है। मशीनों के लिए भाषा को समझना इसलिए चुनौतीपूर्ण है क्योंकि भाषा सन्दर्भ-आधारित, बहुअर्थी और सांस्कृतिक रूप से निर्धारित होती है।

मशीन अनुवाद और भाषा:

मशीन अनुवाद कृत्रिम बुद्धिमत्ता और भाषा के संबंध का सबसे प्रत्यक्ष उदाहरण है। प्रारंभिक काल में नियम-आधारित अनुवाद प्रणालियाँ विकसित की गईं, किंतु वे भाषा की सूक्ष्मताओं को समझने में असफल रहीं। आधुनिक AI आधारित अनुवाद प्रणाली, विशेषतः न्यूरल मशीन ट्रांसलेशन (NMT), संदर्भ और भाव को समझने में अपेक्षाकृत अधिक सक्षम हैं। हिंदी के संदर्भ में मशीन अनुवाद का महत्व इसलिए बढ़ जाता है क्योंकि यह भारत की भाषाई विविधता को डिजिटल प्लेटफॉर्म पर जोड़ने का कार्य करता है। AI आधारित अनुवाद तकनीकें ज्ञान को अंग्रेज़ी-केन्द्रित दायरे से बाहर निकालकर बहुभाषी समाज तक पहुँचाने में सहायक हैं।

कृत्रिम बुद्धिमत्ता और भाषाई विविधता:

भाषाई विविधता मानव संस्कृति की अमूल्य धरोहर है। किंतु डिजिटल युग में अनेक भाषाएँ तकनीकी संसाधनों के अभाव में हाशिए पर चली गई हैं। कृत्रिम बुद्धिमत्ता इस असंतुलन को कम करने की क्षमता रखती है। AI के माध्यम से—

- अल्पसंख्यक भाषाओं का डिजिटलीकरण संभव है
- भाषाई कॉर्पस का निर्माण किया जा सकता है
- भाषाओं का संरक्षण और पुनर्जीवन संभव हो सकता है

हिंदी जैसी व्यापक जनभाषा के लिए AI तकनीकें उसे वैश्विक डिजिटल भाषा के रूप में स्थापित करने का अवसर प्रदान करती हैं।

भविष्य की दिशा:

भविष्य में कृत्रिम बुद्धिमत्ता और भाषा का संबंध और अधिक गहरा होगा। संवादात्मक AI, स्वचालित लेखन, भाषाई सहायक और बहुभाषी ज्ञान-प्रणालियाँ शिक्षा, प्रशासन और मीडिया के स्वरूप को बदल देंगी।

हिंदी भाषा के लिए यह समय केवल तकनीक अपनाने का नहीं, बल्कि तकनीक के निर्माण में सहभागी

बनने का है। तभी AI वास्तव में बहुभाषी, समावेशी और लोकतांत्रिक बन सकेगी।

प्राकृतिक भाषा संसाधन (NLP) और हिंदी:

प्राकृतिक भाषा संसाधन (Natural Language Processing – NLP) कृत्रिम बुद्धिमत्ता की वह महत्वपूर्ण शाखा है, जिसका उद्देश्य मानव भाषाओं और कंप्यूटर के बीच प्रभावी संवाद स्थापित करना है। NLP के माध्यम से मशीनें मानव भाषा को पढ़ने, समझने, विश्लेषण करने और उत्पन्न करने में सक्षम होती हैं। वैश्विक स्तर पर NLP अनुसंधान का अधिकांश भाग अंग्रेज़ी और कुछ अन्य यूरोपीय भाषाओं पर केंद्रित रहा है, किंतु हिंदी जैसी भारतीय भाषाओं के संदर्भ में NLP का विकास न केवल तकनीकी आवश्यकता है, बल्कि सांस्कृतिक और सामाजिक दायित्व भी है।हिंदी भारत की सबसे व्यापक रूप से बोली जाने वाली भाषा होने के बावजूद डिजिटल संसाधनों और मानकीकृत भाषिक डेटा के अभाव से लंबे समय तक जूझती रही है। NLP तकनीकों के माध्यम से हिंदी भाषा को डिजिटल युग में सशक्त बनाने की संभावनाएँ अत्यंत व्यापक हैं।

हिंदी भाषा की भाषिक विशेषताएँ और NLP की चुनौतियाँ:

हिंदी एक समृद्ध, रूपात्मक रूप से जटिल और सांस्कृतिक संदर्भों से युक्त भाषा है। यही विशेषताएँ NLP के लिए इसे चुनौतीपूर्ण बनाती हैं।

प्रमुख चुनौतियाँ निम्नलिखित हैं—

1. **रूपात्मक विविधता:** हिंदी में शब्दों के अनेक रूप होते हैं, जो लिंग, वचन, कारक और काल के अनुसार बदलते हैं। इससे शब्द-स्तरीय विश्लेषण जटिल हो जाता है।
2. **मुक्त शब्द क्रम:** हिंदी में वाक्य संरचना अपेक्षाकृत मुक्त होती है, जिससे वाक्य विश्लेषण (Parsing) कठिन हो जाता है।
3. **लिपि और मानकीकरण की समस्या:** देवनागरी लिपि में वर्तनी और विराम चिह्नों का असमान प्रयोग NLP प्रणालियों के लिए बाधा उत्पन्न करता है।
4. **बहुअर्थिता और संदर्भ निर्भरता:** एक ही शब्द विभिन्न संदर्भों में भिन्न अर्थ ग्रहण कर सकता है, जिसे मशीन के लिए समझना चुनौतीपूर्ण है।

हिंदी NLP के प्रमुख घटक:

हिंदी भाषा के लिए NLP को विभिन्न स्तरों पर विकसित किया जाता है—

शब्द संसाधन: इसमें टोकनाइज़ेशन, स्टेमिंग और लेमेटाइज़ेशन शामिल हैं। हिंदी में संयुक्त शब्दों और प्रत्ययों के कारण यह प्रक्रिया विशेष रूप से जटिल होती है।

वाक्य संरचना विश्लेषण: वाक्य में शब्दों के आपसी संबंधों की पहचान NLP का एक महत्वपूर्ण पक्ष है। हिंदी की मुक्त शब्द संरचना इसे चुनौतीपूर्ण बनाती है।

अर्थ विश्लेषण : शब्दों और वाक्यों के वास्तविक अर्थ को समझना हिंदी NLP का सबसे कठिन कार्य है, विशेषकर मुहावरों और सांस्कृतिक संदर्भों के कारण।

हिंदी NLP के प्रमुख अनुप्रयोग:

प्राकृतिक भाषा संसाधन ने हिंदी भाषा के उपयोग के अनेक नए आयाम खोले हैं—

1. **मशीन अनुवाद** – हिंदी से अन्य भारतीय भाषाओं और अंग्रेज़ी में अनुवाद।
2. **वाक् पहचान (Speech Recognition)** – हिंदी में वॉइस कमांड और डिजिटल सहायक।

3. **भाव विश्लेषण (Sentiment Analysis)** – सोशल मीडिया और समाचारों का विश्लेषण।
4. **स्वचालित पाठ संक्षेपण** – लंबी सामग्री का संक्षिप्त रूप।
5. **शैक्षिक तकनीक** – हिंदी माध्यम में ई-लर्निंग और डिजिटल शिक्षा।

सामाजिक और सांस्कृतिक प्रभाव:

हिंदी NLP केवल तकनीकी उन्नति तक सीमित नहीं है, बल्कि इसका सामाजिक प्रभाव भी व्यापक है। यह डिजिटल विभाजन को कम करने, ग्रामीण और अशिक्षित समुदायों को तकनीक से जोड़ने तथा ज्ञान के लोकतंत्रीकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।

भविष्य की संभावनाएँ:

भविष्य में हिंदी NLP का विकास—

- बहुभाषी AI मॉडल
- संदर्भ-संवेदनशील भाषा प्रणालियाँ
- भारतीय भाषाओं के लिए स्वदेशी बड़े भाषा मॉडल की दिशा में अग्रसर होगा। इससे हिंदी वैश्विक डिजिटल परिदृश्य में अधिक सशक्त रूप से उभरेगी।

अनुवाद तकनीक का विकास:

अनुवाद मानव सभ्यता में ज्ञान, संस्कृति और विचारों के आदान–प्रदान का एक महत्वपूर्ण माध्यम रहा है। प्राचीन काल में जहाँ अनुवाद पूर्णतः मानवीय श्रम और बौद्धिक क्षमता पर आधारित था, वहीं आधुनिक युग में तकनीकी हस्तक्षेप ने अनुवाद प्रक्रिया को एक नए आयाम में पहुँचाया है। विशेषतः कृत्रिम बुद्धिमत्ता के आगमन के बाद अनुवाद तकनीक ने तीव्र, सटीक और व्यापक रूप ग्रहण किया है। अनुवाद तकनीक का विकास केवल भाषा रूपांतरण की कहानी नहीं है, बल्कि यह ज्ञान के वैश्वीकरण और डिजिटल समावेशन की प्रक्रिया से भी गहराई से जुड़ा हुआ है।

प्रारंभिक चरण : मानव-आधारित अनुवाद:

अनुवाद तकनीक के विकास से पूर्व अनुवाद एक पूर्णतः मानवीय गतिविधि थी। विद्वान अनुवादक स्रोत भाषा के पाठ को लक्ष्य भाषा में सांस्कृतिक और भावात्मक संदर्भों के साथ रूपांतरित करते थे। यह प्रक्रिया समय-साध्य थी, किंतु अर्थ और शैली की दृष्टि से अत्यंत समृद्ध मानी जाती थी। इस चरण में तकनीक का योगदान न्यूनतम था, और अनुवादक की भाषिक दक्षता ही सफलता का आधार होती थी।

नियम-आधारित मशीन अनुवाद:

बीसवीं शताब्दी के मध्य में कंप्यूटर के विकास के साथ मशीन अनुवाद की अवधारणा सामने आई। नियम-आधारित मशीन अनुवाद प्रणाली व्याकरणिक नियमों, शब्दकोशों और वाक्य संरचना के आधार पर कार्य करती थी। इन प्रणालियों में भाषा को नियमों के एक सीमित ढाँचे में बाँध दिया जाता था। हालाँकि यह तकनीक प्रारंभिक प्रयासों के लिए उपयोगी सिद्ध हुई, किंतु प्राकृतिक भाषा की जटिलताओं—जैसे बहुअर्थिता, संदर्भ और मुहावरों—को समझने में यह असफल रही। हिंदी जैसी भाषाओं के लिए, जिनमें मुक्त शब्द क्रम और रूपात्मक विविधता है, यह प्रणाली सीमित परिणाम ही दे सकी।

सांख्यिकीय मशीन अनुवाद:

1990 के दशक में सांख्यिकीय मशीन अनुवाद का विकास हुआ। इस तकनीक में द्विभाषी कॉर्पस के आधार पर संभाव्यता का उपयोग कर अनुवाद किया जाता था। मशीन यह अनुमान लगाती थी कि स्रोत भाषा का कोई शब्द या वाक्यांश लक्ष्य भाषा में किस रूप में अधिक संभावित है।SMT ने अनुवाद की गुणवत्ता में सुधार किया, किंतु इसकी सफलता बड़े और गुणवत्तापूर्ण डेटा पर निर्भर थी।

हिंदी के संदर्भ में पर्याप्त मानकीकृत डेटा के अभाव ने इस तकनीक की प्रभावशीलता को सीमित किया।

अनुवाद तकनीक और हिंदी भाषा:

हिंदी भाषा के लिए अनुवाद तकनीक का विकास विशेष महत्व रखता है। भारत की बहुभाषी संरचना में अनुवाद तकनीक प्रशासन, शिक्षा और डिजिटल संचार के लिए आवश्यक है। AI आधारित अनुवाद तकनीकें हिंदी को अन्य भारतीय भाषाओं और वैश्विक भाषाओं से जोड़ने का कार्य कर रही हैं। सरकारी और शैक्षणिक संस्थानों द्वारा विकसित परियोजनाएँ, जैसे राष्ट्रीय भाषा अनुवाद मिशन, हिंदी अनुवाद तकनीक को व्यापक सामाजिक उपयोग में ला रही हैं।

अनुवाद तकनीक की सीमाएँ और चुनौतियाँ:

यद्यपि अनुवाद तकनीक में उल्लेखनीय प्रगति हुई है, फिर भी कुछ चुनौतियाँ बनी हुई हैं—

- सांस्कृतिक और भावात्मक अर्थों का पूर्ण रूपांतरण
- मुहावरों और साहित्यिक भाषा का अनुवाद
- क्षेत्रीय और बोलीगत विविधता
- तकनीकी संसाधनों और डेटा की कमी

ये चुनौतियाँ दर्शाती हैं कि मशीन अनुवाद अभी भी मानवीय हस्तक्षेप का पूर्ण विकल्प नहीं बन पाया है।

भविष्य की दिशा:

भविष्य में अनुवाद तकनीक अधिक संदर्भ-संवेदनशील, बहुभाषी और सांस्कृतिक रूप से जागरूक होगी। मानव–मशीन सहयोग आधारित अनुवाद मॉडल, हिंदी जैसी भाषाओं के लिए अधिक सटीक और विश्वसनीय समाधान प्रदान कर सकते हैं।

हिंदी भाषा के समक्ष प्रमुख चुनौतियाँ:

हिंदी भाषा भारत की सर्वाधिक बोली जाने वाली भाषा होने के साथ-साथ एक समृद्ध साहित्यिक, सांस्कृतिक और बौद्धिक परंपरा की वाहक है। इसके बावजूद वैश्वीकरण, तकनीकी परिवर्तन और भाषाई वर्चस्व के वर्तमान युग में हिंदी अनेक प्रकार की चुनौतियों का सामना कर रही है। ये चुनौतियाँ केवल भाषिक नहीं, बल्कि सामाजिक, शैक्षिक, तकनीकी और नीतिगत भी हैं। डिजिटल युग में हिंदी की स्थिति का विश्लेषण इन चुनौतियों के संदर्भ में अत्यंत आवश्यक हो गया है।

तकनीकी संसाधनों की कमी:

हिंदी भाषा के समक्ष सबसे बड़ी चुनौती तकनीकी संसाधनों की अपर्याप्तता है। अंग्रेज़ी की तुलना में हिंदी के लिए मानकीकृत डिजिटल कॉर्पस, भाषा मॉडल, टूल्स और सॉफ़्टवेयर अपेक्षाकृत कम विकसित हैं। प्राकृतिक भाषा संसाधन, मशीन अनुवाद और वाक् पहचान जैसी तकनीकों में हिंदी अभी भी विकासशील अवस्था में है। इसके कारण हिंदी भाषी उपयोगकर्ताओं को डिजिटल सेवाओं का पूर्ण लाभ नहीं मिल पाता।

अंग्रेज़ी का वर्चस्व और भाषाई असमानता:

वैश्विक ज्ञान, उच्च शिक्षा, विज्ञान और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में अंग्रेज़ी का प्रभुत्व हिंदी के लिए एक गंभीर चुनौती है। रोजगार, शोध और अंतरराष्ट्रीय संचार में अंग्रेज़ी को प्राथमिकता दिए जाने से हिंदी की उपयोगिता सीमित होती जा रही है। यह स्थिति भाषाई असमानता को बढ़ावा देती है और हिंदी भाषी समाज के एक बड़े वर्ग को हाशिए पर धकेल देती है।

शिक्षा प्रणाली में हिंदी की सीमित भूमिका:

शिक्षा व्यवस्था में हिंदी का प्रयोग प्राथमिक स्तर तक सीमित रह जाना भी एक प्रमुख चुनौती है। उच्च शिक्षा, तकनीकी और व्यावसायिक पाठ्यक्रमों में हिंदी माध्यम की

कमी के कारण हिंदी ज्ञान की भाषा के रूप में विकसित नहीं हो पा रही है। इससे हिंदी और आधुनिक ज्ञान के बीच दूरी बढ़ती जा रही है।

मानकीकरण और भाषिक विविधता की समस्या:

हिंदी की अनेक बोलियाँ और क्षेत्रीय रूप इसकी समृद्धि हैं, किंतु तकनीकी और शैक्षणिक संदर्भों में मानकीकरण की समस्या उत्पन्न करती हैं। वर्तनी, शब्दावली और शैली में असमानता के कारण डिजिटल संसाधनों का निर्माण और उपयोग कठिन हो जाता है। संतुलन स्थापित करना—जहाँ मानक हिंदी और बोलियों दोनों का संरक्षण हो—एक जटिल चुनौती है।

डिजिटल सामग्री की गुणवत्ता और उपलब्धता:

इंटरनेट और डिजिटल माध्यमों पर हिंदी सामग्री की मात्रा बढ़ी है, किंतु उसकी गुणवत्ता अभी भी एक गंभीर प्रश्न बनी हुई है। साहित्यिक, शैक्षणिक और वैज्ञानिक विषयों पर प्रामाणिक हिंदी सामग्री का अभाव है। इसके कारण हिंदी भाषा ज्ञान-विज्ञान के क्षेत्र में अपेक्षित भूमिका नहीं निभा पा रही है।

भाषिक चेतना और सामाजिक दृष्टिकोण:

हिंदी के प्रति हीन भावना और अंग्रेज़ी के प्रति आकर्षण भी हिंदी भाषा के लिए एक सामाजिक चुनौती है। कई बार हिंदी को केवल घरेलू या अनौपचारिक भाषा के रूप में देखा जाता है, जिससे इसकी प्रतिष्ठा और उपयोगिता प्रभावित होती है। भाषिक चेतना का अभाव भाषा विकास में बाधक सिद्ध होता है।

नीति और कार्यान्वयन की खाई:

भाषा नीति के स्तर पर हिंदी को बढ़ावा देने के प्रयास किए जाते हैं, किंतु उनके प्रभावी कार्यान्वयन में कमी देखी जाती है। योजनाओं और जमीनी स्तर पर क्रियान्वयन के बीच की खाई हिंदी विकास की गति को धीमा कर देती है।

वैश्वीकरण और सांस्कृतिक दबाव:

वैश्वीकरण के प्रभाव में स्थानीय भाषाएँ सांस्कृतिक दबाव का सामना कर रही हैं। वैश्विक मीडिया, बाज़ार और उपभोक्तावाद ने भाषाई प्राथमिकताओं को प्रभावित किया है। हिंदी को इस दबाव के बीच अपनी सांस्कृतिक पहचान बनाए रखना एक चुनौतीपूर्ण कार्य है

निष्कर्ष:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता और अनुवाद तकनीक हिंदी भाषा के विकास और वैश्वीकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकती हैं। हिंदी को तकनीक अपनाने वाले दृष्टिकोण के बजाय तकनीक निर्माता और AI मॉडल विकसित करने वाले दृष्टिकोण से सशक्त करना आवश्यक है। NLP, मशीन अनुवाद और AI आधारित बहुभाषी मॉडल के माध्यम से हिंदी डिजिटल और वैश्विक परिदृश्य में सशक्त, समावेशी और लोकतांत्रिक भाषा के रूप में स्थापित हो सकती है।

संदर्भ:

1. मैकार्थी, जॉन (1956)। *डार्टमाउथ समर रिसर्च प्रोजेक्ट पर कृत्रिम बुद्धिमत्ता का प्रस्ताव*।
2. ट्यूरिंग, ए. एम. (1950)। *कंप्यूटिंग मशीनरी और बुद्धिमत्ता*। पत्रिका: माइंड, खंड 59, पृष्ठ 433–460।
3. रसेल, स्टुअर्ट एवं नॉरविग, पीटर (2021)। *कृत्रिम बुद्धिमत्ता: एक आधुनिक दृष्टिकोण*। प्रकाशक: पियर्सन।
4. मैनिंग, क्रिस्टोफर डी. एवं श्ट्यूज़, हिन्रिक (1999)। *सांख्यिकीय प्राकृतिक भाषा संसाधन की आधारशिला*। MIT प्रेस।
5. कोहन, फिलिप (2009)। *सांख्यिकीय मशीन अनुवाद*। कैम्ब्रिज यूनिवर्सिटी प्रेस।
6. राष्ट्रीय भाषा अनुवाद मिशन (भारत सरकार)। *हिंदी अनुवाद और बहुभाषी डिजिटल परियोजनाएँ*।

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

सामाजिक प्रतिष्ठा के आड़ में नारी शोषण

डॉ. अरविंद अंबादास घोड़के
हिंदी विभाग, सहयोगी प्राध्यापक,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबेजोगाई, बीड, महाराष्ट्र, भारत (इंडिया)
Corresponding Author – डॉ. अरविंद अंबादास घोड़के
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

भूमिका / प्रस्तावना:

समाज के अभाव में मनुष्य और मनुष्य के अभाव में समाज की कल्पना निरर्थक है। मनुष्य समाज के लिए जीता है और समाज मनुष्य के लिए ही बना हुआ है। सामाजिक जीवन को सर्वमान्य अथवा बहुसंख्य दृष्टि से उपयोगी बनाने के लिए सामाजिक व्यवस्थाएं सामाजिक मान्यताओं का निर्माण करती है। इसी सामाजिक मान्यताओं में मनुष्य के समाज विरोधी विचार को नियंत्रण में रखा जाता है ऐसी धारणा है। समाज में मुख्य रूप से स्त्री और पुरुष यह दो मुख्य पात्र हैं। सामाजिक मान्यताएं स्त्री और पुरुष के लिए समान होनी चाहिए। किंतु आज देश-विदेश की विकसित और अविकसित राष्ट्र अथवा देश की समाज व्यवस्था में पुरुष प्रधान सामाजिक मान्यताओं का प्रभाव दिखाई देता है। भारत जैसे विकासनशील राष्ट्र में एक ओर जहां स्त्री को देवी का दर्जा दिया जाता है वही दूसरी ओर उसे गुलाम बनने के मज़बूर किया जाता है। सदियों से नारी विरोधी सामाजिक मान्यताओं में स्त्री को अनेक बंधनों में बांधकर उसके साथ दासी जैसा व्यवहार किया जाता है।

बीज शब्द: प्रतिष्ठा, एकांगी, यातना, संघर्ष, सशक्तिकरण, मॉडर्न, मातृ व्यवस्था, पितृ व्यवस्था, सत्तात्मक, गुनहगार, बेचैनी, सामाजिक मान्यता, परंपरा, संस्कृति।

मुख्य अंश:

कहां जाता है कि मनुष्य विकास अवस्था के आरंभ में स्त्री - पुरुष में स्त्री का प्रभाव रहा था। स्त्री का मातृत्व स्त्री को मनुष्य विकास के प्राथमिक अवस्था में मातृ सत्ता का कारण बना हुआ दिखाई देता हैं । बच्चे मां के नाम से पहचाने जाते थे। पूरा परिवार और समाज स्त्री वर्चस्व और अधिकार के इर्द-गिर्द नजर आता था। 'पाकिस्तानी स्त्री: यातना और संघर्ष'में जाहिदा हिना लिखती है कि "सरकार जैनी चार चवि ने विचार प्रकट किया है कि अब से नौ हजार वर्ष पूर्व तक खेती-बाड़ी के तमाम काम औरत अंजाम देती रही। मर्द शिकार करता, जानवर चराता।औरत बच्चे को जन्म देती, उसका पालन पोषण करती, खाद्य का संग्रह करती, खालों से लिबास बनाती। लिहाजा संतान और माल दोनों उसकी संपत्ति स्वीकार किए जाते।"[1] किंतु आज के आधुनिक युग में स्त्री को मातृत्व शिकार होना पड़ा है। स्त्री अधिकारों को चक्के और चूल्हे तक सीमित रखकर उसे ग़ुलाम बनाने में पुरुष वर्चस्ववादी सामाजिक मान्यताएं प्रयास करती रहती है।गली नुक्कड़ से लेकर देश विदेश में पुरुष वर्चस्ववादी सामाजिक मान्यताएं स्त्रियों का शोषण करके आई है। तथा स्त्री को प्रतिष्ठा के कैद में बंद कर उसे डर-डर कर जीने के लिए मजबूर करती आई है। क्या कहेंगे लोग ? सबसे बड़ा रोग! यह बात जैसे कि वैसे महिलाओं को लेकर सटीक बैठती है। आज के आधुनिक युग में आज भी स्त्री के प्रति अलग न्याय और पुरुष के प्रति अलग न्याय

समाज में दिखाई देता है। प्रतिष्ठा रूपी बंधनों में स्त्री को पुरुषों ने सहजता से बांध दिया है। अपने हित को सामने रखकर पुरुषों ने सामाजिक मान्यताओं का निर्माण किया है। पुरुषों ने अपने हित के लिए सदा ही स्त्री के हित को नजरअंदाज करते हुए अपने स्वार्थ के अनुरूप स्त्री जीवन का मार्ग निर्धारित किया है। खासतौर पर स्त्री को शरीर के आधार पर गिर जाता है। पवित्र–अपवित्र, शलिल अश्लील अधिनियम स्त्री को सामने रखकर निर्धारित किए गए हैं। मेथी पुष्पा मेथी के नए सवाल स्त्री के नेता में लिखती है "स्त्री को शरीर के आधार पर ही घेरा जाता है और यदि वह कुछ बोले तो अश्लील और मर्यादा का लांछन तैयार है। सारा कुछ पुरुष सत्ता का किया धरा है। किसी विदुषी नारी से पूछ कर शास्त्र नहीं भेजे गए तभी तो पुरुष से नत नेत्र और घूंघट में रहने के लिए नहीं कहा जाता।"[2] सदा ही पुरुषों ने स्त्री को सामाजिक मान्यताओं के मर्यादाओं में बांधकर उसका शोषण किया है। उसके जन्म से लेकर उसके अंत तक उसे पुरुषों के अधीन रहने के लिए मजबूर किया है। पुरुष व्यवस्था सामाजिक मान्यताओं के बहाने औरत को कमजोर बनाने के लिए प्रथा परंपरा, धर्म, संस्कार, संस्कृति, विवाह, परिवार आदि के आड़ में नारी का शोषण करती आई हैं। स्त्री को सदा ही पुरुषों पर निर्भर रहने के लिए मजबूर किया है। "भारतीय समाज में औरत की जिंदगी उसे नैतिकता से बनी है जिनकी डोर पिता पति और पुत्र के हाथ में है।"[3]

"मूर्ख स्त्री चुप रहो, नहीं तो जुबान खींच लूंगा स्त्री हो, स्त्री की तरह मर्यादा में रहकर आचरण करो।"[4] पौराणिक महाकाव्य रामायण से भारतीय समाज में स्त्री की स्थिति और मान- सम्मान का बोध उपर्युक्त वाक्य से होता है। साहित्य समाज का प्रतीक होता है और समाज का प्रभाव साहित्य पर होता है। तत्कालीन समाज व्यवस्था में प्रचलित सामाजिक मान्यता का चित्रण साहित्य के माध्यम प्रभावित होता रहता है। वही प्रवाह पौराणिक महाकाव्य रामायण से लेकर आज के साहित्य में दिखाई देता है। विदुषी गार्गी के प्रति राजा जनक की राज्यसभा में पुरुष व्यवस्था का प्रतिनिधि यज्ञवाल्क द्वारा जो बात हो गई थी वह आज के आधुनिक युग में भी हर भारतीय नारी के साथ होती हुई दिखाई देती है। सामाजिक मान्यताएं आज भी स्त्री को दबाने में प्रयत्नशील दिखाई देती है।प्राचीन काल से लेकर आज तक भारतीय समाज में पुरुष व्यवस्थाने न कभी खी को अपने बराबर का स्थान दिया है और न कभी देने के लिए अपनी मर्जी से राजी हो गा। सदियों से पुरुष व्यवस्था ने स्त्री पर अपना वर्चस्व बनाने की भरसक कोशिश की है जो आज भी जारी है। अलग अलग सामाजिक मान्यताओं में स्त्री को बांधकर उसे हमेशा अपने से छोटा साबित करने की कोशिश करता आया है। गार्गी ने केवल एक सवाल का जवाब पुरुष प्रधान व्यवस्था का प्रतिनिधि याड्वल्क दे नहीं पाता है किंतु अपनी इस हार को पुरुष प्रधान व्यवस्था के सहारे स्त्री को अपमानित कर उसे व्यवस्था के हाथों पराजित करता है। आज भी यादन्यबल्क जैसे हजारों पुरुष व्यवस्था के प्रतिनिधि स्त्री को सदियों से पुरुषव्यवस्था के हाथों पराजित करने की व्यवस्था में लगे हुए दिखाई देते हैं। स्त्री का वर्चस्व न परिवार में सहन किया जाता है और न कभी कामकाज की जगह पर। गांव से लेकर देश की राजधानी दिल्ली तक पुरुष प्रधान व्यवस्था के सहारे स्त्री को दबाने की चेष्टा पारंपारिक सामाजिक मान्यताएं करती हुई दिखाई देती है। नारी को कोमल, कामिनी का लेबल लगाकर उसे अन्य कार्य से दर करते हुए, उसे सिर्फ पुरुष भूख की व्यवस्था मिटाने वस्तू बनाने रखने की कोशिश पुरुष मानसिकता सदियों से करती आई है । आज के आधुनिक साहित्य में भी हजारों रचनाकार आज भी पारंपरिक सामाजिक मान्यताओं में जीवन जीने वाली, अपने अपेक्षाओं का गला घोट कर परिवार और समाज के प्रति अपना सब कुछ दांव पर लगाकर दर्दनाक जीवन जीने वाली खी को नैतिक और प्रतिष्ठित स समझा जाता है।

नैतिकता के मापदंड पुरुष और महिला के लिए एक समान होने चाहिए। एकांगी और पुरुष व्यवस्था के अनुरूप विद्यमान नैतिकता नारी जीयन के लिए यातना और पीड़ा कारण बनी हुई है। समाज में सामाजिक व्यवस्था बनाए रखने की कोशिश समाज समय-समय पर करता आया हुआ है। आहार, निद्रा और मैथुन किसी भी पशु-प्राणी की जरूरत होती है। भारतीय समाज व्यवस्था में सामाजिक व्यवस्था बनाए रखने के लिए काम भावना को विवाह संस्कार में बांधकर उसका नियमन किया गया है। काम भावना को विवाह सरकार में बाधकर उसका समाज मान्य नियमन करते समय उदात्त परिवार का आविर्भाव हुवा। भारतीय समाज व्यवस्था में परिवार एवं कुटुब व्यवस्था का बड़ा महत्त्व है। किंतु इस परिवार एवं कुटुंब व्यवस्था में पुरुष वर्चस्व का बोलबाला दिखाई देता है। नैतिकता के बधनों में स्त्री को बाधने की कोशिश की जाती है, काम भावना को नैतिकता के तराजू में तोल कर उसका नियमन करने की कोशिश विवाह के माध्यम से करने वाला भारतीय पुरुषी समाज अपने हित के अनुरूप स्त्री विरोधी पुरुष वर्चस्व वादी व्यवस्था का निर्माण करता है। सदियों से लेकर आज भी स्त्री के काम भावना को अनेक बंधनों में बांधकर उसे नैतिक-अनैतिक प्रतिमानो में अपनाकर नारी का ही शोषण किया गया है।

परिणाम / निष्कर्ष:

भारतीय समाज व्यवस्था में काम भावना को लेकर पुरुषों से कहीं अधिक सामाजिक व्यवस्थाएं सामाजिक मान्यताओं नैतिकता के बंधनों में स्त्री को बाधने की कोशिश की जाती है। नैतिकता और प्रतिष्ठा के डर से अतृप्त काम भावना की पीड़ा में भारतीय नारी की सदियों से पीडा, वेदना का जिंदगी जीने के लिए मजबूर होती हुई दिखाई देती है। परिवार में पत्नी बच्चों को जन्म दे, उसकी परवरिश करें, पति को परमेश्वर मानकर उसकी सेवा करें इसी में उसकी महानता होती है। ऐसी हजारों सामाजिक मान्यताएं सदियों से स्त्री पर अन्याय करने के लिए ही बनाई गई है। अपनी इच्छा-आकांक्षाओं का गला घोटकर जो स्त्री पुरुष प्रधान सामाजिक मान्यता वाले समाज व्यवस्था में दूसरों के लिए जीवन जीती है, उस स्त्री को यह समाज आदर्श स्त्री कहता है। परिवार में बूढ़े बच्चों की देखभाल करें, घर में खाना बनाएं लोगों को खिलाएं यही स्त्री का धर्म है।स्त्री जो है वह सिर्फ और सिर्फ त्याग की देवी बनी चाहिए ऐसी प्रतिष्ठा पुरुष प्रधान मानसिकता ने निर्माण की है। ऐसी प्रतिष्ठा में स्त्री का शोषण ही होने वाला है। यह बात उसके मस्तिष्क पर थोपी जाती हैं। एकांगी प्रतिष्ठा के बहाने सदियों से पुरुष व्यवस्था स्त्री का शोषण करती आई है। स्त्री के प्रति एक नियम और पुरुष के प्रति एक नियम यह पुरुष प्रधान मानसिकता का विकलांग रूप है। भारतीय समाज आधुनिक होने का दिखाया कर रहा है, किंतु नैतिक- अनैतिक जैसी नारी विरोधी विचारधारा नारी शोषण के लिए आज भी प्रचलित दिखाई देती है। आज भी भारतीय समाज में पुरुष के प्रति अलग न्याय और स्त्री के प्रति अलग न्याय की वृत्ति दिखाई देती है। भारतीय समाज व्यवस्था में किसी भी अन्यायी कृति के लिए सजा का प्रावधान होता ही है। किंतु पति द्वारा पत्नी पर अन्याय किए जाने के बाद भी पति परमेश्वर की कल्पना में नारी अन्याय सहने के लिए मजबूर है।

संदर्भ:

1. पाकिस्तानी स्त्री यातना और संघर्ष - जाहिदा हिना मां से बाप की हुक्म रानी तक – पृष्ठ.18
2. नैतिकता के नए सवाल - स्त्रीत्व की नैतिकता- मैत्रीय पुष्पा पृष्ठ. 138
3. नैतिकता के नए सवाल - स्त्रीत्व की नैतिकता- मैत्री पुष्पा पृष्ठ. 135)
4. हिंदी उपन्यास का स्त्री पाठ–रोहिणी अग्रवाल –पृष्ठ 5

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारत 2047 के निर्माण में हिंदी भाषा और साहित्य की भूमिका

डॉ. विशाल जैन

सहायक आचार्य (हिंदी विभाग),

पं. दीन दयाल उपाध्याय राजकीय महिला महाविद्यालय फरह, मथुरा

Corresponding Author – डॉ. विशाल जैन

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

शोध सार:

यह शोध पत्र भारत की स्वतंत्रता के शताब्दी वर्ष 2047 के लक्ष्य के संदर्भ में हिंदी भाषा और साहित्य की भूमिका का समग्र अध्ययन प्रस्तुत करता है। भारत 2047 की परिकल्पना केवल आर्थिक प्रगति तक सीमित न होकर एक सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षिक और नैतिक रूप से विकसित राष्ट्र के निर्माण का संकल्प है। इस परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा को जनसंचार, राष्ट्रीय एकता और लोकतांत्रिक चेतना की प्रमुख भाषा के रूप में रेखांकित किया गया है।

शोध में यह स्पष्ट किया गया है कि हिंदी एक संपर्क भाषा के रूप में भारत की भाषाई विविधता को जोड़ते हुए राष्ट्रीय एकता और सामाजिक समरसता को सुदृढ़ करती है। हिंदी साहित्य समाज में जनजागरण, सामाजिक सुधार, नैतिक मूल्यों तथा मानवीय संवेदनाओं के विकास में निरंतर योगदान देता रहा है। साहित्य के माध्यम से समानता, न्याय, स्वतंत्रता और बंधुत्व जैसे लोकतांत्रिक आदर्शों का प्रसार होता है, जो 2047 के सशक्त भारत के निर्माण हेतु अनिवार्य हैं।

इस शोध पत्र में शिक्षा और ज्ञान-विज्ञान के क्षेत्र में हिंदी की भूमिका पर विशेष बल दिया गया है। हिंदी माध्यम से शिक्षा को सुलभ बनाकर ग्रामीण और वंचित वर्गों तक ज्ञान का विस्तार संभव है, जिससे समावेशी विकास को गति मिलती है। साथ ही डिजिटल युग में हिंदी की बढ़ती उपस्थिति भारत की वैश्विक पहचान और सांस्कृतिक सॉफ्ट पावर को मजबूत करती है।

निष्कर्षतः शोध पत्र यह प्रतिपादित करता है कि भारत 2047 के निर्माण में हिंदी भाषा और साहित्य केवल सांस्कृतिक विरासत नहीं, बल्कि राष्ट्र-निर्माण की सक्रिय शक्ति हैं। हिंदी जनचेतना, सांस्कृतिक अस्मिता और नैतिक मूल्यों को सुदृढ़ कर भारत को एक समावेशी, जागरूक और विकसित राष्ट्र बनाने में निर्णायक भूमिका निभाएगी।

प्रस्तावना:

भारत जब 2047 में अपनी स्वतंत्रता की शताब्दी मनाएगा, तब देश एक नए युग में प्रवेश करेगा। इस ऐतिहासिक मील के पत्थर तक पहुँचने में हिंदी भाषा और साहित्य की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण होगी। यह शोध पत्र इस विषय का गहन अध्ययन प्रस्तुत करता है कि कैसे हिंदी भाषा और उसका साहित्य राष्ट्र निर्माण, सांस्कृतिक एकता, तकनीकी विकास और वैश्विक पहचान के निर्माण में योगदान दे सकते हैं।

शोध का उद्देश्य:

इस शोध पत्र के मुख्य उद्देश्य निम्नलिखित है

1. भारत 2047 की परिकल्पना में हिंदी भाषा की संभावित भूमिका का विश्लेषण करना I
2. राष्ट्रीय विकास में हिंदी साहित्य के योगदान को रेखांकित करना I
3. डिजिटल युग में हिंदी के प्रसार और चुनौतियों का अध्ययन करना I

भारत 2047 की परिकल्पना और भाषा का महत्व:

1. विकसित भारत की अवधारणा:

भारत 2047 की परिकल्पना एक ऐसे राष्ट्र की है जो आर्थिक रूप से समृद्ध, सामाजिक रूप से समावेशी, तकनीकी रूप से उन्नत और सांस्कृतिक रूप से गौरवान्वित हो। इस दृष्टि में भाषा केवल संचार का माध्यम नहीं, बल्कि राष्ट्रीय पहचान, सांस्कृतिक विरासत और ज्ञान के प्रसार का सशक्त साधन है। हिंदी, जो देश की लगभग 44 प्रतिशत जनसंख्या की मातृभाषा है I और अधिकांश भारतीयों द्वारा समझी जाती है, इस यात्रा में केंद्रीय भूमिका निभा सकती है।

2. भाषा और राष्ट्र निर्माण का संबंध:

भाषा किसी भी राष्ट्र की सांस्कृतिक पहचान की धुरी होती है। इतिहास साक्षी है कि जिन राष्ट्रों ने अपनी भाषाओं को संरक्षित और विकसित किया, उन्होंने तीव्र प्रगति की है। जर्मनी, फ्रांस, जापान और चीन जैसे देशों ने अपनी राष्ट्रीय भाषाओं को शिक्षा, विज्ञान, प्रौद्योगिकी और प्रशासन का माध्यम बनाकर विश्व मंच पर अपना स्थान बनाया है। भारत के लिए भी हिंदी सहित सभी भारतीय भाषाओं का विकास राष्ट्रीय प्रगति के लिए आवश्यक है।

3. हिंदी की वर्तमान स्थिति:

वर्तमान में हिंदी विश्व की तीसरी सबसे अधिक बोली जाने वाली भाषा है। भारत में इसे 11 राज्यों की राजभाषा का दर्जा प्राप्त है। डिजिटल माध्यमों पर हिंदी की उपस्थिति तेजी से बढ़ रही है। गूगल के अनुसार, भारत में इंटरनेट उपयोगकर्ताओं में हिंदी सामग्री की मांग अंग्रेजी से तेज गति से बढ़ रही है। यह स्थिति 2047 तक हिंदी को वैश्विक भाषा के रूप में स्थापित करने की संभावनाएं प्रस्तुत करती है।

राष्ट्रीय एकता और सांस्कृतिक समन्वय में हिंदी की भूमिका:

1. भाषाई विविधता और एकता का सेतु:

भारत की भाषाई विविधता इसकी सबसे बड़ी ताकत और चुनौती दोनों है।" हिंदी इस विविधता में एकता का सेतु बन सकती है। यह ध्यान रखना महत्वपूर्ण है कि हिंदी को अन्य भारतीय भाषाओं के विरोध में नहीं, बल्कि उनके साथ सहयोग और समन्वय के माध्यम के रूप में विकसित किया जाना चाहिए"[1]। त्रिभाषा सूत्र की सफल क्रियान्वयन इसका उदाहरण हो सकता है।

2. सांस्कृतिक धरोहर का संरक्षण:

हिंदी साहित्य भारतीय संस्कृति, मूल्यों, परंपराओं और दर्शन का संवाहक रहा है। तुलसीदास की रामचरितमानस से लेकर प्रेमचंद के उपन्यासों तक हिंदी साहित्य ने भारतीय समाज को दिशा दी है। 2047 तक इस धरोहर को संरक्षित करते हुए नई पीढ़ी तक पहुँचाना आवश्यक है। डिजिटल संग्रहालयों, ई-पुस्तकालयों और ऑडियो-विजुअल माध्यमों से यह कार्य संभव है।

3. सामाजिक समरसता का माध्यम:

हिंदी साहित्य ने सदैव सामाजिक समरसता, समानता और न्याय के मूल्यों को बढ़ावा दिया है। कबीर, रैदास, मीरा जैसे संतों की वाणी हो या आधुनिक काल के निराला, और नागार्जुन की रचनाएं, सभी ने सामाजिक चेतना जगाई है। "भारत 2047 के निर्माण में इन मूल्यों की प्रासंगिकता और भी बढ़ जाती है"[2](पांडे, "साहित्य और समाज",[16] पृ. 12-45)।

शिक्षा और ज्ञान-विज्ञान में हिंदी का योगदान:

1. मातृभाषा में शिक्षा का महत्व:

शैक्षिक मनोविज्ञान के अध्ययन बताते हैं कि मातृभाषा में शिक्षा अधिक प्रभावी होती है। राष्ट्रीय शिक्षा

नीति 2020 ने भी इस बात पर बल दिया है । यदि 2047 तक प्राथमिक और माध्यमिक शिक्षा में हिंदी सहित सभी भारतीय भाषाओं को प्राथमिकता दी जाए, तो शैक्षिक गुणवत्ता में सुधार होगा और ड्रॉपआउट दर में कमी आएगी ।

2. विज्ञान और प्रौद्योगिकी में हिंदी:

विज्ञान और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में हिंदी का विकास अत्यंत आवश्यक है।" वैज्ञानिक शब्दावली आयोग द्वारा किए गए प्रयास सराहनीय हैं, परंतु इन्हें और गति देने की आवश्यकता है"[3]। आईआईटी, एम्स जैसे प्रतिष्ठित संस्थानों में हिंदी माध्यम से शिक्षा की व्यवस्था 2047 तक का लक्ष्य हो सकता है। इजराइल ने हिब्रू को पुनर्जीवित कर विज्ञान की भाषा बनाया, हम भी हिंदी के साथ ऐसा कर सकते हैं ।

3. ज्ञान के लोकतंत्रीकरण में भूमिका:

हिंदी में ज्ञान-विज्ञान की सामग्री उपलब्ध कराने से समाज के सभी वर्गों तक शिक्षा पहुँचेगी। वर्तमान में अंग्रेजी की अनिवार्यता कई प्रतिभाशाली छात्रों के लिए बाधा बनती है। हिंदी माध्यम से गुणवत्तापूर्ण शैक्षिक सामग्री उपलब्ध कराकर इस विभाजन को समाप्त किया जा सकता है ।

डिजिटल युग में हिंदी का विस्तार:

1. इंटरनेट और सोशल मीडिया पर हिंदी:

डिजिटल क्रांति ने हिंदी के समक्ष अभूतपूर्व अवसर प्रस्तुत किए हैं । यूट्यूब, फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम पर हिंदी सामग्री की खपत तेजी से बढ़ रही है। 2047 तक भारत की अधिकांश जनसंख्या इंटरनेट से जुड़ जाएगी और इनमें से अधिकतर हिंदी सामग्री की मांग करेंगे । इससे हिंदी डिजिटल अर्थव्यवस्था का महत्वपूर्ण अंग बन जाएगी ।

2. कृत्रिम बुद्धिमत्ता और मशीन लर्निंग में हिंदी:

"गूगल, माइक्रोसॉफ्ट जैसी कंपनियां हिंदी में एआई-आधारित सेवाएं विकसित कर रही हैं। वॉयस असिस्टेंट, ट्रांसलेशन टूल्स, और चैटबॉट्स में हिंदी का समावेश बढ़ रहा है"। भारत सरकार के भाषिणी प्रोजेक्ट जैसी पहलें (डिजिटल इंडिया, "भाषिणी: एआई-आधारित भाषा परियोजना", [29]2023) 2047 तक हिंदी को एआई युग में अग्रणी बना सकती हैं ।

3. ई-गवर्नेंस और डिजिटल सेवाओं में हिंदी:

डिजिटल इंडिया अभियान के तहत सरकारी सेवाओं का डिजिटलीकरण हो रहा है। यदि ये सेवाएं हिंदी में सरलता से उपलब्ध हों, तो आम नागरिकों की पहुँच बढ़ेगी । आधार, डिजिलॉकर, यूपीआई जैसे प्लेटफॉर्म्स पर हिंदी इंटरफेस ने पहले ही सकारात्मक प्रभाव दिखाया है।

हिंदी साहित्य का समकालीन योगदान:

1. समकालीन हिंदी साहित्य की प्रवृत्तियां:

आधुनिक हिंदी साहित्य विविध विषयों और शैलियों में समृद्ध हो रहा है । युवा लेखक नए प्रयोग कर रहे हैं और समकालीन मुद्दों को उठा रहे हैं। जेंडर समानता, पर्यावरण संरक्षण, डिजिटल क्रांति, वैश्वीकरण जैसे विषयों पर हिंदी में गंभीर साहित्य रचा जा रहा है । यह साहित्य 2047 के भारत की नींव तैयार करने में सहायक होगा।

2. लोकप्रिय साहित्य और मनोरंजन उद्योग:

हिंदी सिनेमा, वेब सीरीज, पॉडकास्ट और अन्य मनोरंजन माध्यमों में हिंदी का वर्चस्व है। ये माध्यम न केवल मनोरंजन प्रदान करते हैं, बल्कि सामाजिक संदेश और मूल्यों को भी प्रसारित करते हैं । गुणवत्तापूर्ण सामग्री के माध्यम से हिंदी वैश्विक मनोरंजन उद्योग में अपनी जगह बना सकती है।

3. अनुवाद और अंतरसांस्कृतिक संवाद:

हिंदी साहित्य के अनुवाद से भारतीय विचारधारा का विश्वव्यापी प्रसार हो रहा है। प्रेमचंद, जयशंकर प्रसाद, महादेवी वर्मा की रचनाएं अब विदेशी भाषाओं में उपलब्ध हैं । इसी प्रकार विश्व साहित्य के हिंदी अनुवाद से भारतीय

पाठकों का ज्ञान वर्धन हो रहा है । यह द्विपक्षीय सांस्कृतिक आदान-प्रदान 2047 तक और सशक्त होगा।

आर्थिक विकास में हिंदी की भूमिका:

1. हिंदी और बाजार अर्थव्यवस्था:

भारत का मध्यम वर्ग तेजी से बढ़ रहा है और इनमें से अधिकांश हिंदी भाषी या हिंदी समझने वाले हैं । कंपनियां अपने उत्पादों और सेवाओं का विपणन हिंदी में कर रही हैं। यह प्रवृत्ति 2047 तक और मजबूत होगी। हिंदी में कंटेंट क्रिएशन, डिजिटल मार्केटिंग, ई-कॉमर्स जैसे क्षेत्रों में रोजगार के अवसर बढ़ रहे हैं ।

2. प्रकाशन उद्योग और हिंदी:

हिंदी प्रकाशन उद्योग में निरंतर वृद्धि हो रही है। ई-बुक्स, ऑडियोबुक्स और डिजिटल पत्रिकाओं ने नए अवसर खोले हैं। अमेजन, फ्लिपकार्ट जैसे प्लेटफॉर्म्स पर हिंदी पुस्तकों की बिक्री बढ़ रही है। 2047 तक हिंदी प्रकाशन उद्योग एक प्रमुख आर्थिक क्षेत्र बन सकता है।

3. पर्यटन और सांस्कृतिक अर्थव्यवस्था:

"हिंदी साहित्य और संस्कृति से जुड़े स्थानों का पर्यटन विकास किया जा सकता है। प्रेमचंद का लमही, कबीर की काशी, तुलसीदास की अयोध्या जैसे स्थल साहित्यिक पर्यटन के केंद्र बन सकते हैं"[5]। हिंदी साहित्य उत्सव, कवि सम्मेलन, नाट्य प्रस्तुतियां आदि सांस्कृतिक अर्थव्यवस्था को बढ़ावा देती हैं।

वैश्विक मंच पर हिंदी:

1. अंतर्राष्ट्रीय संबंधों में हिंदी:

भारत की बढ़ती वैश्विक भूमिका के साथ हिंदी भी अंतर्राष्ट्रीय मंच पर स्थान बना रही है। संयुक्त राष्ट्र में हिंदी को आधिकारिक भाषा बनाने के प्रयास चल रहे हैं । विदेशों में हिंदी शिक्षण केंद्रों की संख्या बढ़ रही है। 2047 तक हिंदी वैश्विक राजनय की एक महत्वपूर्ण भाषा बन सकती है।

2. प्रवासी भारतीय और हिंदी:

विश्वभर में फैले प्रवासी भारतीय हिंदी को जीवित रखने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे हैं। मॉरीशस, फिजी, सूरीनाम, त्रिनिदाद जैसे देशों में हिंदी सांस्कृतिक पहचान का प्रतीक है । डिजिटल माध्यमों से प्रवासी भारतीयों का भारत से जुड़ाव बना रहता है और हिंदी इस संबंध की कड़ी है।

3. हिंदी का सॉफ्ट पावर:

बॉलीवुड, योग, आयुर्वेद के माध्यम से हिंदी भारत की सॉफ्ट पावर का हिस्सा बन रही है। विदेशों में हिंदी फिल्मों की लोकप्रियता, हिंदी गीतों का वैश्विक आकर्षण भारतीय संस्कृति के प्रति रुचि बढ़ा रहा है। 2047 तक हिंदी को इस सॉफ्ट पावर का प्रमुख वाहक बनाया जा सकता है।

चुनौतियां और समाधान:

1. भाषाई राजनीति और क्षेत्रीय संवेदनाएं:

हिंदी के प्रसार में सबसे बड़ी चुनौती भाषाई राजनीति है । कुछ राज्यों में हिंदी को थोपने के प्रयास के रूप में देखा जाता है। इसका समाधान संवेदनशील और समावेशी दृष्टिकोण में है। हिंदी को अन्य भारतीय भाषाओं का प्रतिस्पर्धी नहीं, बल्कि सहयोगी के रूप में प्रस्तुत करना होगा ।

2. गुणवत्ता और मानकीकरण (जारी):

केंद्रीय हिंदी संस्थान, राष्ट्रीय अनुवाद मिशन जैसी संस्थाओं को सशक्त बनाना होगा । वैज्ञानिक और तकनीकी शब्दावली के निर्माण में विशेषज्ञों की भागीदारी सुनिश्चित करनी होगी ।

3. डिजिटल विभाजन और तकनीकी बाधाएं:

डिजिटल माध्यमों पर हिंदी की सामग्री अंग्रेजी की तुलना में सीमित है। टाइपिंग, फॉन्ट्स, वॉयस रिकग्निशन में

तकनीकी चुनौतियां हैं। सरकार और निजी क्षेत्र के सहयोग से इन्हें दूर किया जा सकता है। ओपन सोर्स हिंदी सॉफ्टवेयर का विकास प्रोत्साहित करना होगा।

नीतिगत सुझाव और कार्ययोजना:

1. त्रिभाषा सूत्र का प्रभावी क्रियान्वयन:

त्रिभाषा सूत्र की भावना को सही तरीके से लागू करना आवश्यक है। छात्रों को मातृभाषा, हिंदी और अंग्रेजी का संतुलित ज्ञान देना चाहिए। इससे भाषाई कौशल विकसित होंगे और राष्ट्रीय एकता भी मजबूत होगी।

2. हिंदी शिक्षकों का प्रशिक्षण और प्रोत्साहन:

गुणवत्तापूर्ण हिंदी शिक्षा के लिए प्रशिक्षित शिक्षकों की आवश्यकता है। शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम, आधुनिक शिक्षण विधियां, डिजिटल संसाधनों का उपयोग बढ़ाना होगा। हिंदी शिक्षकों को उचित वेतन और सम्मान मिलना चाहिए।

संदर्भ सूची (Bibliography):

पुस्तकें (Books):

1. अग्रवाल, वासुदेव नंदन. "राष्ट्रभाषा हिंदी: समस्याएं और समाधान"[1.] नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन, 2018, पृ. 45-67, 112-145.
2. चतुर्वेदी, महेंद्र. "हिंदी साहित्य और राष्ट्रीय चेतना"[5.] दिल्ली: भारतीय ज्ञानपीठ, 2016, पृ. 89-123, 201-234, 345-389.
3. पांडे, मैनेजर. "साहित्य और समाज".[7] नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन, 2018, पृ. 12-45, 98-134, 223-256.
4. गुप्त, मातृप्रसाद. "भाषा विज्ञान और हिंदी भाषा"[8.] आगरा: विनोद पुस्तक मंदिर, 2019, पृ. 67-89, 156-201, 289-334.
5. त्रिपाठी, राजेश (2023). "कृत्रिम बुद्धिमत्ता और भारतीय भाषाएं"[11]. तकनीकी संवाद, खंड 12, अंक 1, पृ. 112-128.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भाषा संरचना और अनुवाद

डॉ. दिलीप गिन्हे

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,

नवगण कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, परळी वैजनाथ, जि.बीड महाराष्ट्र

Corresponding Author – डॉ. दिलीप गिन्हे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

अनुवाद तब होता है जब एक भाषा (स्रोत भाषा) की बात को दूसरी भाषा (लक्ष्य भाषा) में उसी भाव और अर्थ के साथ प्रस्तुत किया जाए। हर भाषा की अपनी अलग व्याकरण व्यवस्था और शब्दों का अपना अर्थ-ढाँचा होता है। इसलिए अनुवाद केवल शब्दों को बदलना नहीं होता, बल्कि उनके अर्थ को सही रूप में पहुँचाना होता है। अनुवादक का काम यह होता है कि वह मूल रचना, मूल लेखक और पाठक-तीनों को ध्यान में रखते हुए दोनों भाषाओं के बीच सही तालमेल बैठाए। इसके लिए उसे स्रोत भाषा और लक्ष्य भाषा की अर्थ-संरचना, शब्दों के सूक्ष्म अर्थ, और अर्थों के बीच की दूरी को अच्छी तरह समझना पड़ता है। कई बार संदर्भ, परिस्थिति और प्रसंग के अनुसार शब्दों के अर्थ बदल जाते हैं, तब अनुवादक को अपने विवेक से सही अर्थ चुनना होता है। अनुवाद करते समय अनुवादक को कई कठिनाइयों का सामना करना पड़ता है। जैसे-एक जैसी ध्वनि वाले लेकिन अलग अर्थ रखने वाले शब्दों का सही अनुवाद करना, कहीं शब्द का लिप्यंतरण करना, विदेशी या आगत शब्दों के अर्थ तय करना, एक शब्द के दो अर्थ (द्विअर्थी), कई अर्थ (अनेकार्थी) या समान अर्थ वाले शब्दों में सही शब्द चुनना। इसके अलावा लिंग, वचन, काल, स्थान, संज्ञा, सर्वनाम, क्रिया, विशेषण आदि का सही प्रयोग भी अनुवाद में कठिन हो जाता है। शब्दों के बलाघात, उच्चारण और भाव पर भी ध्यान देना पड़ता है। सामाजिक प्रयोग से जुड़े वाक्य, मुहावरे, लोकोक्तियाँ और शब्द-शक्ति से जुड़े कथन अनुवाद में सबसे अधिक कठिन होते हैं।

भाषा-विज्ञान बताता है कि हर भाषा की अर्थ-संरचना थोड़ी-बहुत अलग होती है। इसका कारण अलग-अलग समाज, संस्कृति और अनुभव होते हैं। कभी-कभी एक ही भाषा में भी एक ही बात को कहने के कई तरीके होते हैं। ऐसे में अनुवाद का काम और भी चुनौतीपूर्ण हो जाता है। अनुवाद एक गहन और जिम्मेदारी भरा कार्य है, जिसमें भाषा की समझ, सांस्कृतिक ज्ञान और सही अर्थ चयन की क्षमता बहुत जरूरी होती है। अनुवादक के लिए यह बहुत जरूरी होता है कि वह दोनों भाषाओं को प्रभावित करने वाले सभी तत्वों को अच्छी तरह समझे। उसे न केवल अपनी भाषा की, बल्कि जिस भाषा में अनुवाद कर रहा है, उसकी भी अर्थ-संरचना का ज्ञान होना चाहिए। कई बार एक भाषा के शब्दों का दूसरी भाषा में बिल्कुल वही अर्थ नहीं मिल पाता, क्योंकि कहीं अर्थ बढ़ जाता है और कहीं घट जाता है। इसलिए शब्द का बिल्कुल समान अर्थ ढूँढना हमेशा संभव नहीं होता।

कई शब्द ऐसे होते हैं जिनकी पूरी भावनात्मक और सांकेतिक अभिव्यक्ति दूसरी भाषा के शब्दों से पूरी तरह मेल नहीं खाती। हाँ, इतना जरूर होता है कि किसी शब्द का मूल

या केंद्रीय अर्थ (मुख्य भाव) दूसरी भाषा के किसी शब्द से काफी हद तक मिलता-जुलता हो सकता है। अधिकतर भाषाओं में समान अर्थ वाले शब्द मिल जाते हैं, लेकिन उनके अर्थ पर कई बातों का प्रभाव पड़ता है। जैसे-उच्चारण, शब्द पर दिया गया जोर, बोलने का उतार-चढ़ाव, शब्द के दो या कई अर्थ, समान ध्वनि वाले अलग-अलग अर्थ वाले शब्द, पर्यायवाची, विलोम, लिंग, वचन, स्थान, काल, क्रिया, समास और शब्द-शक्ति आदि। मानव सभ्यता के विकास के साथ-साथ लोगों ने अलग-अलग भाषाओं के कारण उत्पन्न कठिनाइयों को दूर करने के लिए अनुवाद की प्रक्रिया विकसित की। अनुवाद दो या अधिक भाषाएँ जानने वाले लोगों के बीच सामाजिक और सांस्कृतिक पुल का काम करता है। आज दुनिया के देश एक-दूसरे के बहुत करीब आ गए हैं, लेकिन कोई भी व्यक्ति सभी देशों की भाषाएँ नहीं सीख सकता। इसलिए एक-दूसरे को समझने का सबसे बड़ा साधन अनुवाद ही है।

वास्तव में अनुवाद करते समय केवल भाषा नहीं बदली जाती, बल्कि मूल भाषा में छिपे हुए विचारों और भावों को दूसरी भाषा में व्यक्त किया जाता है। शब्द किसी विशेष संदर्भ में क्या अर्थ देते हैं, यह समझना अनुवादक के लिए बहुत जरूरी है। अर्थ के विषय पर समाजशास्त्र, दर्शन और मनोविज्ञान जैसे कई विषयों में अलग-अलग दृष्टि से विचार किया गया है। किसी भी शब्द, वाक्य या भाषिक इकाई को पढ़कर या सुनकर हमारे मन में जो भाव या समझ बनती है, वही उसका अर्थ होता है। सरल शब्दों में कहा जाए तो शब्द जिस भाव या वस्तु की ओर संकेत करता है, वही उसका अर्थ है। यह जरूरी नहीं कि हर शब्द का अर्थ सभी लोगों के लिए हमेशा एक जैसा हो। शब्दों के अर्थ को प्रभावित करने वाले कई कारण होते हैं। इसलिए किसी शब्द का सही अर्थ समझने के लिए यह देखना आवश्यक होता है कि उसका प्रयोग किस संदर्भ और परिस्थिति में किया गया है। हम देखते हैं कि किसी एक भाषा के शब्द के लिए दूसरी भाषा में बिल्कुल उसी शक्ति, भाव और अर्थ-छवि वाला शब्द मिलना अक्सर संभव नहीं होता। फिर भी अनुवाद में यह जरूरी है कि जिस शब्द को बदला जाए, उसका मूल अर्थ और प्रभाव बना रहे। इसलिए अनुवादक के लिए दोनों भाषाओं की शब्द-रचना की प्रक्रिया और उनकी अर्थ-संरचना को समझना बहुत आवश्यक होता है।

भाषा में अर्थ के अलग-अलग रूप:

हिंदी के विशाल साहित्य को देखने से यह स्पष्ट होता है कि एक ही शब्द, अलग-अलग प्रत्ययों और प्रयोगों के कारण कई प्रकार के अर्थ प्रकट कर सकता है। शब्दों में यह क्षमता अर्थ के विस्तार या संकोच, शब्द-शक्ति, उच्चारण के जोर, बोलने के उतार-चढ़ाव, लिंग, वचन, स्थान और काल के कारण आती है। इन कारणों से शब्द का अर्थ कई रूपों में सामने आता है। सामान्य रूप से किसी शब्द या भाषिक इकाई के अर्थ निम्न प्रकार के होते हैं-

1. संरचनात्मक अर्थ: यह अर्थ शब्द की बनावट पर आधारित होता है। जैसे 'पंकज' का अर्थ है—कीचड़ में जन्म लेने वाला, अर्थात कमल। ऐसा अर्थ केवल संयुक्त या बने हुए शब्दों में होता है, मूल शब्दों में नहीं।

2. मुख्य अर्थ: यह शब्द का सामान्य और सीधा अर्थ होता है, जो हम रोज़मर्रा की भाषा में लेते हैं। इसे कोशार्थ, सामान्य अर्थ या वाच्यार्थ भी कहा जाता है। अधिकतर शब्दों का यही अर्थ प्रयोग में आता है।

3. लक्ष्यार्थ: यह मुख्य अर्थ से आगे बढ़कर लिया गया अर्थ होता है। जैसे 'गधा' शब्द का अर्थ मूर्ख और 'सूअर' शब्द का अर्थ गंदा व्यक्ति लिया जाता है।

4. व्यंग्यार्थ: यह अर्थ प्रसंग और संकेत से निकलता है। इसका प्रयोग विशेष रूप से साहित्य में होता है। जैसे किसी

पंक्ति में 'महल' से अमीर लोग और 'झोंपड़ी' से गरीब लोग समझे जाते हैं।

5. व्याकरणिक अर्थ: यह अर्थ शब्दों के व्याकरणिक प्रयोग से निकलता है। जैसे 'ने', 'को' आदि शब्द अपने आप में कोई वस्तु नहीं बताते, बल्कि वाक्य में अपना अर्थ दिखाते हैं। इन्हें उदाहरणों से समझा जा सकता है, सीधे शब्दों से नहीं।

6. शैलीय अर्थ: एक ही अर्थ को अलग-अलग शैली में कहा जाए तो शैलीय अर्थ बनता है। जैसे-पिता जी, वालिद; बैठिए, विराजिए, तशरीफ रखिए-इन सबका मूल अर्थ एक है, लेकिन भाषा और शैली अलग है।

7. सामाजिक अर्थ: कुछ शब्दों का मूल अर्थ एक जैसा होता है, लेकिन उनका सामाजिक अर्थ अलग होता है। जैसे-तू, तुम और आप-तीनों का अर्थ 'दूसरे व्यक्ति' से है, लेकिन इनका प्रयोग सामाजिक संबंध, सम्मान और स्थिति के अनुसार किया जाता है।

इस प्रकार भाषा में शब्द केवल एक ही अर्थ नहीं रखते, बल्कि उनके कई अर्थ और रूप होते हैं। अनुवाद करते समय इन सभी अर्थों और उनके संदर्भों को समझना बहुत जरूरी होता है, तभी सही और प्रभावी अनुवाद संभव हो पाता है।

अर्थ परिवर्तन और अनुवाद:

भाषा के अध्ययन से यह बात स्पष्ट हो जाती है कि शब्दों के अर्थ हमेशा एक जैसे नहीं रहते। जैसे समय के साथ ध्वनि और शब्दों में बदलाव आता है, वैसे ही उनके अर्थ भी बदलते रहते हैं। इसी बदलाव को 'अर्थ परिवर्तन' या 'अर्थ-विकास' कहा जाता है। अनुवाद करते समय इन अर्थ परिवर्तनों को समझना बहुत जरूरी होता है, क्योंकि आज प्रचलित अर्थ कई बार पुराने अर्थ से अलग हो सकता है। अर्थ परिवर्तन मुख्य रूप से निम्न दिशाओं में होता है—

1. अर्थ विस्तार: जब कोई शब्द पहले सीमित अर्थ में प्रयुक्त होता है और बाद में उसका प्रयोग व्यापक अर्थ में होने लगता है, तो उसे अर्थ विस्तार कहते हैं। उदाहरण—प्रवीण: पहले इसका अर्थ था—वीणा को अच्छी तरह बजाने वाला। बाद में इसका अर्थ हो गया—किसी भी काम में निपुण व्यक्ति। कुशल: पहले कुश लाने वाले व्यक्ति को कुशल कहा जाता था, क्योंकि यह काम चतुराई से किया जाता था। अब इसका अर्थ हो गया—कोई भी काम सावधानी और चतुराई से करने वाला व्यक्ति। तैल (तेल): पहले केवल तिल से निकले तेल को तैल कहा जाता था, लेकिन अब सभी प्रकार के तेल, यहाँ तक कि मिट्टी के तेल के लिए भी इसका प्रयोग होता है।

2. अर्थ संकोच: जब कोई शब्द पहले व्यापक अर्थ में प्रयोग होता था, लेकिन समय के साथ उसका अर्थ सीमित हो जाता है, तो इसे अर्थ संकोच कहते हैं। उदाहरण—गौ: पहले यह शब्द चलने वाले सभी प्राणियों के लिए प्रयुक्त होता था, लेकिन अब यह केवल एक विशेष पशु (गाय) के लिए ही प्रयोग होता है। जगत्: इसका मूल अर्थ था—जो बहुत चलता है। पहले यह गतिशील वस्तुओं के लिए प्रयुक्त हो सकता था, लेकिन अब इसका अर्थ केवल 'संसार' तक सीमित हो गया है। जलज / पंकज: इनका अर्थ है—जल या कीचड़ में उत्पन्न होने वाला। पहले यह कई जीवों पर लागू हो सकता था, लेकिन अब ये शब्द विशेष रूप से 'कमल' के लिए ही प्रयुक्त होते हैं।

अनुवाद करते समय अनुवादक को यह ध्यान रखना पड़ता है कि किसी शब्द का वर्तमान में प्रचलित अर्थ क्या है। यदि वह शब्द के पुराने या व्युत्पत्तिपरक अर्थ के आधार पर अनुवाद कर दे, तो अर्थ का अनर्थ हो सकता है। इसलिए सही अनुवाद के लिए अर्थ-विकास की समझ बहुत आवश्यक है। अर्थ परिवर्तन भाषा की स्वाभाविक प्रक्रिया है। अनुवादक का दायित्व है कि वह शब्दों के बदलते अर्थों

को समझे और संदर्भ के अनुसार सही अर्थ चुनकर अनुवाद करे, ताकि मूल भाव पूरी तरह सुरक्षित रहे।

समानार्थी शब्द और अनुवाद:

कभी-कभी स्रोत भाषा में ऐसे शब्द मिलते हैं जिनका अर्थ लगभग एक-सा होता है, लेकिन उनके प्रयोग में 'हल्का-सा अंतर' होता है। ऐसे शब्दों का सही अनुवाद करना अनुवादक के लिए थोड़ा कठिन हो जाता है, क्योंकि गलत शब्द चुनने से भाव बदल सकता है। उदाहरण 1: विकास से जुड़े शब्द- अंग्रेज़ी में Development, Growth, Evolution तीनों का संबंध "विकास" से है, लेकिन हिंदी में इनके लिए अलग-अलग शब्द प्रयोग होते हैं—Development– परिवर्द्धन, Growth– वृद्धि, Evolution– विकास तीनों का भाव मिलता-जुलता है, फिर भी अर्थ पूरी तरह एक-सा नहीं है। उदाहरण 2: आक्रमण से जुड़े शब्द इसी तरह 'आक्रमण' के लिए अंग्रेज़ी में कई शब्द हैं—Attack – आक्रमण, Aggression – हमला, Invasion – चढ़ाई, Charge – धावा ये सभी 'लड़ाई' या 'आक्रमण' से जुड़े हैं, लेकिन हर शब्द की 'तीव्रता और स्थिति अलग-अलग' होती है।

अनुवाद में समस्या क्यों आती है?

अनुवाद करते समय समानार्थी शब्दों की समस्या अक्सर सामने आती है। किसी एक भाषा में किसी भाव को व्यक्त करने के लिए कई शब्द हो सकते हैं, लेकिन दूसरी भाषा में उतने शब्द हों, यह ज़रूरी नहीं। जैसे किसी रंग के कई शेड होते हैं—सभी रंग मिलते-जुलते हैं, फिर भी पूरी तरह एक-जैसे नहीं होते। समानार्थी शब्दों के प्रकार समानार्थी शब्दों को हम चार प्रकार में समझ सकते हैं—

1. सामान्य भाषा में समानार्थी, लेकिन विशेष क्षेत्र में अलग अर्थ।
2. एक ही विषय में कभी समानार्थी, कभी भिन्नार्थी।
3. समय के साथ शब्दों का अर्थ बदल जाना।
4. एक शब्द आम बोलचाल में और दूसरा तकनीकी या विशेष प्रयोग में।

इसलिए अनुवादक को केवल शब्द नहीं, बल्कि 'संदर्भ, विषय और भाव' को ध्यान में रखकर सही शब्द चुनना चाहिए। तभी अनुवाद स्पष्ट, सही और प्रभावशाली बनता है।

निष्कर्ष:

उपरोक्त विवेचन से यह स्पष्ट हो जाता है कि भाषा संरचना और अनुवाद का संबंध अत्यंत गहरा, जटिल और बहुआयामी है। अनुवाद केवल एक भाषा के शब्दों को दूसरी भाषा के शब्दों से बदल देने की प्रक्रिया नहीं है, बल्कि यह अर्थ, भाव, संदर्भ और संस्कृति के समन्वय का सूक्ष्म कार्य है। प्रत्येक भाषा की अपनी विशिष्ट संरचना, व्याकरण, शब्द-रचना और अर्थ-संरचना होती है, जो उसे दूसरी भाषाओं से अलग बनाती है। इसी कारण अनुवादक को केवल शब्दकोशीय ज्ञान नहीं, बल्कि भाषा-विज्ञान, समाज, संस्कृति और संदर्भ की गहरी समझ भी आवश्यक होती है। भाषा में शब्द एक स्थिर इकाई नहीं होते। उनके अर्थ समय, स्थान, प्रयोग और सामाजिक परिस्थितियों के अनुसार बदलते रहते हैं। अर्थ विस्तार, अर्थ संकोच और अर्थ परिवर्तन जैसी प्रक्रियाएँ भाषा को जीवंत बनाती हैं, लेकिन यही अनुवाद के मार्ग में कठिनाइयाँ भी उत्पन्न करती हैं। यदि अनुवादक शब्दों के पुराने या व्युत्पत्तिगत अर्थों के आधार पर अनुवाद करे और वर्तमान प्रचलित अर्थ को न समझे, तो अनुवाद अर्थहीन या भ्रामक हो सकता है। इसलिए अर्थ-विकास की समझ अनुवाद के लिए अनिवार्य है। भाषा में अर्थ के विभिन्न रूप—संरचनात्मक, मुख्य, लक्ष्यार्थ, व्यंग्यार्थ, व्याकरणिक, शैलीय और सामाजिक अर्थ—

अनुवाद को और अधिक संवेदनशील बना देते हैं। विशेष रूप से मुहावरे, लोकोक्तियाँ, व्यंग्यात्मक कथन और सामाजिक संबोधन (जैसे तू, तुम, आप) का अनुवाद तभी सफल हो सकता है जब अनुवादक मूल भाषा के सामाजिक और सांस्कृतिक संदर्भ को पूरी तरह समझे। इन तत्वों की उपेक्षा करने पर अनुवाद केवल शब्दों का स्थानांतरण बनकर रह जाता है, भावों का नहीं। समानार्थी शब्दों की समस्या भी अनुवाद में एक बड़ी चुनौती है। देखने में समान अर्थ वाले शब्दों के बीच सूक्ष्म अंतर होता है, जो भाव की तीव्रता, संदर्भ और विषय के अनुसार बदलता है। जैसे विकास, वृद्धि और परिवर्द्धन या आक्रमण, हमला और चढ़ाई—इनमें से गलत शब्द का चयन पूरे अर्थ को बदल सकता है। इसलिए अनुवादक को विषय-वस्तु, संदर्भ और पाठक को ध्यान में रखकर विवेकपूर्ण निर्णय लेना पड़ता है। आज के वैश्विक युग में अनुवाद का महत्व और भी बढ़ गया है। विभिन्न भाषाओं और संस्कृतियों के बीच संवाद स्थापित करने में अनुवाद एक सेतु का कार्य करता है। यह ज्ञान, साहित्य, विज्ञान और विचारों के आदान-प्रदान का सबसे सशक्त माध्यम है। अतः यह कहा जा सकता है कि सफल अनुवाद वही है जिसमें मूल रचना का भाव, प्रभाव और अर्थ सुरक्षित रहे, भले ही शब्द बदल जाएँ।

अंततः अनुवाद एक रचनात्मक, बौद्धिक और जिम्मेदारीपूर्ण प्रक्रिया है। इसमें भाषा संरचना की समझ, अर्थ की सूक्ष्मता, सांस्कृतिक संवेदनशीलता और संदर्भबोध का संतुलित प्रयोग आवश्यक है। जब अनुवादक इन सभी तत्वों को ध्यान में रखकर कार्य करता है, तभी अनुवाद सार्थक, प्रभावी और जीवंत बन पाता है।

संदर्भ:

1. **सिंह, डॉ. नामवर.**(1993). *अनुवाद : सिद्धांत और व्यवहार*—राजकमल प्रकाशन: नई दिल्ली।
2. **तिवारी, डॉ. भोलानाथ.**(1986). *अनुवाद कला*—किताब महल: इलाहाबाद।
3. **शर्मा, डॉ. रामविलास.**(1984). *भाषा-विज्ञान और हिंदी भाषा*—राजकमल प्रकाशन: नई दिल्ली।
4. **डॉ. सत्येन्द्र.**(1998). *अर्थविज्ञान (Semantics)*—लोकभारती प्रकाशन: इलाहाबाद।
5. **कुमार, डॉ. सुरेश.** (2005). *अनुवाद विज्ञान*—वाणी प्रकाशन: नई दिल्ली।
6. **बाहरी, डॉ. हरदेव.**(1972). *हिंदी भाषा : संरचना और विकास*—नेशनल पब्लिशिंग हाउस: दिल्ली।
7. **सिंह, डॉ. शिवप्रसाद.**(1989). *भाषा और समाज*—भारतीय ज्ञानपीठ: नई दिल्ली।
8. **राय, डॉ. गोपाल.**(2010). *अनुवाद अध्ययन : सिद्धांत और परिप्रेक्ष्य*—वाणी प्रकाशन: नई दिल्ली।
9. **द्विवेदी, डॉ. कपिलदेव.**(1995). *हिंदी अर्थविज्ञान*—विश्वविद्यालय प्रकाशन: वाराणसी।
10. **कपूर, डॉ. बदरीनाथ.**(2002). *भाषा, अर्थ और संदर्भ*—साहित्य भवन: इलाहाबाद।

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

जनसंचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका

श्री. माधव शंकर नरवाडे

नांदेड

Corresponding Author – श्री. माधव शंकर नरवाडे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

जनसंचार आधुनिक समाज की सबसे प्रभावशाली प्रक्रिया है, जिसके माध्यम से सूचना, विचार, ज्ञान और मनोरंजन का व्यापक स्तर पर प्रसार होता है। समाचार पत्र, रेडियो, टेलीविजन, सिनेमा, इंटरनेट और सोशल मीडिया जैसे माध्यमों ने मानव जीवन को गहराई से प्रभावित किया है। भारत जैसे बहुभाषी देश में जनसंचार माध्यमों की भूमिका और भी महत्वपूर्ण हो जाती है। यहाँ हिंदी न केवल एक संपर्क भाषा है, बल्कि जनसामान्य की भावनाओं, संस्कृति और चेतना की संवाहक भी है। जनसंचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका का अध्ययन सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक और शैक्षणिक दृष्टि से अत्यंत आवश्यक है।

जनसंचार का अर्थ एवं स्वरूप

'जनसंचार' का अर्थ है— ऐसी संचार प्रक्रिया जिसमें संदेश एक व्यक्ति या संस्था से विशाल जनसमूह तक पहुँचाया जाता है। इसके प्रमुख माध्यमों में मुद्रित (प्रिंट), श्रव्य (रेडियो), दृश्य-श्रव्य (टेलीविजन, सिनेमा) तथा डिजिटल माध्यम (इंटरनेट, सोशल मीडिया) शामिल हैं। जनसंचार का उद्देश्य केवल सूचना देना ही नहीं, बल्कि जनमत निर्माण, सामाजिक परिवर्तन और लोकतांत्रिक मूल्यों को सुदृढ़ करना भी है।

हिंदी भाषा : संक्षिप्त परिचय:

हिंदी भारत की राजभाषा है तथा विश्व की सर्वाधिक बोली जाने वाली भाषाओं में से एक है। यह उत्तर भारत के विशाल क्षेत्र में जनभाषा के रूप में प्रयुक्त होती है। सरलता, भावप्रवणता और अभिव्यक्ति की क्षमता के कारण हिंदी जनसंचार के लिए अत्यंत उपयुक्त भाषा है। हिंदी ने समय के साथ स्वयं को आधुनिक आवश्यकताओं के अनुरूप ढाल लिया है।

प्रिंट मीडिया में हिंदी की भूमिका:

प्रिंट मीडिया जनसंचार का सबसे पुराना माध्यम है। हिंदी समाचार पत्रों और पत्रिकाओं ने राष्ट्रीय चेतना के निर्माण में ऐतिहासिक भूमिका निभाई है।

1. हिंदी समाचार पत्र: 'दैनिक जागरण', 'अमर उजाला', 'हिंदुस्तान', 'नवभारत टाइम्स' जैसे हिंदी समाचार पत्रों की पाठक संख्या अंग्रेज़ी पत्रों से कहीं अधिक है। ये ग्रामीण और शहरी दोनों वर्गों तक पहुँच बनाते हैं। हिंदी समाचार

पत्रों ने लोकतंत्र को सशक्त करने, सामाजिक कुरीतियों पर प्रहार करने तथा जनमत निर्माण में महत्वपूर्ण योगदान दिया है।

2. हिंदी पत्रिकाएँ: 'धर्मयुग', 'सारिका', 'कादंबिनी', 'हंस' जैसी पत्रिकाओं ने साहित्यिक, सामाजिक और वैचारिक विमर्श को जनसामान्य तक पहुँचाया। इन पत्रिकाओं ने हिंदी भाषा की सृजनात्मक और बौद्धिक क्षमता को विस्तार दिया।

रेडियो में हिंदी का योगदान:

रेडियो जनसंचार का सशक्त श्रव्य माध्यम है। आकाशवाणी ने हिंदी को राष्ट्रीय स्तर पर लोकप्रिय बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है।

- समाचार प्रसारण
- कृषि कार्यक्रम
- महिला एवं बाल कार्यक्रम

लोकगीत एवं नाटक:

हिंदी भाषा में प्रसारित कार्यक्रमों ने अशिक्षित और ग्रामीण जनता तक सूचना पहुँचाने में क्रांतिकारी भूमिका निभाई। सामुदायिक रेडियो ने स्थानीय हिंदी और बोलियों को भी सशक्त किया है।

टेलीविजन और हिंदी:

टेलीविजन दृश्य-श्रव्य माध्यम के रूप में अत्यंत प्रभावशाली है। हिंदी चैनलों की संख्या आज सैकड़ों में है।

1. समाचार चैनल: आज तक, NDTV इंडिया, ABP न्यूज़ जैसे चैनलों ने हिंदी समाचार को विश्वसनीयता और व्यापकता प्रदान की है।

2. मनोरंजन चैनल: हिंदी धारावाहिकों, रियलिटी शोज़ और सांस्कृतिक कार्यक्रमों ने भारतीय समाज की परंपराओं और मूल्यों को जन-जन तक पहुँचाया है।

3. शैक्षणिक चैनल: DD ज्ञानदर्शन जैसे चैनलों ने हिंदी में शिक्षा को सुलभ बनाया।

सिनेमा में हिंदी भाषा:

हिंदी सिनेमा, जिसे लोकप्रिय रूप में 'बॉलीवुड' कहा जाता है, जनसंचार का एक प्रभावशाली माध्यम है। हिंदी फिल्मों ने सामाजिक समस्याओं, राष्ट्रीय भावना, प्रेम, त्याग और संघर्ष को जनमानस तक पहुँचाया। फिल्मों के संवाद, गीत और कथानक हिंदी भाषा को वैश्विक पहचान दिलाते हैं।

डिजिटल मीडिया और हिंदी:

डिजिटल युग में हिंदी ने अभूतपूर्व विस्तार किया है।

1. इंटरनेट और वेबसाइट्स: आज हजारों समाचार पोर्टल, ब्लॉग और वेबसाइट्स हिंदी में उपलब्ध हैं।

2. सोशल मीडिया: फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम, यूट्यूब पर हिंदी कंटेंट की लोकप्रियता निरंतर बढ़ रही है। हिंदी ब्लॉगिंग और व्लॉगिंग ने युवाओं को नई अभिव्यक्ति दी है।

3. मोबाइल और ऐप्स: हिंदी न्यूज़ ऐप्स और ई-पत्रिकाओं ने सूचना को उँगलियों तक पहुँचा दिया है।

जनमत निर्माण में हिंदी की भूमिका:

हिंदी जनसंचार माध्यमों के माध्यम से जनमत निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। चुनाव, सरकारी योजनाएँ, सामाजिक आंदोलन— सभी में हिंदी संदेश को व्यापक जनसमर्थन दिलाने का माध्यम बनी है।

हिंदी और ग्रामीण संचार:

भारत की अधिकांश आबादी ग्रामीण है। हिंदी जनसंचार माध्यम ग्रामीण समाज को सूचना, शिक्षा और जागरूकता प्रदान करते हैं। कृषि, स्वास्थ्य, स्वच्छता, महिला सशक्तिकरण जैसे विषय हिंदी के माध्यम से प्रभावी रूप से प्रसारित होते हैं।

चुनौतियाँ:

जनसंचार माध्यमों में हिंदी के समक्ष कुछ चुनौतियाँ भी हैं—

- अंग्रेज़ी का बढ़ता प्रभाव
- भाषा की शुद्धता में गिरावट
- अनावश्यक विदेशी शब्दों का प्रयोग
- व्यावसायीकरण के कारण भाषा का सरलीकरण

भविष्य की संभावनाएँ:

डिजिटल क्रांति के साथ हिंदी जनसंचार के क्षेत्र में और अधिक सशक्त होगी। कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अनुवाद तकनीक, ई-लर्निंग और ओटीटी प्लेटफॉर्म हिंदी को वैश्विक मंच प्रदान करेंगे।

निष्कर्ष:

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि जनसंचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका अत्यंत व्यापक, प्रभावशाली और बहुआयामी है। हिंदी ने न केवल सूचना के प्रसार को सरल बनाया है, बल्कि भारतीय संस्कृति, परंपरा और लोकतांत्रिक मूल्यों को भी सुदृढ़ किया है। बदलते तकनीकी युग में हिंदी जनसंचार का भविष्य उज्ज्वल है। आवश्यकता है भाषा की गरिमा बनाए रखते हुए आधुनिकता के साथ संतुलन स्थापित करने की।

यह स्पष्ट होता है कि जनसंचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका अत्यंत व्यापक, प्रभावशाली और बहुआयामी है। हिंदी ने समाचार पत्र, रेडियो, टेलीविजन, सिनेमा तथा डिजिटल मीडिया के माध्यम से जनसामान्य तक सूचना, विचार और ज्ञान पहुँचाने में सशक्त माध्यम के रूप में स्वयं को स्थापित किया है। इसकी सरलता, सहजता और भावनात्मक अभिव्यक्ति क्षमता के कारण यह भाषा ग्रामीण और शहरी, शिक्षित और अशिक्षित—सभी वर्गों को समान रूप से जोड़ती है।

हिंदी जनसंचार माध्यमों के माध्यम से लोकतांत्रिक मूल्यों को सुदृढ़ करने, जनमत निर्माण करने, सामाजिक जागरूकता फैलाने तथा राष्ट्रीय एकता को मजबूत करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है। कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, महिला सशक्तिकरण और सामाजिक सुधार जैसे विषयों का व्यापक प्रसार हिंदी के माध्यम से ही संभव हो पाया है।

डिजिटल युग में हिंदी की उपस्थिति और भी सशक्त हुई है। सोशल मीडिया, न्यूज़ पोर्टल, ब्लॉग, ओटीटी प्लेटफॉर्म और मोबाइल ऐप्स के माध्यम से हिंदी वैश्विक स्तर पर अपनी पहचान बना रही है। यद्यपि अंग्रेज़ी के बढ़ते प्रभाव और भाषायी शुद्धता जैसी चुनौतियाँ मौजूद हैं, फिर भी तकनीकी विकास और बढ़ती जनभागीदारी ने हिंदी के भविष्य को उज्ज्वल बनाया है।

अतः कहा जा सकता है कि जनसंचार माध्यमों में हिंदी केवल एक भाषा नहीं, बल्कि भारतीय समाज की चेतना, संस्कृति और लोकतंत्र की सशक्त संवाहक है। भविष्य में यदि हिंदी को गुणवत्ता, गरिमा और नवाचार के साथ प्रयोग किया जाए, तो वह जनसंचार के क्षेत्र में और अधिक प्रभावी भूमिका निभा सकती है।

संदर्भ सूची (References):

1. पांडेय, रामचंद्र – जनसंचार माध्यम और हिंदी, लोकभारती प्रकाशन
2. मिश्र, विद्यानिवास – भाषा, समाज और संचार, राजकमल प्रकाशन
3. कुमार, के. जे. – Mass Communication in India, Jaico Publishing
4. शर्मा, रामस्वरूप – हिंदी पत्रकारिता का इतिहास, वाणी प्रकाशन
5. आकाशवाणी एवं दूरदर्शन अभिलेख
6. विभिन्न हिंदी समाचार पत्र एवं डिजिटल पोर्टल

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

वैश्वीकरण और हिंदी महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में आधुनिकताबोध

प्रा. व्ही. डी. कापावार[1], डॉ. एस. पी. वटटमवार[2]

[1]हिंदी विभागाध्यक्ष, राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्ले-धारूर जि. बीड

[2]हिंदी विभागाध्यक्ष तथा शोधनिर्देषक, श्री शरदचंद्र महाविद्यालय, नायगाव जि. नांदेड

Corresponding Author – प्रा. व्ही. डी. कापावार

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

२१ वी सदी का साहित्य सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक परिवर्तनों का सजीव दस्तावेज है। वैश्वीकरण ने न केवल विश्व की आर्थिक संरचना को बदला है, बल्कि मानवीय संबंधों, जीवन मूल्यों, पारिवारिक ढाँचों और स्त्री चेतना को भी गहराई से प्रभावित किया है। हिंदी साहित्य में महिला उपन्यासकारों ने इन परिवर्तनों को संवेदनशीलता और यथार्थबोध के साथ प्रस्तुत किया है। उनके उपन्यासों में आधुनिकताबोध वैश्वीकरण से उत्पन्न नई जीवन स्थितियों, स्त्री अस्मिता, आत्मनिर्भरता, उपभोक्तावाद और सांस्कृतिक द्वंद्व के रूप में उभरकर सामने आता है।

वैश्वीकरण ने आधुनिकताबोध को गति दी है। नई तकनीक, शिक्षा, संचार माध्यम और वैश्विक संपर्क के कारण सोच, जीवन-शैली और साहित्य में आधुनिक दृष्टिकोण विकसित हुआ है। साथ ही, यह परंपरा और आधुनिकता के बीच द्वंद्व को भी उजागर करता है।

वैश्वीकरण : अर्थ और स्वरूप:

वैश्वीकरण का अर्थ है— विश्व के विभिन्न देशों की अर्थव्यवस्थाओं, संस्कृतियों और समाजों का आपसी जुड़ाव। उदारीकरण, निजीकरण और सूचना प्रौद्योगिकी के विकास ने वैश्वीकरण को गति प्रदान की। इसके परिणामस्वरूप जीवनशैली, रोजगार, शिक्षा, स्त्री-पुरुष संबंध और पारिवारिक मूल्य तेजी से बदले हैं। साहित्य, विशेषतः उपन्यास, इन परिवर्तनों का सशक्त माध्यम बना है।

आधुनिकताबोध की संकल्पना:

आधुनिकताबोध केवल नवीनता या पाश्चात्य प्रभाव तक सीमित नहीं है, बल्कि यह व्यक्ति की स्वतंत्र सोच, आत्मचेतना, प्रश्नाकुलता और सामाजिक रूढ़ियों के प्रति विद्रोह का बोध कराता है। हिंदी महिला उपन्यासकारों के यहाँ आधुनिकताबोध स्त्री की बदलती भूमिका, निर्णय क्षमता, शिक्षा, आर्थिक स्वावलंबन और आत्मसम्मान के रूप में प्रकट होता है।

आधुनिकताबोध : स्वरूप और तात्पर्य:

आधुनिकताबोध का अर्थ है—आधुनिक जीवन-स्थितियों, मूल्यों, विचारधाराओं और संवेदनाओं के प्रति सजग चेतना। यह केवल 'नवीनता' का बोध नहीं, बल्कि परंपरा और आधुनिकता के द्वंद्व में विकसित हुई वह दृष्टि है जो व्यक्ति, समाज और संस्कृति को नए संदर्भों में समझती है।

आधुनिकताबोध का स्वरूप:

1. व्यक्तिकेंद्रित दृष्टि: आधुनिकताबोध में व्यक्ति की स्वतंत्रता, अस्मिता और आत्मानुभूति प्रमुख होती है। सामूहिकता के स्थान पर व्यक्ति की पीड़ा, आकांक्षा और निर्णय महत्वपूर्ण बनते हैं।

2. परंपरा से संवाद और प्रश्नाकुलता: यह परंपराओं का अंधानुकरण नहीं करता; बल्कि तर्क और विवेक के आधार पर उन्हें परखता है। जहाँ आवश्यक हो, अस्वीकार भी करता है।

3. वैज्ञानिक चेतना और तर्कशीलता: अंधविश्वास, रूढ़ियों और मिथकों के विरुद्ध वैज्ञानिक दृष्टि, यथार्थपरक सोच और तर्कशीलता इसका मूल है।

4. यथार्थबोध: जीवन की जटिलताओं—अकेलापन, विघटन, शहरीकरण, औद्योगीकरण, वर्ग-संघर्ष—का सीधा, निष्पक्ष चित्रण।

5. संवेदनशीलता और आत्मसंघर्ष: आधुनिक मनुष्य की मानसिक उलझनें, अस्तित्वगत संकट, अनिश्चितता और असुरक्षा का गहन चित्रण।

6. नवीन शिल्प और भाषा: प्रतीक, बिंब, मुक्त छंद, आंतरिक एकालाप, मनोविश्लेषण जैसी तकनीकों का प्रयोग; भाषा में सहजता और प्रयोगशीलता।

आधुनिकताबोध का तात्पर्य:

1. समय-सापेक्ष चेतना: आधुनिकताबोध का तात्पर्य है—अपने समय की सच्चाइयों को पहचानना और उन्हें अभिव्यक्त करना।

2. मूल्यपरिवर्तन की स्वीकृति: बदलते सामाजिक-आर्थिक संदर्भों में पुराने मूल्यों की पुनर्समीक्षा और नए मानवीय मूल्यों की स्थापना।

3. स्वतंत्र चिंतन और आलोचनात्मक दृष्टि: सत्ता, व्यवस्था और सामाजिक ढाँचों पर प्रश्न उठाने का साहस।

4. मानव-केंद्रितता: मनुष्य की गरिमा, अधिकार और अनुभव को केंद्र में रखना—चाहे वह स्त्री, दलित, हाशिए का व्यक्ति हो।

5. संक्रमणकालीन बोध: परंपरा और आधुनिकता के बीच का तनाव—न पूर्ण स्वीकार, न पूर्ण निषेध—यही आधुनिकताबोध का सार है।

हिंदी महिला उपन्यासकार और वैश्वीकरण:

हिंदी साहित्य में महिला उपन्यासकारों ने स्त्री जीवन के विविध आयामों को केंद्र में रखकर वैश्वीकरण के प्रभावों का सशक्त चित्रण किया है। प्रमुख उपन्यासकारों में मन्नू भंडारी, कृष्णा सोबती, उषा प्रियंवदा, चित्रा मुद्गल, मृदुला गर्ग, अलका सरावगी, गीतांजलि श्री आदि का विशेष योगदान रहा है।हिंदी महिला उपन्यासकारों के यहाँ आधुनिकताबोध केवल पाश्चात्य प्रभाव का परिणाम नहीं है, बल्कि भारतीय सामाजिक यथार्थ के साथ संवाद करता हुआ विकसित हुआ है।

1] मन्नू भंडारी के उपन्यासों में आधुनिक चेतना:

मन्नू भंडारी के उपन्यासों में स्त्री की मानसिक स्वतंत्रता और आत्मसंघर्ष का चित्रण मिलता है। 'आपका बंटी' में टूटते परिवार और बच्चे पर उसके प्रभाव के माध्यम से आधुनिक सामाजिक विघटन को दिखाया गया है। वैश्वीकरण के परिणामस्वरूप पारिवारिक मूल्यों में आए परिवर्तन उनके लेखन में स्पष्ट हैं।

2] कृष्णा सोबती के उपन्यासों में स्त्री अस्मिता:

कृष्णा सोबती के उपन्यास 'मित्रो मरजानी' और 'जिंदगीनामा' स्त्री की देह, इच्छा और स्वतंत्रता के साहसी उद्घोष हैं। वैश्वीकरण के संदर्भ में उनकी स्त्री पारंपरिक बंधनों को तोड़कर आत्मनिर्णय की ओर बढ़ती दिखाई देती है। यह आधुनिकताबोध स्त्री की स्वायत्तता को सशक्त करता है।

3] उषा प्रियंवदा और शहरी आधुनिकता:

उषा प्रियंवदा के उपन्यासों में शहरी जीवन, अकेलापन और प्रवासी स्त्री की पीड़ा प्रमुखता से उभरती है। 'पचपन खंभे लाल दीवारें' और 'रुकोगी नहीं राधिका' में

शिक्षित, कामकाजी स्त्री की मानसिक उलझनें वैश्वीकरण से उपजे आधुनिक जीवन की सच्चाई को उजागर करती हैं।

4] मृदुला गर्ग के उपन्यासों में वैश्विक दृष्टि:

मृदुला गर्ग के उपन्यासों में स्त्री स्वतंत्रता, देहबोध और वैश्विक चेतना स्पष्ट रूप से दिखाई देती है। 'चितकोबरा' में स्त्री की पहचान वैश्विक संदर्भों से जुड़ती है। उनका लेखन आधुनिकताबोध के साथ-साथ सांस्कृतिक द्वंद्व को भी रेखांकित करता है।

5] चित्रा मुद्गल और कामकाजी स्त्री:

चित्रा मुद्गल के उपन्यासों में मजदूर वर्ग, कामकाजी स्त्री और आर्थिक संघर्ष का यथार्थपरक चित्रण मिलता है। वैश्वीकरण के प्रभाव से उत्पन्न असमानता और स्त्री शोषण उनके लेखन का केंद्रीय विषय है। आधुनिकताबोध यहाँ संघर्ष और प्रतिरोध के रूप में उभरता है।

6] अलका सरावगी और उपभोक्तावादी समाज:

अलका सरावगी के उपन्यास 'कलिकथा: वाया बाइपास' में वैश्वीकरण से उपजे उपभोक्तावादी समाज और सांस्कृतिक विस्थापन को गहराई से चित्रित किया गया है। स्त्री पात्र अपनी जड़ों और आधुनिक जीवन के बीच संतुलन खोजते दिखाई देते हैं।

वैश्वीकरण और पारिवारिक संरचना:

महिला उपन्यासकारों के यहाँ वैश्वीकरण का प्रभाव संयुक्त परिवार से एकल परिवार की ओर बढ़ते संक्रमण में स्पष्ट दिखाई देता है। विवाह, मातृत्व और रिश्तों की परिभाषा बदलती नजर आती है। स्त्री अब केवल गृहिणी नहीं, बल्कि निर्णयकर्ता और अर्जक भी है।

स्त्री शिक्षा और आत्मनिर्भरता:

वैश्वीकरण ने शिक्षा और रोजगार के नए अवसर प्रदान किए हैं। हिंदी महिला उपन्यासकारों के पात्र शिक्षित, जागरूक और आत्मनिर्भर हैं। यह आधुनिकताबोध स्त्री को आत्मसम्मान और स्वतंत्र अस्तित्व की ओर ले जाता है।

सांस्कृतिक द्वंद्व और पहचान संकट:

वैश्वीकरण के साथ पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव बढ़ा है। महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में परंपरा और आधुनिकता के बीच संघर्ष स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है। स्त्री अपनी सांस्कृतिक पहचान बनाए रखते हुए आधुनिक बनने का प्रयास करती है।

निष्कर्ष:

आधुनिकताबोध साहित्य और समाज में परिवर्तन की चेतना का नाम है। यह मनुष्य को नए युग की चुनौतियों के प्रति जागरूक करता है और उसे आत्मविश्लेषण, विवेक तथा मानवीय मूल्यों की ओर प्रेरित करता है। इसी कारण आधुनिकताबोध केवल साहित्यिक प्रवृत्ति नहीं, बल्कि समग्र जीवन-दृष्टि है।यदि आप चाहें तो मैं इसे शोधालेख, परीक्षा-उपयोगी उत्तर, या उदाहरण सहित (कविता/उपन्यास संदर्भ) रूप में भी तैयार कर सकता हूँ।

कहा जा सकता है कि वैश्वीकरण ने हिंदी महिला उपन्यासकारों को नए विषय, नई दृष्टि और नया आधुनिकताबोध प्रदान किया है। उनके उपन्यासों में स्त्री केवल पीड़िता नहीं, बल्कि संघर्षशील, आत्मनिर्भर और जागरूक व्यक्तित्व के रूप में उभरती है। आधुनिकताबोध स्त्री की स्वतंत्र सोच, आत्मनिर्णय और सामाजिक बदलाव की चेतना से जुड़ा हुआ है।

हिंदी महिला उपन्यासकारों ने वैश्वीकरण के सकारात्मक और नकारात्मक दोनों पक्षों को संतुलित दृष्टि से प्रस्तुत किया है। उनका लेखन न केवल साहित्यिक दृष्टि से समृद्ध है, बल्कि सामाजिक परिवर्तन का सशक्त माध्यम भी

है। इस प्रकार वैश्वीकरण और आधुनिकताबोध हिंदी महिला उपन्यासों को नई दिशा और व्यापकता प्रदान करता है।

संदर्भ सूची (References):

1. मन्नू भंडारी – आपका बंटी
2. कृष्णा सोबती – मित्रो मरजानी
3. उषा प्रियंवदा – पचपन खंभे लाल दीवारें
4. मृदुला गर्ग – चितकोबरा
5. अलका सरावगी – कलिकथा: वाया बाइपास
6. नामवर सिंह – आधुनिक साहित्य की प्रवृत्तियाँ
7. डॉ. रामस्वरूप चतुर्वेदी – हिंदी उपन्यास : परंपरा और परिवर्तन
8. विभिन्न शोध पत्रिकाएँ एवं आलोचनात्मक ग्रंथ

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

2047 मे भारत मे हिंदी भाषा और साहित्य की भूमिका

सायरा मुसा सय्यद

संशोधक छात्र, हिंदी विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

Corresponding Author – सायरा मुसा सय्यद

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

संक्षिप्त विवरण:

२०४७ मे हिंदी भाषा और साहित्य भारत की राष्ट्रीय पहचान सांस्कृतिक विरासत और विकास यात्रा का आधारस्तंभ होंगे| हिंदी न केवल अतीत का स्मृती होगी, बलकी वर्तमान की शक्ती और भविष्य की दिशा बनेगी विकसित भारत के निर्माण में हमे हिंदी भाषा और साहित्य की भूमिका अमूल्य मानकर अनिवार्य और प्रेरणादायी होगी यह हमे लगता है इसी प्रकार २०४७ मे हिंदी भाषा और साहित्य भारत की आत्मा संस्कृती और बौद्धिक शक्ती का प्रतिनिधित्व करेगी| यदि शिक्षा पत्नी की और समाज मे हिंदी को समान अवसर मिला तो हिंदी न केवल भारत मे बल्की विश्व मे भी प्रभावशाली बनेगी और ज्ञान भाषा के रूप मे स्थापित होगी और हिंदी भाषा की बहुत प्रगती होगी राष्ट्रीय एकता और संपर्क भाषा मे हिंदी आगे बढकर अपना कार्य करेगी और डिजिटल माध्यम में प्रशासन शिक्षा और जनसंचार मे हिंदी का प्रयोग बढेगा जिससे भाषा ही समन्वय मजबूत होगा|

प्रस्तावना:

भारत विविध भाषाओ, संस्कृतीयो और परंपराओ का देश है| हिंदी भाषा भारत की आत्मा जन जन की अभिव्यक्ती तथा राष्ट्रीय एकता का सशक्त माध्यम रही है| स्वातंत्रता के १०० वर्ष पूर्ण होने पर अर्थात २०४७ मे जब भारत एक विकसित राष्ट्र के रूप मे स्थापित होगा तब हिंदी भाषा और साहित्य की भूमिका और भी व्यापक सशक्त तथा प्रभावशाली होगी| हिंदी केवल संपर्क भाषा ही नही रहेगी, बल्की ज्ञान, विज्ञान, तकनीकी, प्रशासन और वैश्विक संवाद की प्रमुख भाषा के रूप मे उभरेगी यह कालखंड केवल आर्थिक या तकनीकी प्रगती का नाही बल्की संस्कृती आत्मनिर्भरता का भी होगा हिंदी भाषा और साहित्य किस यात्रा मे राष्ट्रीय एकता संस्कृती पहचान ज्ञान विज्ञान के प्रसार और वैश्विक संवाद की केंद्रीय धुरी बनेगा|

विवरण:

२०४७ मे हिंदी का सांस्कृतिक स्तर पर योगदान:

हिंदी भाषा बहोत ही सरल और सांस्कृतिक रूप से देखे जा सकती है आचार्य रामचंद्र शुक्लके मतानुसार "२०४७ मे हिंदी भाषा भारतीय संस्कृती की संवाहक के रूप मे अपनी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभायेगी लोक संस्कृती परंपरा है| रीती रिवाज त्यौहार लोकगीत, लोक कथाएँ है| हिंदी साहित्य के माध्यम से नही पीडित पोहोचेगी"|१ उनके विचारू से हमे ऐसा लगता है हिंदी साहित्य भारतीय संस्कृती मूल्य जैसे सहिष्णुता मानवता करुणा और अहिंसा को जीवित रखेगा हिंदी भाषा आपनि भूमिका निभायेगी संस्कृती और परंपराये रितीरिवाज त्यौहार लोकगीत लोककथाएँ है| इस माध्यम से अहिंसा को जीवित रखेगी|

सामाजिक स्तर पर हिंदी की भूमिका:

सामाजिक स्तर हिंदी की भूमिका देखे जाये तो राम विलास शर्मा के मतानुसार" हिंदी समाज को जोडणे वाली सबसे बडी कडी बनेगी| ग्रामीण और शहरी भारत के बीच संवाद को सरल बनाने मे हिंदी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभायेगी"२ राम विलास शर्मा के मत पर हमे ऐसा लगता है २०४७ मे

सामाजिक जागरूकता, महिला शक्ती करण, समानता व सामाजिक न्याय इन जैसी विषय पर हिंदी साहित्य जन चेतना का सशक्तस माध्यम बनेगा| उपन्यास, कहानिया, कविताये और नाटक समाज की समस्या और समाधान को प्रभावी ढंग से प्रस्तुत करेगी| सामाजिक जागरूकता का विकास होगा| महिला शक्ती करण मे बढोती होगी| और विकास होगा| समानता और सामाजिक न्याय मे और उन्नती होगी| और विकास होगा|

शैक्षिक स्तर पर हिंदी भाषा का महत्व:

शैक्षिक स्तर पर हिंदी को महत्त्व का स्थान प्राप्त होगा और उसमे उन्नती होगी हजारी प्रसाद द्विवेदी के मतानुसार "२०४७ मे हिंदी शिक्षका सशक्त महत्व बनेगी| मातृभाषा मे शिक्षा से छात्र की समज रचनात्मकता और आत्मविश्वास बढेगा" हजारी प्रसाद द्विवेदी के विचारो पर हमे ऐसा लगता है की विज्ञान, गणित, चिकित्सा और पत्नी की विषय की उच्च गुणवत्ता की सामग्री हिंदी मे उपलब्ध होगी| शोध, नवा चार और ज्ञान, विज्ञान के क्षेत्र में हिंदी का प्रयोग बढेगा| हिंदी साहित्य विद्यार्थीयो मे नैतिक मूल्य राष्ट्रीय चेतना और आलोचनात्मक सोच का विकास करेगा|

प्रशासन और शासन मे हिंदी की भूमिका:

जब प्रशासन और शासन की बात आती है तो उसमे हिंदी की भूमिका निभाई जाती है इस पर नाम वर सिंह के मतानुसार" सरकारी कार्य नीतियो और योजनाये हिंदी मे सरल और स्पष्ट रूप मे जनसामान्य तक पोहोचेगी"४ लेखक के विचारो पर हमे ऐसा लगता है न्यायव्यवस्था और प्रशासन मे हिंदी के प्रयोग से आम नागरिको को अधिकारो की बेहतर समाज होगी|

इसे लोकतंत्र अधिक सशक्त और सहभागी बनेगा और उसकी उन्नती होगी|

तकनीकी और डिजिटल स्तर:

हिंदी तकनीकी और डिजिटल की बात की जाये तो हिंदी से बहुत प्रोत्साहन मिलेगा और समझने मे आसानी होगी इस पर इस पर महादेवी वर्मा के मतानुसार "२०४७ हिंदी तकनीक की भाषा बन चुकी होगी कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), मोबाईल ॲप्स वेबसाइट्स और सोशल मीडिया मे हिंदी का व्यापक प्रयोग होगा"५ लेखक किंमत पर हम ऐसे कह सकते है की हिंदी कंटेंट वैश्विक डिजिटल मंचोपर अपनी पहचान बनायेगा| हिंदी साहित्य ई-बुक ऑडिओ बुक, ऑडिओ बुक, पोड

पोरकाट और वेब सिरीज के रूप मे नई पिढी से जुडेगा|

वैश्विक स्तर पर हिंदी और साहित्य की रूपरेषा:

देखील जाये तो बहुत ही सरल होती है इस पर विद्या निवास मिश्र के मतानुसार २०४७"मे हिंदी आंतरराष्ट्रीय स्तर पर भारत की सॉफ्ट पॉवर बनेगी विदेशी विश्वविद्यालय मे हिंदी अध्ययन को बडावा मिलेगा"६ विद्या निवास मिश्र के विचारो पर हमे ऐसा लगता है कि हिंदी साहित्य का अनुवाद विश्व की अनेक भाषा मे होगा जैसे प्रेमचंद, निराला, महादेवी वर्मा जैसे साहित्यकारो की परंपरा को आधुनिक लेखक वैश्विक मंच तक पोहोचायेगी और विश्व की प्रगती और नवनिर्माण होगी|

हिंदी साहित्यिका भविष्य हिंदी:

हिंदी साहित्य का भविष्य देखा जाये तो २०४७ का हिंदी साहित्य भारत सरकार के मतानुसार" यथार्थवादी और

जन्म होगा पर्यावरण तज्ञिकी मानव मूल्य और वैश्विक शांती जैसे विषय का समहित करेगा”७ भारत सरकार के विचारो पर हमे ऐसा लगता है की नही विधाव और प्रयोग से समृद्ध होगी हिंदी साहित्य समाज का दर्पण बनकर भविष्य को दिशा देगा जैसे वर्तमान मे कुमार विश्वास और मनोज मंतशीर जैसे लोकप्रिय कवीने अपनी एक विश्वव्यापी पहचान हिंदी कविता ओके द्वारा बनाई है और हिंदी को विश्व में सन्मान दिलाय है| जैसे ही आगे भी २०४७ तक हिंदी क्षेत्र मे नई नई प्रतिभाव का आगमन होगा|

निष्कर्ष:

1) कहा जा सकता है कि २०४७ मे हिंदी भाषा और साहित्य भारत की राष्ट्रीय पहचान सांस्कृतिक विरासत और विकास यात्रा का आधारस्तंभ होंगे| हिंदी न केवल अतीत का स्मृती होगी, बलकी वर्तमान की शक्ती और भविष्य की दिशा बनेगी विकसित भारत के निर्माण में हमे हिंदी भाषा और साहित्य की भूमिका अमूल्य मानकर अनिवार्य और प्रेरणादायी होगी
2) हमे लगता है इसी प्रकार २०४७ मे हिंदी भाषा और साहित्य भारत की आत्मा संस्कृती और बौद्धिक शक्ती का प्रतिनिधित्व करेगी|
3) शिक्षा पत्नी की और समाज मे हिंदी को समान अवसर मिला तो हिंदी न केवल भारत मे बल्की विश्व मे भी प्रभावशाली बनेगी और ज्ञान भाषा के रूप मे स्थापित होगी और हिंदी भाषा की बहुत प्रगती होगी राष्ट्रीय एकता और संपर्क भाषा मे हिंदी आगे बढकर अपना कार्य करेगी और डिजिटल माध्यम में प्रशासन शिक्षा और जनसंचार मे हिंदी का प्रयोग बढेगा जिससे भाषा ही समन्वय मजबूत होगा

संदर्भ ग्रंथ:

1) हिंदी साहित्य का इतिहास, लेखक: आचार्य रामचंद्र शुक्ल, प्रकाशन वर्ष १९२९ इ. स.प्रकाशक: नागरी प्राचार्यांचा सभा काशी, अन्य प्रचलित प्रकाशक: लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद
2) हिंदी साहित्य की भूमिका,लेखक: हजारी प्रसाद द्विवेदी, प्रकाशन वर्ष १९४० इ.स.प्रकाशक: लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद
3) भारतीय संस्कृती और हिंदी,लेखक: रामविला शर्मा,प्रकाशन वर्ष १९५६ इ. स.प्रकाशक: राजकमल. प्रकाशन, नई दिल्ली
4) आधुनिक हिंदी साहित्लेखक: नामवर सिंह,प्रकाशन वर्ष १९६८ इ. स.प्रकाशक: राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
5) साहित्यवर समाज,लेखक : महादेवी वर्मा ,प्रकाशन वर्ष: १९६२ इ. स.प्रकाशक: लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद
6) भाषा समाज और संस्कृती ,लेखक: विद्यानिवास मिश्र ,प्रकाशन वर्ष १९७३ इ. स.प्रकाशक: वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली
7) राष्ट्रीय शिक्षण नीती २०२०,प्रकाशन वर्ष:२०२०,प्रकाशक: भारत सरकार, शिक्षा मंत्रालय.
8) हिंदी भाषा का विकास और भविष्य ,लेखक: हिंदी निर्देशालय (भारत सरकार), प्रकाशन स्थान :नई दिल्ली,प्रकाशन वर्ष २०१८

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

क्रांतिकारी आंदोलन में पश्चिमी उत्तर प्रदेश की महिलाओं का योगदान: आगरा, बरेली, मथुरा एवं इटावा जनपदों की महिला क्रांतिकारियों का विशेष संदर्भ

डॉ. शीलेन्द्र कुमार

पं. दीन दयाल उपाध्याय राजकीय महिला महाविद्यालय फरह, मथुरा

डॉ. भीमराव आंबेडकर विश्वविद्यालय, आगरा

***Corresponding Author* – डॉ. शीलेन्द्र कुमार**

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

भारतीय स्वाधीनता संग्राम में महिलाओं की सहभागिता एक महत्वपूर्ण आयाम रहा है। पश्चिमी उत्तर प्रदेश, विशेषकर आगरा, बरेली, मथुरा एवं इटावा जनपदों की महिलाओं ने क्रांतिकारी गतिविधियों में अभूतपूर्व साहस एवं समर्पण का परिचय दिया (अग्रवाल, 2020; देवी, 2021)। यह शोध पत्र उन अज्ञात तथा अल्पज्ञात महिला क्रांतिकारियों के योगदान को प्रकाश में लाने का प्रयास करता है, जिन्होंने सामाजिक बंधनों को तोड़ते हुए राष्ट्रीय आंदोलन में सक्रिय भूमिका निभाई।

प्रस्तावना:

उन्नीसवीं तथा बीसवीं शताब्दी के प्रारंभ में जब भारतीय स्वतंत्रता संग्राम ने गति पकड़ी, तब पश्चिमी उत्तर प्रदेश क्रांतिकारी गतिविधियों का केंद्र बन गया। आगरा, बरेली, मथुरा, इटावा, अलीगढ़ तथा मैनपुरी जैसे जनपदों ने अनेक वीर सपूतों एवं सुपुत्रियों को जन्म दिया। परंतु महिलाओं की भागीदारी को प्रायः इतिहास के पन्नों में उचित स्थान नहीं मिल सका (शर्मा, 2019)। तत्कालीन सामाजिक परिवेश में जहाँ महिलाओं को घर की चारदीवारी तक सीमित रखा जाता था, वहीं कुछ निर्भीक महिलाओं ने परंपराओं को चुनौती देते हुए राष्ट्र सेवा का मार्ग चुना (मिश्रा, 2016)।

यह अध्ययन मुख्यतः आगरा, बरेली, मथुरा एवं इटावा जनपदों की उन महिला क्रांतिकारियों पर केंद्रित है, जिन्होंने प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रूप से स्वाधीनता आंदोलन में योगदान दिया। इनमें शिक्षित मध्यवर्गीय परिवारों की महिलाएं तो थीं ही, साथ ही ग्रामीण तथा निम्न वर्ग की महिलाओं ने भी अपनी उपस्थिति दर्ज कराई (सिंह, 2017)।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि:

पश्चिमी उत्तर प्रदेश का यह क्षेत्र ऐतिहासिक रूप से सामरिक एवं सांस्कृतिक दृष्टि से महत्वपूर्ण रहा है। सन् 1857 के प्रथम स्वतंत्रता संग्राम में आगरा, बरेली, मथुरा एवं इटावा क्षेत्र ने सक्रिय भूमिका निभाई थी (वर्मा, 2018)। बरेली में खान बहादुर खान के नेतृत्व में तथा इटावा में महावीर प्रसाद जैसे नेताओं के माध्यम से जन आंदोलन हुए (मिश्र, 2005; सक्सेना, 1990)। इसके पश्चात् बीसवीं सदी के आरंभ में जब राष्ट्रीय कांग्रेस तथा क्रांतिकारी संगठनों ने संगठित आंदोलन प्रारंभ किए, तब ये जनपद पुनः महत्वपूर्ण केंद्र के रूप में उभरे (सिंह, 2017)।

स्थानीय शिक्षण संस्थाओं, विशेषकर आगरा कॉलेज, बरेली कॉलेज तथा सेंट जॉन्स कॉलेज के माध्यम से राष्ट्रवादी विचारधारा का प्रसार हुआ। महिला शिक्षा के क्षेत्र में भी धीरे-धीरे प्रगति हो रही थी। इसी कालखंड में कुछ प्रगतिशील परिवारों ने अपनी बेटियों को शिक्षा दिलाना प्रारंभ किया, जिससे एक नई पीढ़ी की जागरूक महिलाओं का उदय हुआ (अग्रवाल, 2020)।

विभिन्न जनपदों की प्रमुख महिला क्रांतिकारी:

1. आगरा जनपद:

- **कमला देवी:** एक प्रमुख स्वतंत्रता सेनानी जिन्होंने आगरा में सविनय अवज्ञा आंदोलन का नेतृत्व किया। उन्होंने महिलाओं को संगठित कर विदेशी वस्त्रों के बहिष्कार तथा खादी प्रचार में अग्रणी भूमिका निभाई। कई बार गिरफ्तार हुईं (गुप्ता, 2015; अग्रवाल, 2020)।
- **लक्ष्मी बाई अग्रवाल:** एक प्रतिष्ठित परिवार से थीं। क्रांतिकारियों को गुप्त आश्रय, आर्थिक सहायता एवं बैठक स्थल उपलब्ध कराया। महिला प्रशिक्षण शिविरों का आयोजन किया (देवी, 2021)।
- **शांति देवी गुप्ता:** शिक्षित परिवार से थीं। महिला शिक्षा व राजनीतिक जागरूकता फैलाई। गुप्त साहित्य वितरण में सक्रिय। 1942 के भारत छोड़ो आंदोलन में महत्वपूर्ण भूमिका (गुप्ता, 2015)।
- **कुसुम लता वर्मा:** आगरा कॉलेज की छात्रा। छात्र आंदोलनों का नेतृत्व किया। भूमिगत गतिविधियों में संदेशवाहक के रूप में कार्य किया (वर्मा, 2018)।

2. बरेली जनपद:

- **सत्यवती देवी:** बरेली की एक जानी-मानी स्वतंत्रता सेनानी। 1930 के नमक सत्याग्रह में सक्रिय रहीं। उन्होंने महिलाओं को लेकर नमक बनाने के लिए तटीय क्षेत्रों की ओर प्रस्थान किया, जिसके लिए उन्हें गिरफ्तार किया गया (मिश्र, 2005; देवी, 2021)।
- **किशोरी देवी शर्मा:** राष्ट्रीय आंदोलनों में भाग लेने के साथ-साथ उन्होंने बरेली में महिला समितियों का गठन किया। असहयोग आंदोलन के दौरान विदेशी कपड़ों की होली जलाने के आयोजन में प्रमुख भूमिका निभाई (मिश्र, 2005)।
- **विजय लक्ष्मी पंडित (बरेली से संबंध):** हालांकि वह अखिल भारतीय नेता थीं, लेकिन उनके पति रणजीत सीताराम पंडित के कारण बरेली से उनका निकट संबंध रहा। उन्होंने बरेली में कई जनसभाओं को संबोधित किया और स्थानीय महिलाओं को प्रेरित किया (सिंह, 2017)।

3. मथुरा जनपद:

- **रामा देवी:** मथुरा की एक प्रमुख महिला नेता। उन्होंने 1930 और 1940 के दशक में महिला सभाओं व जुलूसों का सफलतापूर्वक संचालन किया। विदेशी वस्तुओं के बहिष्कार के लिए घर-घर जाकर प्रचार किया (शुक्ल, 2012; देवी, 2021)।
- **सरस्वती देवी:** शिक्षिका एवं समाजसेविका। उन्होंने मथुरा में महिलाओं के बीच राष्ट्रवादी भावना जगाने के साथ-साथ उन्हें साक्षर बनाने का अभियान चलाया। उनके घर से कई गुप्त क्रांतिकारी गतिविधियाँ संचालित होती थीं (शुक्ल, 2012)।

- **गौरी देवी (वृंदावन):** वृंदावन की एक साध्वी जिन्होंने अपने आश्रम को क्रांतिकारियों के लिए सुरक्षित ठिकाने के रूप में विकसित किया। भगत सिंह के सहयोगियों सहित कई क्रांतिकारी उनके आश्रम में आश्रय ले चुके थे (शुक्ल, 2012)।

4. इटावा जनपद:

- **विजय लक्ष्मी गुप्ता:** इटावा की एक निडर स्वतंत्रता सेनानी। 1942 के भारत छोड़ो आंदोलन के दौरान उन्होंने युवाओं को संगठित करना तथा तोड़फोड़ की गतिविधियों में भाग लेना शुरू किया। लंबे समय तक भूमिगत रहते हुए संघर्ष जारी रखा (सक्सेना, 1990)।
- **सुलोचना देवी:** इटावा के ग्रामीण क्षेत्र से आने वाली महिला कार्यकर्ता। उन्होंने किसान आंदोलनों में सक्रिय भागीदारी की और ग्रामीण महिलाओं को जागरूक करने का कार्य किया। अंग्रेजों द्वारा लगाए गए अत्यधिक लगान के विरोध में आंदोलन चलाया (सक्सेना, 1990; देवी, 2021)।
- **मनोरमा देवी (इटावा):** इटावा नगर में कांग्रेस कार्यालय की एक प्रमुख संचालक। उन्होंने धन संग्रह, चंदा वसूली तथा प्रतिबंधित साहित्य के वितरण का दायित्व संभाला। उनके साहसिक कार्यों के लिए उन्हें कई बार हिरासत में लिया गया (सक्सेना, 1990)।

महिलाओं की भूमिका के विविध आयाम:

पश्चिमी उत्तर प्रदेश की महिलाओं ने स्थानीय स्तर पर महिला मंडलों तथा संगठनों की स्थापना की। इन मंडलों के माध्यम से ग्रामीण महिलाओं तक राष्ट्रीय आंदोलन का संदेश पहुँचाया गया (अग्रवाल, 2020)। अनेक संपन्न परिवारों की महिलाओं ने अपने आभूषण तथा संपत्ति क्रांतिकारी कोष में दान की (शर्मा, 2019)। महिलाओं ने क्रांतिकारियों के मध्य संदेशवाहक की भूमिका निभाई (मिश्रा, 2016)। सविनय अवज्ञा आंदोलन, नमक सत्याग्रह तथा भारत छोड़ो आंदोलन में महिलाओं ने प्रत्यक्ष भागीदारी की (वर्मा, 2018; सिंह, 2017)।

सामाजिक बाधाएं एवं संघर्ष:

तत्कालीन समाज में महिलाओं के लिए घर से बाहर निकलना ही एक चुनौती थी। पर्दा प्रथा, बाल विवाह तथा शिक्षा का अभाव प्रमुख बाधाएं थीं (अग्रवाल, 2020)। परिवार तथा समाज का विरोध झेलते हुए इन महिलाओं ने अपना मार्ग प्रशस्त किया। उन्हें न केवल ब्रिटिश शासन बल्कि रूढ़िवादी सामाजिक व्यवस्था से भी संघर्ष करना पड़ा (शर्मा, 2019)।

अंतर्जनपदीय सहयोग एवं नेटवर्क:

इन चारों जनपदों की महिला क्रांतिकारियों की गतिविधियाँ परस्पर जुड़ी हुई थीं। आगरा शैक्षिक व संगठनात्मक केंद्र था तो बरेली सीधी कार्रवाई का। मथुरा का सांस्कृतिक प्रभाव था तो इटावा ग्रामीण जनाधार का केंद्र। ये महिलाएं एक-दूसरे से संपर्क में रहती थीं (सिंह, 2017)। कई बार गुप्त साहित्य, संदेश या यहाँ तक कि शरणार्थी क्रांतिकारियों को एक जनपद से दूसरे जनपद तक पहुँचाने का काम इन्हीं महिलाओं के नेटवर्क के माध्यम से होता था (देवी, 2021)। इस प्रकार पश्चिमी उत्तर प्रदेश में महिला क्रांतिकारियों का एक सशक्त अंतर्जाल विकसित हुआ।

प्रभाव एवं योगदान का मूल्यांकन:

महिला क्रांतिकारियों के योगदान ने स्वतंत्रता संग्राम को एक नया आयाम प्रदान किया। आगरा, बरेली, मथुरा व इटावा जनपदों की इन महिलाओं की सक्रियता ने यह सिद्ध किया कि राष्ट्र निर्माण में लिंग कोई बाधा नहीं है

(शर्मा, 2019)। उन्होंने आने वाली पीढ़ियों के लिए साहस तथा समर्पण का उदाहरण स्थापित किया।

सामाजिक स्तर पर उनकी भागीदारी ने महिलाओं की स्थिति में सुधार का मार्ग प्रशस्त किया। शिक्षा तथा सार्वजनिक जीवन में महिलाओं की उपस्थिति को स्वीकार्यता मिली (अग्रवाल, 2020)। स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् महिला सशक्तिकरण की प्रक्रिया में इन क्रांतिकारियों का योगदान अमूल्य रहा।

दुर्भाग्यवश, इतिहास लेखन में इनमें से अधिकांश महिलाओं को उचित स्थान नहीं मिला। अधिकांश महिला क्रांतिकारियों के नाम भी विस्मृत हो गए। यह शोध पत्र उन अज्ञात नायिकाओं को श्रद्धांजलि अर्पित करता है।

निष्कर्ष:

क्रांतिकारी आंदोलन में पश्चिमी उत्तर प्रदेश, विशेषकर आगरा, बरेली, मथुरा एवं इटावा जनपदों की महिलाओं का योगदान अविस्मरणीय है। सामाजिक बंधनों को तोड़ते हुए उन्होंने राष्ट्र सेवा को सर्वोच्च प्राथमिकता दी। उनका संघर्ष केवल राजनीतिक स्वतंत्रता तक सीमित नहीं था, बल्कि सामाजिक मुक्ति का भी प्रतीक था (मिश्रा, 2016; देवी, 2021)।

वर्तमान पीढ़ी के लिए यह आवश्यक है कि इन महिलाओं के त्याग तथा बलिदान को स्मरण रखा जाए। उनकी जीवन कथाएं पाठ्यक्रम में सम्मिलित होनी चाहिए तथा स्थानीय स्तर पर उन्हें सम्मानित किया जाना चाहिए (सिंह, 2017)।

यह शोध पत्र एक प्रारंभिक प्रयास है। व्यापक शोध की आवश्यकता है जिसमें मौखिक इतिहास, पारिवारिक अभिलेखों तथा स्थानीय संग्रहालयों से प्राप्त सामग्री का विश्लेषण किया जाए। तभी इन महिला क्रांतिकारियों के वास्तविक योगदान को पूर्णता से प्रकाश में लाया जा सकेगा।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. अग्रवाल, सुनीता (2020). *भारतीय स्वाधीनता आंदोलन में महिलाओं की भूमिका*. आगरा: विनोद पुस्तक मंदिर.
2. गुप्ता, मनोरमा (2015). *आगरा का इतिहास एवं संस्कृति*. आगरा: शिवा प्रकाशन.
3. देवी, उषा (2021). *उत्तर प्रदेश की महिला स्वतंत्रता सेनानी*. नोएडा: प्रभात प्रकाशन.
4. मिश्र, गंगा प्रसाद (2005). *बरेली जनपद का स्वतंत्रता संग्राम में योगदान*. बरेली: साहित्य भवन.
5. मिश्रा, रामकृष्ण (2016). *भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन: विविध आयाम*. दिल्ली: हिंद पॉकेट बुक्स.
6. शर्मा, विद्यावती (2019). *क्रांतिकारी महिलाएं: एक अध्ययन*. लखनऊ: उत्तर प्रदेश हिंदी संस्थान.
7. शुक्ल, रामधारी (2012). *मथुरा-वृंदावन के स्वतंत्रता सेनानी*. मथुरा: भारत भारती प्रकाशन.
8. सक्सेना, कुसुम लता (1990). *इटावा जनपद का इतिहास एवं स्वतंत्रता आंदोलन*. इटावा: जिला पंचायत प्रकाशन.
9. सिंह, अमरेंद्र (2017). *पश्चिमी उत्तर प्रदेश का राजनीतिक इतिहास (आगरा, मथुरा, बरेली, इटावा विशेष)*. इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन.
10. वर्मा, राजेंद्र प्रसाद (2018). *उत्तर प्रदेश में स्वतंत्रता संग्राम*. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

विकसित भारत विजन 2047 की परिकल्पना और लैंगिक समानता

डॉ. जयश्री जैन

एसोसिएट प्रोफेसर, वाणिज्य और प्रबंधन विभाग, माता गुजरी महिला महाविद्यालय (ऑटो), जबलपूर

Corresponding Author – डॉ. जयश्री जैन

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

संक्षेपिका:

विकसित भारत 2047 के लक्ष्य को पूरा करने के लिए लैंगिक समानता एक महत्वपूर्ण बिंदु है। लैंगिक समानता का उद्देश्य एक ऐसे राष्ट्र का निर्माण करना जहां सभी लिंगों को समान अधिकारए अवसर और सशक्तिकरण मिलेए जिससे महिला श्रमबल की भागीदारी बढ़े। शिक्षा और नेतृत्व में उनकी भूमिका मजबूत हो और समाज में लैंगिक भेदभाव पूरी तरह खत्म हो जाए। परिणामस्वरूप देश का सतत विकास हो सके और एक समृद्धशाली देश बन सके। लैंगिक समानता के कारण महिलाओं की राष्ट्र निर्माण में भागीदारी संभव की जा सकती है तथा महिला सशक्तिकरण के माध्यम से रोजगार उद्यमिता और सेवा क्षेत्रों का तेजी से विकास किया जा सकता है। इस प्रकार लैंगिक समानता के द्वारा समाज में फैली लैंगिक असमानता की बुराइयों और कुरीतियों को दूर किया जा सकता है। तथा महिला कौशलए ज्ञानए अनुभवए सहन शक्तिए पहल और नेतृत्व के गुणों के द्वारा उनके योगदान को पुरुषों के साथ सहयोगी बनाकर विकसित भारतए विज़न 2047 की कल्पना को साकार किया जा सकता है।

***Keywords:* विज़न 2047, विकसित भारत की कल्पनाए, लैंगिक समानता.**

प्रस्तावना:

भारत विकासशील भारत से अब विकसित भारत की ओर अपने कदम बढ़ा रहा है जिसका लक्ष्य विजन2047 है। अब भारत न केवल एक क्षेत्र बल्कि सभी क्षेत्रों में अपने आप को एक मजबूत स्थिति में खड़े करने में प्रयासरत हैए ताकि विजन2047 तक हम अपनी विकसित भारत की कल्पना को साकार कर सकें। इसको हासिल करने में लैंगिक समानता बहुत महत्वपूर्ण बिंदु साबित हो सकता है।इसओर सरकार और समाज का विशेष रुझान देखने को मिल रहा है।भारत शुरू से अपनी सामाजिकए सांस्कृतिकए आध्यात्मिकए नैतिक एवं विधिक प्रणालियों के लिए पूरे विश्व में जाना जाता है।यही कारण था कि इसे विश्व गुरु भी कहा जाता है। हमारा इतिहास भी गौरवशाली रहा है किंतु बीच का कुछ समय ऐसा आया जब हमें लोग पीछे धकेल कर आगे बढ़ने लगे और इसके पीछे बहुत बड़ा कारण लैंगिक असामान्यता थी जो कि स्त्री और पुरुषों के बीच अधिकारों और शक्तियों में असमानता का कारण बनी। लैंगिक असमानता संपूर्ण विश्व में सामाजिकए आर्थिकए राजनीतिक एवं सांस्कृतिक ताने बाने में समाहित एक ज्वलंत समस्या थी। यह महसूस किया गया कि यदि इस समस्या को दूर किया जा सके तो स्त्री और पुरुष कदम से कदम मिलाकर पुनः विजन2047 अर्थात विकसित भारत की कल्पना को साकार कर सकेंगे।

शोध की परिकल्पना:

1. 2047 तक भारत को विकसित देशों की श्रेणी में लाना।
2. विदेशी निर्भरता को कम करना।
3. सभी क्षेत्रों में देश को आत्मनिर्भर बनाना।

शोध का उद्देश्य:

1. विजन 2047 की कल्पना को लैंगिक समानता के माध्यम से साकार करना।
2. छोटे. छोटे कस्बों गांवों से लैंगिक समानता मिशन की शुरुआत कर बड़े शहरों तक पहुंचाना।
3. विभिन्न क्षेत्रों में महिलाओं को स्वायत्तता प्रदान करना।

लैंगिक समानता एक आवश्यकता:

यदि हम देश के सतत और स्थायी विकास के बात करते हैंए तो यह कार्य बिना लैंगिक समानता के संभव नहीं है। स्त्री और पुरुष एक गाड़ी के दो ऐसे पहिए हैंए जिन्हें यदि अच्छे से फिट किया जाए तभी गाड़ी सुचारू रूप से चलती है।ठीक ऐसे ही यदि स्त्रियों को भी पुरुषों के समान अवसरए सुविधाएं और शक्तियां दी जाएं तो निश्चित ही वे कदम से कदम मिलाकर विजन2047 को पूर्ण करने में अहम भूमिका निभा सकती हैंए जिस ओर निश्चित ही हमारा कदम अब बढ़ रहा है।इस प्रकार लैंगिक समानता की आवश्यकता के पीछे निम्नांकित तथ्य देखने को मिलते हैं-

पारिवारिक क्षेत्र में: सर्वप्रथम लैंगिक समानता की शुरुआत परिवार से ही होनी चाहिए जहां पर लड़के और लड़कियों के बीच भेद समाप्त कर उन्हें आगे बढ़ने के लिए समान अवसर प्रदान किए जाएं जो कि पहले के समय में नहीं था। पुराना इतिहास उठाकर देखें तो लड़कियों का क्षेत्र केवल चहारदीवारी के अंदर तक ही सीमित था। पर अब ऐसा नहीं है धीरे धीरे रूढ़िवादीता समाप्त हो रही है और लड़कियों को भी घर से बाहर अध्ययन और कार्य के लिए लोग भेजने तैयार हो रहे हैं।

शिक्षा के क्षेत्र में: लैंगिक समानता का दूसरा सबसे बड़ा बिंदु शिक्षा के क्षेत्र में देखा गया है। यह माना गया कि यदि लड़की को पूर्ण रूप से शिक्षित किया जाए तो वह एक सशक्त महिला बनकर अपने और अपने परिवार को बेहतर स्वास्थ्य और शिक्षा तथा आर्थिक स्थिति से मजबूती प्रदान कर सकती है।

सामाजिक सुरक्षा के क्षेत्र में: सामाजिक सुरक्षा भी लैंगिक समानता का एक बड़ा मुद्दा है। आज भी समाज के कुछ वर्ग ऐसे हैं जहां महिला और पुरुषों में भेद हैं यदि सभी लोगों के लिए समान वेतनए सुरक्षित कार्यस्थल व सामाजिक सुरक्षा की गारंटी से समाज में समरसता की भावना पैदा होती है जो कि विकसित राष्ट्र के योगदान में समान अवसर प्रदान करती है।

आर्थिक विकास के क्षेत्र में: लैंगिक समानता से जहाँ स्त्री और पुरुषों को जब समान अवसर मिलेंगे तो निश्चित है रोजगारए शिक्षाए नेतृत्व और उद्यमिता जैसे क्षेत्रों में स्त्रियों की भागीदारी बढ़ेगी जो कि कहीं ना कहीं देश की जीडीपी में वृद्धि का कारण होगी।

सैन्य क्षेत्र में: लैंगिक समानता की बात जब होती है तो सैन्य क्षेत्र में आज भी बहुत असमानता है। पुरुषों और स्त्रियों की पदए वेतनए कार्यप्रणाली और कार्यस्थल में काफी अंतर देखा जाता है लेकिन इस ओर भी सरकार विशेष ध्यान दे रही है। और महिलाएं सैन्य क्षेत्र में धीरे धीरे आगे बढ़ रही हैं। यही कारण है कि चाहे वायु सेना होए चाहे नौ सेना अथवा जलसेना सभी में महिलाएं विभिन्न पदों पर कार्यरत हैं।

परिवहन के क्षेत्र में: लैंगिक असमानता सबसे ज्यादा परिवहन के क्षेत्र में देखने को मिलती थी जहां केवल पुरुषों का वर्चस्व था। किंतु जब से लैंगिक समानता की बात आई है तब से अब महिलाएं आटो भी चलाती हैंए तो ट्रक ड्राइवर भी हैं।वहीं लोको पायलट भी हैंए तो नौसेना में कैप्टन भी हैंए तो फाइटर प्लेन को चलाने से भी पीछे नहीं हैं।

उद्यमिता के क्षेत्र में: एक समय लैंगिक असामान्यता का इतना बोलबाला थाए कि उद्यम चलाना केवल पुरुषों का कार्य था। और महिलाएं दिन भर घर के अंदर रहकर सिर्फ चूल्हे चौका का कार्य करती थीं। पर अब वो दिन दूर नहीं हैं जब महिलाएं बड़े. बड़े उद्यमी के रूप में सामने आ रही हैं।वहीं दूसरी ओर खेतों में बागानों में कार्य करते दिख रही हैं

जो कि निश्चित ही विजन2047 के लिए एक मिशन के रूप में साबित होगा।

सेवा के क्षेत्र में: लैंगिक समानता की जब बात की जाती है तो सेवा क्षेत्र भी इससे अछूता नहीं है। एक जमाने में चाहे डॉक्टरी पेशा हो अथवा वकालत का पैसा अथवा शैक्षणिक जगत या अन्य कोई सेवा का क्षेत्र सभी में केवल पुरुषों का स्थान देखने को मिलता था। पर अब ऐसा सेवा का कोई भी क्षेत्र नहीं है जहां पर महिलाओं की उपस्थिति देखने को न मिले निश्चित ही यह कहा जा सकता है कि हम विकसित भारत की ओर अपना कदम बढ़ा रहे हैं।

अंतरिक्ष और अनुसंधान के क्षेत्र में: इस क्षेत्र में भी पहले लैंगिक विषमता बहुत देखने को मिलती थी। इन क्षेत्रों में महिलाओं की उपस्थिति नगण्य थी पर अब ऐसा नहीं है। अब चाहे अंतरिक्ष की बात की जाए अथवा अनुसंधान और आविष्कारों की हर क्षेत्र में महिलाओं की उपस्थिति ज़रूर देखने को मिलती है जो कि मजबूत भारत की ओर बढ़ते कदम हैं।

सामाजिक बुराइयों का उन्मूलन: जब लैंगिक समानता की बात सामने आने लगी तो काफी हद तक सामाजिक बुराइयों से भी निजात मिली।वरना महिलाओं को पैर की जूती समझकर कैसे भी मसला जाता था। घरेलू हिंसाए दहेज प्रथाए दुष्कर्म जैसी बुराइयों को दूर करने में लैंगिक समानता ने अपनी अहम भूमिका निभाई है। अब समाज में महिलाओं को पुरुषों। के साथ चलने में लोग मजाक और हेय दृष्टि से नहीं देखते बल्कि साथ. साथ चलने में अपने आप को गौरान्वित महसूस करते हैं।

निष्कर्ष:

उपरोक्त विश्लेषण स्पष्ट करता है कि सतत विकास के लिए लैंगिक समानता आवश्यक है क्योंकि जब देश की महिलाएं पुरुषों के साथ सामाजिक आर्थिक एवं राजनीतिक क्षेत्र में अपनी भूमिका निभाएंगे तो परिवार समाज तथा राष्ट्र का सतत विकास सुनिश्चित होगा।ये लैंगिक समानता को केवल कानून द्वारा ही हासिल नहीं किया जा सकता बल्कि संस्कृति एवं मानसिकता को भी बदलना होगाए जो लिंग भूमिकाओं को गतिशीलता का आकार प्रदान करती है। साथ ही मीडिया और सामुदायिक संवादों एवं नुक्कड़ नाटकों आदि के माध्यम से जागरूकता बढ़ाना भी आवश्यक हैए जो कि लैंगिक समानता को मजबूती प्रदान करता है। एवं पितृसत्तात्मक सत्ता संरचनाए ऐतिहासिक रूप से विशेषाधिकार प्राप्त पुरुषए भेदभावपूर्ण कानून प्रथाएं एवं सामाजिक मानदंडों को समाप्त करना चाहिए। तथा शिक्षाए स्वास्थ्यए रोजगारए संपत्ति स्वामित्वए राजनीतिक भागीदारीए हिंसा से मुक्ति तक सभी लिग के लोगों की पहुंच समान अवसर होना चाहिएए तभी निश्चित ही हम विजन 2047 के विकसित भारत की कल्पना को साकार कर पाएंगे। अतः हमें लैंगिक विषमता की जगह कुशल मानव की तरफ अपना ध्यान केंद्रित करना है और एक अच्छे मानव को तैयार कर लैंगिक समानता के उद्देश्य के साथ विकसित भारत के दो हज़ार सैंतालीस विज़न को साकार करना है।

स्त्रोत:

1. जेंडर अर्थशास्त्रए, अजीता मीनाए कैलास पुस्तक सदन भोपाल
2. जनांकिकी, डॉ. वीसी सिन्हा, डॉ. पुष्पा सिन्हा, साहित्यभूवन पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्यूटर्स आगरा
3. भारतीय अर्थव्यवस्था, वी. के. पुरी, एस. के. मिश्र, हिमालय पब्लिशिंग हाउस
4. भारतीय अर्थव्यवस्था, गौरव दत्त, अश्विनी महाजन, एस चांद एंड कंपनी नई दिल्ली
5. http:/www.drishtiias.com
6. http:/visionias.in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

वैश्वीकरण, अनुवाद और जनसंचार माध्यमों में हिंदी भाषा की बढ़ती प्रासंगिकता (विकसित भारत 2047)

अफसाना खातून महबूब शेख

असिस्टेंट प्रोफ़ेसर (हिंदी विभाग)

चेतना हज़ारीमल सोमानी वाणिज्य एवं अर्थशास्त्र महाविद्यालय, बांद्रा (पूर्व), मुंबई – 400051

Corresponding Author – अफसाना खातून महबूब शेख

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

यह शोध लेख वैश्वीकरण की प्रक्रिया में अनुवाद और जनसंचार माध्यमों की भूमिका के संदर्भ में हिंदी भाषा की बढ़ती प्रासंगिकता का विश्लेषण प्रस्तुत करता है। सूचना प्रौद्योगिकी, डिजिटल मीडिया और वैश्विक संचार नेटवर्कों के विस्तार ने भाषा को केवल संवाद का साधन न रहकर ज्ञान, संस्कृति और सामाजिक सहभागिता का प्रभावी माध्यम बना दिया है। भारत की स्वतंत्रता के शताब्दी वर्ष 2047 के लक्ष्य को ध्यान में रखते हुए यह अध्ययन हिंदी को एक सक्षम ज्ञान-भाषा और वैश्विक संवाद के सशक्त माध्यम के रूप में देखने का प्रयास करता है। शोध यह स्पष्ट करता है कि हिंदी का वैश्वीकरण किसी भाषाई वर्चस्व का परिणाम नहीं, बल्कि बहुभाषिक संवाद और सांस्कृतिक सह-अस्तित्व की प्रक्रिया है। जनसंचार माध्यमों में हिंदी का बढ़ता प्रयोग सामाजिक चेतना, लोकतांत्रिक मूल्यों और सांस्कृतिक आत्मबोध को सुदृढ़ करता है।

मुख्य शब्द : वैश्वीकरण, हिंदी भाषा, अनुवाद, जनसंचार माध्यम, डिजिटल मीडिया, विकसित भारत 2047

भूमिका / प्रस्तावना:

वैश्वीकरण, डिजिटल क्रांति और अंतरराष्ट्रीय संचार नेटवर्क ने भाषा के महत्व को केवल संवाद तक सीमित नहीं रखा। भाषा अब ज्ञान, संस्कृति और सामाजिक सहभागिता का प्रमुख माध्यम बन गई है। इस परिप्रेक्ष्य में हिंदी का वैश्विक मंच पर स्थायी स्थान पाना आवश्यक है। हिंदी का उपयोग केवल साहित्य या संवाद तक सीमित नहीं रह गया है, बल्कि यह शिक्षा, शोध, प्रशासन और डिजिटल संचार का भी माध्यम बनती जा रही है।

साहित्य समीक्षा:

वैश्वीकरण, अनुवाद और जनसंचार के संदर्भ में हिंदी भाषा की भूमिका पर उपलब्ध साहित्य यह संकेत देता है कि हिंदी ने समकालीन सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनों के साथ स्वयं को निरंतर पुनर्परिभाषित किया है। प्रतिभा गौली (2021) के अध्ययन में यह स्पष्ट किया गया है कि वैश्वीकरण ने हिंदी साहित्य को विषयवस्तु, दृष्टि और संवेदना—तीनों स्तरों पर विस्तृत किया है। प्रवासी अनुभव, उपभोक्तावादी संस्कृति और वैश्विक असमानताओं जैसे विषयों के माध्यम से हिंदी साहित्य ने अंतरराष्ट्रीय पाठक-समुदाय से संवाद स्थापित किया है।

इसी क्रम में सागर एस. गेंड (2021) द्वारा प्रस्तुत शोध यह रेखांकित करता है कि वैश्वीकरण हिंदी के लिए केवल अवसर नहीं, बल्कि चुनौतियाँ भी लेकर आया है। एक ओर डिजिटल माध्यमों और अंतरराष्ट्रीय मंचों पर हिंदी की दृश्यता बढ़ी है, वहीं बहुराष्ट्रीय कार्य-संरचना में अंग्रेज़ी की अनिवार्यता ने हिंदी की आर्थिक और पेशेवर उपयोगिता को सीमित किया है। यह द्वंद्व हिंदी की समकालीन स्थिति को यथार्थपरक ढंग से समझने में सहायक सिद्ध होता है।

जनसंचार माध्यमों पर केंद्रित अध्ययनों—विशेषतः *JET Journal* और *Gina Journal* में प्रकाशित शोध—यह स्थापित करते हैं कि हिंदी पत्रकारिता और मीडिया ने जनजागरण, लोकतांत्रिक चेतना और सामाजिक सरोकारों को व्यापक आधार प्रदान किया है। डिजिटल मीडिया और ओटीटी प्लेटफॉर्मों पर हिंदी सामग्री की बढ़ती लोकप्रियता यह दर्शाती है कि हिंदी अब केवल राष्ट्रीय जनसंचार की भाषा नहीं, बल्कि वैश्विक सांस्कृतिक संवाद का माध्यम बन रही है।

अनुवाद संबंधी साहित्य में डॉ. मुल्ला आदम अली (2018) का अध्ययन विशेष रूप से उल्लेखनीय है, जिसमें अनुवाद को ज्ञान के लोकतंत्रीकरण का प्रभावी उपकरण माना गया है। वहीं *ApniMaati* (2020) में प्रकाशित शोध यह स्पष्ट करता है कि हिंदी नवजागरण और आधुनिक बौद्धिक चेतना के विकास में अनुवाद की भूमिका ऐतिहासिक रही है। अंतरराष्ट्रीय स्तर पर मशीन अनुवाद और भाषा-प्रौद्योगिकी पर किए गए अध्ययनों से यह संकेत मिलता है कि तकनीकी साधनों ने अनुवाद की गति और पहुँच तो बढ़ाई है, किंतु अर्थ-निष्ठा, सांस्कृतिक संदर्भ और भाषाई सौंदर्य की दृष्टि से मानव हस्तक्षेप अब भी अपरिहार्य बना हुआ है।

उपलब्ध साहित्य का समालोचनात्मक अध्ययन यह स्पष्ट करता है कि अधिकांश शोध वैश्वीकरण, जनसंचार अथवा अनुवाद—इन विषयों को पृथक-पृथक रूप में देखते हैं। विकसित भारत 2047 के दीर्घकालिक राष्ट्रीय लक्ष्य के संदर्भ में इन तीनों कारकों के समन्वित प्रभाव का विश्लेषण अपेक्षाकृत सीमित है। प्रस्तुत शोध इसी शोध-रिक्ति को केंद्र में रखते हुए यह विवेचन करता है कि किस प्रकार अनुवाद, जनसंचार और शिक्षा-नीति के संयुक्त प्रयास हिंदी को एक प्रभावी वैश्विक ज्ञान-भाषा के रूप में स्थापित कर सकते हैं।

अनुसंधान पद्धति:

इस शोध के लिए गुणात्मक और विश्लेषणात्मक पद्धति अपनाई गई है। अध्ययन में हिंदी भाषा के वैश्विक विस्तार और डिजिटल मीडिया के प्रभाव का मूल्यांकन किया गया है। प्राथमिक स्रोतों के रूप में विशेषज्ञों के साक्षात्कार और हिंदी डिजिटल मीडिया के केस स्टडीज़ का उपयोग किया गया, जबकि द्वितीयक स्रोतों में पुस्तकों, शोध पत्रों, जर्नल आर्टिकल्स और सरकारी नीतियों के दस्तावेजों को सम्मिलित किया गया।

शोध का क्षेत्र 1991 से 2025 तक के वैश्वीकरण और डिजिटल मीडिया के प्रभाव पर केंद्रित रहा है। अध्ययन की सीमा इस अवधि तक सीमित रखी गई ताकि समकालीन वैश्विक और राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा की भूमिका को यथार्थपरक रूप में समझा जा सके। इसके अलावा अध्ययन में बहुभाषिक संवाद, सांस्कृतिक सह-अस्तित्व और वैश्वीकरण के सिद्धांत को वैचारिक ढाँचे के रूप में प्रयोग किया गया है। इस पद्धति के माध्यम से हिंदी भाषा के वैश्विक स्तर पर विकास, अनुवाद की भूमिका और डिजिटल मीडिया के प्रभाव की समग्र समझ प्राप्त करने का प्रयास किया गया है।

विश्लेषण एवं विवेचना:

1. वैश्वीकरण और हिंदी:

1991 के बाद भारत में लागू हुए वैश्वीकरण ने सामाजिक और आर्थिक संरचना में व्यापक परिवर्तन उत्पन्न किए। तकनीकी उन्नति, नव-मध्यम वर्ग का उदय और रोजगार के नए अवसर इस प्रक्रिया के सकारात्मक पक्ष रहे, वहीं उपभोक्तावादी दृष्टिकोण के विस्तार और सांस्कृतिक मूल्यों के क्षरण जैसी चुनौतियाँ भी सामने आई। इस परिवर्तनशील परिदृश्य में हिंदी भाषा और साहित्य को वैश्विक मंच अवश्य प्राप्त हुआ, किंतु बहुराष्ट्रीय कंपनियों और अंतरराष्ट्रीय संस्थानों में अंग्रेज़ी की अनिवार्यता ने हिंदी के आर्थिक और व्यावसायिक प्रयोग की संभावनाओं को सीमित भी किया। इसके बावजूद वैश्वीकरण ने हिंदी साहित्य को प्रवासी जीवन, उपभोक्तावाद, पर्यावरण संकट और पहचान के प्रश्न जैसे नए विषय प्रदान किए, जिससे उसका दायरा विस्तृत हुआ और उसे अंतरराष्ट्रीय पहचान मिली।

वैश्वीकरण के प्रभाव से बहुभाषिक संवाद की आवश्यकता में उल्लेखनीय वृद्धि हुई है। यद्यपि अंग्रेज़ी वैश्विक स्तर पर प्रमुख संप्रेषण भाषा बनी हुई है, फिर भी स्थानीय और राष्ट्रीय भाषाओं का महत्व समानांतर रूप से पुनर्स्थापित हुआ है। हिंदी अब केवल राष्ट्रीय सीमाओं तक सीमित न रहकर प्रवासी भारतीय समुदायों, अंतरराष्ट्रीय मीडिया तथा शैक्षणिक विमर्श के मंचों पर सक्रिय रूप से प्रयुक्त हो रही है। डिजिटल प्लेटफॉर्मों, जनसंचार माध्यमों और अनुवाद प्रौद्योगिकी के माध्यम से हिंदी की पहुँच निरंतर विस्तृत हो रही है, जिससे इसकी प्रासंगिकता वैश्विक संदर्भ में और अधिक सुदृढ़ हुई है। इस प्रकार हिंदी भाषा और साहित्य के समक्ष आधुनिक वैश्विक परिवेश के अनुरूप स्वयं को विकसित करते हुए अपनी सांस्कृतिक अस्मिता को बनाए रखने की चुनौती और संभावना दोनों उपस्थित हैं।

2. नई शिक्षा नीति 2020 और हिंदी:

नई शिक्षा नीति 2020 भारतीय शिक्षा व्यवस्था में भाषाई दृष्टि से एक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन का संकेत देती है। यह नीति शिक्षा को केवल रोजगारोन्मुख कौशल तक सीमित न रखते हुए उसे सांस्कृतिक समझ, बौद्धिक विकास और सामाजिक चेतना से जोड़ने पर बल देती है। प्रारंभिक स्तर पर मातृभाषा अथवा क्षेत्रीय भाषा में शिक्षण को प्राथमिकता देने का उद्देश्य शिक्षार्थियों में वैचारिक स्पष्टता, तार्किक क्षमता और सृजनशीलता का विकास करना है। इस संदर्भ में हिंदी, एक व्यापक संपर्क भाषा के रूप में, राष्ट्रीय स्तर पर ज्ञान के संप्रेषण की सशक्त माध्यम बन सकती है।

उच्च शिक्षा और शोध के क्षेत्र में भी नीति भारतीय भाषाओं में अकादमिक लेखन, शोध-कार्य और ज्ञान-सृजन को प्रोत्साहित करती है। इससे विज्ञान, तकनीक, समाजशास्त्र और प्रशासन जैसे विषयों में हिंदी में मौलिक लेखन तथा गुणवत्तापूर्ण अनुवाद की संभावनाएँ विस्तृत होती हैं। नीति में अनुवाद को ज्ञान के लोकतंत्रीकरण का प्रभावी साधन माना गया है, जिससे अंग्रेज़ी-केंद्रित ज्ञान संरचना का वर्चस्व क्रमशः कम हो सकता है।

इस प्रकार नई शिक्षा नीति हिंदी को केवल शिक्षण की भाषा नहीं, बल्कि ज्ञान, शोध और वैश्विक संवाद की समर्थ भाषा के रूप में स्थापित करने की वैचारिक आधारभूमि प्रदान करती है। 2047 के 'विकसित भारत' के लक्ष्य की प्राप्ति में यह नीति हिंदी के बौद्धिक और व्यावहारिक विस्तार का सुदृढ़ आधार सिद्ध हो सकती है।

3. अनुवाद की भूमिका:

अनुवाद भाषाओं और संस्कृतियों के बीच संवाद का एक प्रभावी माध्यम है, जिसने वैश्वीकरण के वर्तमान दौर में ज्ञान के अंतरराष्ट्रीय प्रवाह को संभव बनाया है। विशेष रूप से हिंदी में वैज्ञानिक, तकनीकी और प्रशासनिक सामग्री की उपलब्धता ने आम नागरिकों की ज्ञान तक पहुँच को

सुदृढ़ किया है। जब सूचना केवल सीमित भाषाओं तक केंद्रित रहती है, तब समाज का बड़ा वर्ग उससे वंचित रह जाता है। ऐसे में हिंदी में गुणवत्तापूर्ण अनुवाद न केवल शिक्षा और शोध को सरल बनाता है, बल्कि लोकतांत्रिक सहभागिता को भी मजबूत करता है।

भारत की स्वतंत्रता के शताब्दी वर्ष विकसित भारत 2047 की परिकल्पना केवल आर्थिक प्रगति तक सीमित नहीं है, बल्कि यह ज्ञान, तकनीक और सांस्कृतिक सशक्तीकरण पर आधारित समग्र विकास का दृष्टिकोण प्रस्तुत करती है। इस लक्ष्य की प्राप्ति में अनुवाद की भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण हो जाती है, क्योंकि वही बहुभाषिक समाज में ज्ञान के समान वितरण को सुनिश्चित कर सकता है। हिंदी में प्रशासनिक और तकनीकी सूचना उपलब्ध होने से नागरिक स्वयं को शासन और विकास की प्रक्रिया से जुड़ा हुआ अनुभव करते हैं, जिससे विकास अधिक समावेशी और सहभागी बनता है।

समकालीन समय में मानव अनुवाद, मशीन अनुवाद और मानव–मशीन संयुक्त अनुवाद—तीनों ही पद्धतियाँ प्रचलन में हैं। यद्यपि कृत्रिम बुद्धिमत्ता और भाषा-प्रौद्योगिकी ने अनुवाद को तेज़ और सुलभ बनाया है, फिर भी सांस्कृतिक संदर्भों की शुद्धता, शब्दावली का मानकीकरण और भाषिक संवेदनशीलता जैसी चुनौतियाँ बनी हुई हैं। विकसित भारत 2047 के संदर्भ में मानव विवेक और तकनीकी दक्षता का संतुलित समन्वय आवश्यक है, ताकि हिंदी केवल संपर्क भाषा ही नहीं, बल्कि विज्ञान, तकनीक और प्रशासन की एक सशक्त ज्ञान-भाषा के रूप में स्थापित हो सके।

4. जनसंचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका:

समकालीन समाज में जनसंचार माध्यम भाषा के विस्तार और सामाजिक प्रभाव के सबसे सशक्त साधन के रूप में उभरे हैं। हिंदी भाषा ने प्रिंट मीडिया से लेकर इलेक्ट्रॉनिक और डिजिटल मंचों तक अपनी सुदृढ़ उपस्थिति दर्ज कराई है। समाचार पत्र, रेडियो और टेलीविजन के माध्यम से हिंदी पत्रकारिता ने लोकतांत्रिक चेतना के निर्माण, सामाजिक सरोकारों की अभिव्यक्ति और जनजागरण को व्यापक स्तर पर प्रभावित किया है।

डिजिटल माध्यमों के विस्तार के साथ हिंदी ने अभिव्यक्ति के नए आयाम विकसित किए हैं। यूट्यूब, सोशल मीडिया और पॉडकास्ट जैसे मंचों पर हिंदी न केवल सूचना के संप्रेषण की भाषा बनी है, बल्कि युवा पीढ़ी की रचनात्मक और वैचारिक अभिव्यक्ति का प्रभावी माध्यम भी बन चुकी है। ओटीटी प्लेटफॉर्मों पर हिंदी वेब-सीरीज़ और फ़िल्मों की अंतरराष्ट्रीय लोकप्रियता इस तथ्य को रेखांकित करती है कि हिंदी अब राष्ट्रीय सीमाओं से आगे बढ़कर वैश्विक दर्शक वर्ग तक अपनी पहुँच स्थापित कर रही है।

विकसित भारत 2047 के संदर्भ में हिंदी की संभावनाएँ:

भारत के स्वतंत्रता के शताब्दी वर्ष 2047 तक 'विकसित भारत' की संकल्पना केवल आर्थिक प्रगति तक सीमित नहीं है, बल्कि इसमें ज्ञान-आधारित समाज, तकनीकी आत्मनिर्भरता और सांस्कृतिक सशक्तीकरण की समन्वित भूमिका निहित है। इस व्यापक दृष्टि में भाषा, विशेषतः हिंदी, एक सशक्त माध्यम के रूप में उभरती है, जो विकास की प्रक्रिया को अधिक समावेशी और जनसरोकारों से जुड़ा बना सकती है।

हिंदी का प्रयोग शिक्षा, शोध, प्रशासन और डिजिटल शासन में न केवल जनभागीदारी को बढ़ावा देता है, बल्कि ज्ञान के लोकतंत्रीकरण की दिशा में भी एक महत्वपूर्ण कदम सिद्ध हो सकता है। शिक्षा और शोध के क्षेत्र में हिंदी की भूमिका विकसित भारत 2047 की आधारशिला के रूप में देखी जा सकती है। उच्च शिक्षा में हिंदी माध्यम

की सुदृढ़ उपस्थिति, अकादमिक लेखन और शोध कार्यों में भारतीय भाषाओं के प्रयोग को बढ़ावा दे सकती है। प्रशासनिक व्यवस्था और डिजिटल गवर्नेंस के संदर्भ में हिंदी का प्रभाव और भी महत्वपूर्ण हो जाता है। ई-गवर्नेंस, डिजिटल सेवाएँ और सार्वजनिक नीति से संबंधित सूचना यदि हिंदी में सुलभ हो, तो नागरिकों की सहभागिता और पारदर्शिता दोनों में वृद्धि संभव है।

तकनीकी नवाचार, विशेषतः कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मशीन अनुवाद और भाषा-प्रौद्योगिकी, हिंदी के वैश्विक विस्तार की संभावनाओं को और अधिक सुदृढ़ करते हैं। डिजिटल प्लेटफॉर्मों, स्वचालित अनुवाद प्रणालियों और भाषा आधारित अनुप्रयोगों के माध्यम से हिंदी अब वैश्विक संचार व्यवस्था का हिस्सा बनती जा रही है। यदि इन तकनीकों का विकास भारतीय भाषाई संदर्भों और सांस्कृतिक संवेदनशीलता के साथ किया जाए, तो हिंदी को एक प्रभावी वैश्विक ज्ञान-भाषा के रूप में स्थापित किया जा सकता है।

इस प्रकार विकसित भारत 2047 के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा केवल सांस्कृतिक पहचान की वाहक नहीं, बल्कि ज्ञान, तकनीक और लोकतांत्रिक संवाद की केंद्रीय भाषा बनने की क्षमता रखती है।

निष्कर्ष:

यह शोध स्पष्ट करता है कि वैश्वीकरण के समकालीन परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा की भूमिका केवल संप्रेषण तक सीमित नहीं रह गई है, बल्कि वह ज्ञान, संस्कृति, मीडिया और लोकतांत्रिक सहभागिता की एक सशक्त भाषा के रूप में निरंतर विकसित हो रही है। अनुवाद प्रक्रिया, जनसंचार माध्यमों और डिजिटल प्रौद्योगिकी के संयुक्त प्रभाव ने हिंदी को राष्ट्रीय सीमाओं से बाहर ले जाकर वैश्विक संवाद के व्यापक मंच प्रदान किए हैं।

नई शिक्षा नीति 2020 ने मातृभाषा एवं भारतीय भाषाओं में शिक्षण-शोध को प्रोत्साहित कर हिंदी को अकादमिक और बौद्धिक विमर्श की भाषा के रूप में पुनः केंद्र में स्थापित किया है। इससे न केवल शिक्षण-प्रक्रिया अधिक समावेशी बनी है, बल्कि ज्ञान के लोकतंत्रीकरण की दिशा में भी ठोस प्रगति हुई है।

उच्च शिक्षा, विज्ञान, तकनीक और प्रशासनिक क्षेत्रों में हिंदी में मौलिक लेखन और अनुवाद की बढ़ती संभावनाएँ इस परिवर्तन का संकेत देती हैं। जनसंचार माध्यमों—विशेषतः डिजिटल मीडिया, सोशल मीडिया और ओटीटी प्लेटफॉर्मों—ने हिंदी को अभिव्यक्ति के नए आयाम प्रदान किए हैं। अनुवाद ने इस संपूर्ण प्रक्रिया में सेतु की भूमिका निभाई है। तकनीकी और वैज्ञानिक ज्ञान का हिंदी में रूपांतरण समाज के व्यापक वर्गों को ज्ञान-प्रवाह से जोड़ता है, यद्यपि गुणवत्ता, मानकीकरण और सांस्कृतिक सटीकता जैसी चुनौतियाँ अभी भी बनी हुई हैं।

समग्र रूप से यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि हिंदी भाषा में समकालीन वैश्विक परिवर्तनों को आत्मसात करने की पर्याप्त क्षमता विद्यमान है। यदि नीतिगत समर्थन, शैक्षणिक पहल, अनुवाद-प्रौद्योगिकी और मीडिया-साक्षरता को समन्वित रूप से आगे बढ़ाया जाए, तो हिंदी 2047 के विकसित भारत की संकल्पना में एक सशक्त ज्ञान-भाषा और वैश्विक संवाद के प्रभावी माध्यम के रूप में निर्णायक भूमिका निभा सकती है।

संदर्भ सूची:

1. ApniMaati. (2020). *हिंदी नवजागरण और अनुवाद की भूमिका*. ApniMaati Publishing.
2. Gautam, P. (2021). वैश्वीकरण और हिंदी साहित्य: सामाजिक और वैश्विक दृष्टि. *Aksharasurya Journal of Language*

Studies, 12(2), 45–62. https://doi.org/xxxx

3. JET Journal. (2021). जनसंचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका. *Journal of Emerging Trends in Communication, 5*(3), 15–29.
4. Gina Journal. (2020). डिजिटल मीडिया और हिंदी भाषा: वैश्विक प्रभाव. *Gina Journal of Media Studies, 3*(2), 50–66.
5. Mulla, A. A. (2018). Translation as a tool for democratization of knowledge: The Hindi perspective. *Journal of Translation Studies, 10*(1), 12–28. https://doi.org/xxxx
6. Ministry of Education, Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India. https://www.education.gov.in
7. Sharma, R. (2022). Hindi language in digital governance and e-participation: Vision 2047. *International Journal of Language and Technology, 14*(4), 101–120. https://doi.org/xxxx

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

अनुवाद एवं भारतीय भाषाएँ

प्रा. परशुराम प्रभु राठोड
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
नवगण आर्ट्स, कॉमर्स और साइंस कॉलेज, परली वैजनाथ, जिला- बीड, महाराष्ट्र
Corresponding Author – प्रा. परशुराम प्रभु राठोड
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

आज अनुवाद शब्द को हम जिस अर्थ में ग्रहण करते हैं वह संस्कृत में प्रयुक्त अनुवाद के अर्थ से थोड़ा भिन्न है। आज अनुवाद शब्द को अंग्रेजी के ट्रांसलेशन शब्द के पर्याय के रूप में ग्रहण किया जाता है। वस्तुत: अनुवाद में एक भाषा में कही गई बात को दूसरी भाषा में ले जाया जाता है अतः एक भाषा के पार दूसरी भाषा में ले जाने की प्रक्रिया के लिए ही 'ट्रांसलेशन' शब्द अंग्रेजी में प्रचलित है। भारतवर्ष अनेक भाषाओं का विशाल देश है। तमिल और उर्दू को छोड़ दें तो लगभग सभी आधुनिक भारतीय भाषाओं का विकास कमोबेश एक हजार ई. के आसपास से ही माना जाता है। सबसे महत्वपूर्ण बात यह है कि इन भारतीय भाषाओं में तात्विक रूप से अविछिन्य एकता भी देखने को मिलती है। संस्कृत महाकाव्य, मिथेकेतिहास, रामायण, महाभारत, भागवत, पुराण, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश, जैन-बौद्ध साहित्य, उपनिषद, स्मृतियां और प्राचीन संस्कृत काव्यशास्त्र आदि आधुनिक भारतीय भाषाओं के मूल उपजिव्य रहे हैं। भारतीय भाषाओं का अपना स्वतंत्र महत्व और अस्तित्व है।

भारतीय भाषाओं का अपना स्वतंत्र महत्व और अस्तित्व है। अपना प्रखर विशिष्ट और ठाट है। जैसे- तमिल का संगम साहित्य, मलयालम का संदेश काव्य, मराठी के पावडे, गुजराती के आख्यान, बंगाल का मंगलकाव्य, असमिया के बड़गीत, पंजाबी के वीरगीत, उर्दू की गजल और हिंदी का रीतिकाव्य और छायावादी काव्य आदि।

जैमिनिन्यायमाला ग्रन्थ में वर्णित है- (ज्ञातस्य कथनमनुवादः)- ज्ञात का (पुनः) कथन अनुवाद है। आज अनुवाद मानव जीवन के प्रत्येक कार्य क्षेत्र में पदार्पण कर चुका है जिससे विभिन्न कार्य क्षेत्रों में अनेकों संभावनाएं पैदा हुई हैं। किसी भी भाषा में कही या लिखी गयी बात का किसी दूसरी भाषा में सार्थक परिवर्तन अनुवाद (Translation) है। अनुवाद दो भाषाओं के मध्य होने वाला भाषांतरण है। भारतीय समाज में बहुभाषिकता प्राचीन काल से ही भाषागत विविधता रही है। भारतवर्ष अनेक भाषाओं का विशाल देश है। यहां 24 प्रमुख भाषाएं हैं जिनका समृद्धि साहित्य है। अनुवाद परम्परा के आरम्भिक बिन्दु का प्रमाण हमें ईसा से तीन सहस्र वर्ष पहले प्राचीन मिस्र के राज्य में, द्विभाषिक शिलालेखों के रूप में मिलता है। आधुनिक भारतीय भाषाओं के विकास के अध्ययन के दौरान हम पाते हैं कि लगभग सभी भारतीय भाषाओं की शुरुआती रचनाएं अनुदित हैं। भारत में 78 प्रतिशत भारतीयों द्वारा बोली जाने वाली इंडो-आर्यन भाषाएँ हैं। भारतीय समाज में चार प्रमुख भाषा परिवार की भाषाएं बोली व लिखी जाती हैं। एक बहुभाषिक समाज के दैनिक जीवन में भाषा के लिखित रूप की अपेक्षा मौखिक रूप से अनुवाद की आवश्यकता अधिक होती है। अनुवाद एक लिखित विधा है, जिसे शब्दकोश, सन्दर्भ ग्रन्थ, विषय विशेषज्ञ या मार्गदर्शक की सहायता से ही पूरा किया जाता है। आज भारतीय भाषाओं के अंतर्गत अनुवाद के क्षेत्र मे रोजगार के नए आयाम भी उभर रहें है।

मुख्य शब्द - भाषांतरण, बहुभाषिकता, द्विभाषिक, इंडो-आर्यन, शब्दकोश, अविछिन्य.

प्रस्तावना:

भारत में हिंदी भाषा मुख्य रूप से एक संपर्क भाषा का काम करती है। बहुभाषिक समाजों में अनुवाद की जरूरत हर कदम पर पड़ती है। भारत में भी साहित्यिक आदान-प्रदान, सरकारी कामकाज, व्यापारिक-वाणिज्यिक गतिविधियों, जनसंचार, शिक्षा आदि क्षेत्रों में एक से दूसरी भारतीय भाषा में अनुवाद की जरूरत पड़ती है। अनुवाद शब्द आज बहुत ही परिचित सा हो गया है। एक भाषा में कही गई बात को दूसरी भाषा में व्यक्त करना ही अनुवाद है। अनुवाद एक भाषिक प्रक्रिया है। भाषा एक प्रतीकात्मक व्यवस्था है जिसका उद्देश्य है संप्रेषण या विचारों का आदान-प्रदान। अनुवाद में अनुवादक को दो प्रतीक व्यवस्थाओं से जूझना पड़ता है। वह एक प्रतीक व्यवस्था में व्यक्त अर्थ को दूसरी प्रतीक व्यवस्था में अंतरिक करता है। अतः हमें अनुवाद के स्वरूप को समझने के लिए एक और प्रतीक की संकल्पना को समझाना होता है तथा दूसरी ओर भाषा सिद्धांतों को भी समझाना होता है। अनुवाद दो भाषाओं के मध्य होने वाला भाषांतरण है।

अनुवाद शब्द 'अनु' उपसर्ग तथा 'वाद' शब्द के संयोग से बना है- अनु+वाद =अनुवाद। 'अनु' उपसर्ग का अर्थ होता है पीछे या अनुगमन करना तथा 'वाद' शब्द का संबंध है वाद धातु से, जिसका अर्थ होता है कहना या बोलना इस प्रकार अनुवाद शब्द का शाब्दिक अर्थ होता है किसी के कहने या बोलने के बाद बोलना। किसी भी भाषा में कही या लिखी गयी बात का किसी दूसरी भाषा में सार्थक परिवर्तन अनुवाद (Translation) है। अनुवाद का कार्य बहुत ही पुराने समय से होता आया है। 'कैटफोर्ड' महोदय (1965) के अनुसार "एक भाषा की पाठ सामग्री को दूसरी भाषा की समानार्थक पाठ्य सामग्री में प्रतिस्थापित करना ही अनुवाद है।" जिस भाषा से अनुवाद किया जाता है उसे स्रोत भाषा तथा जिस भाषा में अनुवाद किया जाना है उसे लक्ष्य भाषा कहते हैं। जैसे- स्रोत भाषा बांग्ला में लिखी रविंद्रनाथ ठाकुरजी की कहानी "काबुलीवाला" का अनुवाद लक्ष्य भाषा हिंदी में किया जाता है। एक स्रोत भाषा की रचना अनेक लक्ष्य भाषाओं में समय-समय पर अनुदित हो सकती है। अनुवाद की प्रक्रिया को अत्यंत सरल रूप में समझना हो तो कह सकते हैं कि बांग्ला की कहानी पढ़कर उसे हिंदी में प्रस्तुत करना अनुवाद है। संस्कृत में 'अनुवाद' शब्द का उपयोग शिष्य द्वारा गुरु की बात के दुहराए जाने, जैसे कई संदर्भों में किया गया है। इसका पहली बार प्रयोग मोनियर विलियम्स ने अँग्रेजी शब्द ट्रांसलेशन (translation) के पर्याय के रूप में किया था। वास्तव में अनुवाद भाषा के इन्द्रधनुषी रूप के पहचान का समर्थतम मार्ग है।

अनुवाद का अनुवाद व्यापक संदर्भ लिए हुए है क्योंकि यह प्रतीक विज्ञान के सिद्धांतों पर खड़ा है। अतः प्रतीक की संकल्पना, प्रतीक विज्ञान की आधारभूत मान्यताओ से भी हमें परिचित कराती है। आधुनिक भारतीय भाषाओं के विकास के अध्ययन के दौरान हम पाते हैं कि लगभग सभी भारतीय भाषाओं की शुरुआती रचनाएं अनुदित हैं। उदाहरण के तौर पर तेलुगु में 'नन्नाय' का 'महाभारत', कन्नड़ में 'नेमुंग' का 'कविराजमार्ग' तथा मलयालम का 'रामचरितम' (रामकर्म) प्रथम उपलब्ध रचनाएं हैं। जो मूलत अनुवाद हैं, कमोवेश यही बातें अन्य भाषाओं पर भी लागू होती हैं। भारत गणराज्य में बोली जाने वाली भाषाये कई भाषा परिवारों से संबंधित हैं। जिनमें प्रमुख हैं-78.05% भारतीयों द्वारा बोली जाने वाली इंडो-आर्यन भाषाएँ और 19.64% भारतीयों द्वारा बोली जाने वाली द्रविड़ भाषाएँ। दोनों परिवारों को एक साथ कभी-कभी इंडिक भाषाओं के रूप में भी जाना जाता है। शेष 2.31% आबादी के द्वारा बोली जाने वाली भाषाएँ

ऑस्ट्रोएशियाटिक, चीनी-तिब्बती, ताई-कदाई और कुछ अन्य छोटे भाषा परिवारों और अलग-अलग भाषाओं से संबंधित हैं। पीपुल्स लिविग्सित्क सर्वे ऑफ इंडिया के अनुसार, पापुआ न्यू गिनी (840) के बाद भारत में भाषाओं की संख्या (780) दूसरे स्थान पर है।

भारतीय समाज में बहुभाषिकता भारत में प्राचीन काल से भाषागत विविधता रही है। साहित्य की भाषा जिस समय संस्कृत हुआ करती थी उस समय भी लोक व्यवहार में प्रकृति आदि भाषाओं का मेल था। आज हमारे यहां 24 प्रमुख भाषाएं हैं जिनका समृद्धि साहित्य है। इनमें से अधिकांश भाषाओं का जीवन के प्रत्येक क्रियाकलापों में व्यवहार होता है। प्राथमिक शिक्षा के हर स्तर पर प्रांतों में बच्चों को उसकी मातृभाषा में शिक्षा प्राप्त करने का प्रावधान है ऐसे में प्रांतीय भाषा में ही पाठ्य पुस्तकों का निर्माण और प्रशासन भी होता है। भारतीय समाज में चार प्रमुख भाषा परिवार की भाषाएं बोली व लिखी जाती हैं। आस्तिक द्रविड़ चीनी तिब्बती, यूरोपीय परिवार की कुलमुंडा और संथाली भाषा। आस्तिक परिवार की भाषा तमिल, कन्नड़, मलयालम। द्रविड़ भाषा परिवार की भाषा मिर्जा और मणिपुरी चीनी-तिब्बती भाषा परिवार की भाषा है। इसके अलावा भारतीय भाषा परिवार की भाषाऐ पंजाबी, राजस्थानी, मराठी, बंगाल, उड़ीया बोलने वाला भी हिंदी बोल समझ लेता हैं। यहां तक की दक्षिण की भाषाएं बोलने वालों के लिए भी हिंदी का व्यवहार मुश्किल नहीं है। प्राथमिक स्तर की शिक्षा में हिंदी की पढ़ाई अनिवार्य होने से भी हिंदी का प्रसार संस्था स्तर से हुआ हैं। हर भारतीय नागरिक को किसी भी प्रांत में जाकर रोजगार करने और बस जाने का संवैधानिक अधिकार है, इसके चलते ही एक भाषा प्रांत के लोग दूसरे भाषा प्रांत में जाकर नौकरियां करते हैं, व्यवसाय चलाते और वहीं बस जाते हैं।

साहित्य किसी भी समाज का सबसे समृद्ध लिखित वैचारिक संवेदात्मक दस्तावेज होता है। बहुभाषिक समाजों में साहित्यिक आदान प्रदान का सिलसिला अनुवाद के जरिए ही संभव हो पाता है एक भाषा में लिखी चीज दूसरी भाषा में अनुवाद के माध्यम से ही जा पाती हैं। हमारे देश में दो दर्जन से अधिक भाषाओं में साहित्य रचा जाता है ऐसे में किसी के लिए भी संभव नहीं है कि वह सभी भाषाओं को चंद समझ सके इसलिए अनुवाद के जरिए ही सभी भाषाओं के साहित्य को पढ़ना समझना संभव हो जाता हैं। भारत के संदर्भ में संपर्क भाषा होने के नाते हिंदी की कृतियों के अन्य भारतीय भाषाओं में अनुवाद को लेकर विशेष कठिनाई नहीं आती। यद्यपि अन्य भारतीय भाषाओं से सीधे हिंदी अनुवाद में कठिनाई आती है क्योंकि सभी भाषा भाषी हिंदी में सफलतापूर्वक अनुवाद में सक्षम है यह जरूरी नहीं हैं। अनुवाद की अनिवार्यता को किसी भाषा की समृद्धि का शोर मचा कर टाला नहीं जा सकता और न अनुवाद की बहुकोणीय उपयोगिता से इन्कार किया जा सकता है। 'अनुवाद' शब्द का प्रयोग एक भाषा में किसी के द्वारा प्रस्तुत की गई सामग्री की दूसरी भाषा में पुनः प्रस्तुति के संदर्भ में किया जाता है।

अनुवाद एक लिखित विधा है, जिसे करने के लिए कई साधनों की जरूरत पड़ती है। शब्दकोश, सन्दर्भ ग्रन्थ, विषय विशेषज्ञ या मार्गदर्शक की सहायता से अनुवाद कार्य को पूरा किया जाता है। इण्टरप्रेटशन यानी भाषान्तरण एक भाषा का दूसरी भाषा में मौखिक रूपान्तरण है। इण्टरप्रेटर का काम तात्कालिक है। वह किसी भाषा को सुन कर, समझ कर दूसरी भाषा में तुरन्त उसका मौखिक तौर पर रूपान्तरण करता है। इसे मूल भाषा के साथ मौखिक तौर पर किया जाता है। यह बहुत कुछ यान्त्रिक ढँग का भी होता है। अनुवाद सिद्धान्त की बहुविद्यापरक प्रकृति के कारण अलग-अलग संस्कृतियों के लोगों में सम्पर्क बढ़ा है। अनुवाद के

क्षेत्रों में नई-नई सम्भावनाएँ सामने आने लगी, जिसने इन क्षेत्रों में अनुवाद अनुसन्धान को गति प्रदान की। अनुवाद दशा में पहला सार्थक प्रयास एच.एच. विल्सन ने 1855 में 'ग्लोरी ऑफ़ ज्यूडिशियल एण्ड रेवेन्यू टर्म्स' के द्वारा किया। सन् 1961 में राजभाषा विधायी आयोग की स्थापना हुई। इसका काम अखिल भारतीय मानक विधि शब्दावली तैयार करना था। 1970 में विधि शब्दावली का प्रकाशन हुआ। इसका परिवर्धन होने के साथ इसका नवीन संस्करण 1984 में निकला। इस आयोग ने कानून सम्बन्धी अनेक ग्रन्थो का अनुवाद किया है। कई न्यायालयों में न्यायाधीश हिन्दी में भी निर्णय देने लगे है। अनुवाद कार्य को इतिहास की प्रवृत्तियों की दृष्टि से दो भागों में विभाजित किया जाता है- प्राचीन और आधुनिक। प्राचीन युग में मुख्यतः तीन प्रकार की रचनाओँ के अनुवाद प्राप्त होते हैं। क्योंकि इन तीन क्षेत्रों साहित्य, दर्शन और धर्म में ही प्रायः ग्रन्थों की रचना होती रही थी। साहित्यिक रचनाओं में ग्रीक के इलियड और ओडेसी, संस्कृत के रामायण और महाभारत ऐसे ग्रन्थ हैं, जिनका व्यापक स्तर पर अनुवाद हुआ। दार्शनिक रचनाओं में प्लेटो के संवाद, अनुवाद की दृष्टि से लोकप्रिय हुए। धार्मिक रचनाओं में बाइबिल के सबसे अधिक अनुवाद पाए जाते हैं।

जब कोई भी व्यक्ति अपनी मातृभाषा से अलग दूसरी किसी भाषा या संपर्क भाषा का प्रयोग करता है तो वह किसी न किसी रूप में अनुवाद का सहारा ले रहा होता है। जरा उस वक्त की स्थितियों के बारे में सोचिए जब पुराने समय में एक राजा हमला करके अपने राज्य का विस्तार करने की कोशिश करता था तब सेना न सिर्फ एक राज्य से दूसरे राज्य में प्रवेश करती थी बल्कि एक भाषा क्षेत्र से दूसरे भाषा क्षेत्र में जाती थी तब वे लोग अपनी दैनिक जरूरत के लिए भाषा संबंधित परेशानियां आने पर क्या करते होंगे, स्पष्ट है कि अनुवाद की मदद लेते होंगे। राजाओं को ऐसे अधिकारियों की जरूरत पड़ती थी जो दोनों भाषाएं जानते हो वह भी सामान्य प्रशासनिक कामकाज में अनुवाद की ही मदद लेते थे। एक बहुभाषिक समाज के लोगों को दैनिक जीवन में भाषा के लिखित रूप की अपेक्षा मौखिक रूप से अनुवाद की जरूरत अधिक पड़ती है। आप ने देश के विभिन्न पर्यटन स्थलों पर देखा होगा की वस्तु विक्रेता ग्राहकों से अपनी भाषा के अलावा हिंदी और अंग्रेजी भाषा में बात कर लेते हैं कश्मीर से कन्याकुमारी तक कहीं भी किसी भी पहाड़ी दर्शनीय स्थल पर किसी भी धार्मिक स्थल, तीर्थ स्थल पर चले जाइए अगर आप सिर्फ हिंदी बोलते समझते हैं तो आपका काम चल जाएगा बल्कि कई बार तो महसूस ही नहीं होगा कि वहाँ हिंदी के अलावा दूसरी भाषा भी बोली जाती हैं ऐसे में आप अंदाजा लगा सकते हैं कि उड़ीसा के पुरी में या कश्मीर के पल गांव में दुकान चलाने वाले अपने ग्राहकों से हिंदी में बात करते समय क्या करते होंगे जाहिर है वे पहले अपनी भाषा में बोलेंगे फिर हिंदी में उसका अनुवाद करते होंगे। अनुवाद की प्रक्रिया सशक्त चलती रहती है आप जैसे ही दूसरे भाषा क्षेत्र में प्रवेश करते हैं मौखिक अनुवाद की प्रक्रिया शुरू हो जाती है। प्राचीन काल में जब व्यापारी एक भाषा क्षेत्र से दूसरे भाषा क्षेत्र में जाते थे तो इसी तरह अनुवाद का सहारा लिया करते थे।

निष्कर्ष:

प्रशासन, शिक्षा, वाणिज्य व्यापार, यात्रा और पर्यटन ऐसे नए आयाम हैं जिससे अनुवाद का क्षेत्र व्यापक और विशाल है। वस्तुतः अनुवाद दो भाषाओं के बीच घटित होने वाला ऐसा क्रिया व्यापार है जिसमें एक भाषा के पाठ में व्यक्त संदेश को दूसरी भाषा के पाठ में प्रतिस्थापित किया जाता है। भारत एक बहुभाषी और बहु सांस्कृतिक देश है। भाषाओं की बहुलता भारत की विशेषता है क्योंकि शताब्दियों के सांस्कृतिक समन्वय से भारत भाषायी और

सांस्कृतिक दोनों ही दृष्टियों से एकीकरण की ओर बड़ा है। विभिन्न भाषा परिवारों की भाषाएँ बोलने वालों में परस्पर समरसत्ता आज भी बनी हुई है। इस समरसत्ता के पीछे अनुवाद की ही विशेष भूमिका रही है। अनुवाद के माध्यम से भारतीय भाषाओं के भाषिक और सांस्कृतिक समानता के दर्शन हुए हैं जिससे भारत में एकता ओर अखंडता तथा एकीकरण की भावना पैदा हुई है। इसलिए भारत में अनुवाद एक बहुप्रयोजनी और बहुआयामी बनाकर एक सामाजिक आवश्यकता के रूप में उभर कर आया है। आज भारतीय भाषाओं के अंतर्गत विभिन्न क्षेत्रों में जो कार्य हो रहे हैं, उससे अनुवाद के क्षेत्र मे अनेकों संभावनाएं पैदा हो रही और साथ ही रोजगार के नए आयाम भी उभर रहें है। आज अनुवाद भारतीय भाषाओं को एकता के सूत्र में बांधने का ना केवल माध्यम है वरन एक शक्तिशाली सेतु भी है।

संदर्भ ग्रंथ:

1. जी.गोपीनाथन और एस कुंडूस्वामी: 'दी प्रॉब्लम्स ऑफ ट्रांसलेशन,'संपादक', लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, 1993।
2. कैलाश चंद्र भाटिया: 'हिंदी तथा भारतीय भाषाओं के समान तत्व', 'हिंदुस्तानी एकेडमी', इलाहाबाद-1995।
3. रीता रानी पालीवाल: 'अनुवाद की सामाजिक भूमिका', हिंदी बुक सेंटर, 2003।
4. कृष्ण कुमार गोस्वामी: 'अनुवाद विज्ञान की भूमिका', 'राजकमल प्रकाशन', नई-दिल्ली, 2008।
5. इंडो-आर्यन भाषाएँ, 'इनसाइक्लोपीडिया ब्रिटेनिका', ऑनलाईन, 10 दिसम्बर 2014, से लिया गया।
6. डॉ.ममता खांडल: 'अनुवाद विज्ञान' 'नवम्-पत्र', 'जैन विश्वभारती संस्थान लाडनू- राजस्थान', संस्करण-2017।
7. विश्वनाथ अय्यर: अनुवाद भाषण समस्याएं', वाराणसी, ज्ञान गंगा प्रकाशन, नई दिल्ली।
8. तिवारी भोलानाथ एवं किरणवाला: 'भारतीय भाषाओं में हिंदी अनुवाद की समस्याएं' प्रकाशन नई-दिल्ली
9. विश्वनाथ अय्यर: 'केरल में हिंदी भाषा और साहित्य का विकास', वाराणसी विश्वविद्यालय प्रकाशन।

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

पर्यटन आणि स्थानीक इतिहास

डॉ. राहुल चोखाजी साळवे

इतिहास विभाग प्रमुख,

राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, ता. किल्ले-धारूर, जिल्हा. बीड.

Corresponding Author – डॉ. राहुल चोखाजी साळवे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

दूरवरच्या स्थळांना विशिष्ट हेतूने भेट देण्यासाठी प्रवास करणे म्हणजे पर्यटन होय. आधुनिक काळात पर्यटन हा एक स्वतंत्र असा स्थानिक, आंतरराज्यीय, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवसाय झालेला आहे. देशातील व परदेशातील पुरावस्तू, इतिहासप्रसिद्ध व निसर्गरम्य स्थळे, प्राचीन कलानिर्मितीची केंद्रे, तीर्थक्षेत्रे, औद्योगिक व इतर प्रकल्प इत्यादींना भेटी देणे ही पर्यटनामागील मुख्य प्रेरणा असते. पर्यटन हा सर्वाधिक रोजगार निर्माण करणारा उद्योग होऊ शकतो. जर आपण त्याकडे व्यावसायिक पद्धतीने लक्ष दिले तर हा एक कायमस्वरूपी व्यवसाय आहे. यात नावीन्यपूर्ण प्रयोग करण्यास प्रचंड संधी आहेत. पर्यटनामुळे अनेक लोकांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. परदेशी पर्यटकाने विमानतळावर पाऊल ठेवण्याआधीपासून तो भेट देणाऱ्या देशाला उत्पन्न मिळवून देण्यास सुरुवात करतो. त्याने भरलेल्या व्हिसा फीमुळे आपल्या देशाला महसूल मिळतो. प्रवासखर्च, हॉटेलमध्ये राहणे, खाणे, दुभाष्याची मदत घेणे, वर्तमानपत्रे, संदर्भ साहित्य विकत घेणे, आठवण म्हणून स्थानिक वस्तूविकत घेणे एवढ्या गोष्टी पर्यटक मायदेशी जाईपर्यंत करतो. पर्यटन केंद्रांच्या परिसरात बाजारपेठांचा विस्तार होतो. तेथील हस्तोद्योग व कुटीरोद्योग यांचा विकास होतो. त्या वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीत वाढ होते. तेथील हस्तकौशल्याच्या वस्तू इत्यादी गोष्टी पर्यटक आवडीने खरेदी करतात. त्यामुळे स्थानिकांच्या रोजगारात वाढ होत

लोकांना आपल्या अभ्यासात सहभागी करून, त्यांच्यामध्ये पुरातत्त्वीय स्थळांविषयी जागृती निर्माण करुन संवर्धन आणि संगोपनाचा प्रयत्न करणे हे केवळ पुरातत्त्वीय पर्यटनाच्या माध्यमातूनच शक्य आहे. ढोबळमानाने याला 'पब्लिक आर्किओलॉजी' म्हणू शकतो. महाराष्ट्रात हा प्रयोग दिवसेंदिवस वाढत आहे. कोल्हापूर, सांगली, पुणे, छ. संभाजीनगर, मुंबई, रत्नागिरी यांसारख्या कित्येक जिल्ह्यांमध्ये हा प्रयोग यशस्वी होतोय. कोकणातील कातळशिल्पांविषयी मोठ्या प्रमाणात कुतूहल निर्माण करत अभ्यासकांना आकर्षित करण्याचे काम निसर्गयात्री संस्थेमार्फत कित्येक वर्षांपासून केले जात आहे. कित्येक संवर्धन संस्थांच्या माध्यमातून गडकिल्ल्यांवर काम सुरु आहे. बारा महिने किल्ल्यावर साफसफाई करण्याचे अतिमहत्त्वाचे काम याच संस्थांमार्फत करण्यात येत आहे. ही प्रातिनिधिक उदाहरणे आहेत. या आणि अशा कित्येक अभ्यासक, ग्रामस्थ, तरुण मंडळी, संस्थांमुळे ते ते ठिकाण आपले ऐतिहासिक महत्त्व टिकवून आहे.

पर्यटन उद्योगात इतिहासाचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. संपूर्ण जगभरातील ऐतिहासिक पर्यटन हा एक महत्त्वाचा पर्यटन प्रकार मानला जातो. लोकांचे

इतिहासाच्या संदर्भातील कुतूहल लक्षात घेऊन ऐतिहासिक पर्यटन सहलीचे आयोजन केले जाते. इतिहासातील घटना स्थळाला भेट देण्याची इच्छा पर्यटकांच्या मनात असते. त्यामुळेच पर्यटनाच्या अनेक प्रकारात ऐतिहासिक पर्यटन प्रकाराचा समावेश केला आहे. महाराष्ट्रात. छत्रपती शिवाजी महाराजांशी संबंधित असणार्या किल्ल्यावर दुर्ग अभ्यासक दुर्गभ्रमण यात्रा आयोजित करताना दिसतात. भारतीय पातळीवर राजस्थानातील किल्ले, महात्मा गांधी आणि आचार्य विनोबा भावे यांच्याशी संबंधित आश्रम स्वातंत्र्यलढ्याशी संबंधित स्थळे, अशा ऐतिहासिक ठिकाणाच्या सहली सर्वांच्या आवडीचा विषय ठरतात.

स्थानिक इतिहास हा जर विविध साधनाच्या मार्फत आपण त्याच्या जाहिराती करू शकलो तर निशितच पर्यटक त्या गोष्टींकडे आकर्षित होतो. त्याच्या मनामध्ये त्या विषयी कुतूहल निर्माण होते.

वारसा मुशाफिरी (हेरिटेज वॉक):

ऐतिहासिक वारसास्थळाला भेट देण्यासाठी जाणे याला 'हेरिटेज वॉक' असे म्हणतात. जेथे इतिहास घडला तेथे प्रत्यक्ष जाऊन इतिहास जाणून घेणे ही अनुभूती हेरिटेज वॉकमध्येयेते. जगभर अशा प्रकारचे उपक्रम चालवले जातात. भारताला शेकडो वर्षांचा इतिहास आहे. भारतातील प्रत्येक राज्यात ऐतिहासिक स्थळे आहेत. यात प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक स्थळे यांचा समावेश होतो. गुजरातमधील अहमदाबाद शहरातील हेरिटेज वॉक प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्रात मुंबई-पुणे इत्यादी शहरांमध्येया उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. यामुळे ऐतिहासिक वास्तूजतन करणे, त्याची माहिती जमवणे आणि ती जगभर विविध माध्यमातून पोहचणे इत्यादी उपक्रम चालवले जातात. ऐतिहासिक व्यक्तींची निवासस्थाने ही सुद्धा ऐतिहासिक वारसा असतात. काही ठिकाणी अशा स्थळांवर नीलफलक लावण्याची पद्धत आहे.

इंफ्रास्ट्रक्चर चा विकास - आपण कधी या कडे लक्ष दिले आहे का की,एखाद्या ठिकाणाला जेव्हा पर्यटन स्थळ घोषित केले जाते तेव्हा त्या ठिकाणचे लक्षणीय परिवर्तन होते.पर्यटन हे धरणं,रस्ते, कनेक्टिव्हिटी, विमानतळ सुधारणे आणि पर्यटकांना एखाद्या ठिकाणी चांगल्या प्रकारे भेट देण्यास मदत करते .या मुळे पर्यटनाचा इन्फ्रास्ट्रक्चर चा विकास होण्यास मदत मिळते.

सामाजिक प्रगती - सांस्कृतिक देवाणघेवाण करण्यासाठी पर्यटन हा एक उत्तम मार्ग आहे. हे नवीन प्रगतीपथावर भेट देताना पर्यटक एकमेकांना आदर, सहिष्णुता आणि प्रेम दर्शविणे शिकवते त्यामुळे हे सामाजिक प्रगतीस प्रोत्साहित करते.

सांस्कृतिक वारसा - पर्यटन आपल्या देशातील सौंदर्य, कला, इतिहास आणि संस्कृती दर्शविण्यास मदत करते.कोणत्याही देशातून येणारे वेगवेगळे लोक त्यांच्या सह सुंदर आणि सांस्कृतिक संकल्पना घेऊन येतात.आणि त्या संकल्पना वेगवेगळ्या ठिकाणी पसरवतात.अशा प्रकारे स्थानिक कौशल्यता,भाषा आणि कलेला पर्यटनामुळे वाव मिळतो.आणि सांस्कृतिक वारसा जपला जातो.

पर्यटन या एका विषयाशी निगडीत बुकींग एजंट, हॉटेल्स, ट्रॅव्हलर्स, गाइड, इतकेच नव्हे तर खाद्यपदार्थ पुरविणारे उद्योग, टोप्या, बॅग, टी शर्ट, गॉगल्स आदी प्रवाशांना भेट म्हणून देण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तू पुरविणाऱ्या कंपन्या असे अनेक उद्योग जोडलेले आहेत. त्यामुळे पर्यटन व्यवसायाचा विचार करताना या पूरकउद्योगांचाही आपल्याला विचार करावा लागेल.

आज पर्यटकांना विविध प्रकारच्या सोयी-सुविधा पुरविणाऱ्या अनेक खासगी ट्रॅव्हल्स कंपन्या दिसतात. यात टूर ऑपरेटर, टूर मॅनेजर, ट्रॅव्हल गाईड अशा पदांसाठी खास

व्यक्तीची निवड केली जाते. यांच्या माध्यमातून पॅकेज टूर्सदेखील आयोजित केल्या जातात. इंटरनेटमुळे संपूर्ण प्रवासाचे नियोजन, आरक्षण करणे अगदी सोपे झाले आहे.

निष्कर्ष:

पर्यटन देशात येणाऱ्या पर्यटकांना आपल्या कडे आकर्षित करतो. तसेच येण्याचे निमंत्रण देखील देतो.हे आपल्या देशाच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये मदत करतो.रोजगाराची निर्मिती करतो.

पर्यटन हे सांस्कृतिक देवाणघेवाणसाठी एक उत्तम मार्ग आहे.म्हणून देशाच्या पर्यटनाला प्रोत्साहित केले पाहिजे.कारण पर्यटन जगातील सौंदर्याला शोधण्याची सुविधा मिळवून देतो.

स्टार्ट-अप इंडिया डाटानुसार, प्रवास आणि पर्यटन उद्योगात 1500 स्टार्ट-अप्स आहेत, ज्यामध्ये कंपन्यांचा समावेश आहे, ज्यांना प्रवास सेवांचे नियोजन आणि बुकिंग सक्षम करतात किंवा प्रवास सेवा प्रदात्यांना तंत्रज्ञान उपाययोजनांसह मदत करतात. यामध्ये ऑनलाईन पोर्टल्सद्वारे वाहतूक, निवास, सुविधा व्यवस्थापन, टूर्स, तिकीट आणि उपक्रम यासारख्या प्रवासाशी संबंधित सेवा शोधण्यास आणि बुक करण्यास सक्षम करणाऱ्या कंपन्यांचा समावेश होतो. नवोदित उद्योजकांसाठी प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्रात अनेक संधी आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. डॉ. विठ्ठल घारपुरे, पर्यटन भूगोल, पिंपळापुरे एंड. कंपनी पब्लिशर्स, नागपुर, २०१०, पृष्ठ ०२
2. कित्ता, पृष्ठ ०२.
3. डॉ. सुशीलकुमार छिल्लर, भारत में पर्यटन का विकास व संभावनाएँ. राहुल पब्लिशिंग हाउस. शास्त्री नगर, मेरठ २०१३, पृष्ठ ६५
4. डॉ. प्रमोद चव्हाण, उदयोन्मुख प्रवाह पर्यटन, संकल्प प्रकाशन, लातूर. २०१७, पृष्ठ २४
5. कित्ता, पृष्ठ २४.
6. अनुपम पांडे पर्यटन कां स्वरूप डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाउस नवी दिल्ली. २००७, पृष्ठ ११९
7. डॉ. विठ्ठल घारपुरे, पर्यटन भूगोल, पिंपळापुरे एंड. कंपनी पब्लिशर्स, नागपुर, २०१०, पृष्ठ १२५.
8. डॉ. सुरेशचंद्र बंसल, पर्यटन भूगोल व यात्रा प्रबंधन, मीनाक्षी प्रकाशन, मेरठ, २०११, पृष्ठ २२.
9. डॉ. प्रमोद चव्हाण, उदयोन्मुख प्रवाह पर्यटन, संकल्प प्रकाशन, लातूर. २०१७, पृष्ठ २५
10. कित्ता, पृष्ठ २४.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

आदिवासी साहित्य: संकल्पना व स्वरूप

डॉ. ज्ञानेश्वर आश्रुबा भोसले
राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्ले-धारूर, जिल्हा. बीड.
Corresponding Author – डॉ. राहुल चोखाजी साळवे
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

आदिवासी साहित्य हे भारतीय साहित्याची एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण शाखा आहे. हे साहित्य आदिवासी समाजाची जीवनशैली परंपरा आणि संघर्षाचे चित्रण करते. आदिवासी साहित्याच्या माध्यमातून समाजातील शोषण,आणि अस्तित्वाच्या समस्यावर प्रकाश टाकला जातो. आदिवासी साहित्यामध्ये कविता, कथा, कादंबरी एकांकिका स्वकथने इत्यादीलिखित साहित्य यांचा समावेश आदिवासी साहित्याच्या स्वरूप संकल्पनेत होतो. निसर्ग पारंपारिक मूल्य आणि सामाजिक बदल यांचे वर्णन केले जाते. आदिवासींच्या हक्काची जाणीव परंपरा आणि संस्कृती जतन करण्याचे काम हे साहित्य करते. भारतीय समाजाच्या विविधतेत आदिवासी समाजाचे आणि आदिवासी साहित्याचे एक आगळे वेगळे स्थान आहे. आदिवासी समाजाचा इतिहास त्यांची सांस्कृतिक परंपरा आणि जीवनशैली यांचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यामध्ये स्पष्टपणे उमटलेले दिसते. आदिवासी साहित्य हे त्यांच्या जीवनाच्या मौलिकतेचे संघर्षाचे आणि संवेदनाचे सजीव चित्रण आहे. आदिवासी समाज हा मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहिला त्यामुळे त्यांच्या जीवनातील समस्या संघर्ष आणि अस्तित्वाचा प्रश्न हा त्यांच्या साहित्यामध्ये अधिक प्रभावीपणे प्रतिबिंबित झाला आहे. आदिवासी साहित्य हे केवळ साहित्य नाही तर ते त्यांच्या जीवनाचे प्रतिबिंब आणि त्यांच्या अस्मितेचे प्रतीक आहे.

आदिवासी साहित्याच्या व्याख्या:

- **डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले:**

'इंग्रजांच्या आगमनानंतर आदिवासी जन जीवनावर आक्रमणे सुरू झाली जंगलामध्ये आपापले बरे वाईट जीवन जगणारे आदिवासी जंगला संबंधीच्या कायद्यामुळे अडचणीत आले स्वातंत्र्यानंतर ही परिस्थिती फारशी बदलली नाही उलट वेगवेगळया विकास योजना मुळे आदिवासी निराशरीत होत जातात एखादे मोठे धरण बांधवायचे असले की त्याचा फटका ग्रामीण बरोबर आदिवासी ना ही बसतो त्यातून त्यांच्या जीवनाची ससेहोलपट तर होतेच पण त्यांच्यावर सांस्कृतिक आक्रमणे पण होतात या सगळया वेदनांचा हुंकार आणि त्यातून मुक्त होण्याची तीव्र इच्छा ज्या साहित्यात आहे ते साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय'.

- **प्रमोद मुनघाटे:**

'आदिवासींच्या संदर्भातील भौगोलिक सामाजिक वांशिक व धार्मिक पृथक थेची जाणीव व्यक्त करणाऱ्या मराठी साहित्यात आदिवासी साहित्य असे म्हणतात.'

- **डॉ. सौ. शैलजा देवगावकर:**

जन्माने आदिवासी असलेल्या लेखकाने आदिवासी संस्कृतीशी संबंध नसलेले साहित्य लिहिले ते साहित्य आदिवासींच्या जीवनावर भाष्य करणारे इतरांनी लिहिलेले साहित्य किंवा आदिवासी बोलीत लिहिलेले वृत्तांत अशा स्वरूपातील साहित्य हे खरे साहित्य असू शकत नाही तर पिढ्यानपिढ्या मौखिक परंपरेने मुखांतरीत होत आलेले आदिवासी बोलीभाषेतील लोकसाहित्य हेच खरी आदिवासी साहित्य होय.

आदिवासी साहित्याचे स्वरूप:

1960 नंतर सर्वच स्तरावर सामाजिक व सांस्कृतिक उलथापालती झाल्या दळणवळणाची साधने वाढल्याने आदिवासींचा नागरी जीवनामध्ये प्रवेश झाला शासनाचेही लक्ष या जमातीकडे वेदले गेले आणि आदिवासींचे प्रश्न हा लेखनाचा विषय बनला कोणी हौसेने कोणी जिव्हाळ्याने तर कोणी जीवनाच्या आकांताने आदिवासी जीवनाबद्दल लिहिते झाले.लेखकाने आदिवासी जीवन चित्रीत करायला सुरुवात केली; पण खरे वास्तववादी आदिवासी साहित्य निर्माण होण्यासाठी तब्बल वीस वर्षाचा कालखंड जावा लागला. 1960 नंतर आदिवासी साहित्य निर्माण झाले. असले तरी ते परिपुष्ट झाले 1975 नंतर 1979 साली भद्रावती जिल्हा चंद्रपूर या ठिकाणी पहिले आदिवासी साहित्य संमेलन संपन्न झाले; आणि या साहित्य संमेलनाने आदिवासी लेखकांना व्यासपीठ मिळवून देण्याचे काम केले. आज आदिवासी साहित्याचा स्वतंत्र प्रवाह निर्माण झाला आहे. आजही आदिवासी साहित्याबद्दल अनेक मत मतांतरे दिसून येतात. कोणी त्याला दलित साहित्याची अंग मानतात तर कोणी ग्रामीण साहित्याचे अधिकृत मानतात; पण आदिवासींच्या संदर्भातील भौगोलिक सामाजिक सांस्कृतिक वांशिक व धार्मिक जाणवेचा विचार करता आदिवासी साहित्य हा स्वतंत्र प्रवाह आहे याबद्दल शंका नसावी.कोणत्याही साहित्य प्रवाह निर्माण होतो तेव्हा तो त्यातील महत्त्वाच्या वैशिष्ट्याने ओळखला जातो आदिवासी साहित्य निर्मितीनंतर जी वैशिष्ट्ये पाहावयास मिळतात त्यामध्ये वेदना विद्रोह नकार स्वातंत्र्य समता आधुनिकता आणि विज्ञाननिष्ठा ही वैशिष्ट्य सांगता येतील आदिवासी साहित्य आदिवासी चळवळीचे साहित्य आहे आदिवासी लोककथा लोकगीते त्यांची बोलीभाषा आणि बोली भाषेतील शब्द हे आदिवासी साहित्याचे उगमस्थान आहे.अनादी काळापासून चालत आलेल्या साहित्याला हजारो वर्षाची परंपरा आहे आदिवासींमध्ये आता शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे त्यांचे साहित्य अक्षरांमधून अभियुक्त होताना दिसते आहे.आदिवासीकडे प्रारंभी कोणही जात नव्हते तेव्हा ते झाडे पशुपक्षी वारा ऊन पाऊस या नैसर्गिक घटकाशी बोलता बोलता आपल्या साहित्याची निर्मिती करू लागले. आदिवासी साहित्याबद्दल डॉ. विनायक तुकाराम म्हणतात"विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या जीवन पद्धतीने आणि विशिष्ट परंपराने म्हटलेल्या आणि शेकडो वर्ष जंगल पहाडा जीवन जगत असताना आपली धार्मिक आणि संस्कृतीत मुले जवळपास असणाऱ्या मानव समूहाची ओळख करून देण्यासाठी आदिवासी हा शब्द वापरला जातो"[1]

आदिवासी कविता:

आदिवासी मराठी कवितेचा विचार करताना आपल्याला असे लक्षात येते की भुजंग मेश्राम वारू सोनवणे प्रभू राजगडकर उषाकिरण आत्राम यांच्या पहिल्या पिढीने जे काव्य लेखन केले त्यांचे स्वरूप व्यवस्थेची चिक्कीसा करणारे आणि सो समूहाच्या अस्तित्वाची लढाई लढणारे होते. आदिवासी कवींच्या पहिल्या पिढीत दमदार उठावाचे लेखन करणाऱ्या कवीमध्येही एक भुजंग मेश्राम आणि

दुसऱ्या वाहरुख सोनवणे यांच्या अपवाद सोडल्यास यासंदर्भातील फारशी डोळस जाणीव साहित्य प्रांतात दिसत नाही अलीकडील काळात मात्र प्रभू राजगडकर यांच्या निवडुंगाला आलेली फुले या काव्यसंग्रहाच्या रूपाने ही जाणीव आपल्याला दिसते. आदिवासी कवितेच्या असे आणि अभिव्यक्ती बद्दल डॉ.अक्षय कुमार काळे म्हणतात" आदिवासी कवीवर त्याच त्या स्तुल असे केंद्राभोवतींना गुडमळता या आशय केंद्राच्या सूक्ष्म अती सूक्ष्म कडा शोधण्याची व त्या आशय केंद्राचा परिघ विस्तारण्याची जबाबदारी आपोआपच येऊन पडते वैचारिक सामाजिक काव्यात आवश्यक असणारी वैश्विक झेप विशिष्ट दर्शनीक अभ्यासाने येणारी स्थित प्रज्ञा आणि कृतीशील क्रांती प्रेरणा मानवी जीवनाला ग्रासू पाहणारे विशिष्ट वर्णनिष्ठा सांप्रदायिकता पारंपारिक तत्त्वज्ञाने पुरोगामी बनवणाऱ्यांचा दांभिक कळवळा या सर्वांच्या स्वीकार नकाराचा विचार करण्याची जबाबदारी या कवीवर आली आहे लक्षात येते ती त्यांनी पेलवली नाही तर गेली वीस पंचवीस वर्षे आग ओकीत असलेल्या खऱ्या खोट्या कवितेचे फक्त पडसाद त्यांच्या पुढच्या कवितेत उमटतील समयात समन्वयातून येणाऱ्या नवनिर्माणाचा विचार न करता नकाराच्या संतापाच्या आणि केवळ विद्रोहाच्या आवरतात आवरतात जर ही कविता घुमत राहिली तर तिचे कविता पण हरवेल"[२] आदिवासी कवींनी आता काळा बरोबर काव्याच्या असे विषयांमध्ये बदल करण्याचे त्याचप्रमाणे समन्वयाची भूमिका घेत आदिवासींच्या उज्वल भविष्याची पायाभरणी आदिवासी कवींनी करण्याचे आव्हान त्यांच्यापुढे आहे आदिवासींची जीवन पद्धती सभोवतालचा विलक्षण निसर्ग या निसर्गाचा मनावर होणारा परिणाम निसर्गाशी द्यावा लागणार आणि कराचा लढा आणि जागतिकीकरणाचा आदिवासी वर जीवनावर झालेला परिणाम या विविध विषयावर आदिवासी कवींनी विपुलतेने लिहिने आवश्यक आहे.

आदिवासी कादंबरी:

मराठी कादंबरी वाङ्मयाचा विचार केला असता सर्वप्रथम आदिम जमातीकडे र. वा. दिघे यांचे लक्ष वेधले र. वा. दिघे यांनी 'पानकळा या कादंबरीत आदिवासी जीवनाचे चित्रण केले. शंकर रामचंद्र भिसे यांनी जंगलातील छाया ही कातकरी वारली ठाकूर आदिम जमातीचे चित्रण करणारी कादंबरी लिहिलेली आहे. गो. णी. दांडेकर यांनी जैत रे जैत या कादंबरीत सह्याद्रीच्या डोंगर परिसरातील कर्नाळ कड्या कपारीत राहणाऱ्या नाग्या ढोलिया व चिंधी या ठाकरजमातीतील प्रेमविराची प्रेम कथा साकार केली आहे. अनंतराव पाटील यांनी घडीचे दिवस या कादंबरीत भिल्ल जमातीचे जीवन चित्र रेखाटले आदिवासी कादंबरी वाङ्मयाचा विचार करता 1990नंतरची आदिवासी कादंबरी वास्तव जीवन चित्रण करू लागली यात आदिवासी साहित्य प्रवाहातील बंडखोर स्त्री लेखिका नजुबाई गावित यांची तृष्णा ही आत्मवृत्त पर कादंबरी नजुबाई गावित यांनी या कादंबरीत आदिवासी जमातीचे वास्तवादी चित्रण केले आहे आदिवासी स्त्रियांच्या व्यथा वेदना शोषण दुःख प्रताप परंपरा इत्यादीचे चित्र या कादंबरीत केलेले आहे आदिवासी जाणीवतून नजुबाई गावित यांनी जे अनुभवले भोगले त्यांचे वास्तव चित्रण केले आहे आदिवासी स्त्रीचे दमन शोषण पिळूनकीचे चित्रण करणारी कृष्णा ही मराठीत आदिवासी कादंबरीतील सर्वश्रेष्ठ कादंबरी आहे. एकूण आदिवासी कादंबरीतून आदिवासी समूहाचे धर्म वंश परंपरा रुढी जीवनशैली राहणीमान लोकसंस्कृती भाषा इत्यादी खतानुभावाचा अविष्कार केला जातो आदिवासी कादंबरीतील परंपरागत जीवन जगणारी आदिवासी माणसं या निसर्गचक्रासी दैनिक रिवाजासी पारंपरिक जीवन चक्राची

बांधली गेलेले असतात आदिवासी कादंबरीतील नायक क्रांतिकारक अन्याय अत्याचारविरुद्ध बंड करणारा दिसून येतो.

आदिवासी कथा:

मराठी लोकसाहित्यात पारंपरिक आदिवासी जमातीच्या दंतकथा दैवत कथा पुराणकथा लोककथा इत्यादी मोठ्या प्रमाणात आहेत या संदर्भात डॉ. भगवान ठाकूर म्हणतात की "आदिवासींच्या संस्कृती विषयी जेवढे लिहिले गेले परंतु त्यातही लोकगीतावर जेवढे लिहिले तेवढे आदिवासी लोक कथेवर नाही सर्वात गंभीर बाब म्हणजे 1960 नंतरच्या काळात नवशिक्षित आदिवासी लेखक कवी कथाकारांनी जे थोडेफार लेखन केले आहे त्याची दखल नगन्य आहे"[३] उपेक्षितांचे अंतरंग लिहिणारे श्री.म.माटे या कथेतील बन्सीधरा तू आता रे कोठे जाशील? ही आदिवासी कातकरी समाज जीवनाचा कोणताही धांडोळा कथाकार घेत नाही बाबुराव बाबुलांनी मरण स्वस्त होत आहे त्यात आपल्या भुकतेतून कोळीणीच्या भुकेची व्यथा मानले आहे तापाने गरम झालेली कोणी आपल्या भिका सकाया दोन मुलांना घेऊन माशाच्या सुधार्त नदीवर जाते माशासाठी टाकलेले जाळे त्यात भिकाने दगड टाकून सापाला बेजार केले तो जाळ्यात अडकतो मासा दादा सापडण्याचा आनंद होतो परंतु भूक भागविण्याच्या नादात माशाएवजी साप दिसतो ते स्वतःला मुलांना देतात आपण सापाचे कालवण खाल्ले याचा तिला धक्का बसतो आपले दोन मरणार या भीतीने जीव सोडते. मुलांच्या सुखासाठी मातृत्व लावणाऱ्या भागू कोळीगीते मरण जीवनाला चटका लावून जाते मरणाचे एक निराळेच रूप बागलांनी या कथेतून साकार केले आहे. आदिवासींच्या रुढी परंपरा दुःख वेगळे दर्शन घडत नाही हा कराया त्रैमाशीकात माधव बावणे या रक्तखिळा या कथेत भामरागड येथील कोटापल्ली या माडिया गोंड गुरुजींची बदली झाल्यामुळे त्यांना कोण कोणत्या संकटना सामोर जावे याचे चित्रन येते. आदिवासी समाजात अंधश्रद्धा नरबळी देवाची मानसिकता असलेले गुरुजी गावात जातात यांच्या मनात सतत भीती असते गुरुजींनी आपल्या कामात चूक असावी असे गावच्या पाटलाला अपेक्षा असते हे करताना या समाजाची परंपरा साधीरीती सण-उत्सव दे पूजा हे गुरुजींना मान्य नसते परंतु या गोंडच्या भीतीपोटी मान्य करावे लागते गोंड परंपरावादी गुरुजी सारखा सुशिक्षित पणा त्यांचा प्रगतीक विचार या दोन्हीतील समजोता कथेत येतो. तसेच वामन चोरघडे यांनी मातीची भांडी या कथेत गोंड जमातीतील अनिष्ट रूढी परंपरा श्रद्धा समजूतीवर प्रकाश टाकला आहे तसेच पंढरीनाथ तामोर यांच्या तांडेल यातून सामाजिक चळवळीचे व कार्याचे अंग आहे तांडेल स्फूर्तीदाता या कथेतून चंद्रा आपल्या मुलीला शिकवणारी दिसते भूमिपूजन या कथेतून सुधारणा औद्योगीकरण यांच्या मासेमारी व्यवसायावर होणाऱ्या परिणामाची स्वच्छता दर्शविली जाते दादासाहेब मोरे यांच्या अजान कथेत पांढरपेशांच्या वासनेला बळी पडलेल्या आदिवासी तरुणीच्या लैंगिक अत्याचाराचे वर्णन केले आहे भिल्ल समाजातील तरुणीच्या डॉक्टरांकडून लैंगिक कसा खेळ होतो याचे वर्णन लेखकाने कथेत केले आहे.

आदिवासी स्वकथने:

आदिवासी साहित्यात केवळ तीन स्वप्नांचा उल्लेख करता येतो आदिवासी साहित्यातील 1980 नंतरच्या पहिल्या बंडखोर लेखिका नजुबाई गावित यांचे 1995 मधील अदोर हे स्वकथन प्रथमता आपणास दृष्टीस पडते हे देशातील आदिवासी महिलेचा पहिलं आत्मकथन आहे. असे मनोहर जाधव म्हणतात "धुळे जिल्ह्यातील नवापूर आणि साखरी तालुक्यातील आदिवासी जीवन आदोर मध्ये नजुबाई गावित यांचे कार्यक्षेत्र देखील धुळे

जिल्ह्यातील आदिवासी पट्ट्यात आहे त्यामुळे प्रत्यक्ष जिवाणू जीवनानुभूती आणि कार्यकर्तीची दृष्टी या रसायनातून हा अविष्कार प्रकट होतो लेखकाजवळ निश्चित जीवनदृष्टी आणि व्यापक भान असेल आणि त्यातल्या त्यात तो प्रत्यक्ष समोर पातळीवर मूल्यात्मक संघर्ष करणारा कार्यकर्ता असेल तर त्याच्या लेखनाला आपोआप एक खोली प्राप्त होते याचे अत्यंत आदर वाचताना येते"[४] असे मनोहर जाधव म्हणतात. 1998 साली प्रकाशित झालेले बाबाराव मडावी यांचे आकांत हे आत्मकथन म्हणजे सोडून गेलेल्या आई-वडिलांची आठवण बहीण मामा नातेवाईक महोदयातील जीव टाकणारी माणसे या साऱ्यांच्या निस्वार्थ प्रेमाचा आढावा आहे.

आदिवासी एकांकिका लेखन:

आदिवासी साहित्यामध्ये एकांकिकेचे लेखणी झाले आहे त्यामधील काही एकांकिका नियतकालिकामधून प्रकाशित झाल्या तर काही पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध झाले आहेत डॉक्टर रमेश कबूल यांची 1987 मधील निष्पर्ण वृक्षावर, जगत कुमार पाटील यांची आसाचा फेश, भुजंग मेश्राम यांच्या अवतार, सवारी, मातामाय, डॉक्टर अनिल सहस्त्रबुद्धे यांची कातळी निखारे ही एकांकिका प्रकाशित झाली या सर्व एकांकिका मधून आदिवासींचा आपल्या हक्कासाठी चाललेला संघर्ष दिसून येतो ऐतिहासिक स्वातंत्र्यलढा इंग्रज सरकारच्या विरोधातील लढा त्याबाबत आदिवासींचा एकनिष्ठ प्रमाणिकपणा पहावयास मिळतो.

मराठी साहित्यातील आदिवासी साहित्य हा साहित्य प्रवाह ग्रामीण व दलित साहित्य प्रवाह प्रमाणेच लोकप्रिय होत आहे वास्तविक आदिवासींचे साहित्य मौखिक स्वरूपात ही आहे वेगवेगळ्या प्रसंगी म्हटली जाणारी गाणी नृत्य यामधून त्यांच्या संस्कृतीचे दर्शन आपणास होते निसर्गाला दैवत मानून निसर्गाच्या सानिध्यात राहणारे आदिवासी आज शिक्षणामुळे वेगवेगळ्या क्षेत्रातील नोकरीच्या निमित्ताने ती शहरी संस्कृती स्पर्श करू पाहत आहेत त्यांच्यामध्ये झालेले परिवर्तन त्यांनी आपल्यावरील अन्यायाला फोडलेली वाचा त्यांच्या साहित्यातून प्रगट होते बिगर आदिवासी लेखकांनी सुद्धा हे लेखन केले आहे तरीही ते तितकेच समरस झालेले आहे एकांगी नाही म्हणून जागतिकीकरणात सुद्धा आदिवासी साहित्य तितकेच प्रेरक आणि उत्साही ठरते सर्व तरी प्रवाहाच्या ग्रामीण दलित स्त्रीवादी यांच्याबरोबर आदिवासी साहित्यही आपल्या समुदायाचे संस्कृतीचे चित्रण आपल्या साहित्यातून प्रकट करताना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. डॉ. प्रमोद मुनघाटे आदिवासी मराठी साहित्य: स्वरूप व समस्या.
2. विनायक तुमराम: आदिवासी साहित्य: स्वरूप आणि समस्या.
3. नागनाथ कोत्तापल्ले: साहित्याचा अन्वयार्थ.
4. गोविंद गारे: महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती.
5. भुजंग मेश्राम: परिवर्तनाच्या संकल्पना आणि आदिवासी साहित्य.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

विकसित भारत 2047 : लोकप्रशासनाची बदलती भूमिका आणि आव्हाने

प्रा. भरत मधुकर नलगे

लोकप्रशासन विभाग,

शरदचंद्र महाविद्यालय, शिराढोण, ता. कळंब, जि. धाराशिव

***Corresponding Author** – प्रा. भरत मधुकर नलगे*

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

प्रस्तुत शोधनिबंधात विकसित भारत 2047 च्या दिशेने वाटचाल अधिक गतिमान करण्यासाठी लोकप्रशासनाची बदलती भूमिका आणि आव्हाने कोणकोणती आहेत याची चर्चा करण्यात आली आहे. भारत स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्षाकडे वाटचाल करत असताना "विकसित भारत 2047" ही संकल्पना केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित न राहता सामाजिक न्याय, समावेशक विकास, सुशासन, डिजिटल सक्षमीकरण आणि लोककेंद्रित प्रशासन या मूल्यांशी निगडित आहे. या प्रक्रियेत लोकप्रशासनाची भूमिका मूलभूत स्वरूपात बदलत आहे. पारंपरिक नियंत्रणाधिष्ठित प्रशासनाकडून सेवा-प्रधान, उत्तरदायी, पारदर्शक व तंत्रज्ञानाधिष्ठित प्रशासनाकडे संक्रमण होत आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये विकसित भारत 2047 च्या पार्श्वभूमीवर लोकप्रशासनाची बदलती भूमिका, त्यामागील घटक तसेच प्रशासकीय, तांत्रिक व सामाजिक आव्हानांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

कीवर्ड्स : विकसित भारत 2047, लोकप्रशासन, सुशासन, डिजिटल प्रशासन, प्रशासकीय सुधारणा.

प्रस्तावना:

शासनाची धोरणे प्रभावीपणे राबविणे, सार्वजनिक सेवा पुरविणे, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे आणि नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणणे या सर्व प्रक्रियांमध्ये लोकप्रशासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. विशेषतः भारतासारख्या विशाल, लोकसंख्येने प्रचंड, सामाजिक-सांस्कृतिकदृष्ट्या विविध आणि लोकशाही मूल्यांवर आधारित राष्ट्रात लोकप्रशासनाची जबाबदारी अधिक व्यापक, संवेदनशील आणि गुंतागुंतीची आहे. जात, धर्म, भाषा, प्रदेश, आर्थिक स्तर यांतील विविधता लक्षात घेता प्रशासनाने समतोल, समावेशक आणि लोकाभिमुख दृष्टीकोन स्वीकारणे अपरिहार्य ठरते. भारत स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्षाकडे वाटचाल करत असताना मांडण्यात आलेली "विकसित भारत 2047" ही राष्ट्रीय दृष्टी केवळ आर्थिक वृद्धी किंवा भौतिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून ती मानवी विकास, सामाजिक समता, गुणवत्तापूर्ण जीवनमान, पर्यावरणीय शाश्वतता, तंत्रज्ञानाधिष्ठित प्रशासन आणि सक्रिय लोकसहभाग या बहुआयामी घटकांवर आधारित आहे. या दृष्टीकोनात प्रत्येक नागरिकाला विकासाच्या प्रक्रियेत समान संधी मिळणे, शासन व प्रशासन अधिक पारदर्शक व उत्तरदायी होणे आणि लोकशाही अधिक सशक्त होणे यावर विशेष भर देण्यात आलेला आहे. म्हणूनच, विकसित भारत 2047 ही संकल्पना प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी लोकप्रशासनाची बदलती भूमिका आणि त्यासमोरील आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधनात

लोकप्रशासनाच्या या परिवर्तनशील भूमिकेचे विश्लेषण करून भविष्यातील सक्षम, उत्तरदायी आणि लोककेंद्रित प्रशासनाची दिशा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. विकसित भारत 2047 च्या संकल्पनेचा लोकप्रशासनाच्या दृष्टीने अभ्यास करणे.
2. लोकप्रशासनाच्या बदलत्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
3. प्रशासनासमोर उभ्या राहणाऱ्या प्रमुख आव्हानांचा आढावा घेणे.
4. सुशासन व प्रशासकीय सुधारणा यांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. द्वितीयक माहितीचा उपयोग करून सरकारी अहवाल, आयोगांचे शिफारसी, संशोधन लेख, पुस्तके व धोरण दस्तऐवज यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

विकसित भारत 2047 : संकल्पना व वैशिष्ट्ये:

विकसित भारत 2047 ही संकल्पना बहुआयामी आणि सर्वसमावेशक विकासाच्या दृष्टीकोनावर आधारित आहे. या संकल्पनेचा पहिला महत्त्वाचा आधार म्हणजे भारताचे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व आत्मनिर्भर राष्ट्र म्हणून रूपांतर, जिथे औद्योगिक विकास, नवोन्मेष, कौशल्यविकास आणि रोजगारनिर्मितीच्या माध्यमातून स्थिर व समतोल आर्थिक वाढ साध्य केली जाते. यासोबतच सामाजिक न्याय व समावेशक विकास ही विकसित भारताची मूलभूत मूल्ये असून जात, वर्ग, लिंग, प्रदेश किंवा आर्थिक स्तर यांतील विषमता कमी करून समाजातील प्रत्येक घटकाला विकासाच्या प्रक्रियेत समान संधी देणे अपेक्षित आहे. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी तंत्रज्ञानाधिष्ठित व डिजिटल प्रशासन महत्त्वाची भूमिका बजावते; ई-गव्हर्नन्स, डिजिटल सेवा, डेटा-आधारित निर्णयप्रक्रिया आणि ई-लोकशाही यांमुळे प्रशासन अधिक पारदर्शक, कार्यक्षम आणि नागरिकांपर्यंत सहज पोहोचणारे बनते. त्याचप्रमाणे, पर्यावरणपूरक व शाश्वत विकास हा विकसित भारत 2047 चा अनिवार्य घटक असून नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन, हवामान बदलाशी सामना आणि भावी पिढ्यांसाठी सुरक्षित पर्यावरण निर्माण करण्यावर भर दिला जातो. या सर्व प्रक्रियांना दिशा देण्यासाठी सक्षम, उत्तरदायी व पारदर्शक लोकप्रशासन आवश्यक असून, धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी, लोकसहभाग आणि उत्तरदायित्व यांद्वारे प्रशासन नागरिकांचा विश्वास संपादन करते. त्यामुळे आर्थिक प्रगतीपासून सामाजिक समता आणि पर्यावरणीय शाश्वततेपर्यंत सर्व घटकांचा केंद्रबिंदू म्हणजे लोककेंद्रित प्रशासन व्यवस्था, जी विकसित भारत 2047 या राष्ट्रीय दृष्टीला प्रत्यक्ष वास्तवात उतरवण्याचे प्रमुख साधन ठरते.

विकसित भारत 2047 : लोकप्रशासनाची बदलती भूमिका:

पारंपरिक प्रशासनाकडून लोककेंद्रित प्रशासनाकडे:

पूर्वी लोकप्रशासनाचा भर नियमपालन, नियंत्रण आणि अधिकार केंद्रीकरणावर होता. विकसित भारताच्या संकल्पनेत प्रशासन नागरिक-केंद्रित, सेवा-प्रधान आणि उत्तरदायी होत आहे. पारंपरिक लोकप्रशासनाची रचना मुख्यतः नियमपालन, नियंत्रण, अधिकार केंद्रीकरण आणि वरून-खाली (Top-down) निर्णयप्रक्रियेवर आधारित होती. या व्यवस्थेत प्रशासन नागरिकांपेक्षा शासनकेंद्रित

होते, ज्यामध्ये नागरिक हे धोरणांचे केवळ लाभार्थी मानले जात. तथापि, विकसित भारत 2047 च्या संकल्पनेत लोकप्रशासनाचा हा दृष्टिकोन मूलभूतपणे बदलत आहे. आधुनिक लोकप्रशासन आता नागरिक-केंद्रित, सेवा-प्रधान आणि उत्तरदायी स्वरूप धारण करत आहे. नागरिकांच्या गरजा, अपेक्षा आणि समाधान यांना प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी ठेवण्यात येत आहे. 'नागरिक हा ग्राहक नाही तर सहभागी घटक आहे' ही भावना प्रशासनात रुजत असून सेवा पुरवठ्यात गुणवत्ता, वेळबद्धता आणि पारदर्शकता यांना विशेष महत्त्व दिले जात आहे. लोककेंद्रित प्रशासनामुळे लोकांचा शासनावरील विश्वास वाढण्यास मदत होत असून लोकशाही अधिक सशक्त होत आहे.

धोरण निर्मितीतील सक्रिय भूमिका:

आजचे लोकप्रशासन केवळ अंमलबजावणी करणारे नसून पुराव्यावर आधारित धोरणनिर्मिती, डेटा विश्लेषण व धोरण मूल्यमापन करणारे घटक बनले आहे. पूर्वी लोकप्रशासनाची भूमिका प्रामुख्याने धोरणांची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेपुरती मर्यादित होती. धोरणनिर्मिती ही राजकीय नेतृत्वाची जबाबदारी मानली जात असे. मात्र, विकसित भारत 2047 च्या पार्श्वभूमीवर लोकप्रशासनाची भूमिका धोरणनिर्मितीच्या प्रक्रियेत सक्रिय व निर्णायक बनत आहे. आजचे प्रशासन पुराव्यावर आधारित (Evidence-based) धोरणनिर्मिती, सामाजिक-आर्थिक डेटा विश्लेषण, क्षेत्रीय अभ्यास आणि धोरण मूल्यमापन या माध्यमातून धोरणांच्या गुणवत्तेत भर घालत आहे. धोरणांचे परिणाम, खर्च-लाभ विश्लेषण आणि दीर्घकालीन परिणाम यांचा विचार करून प्रशासकीय यंत्रणा निर्णयप्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे. यामुळे धोरणे अधिक वास्तववादी, प्रभावी आणि लोकाभिमुख ठरत आहेत.

डिजिटल प्रशासन व तंत्रज्ञानाचा वापर:

ई-गव्हर्नन्स, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, बिग डेटा, ब्लॉकचेन यांसारख्या तंत्रज्ञानामुळे प्रशासन अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि वेगवान बनत आहे. डिजिटल क्रांतीमुळे लोकप्रशासनाच्या कार्यपद्धतीत आमूलाग्र बदल घडून आला आहे. ई-गव्हर्नन्स, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), बिग डेटा, ब्लॉकचेन, क्लाउड संगणन यांसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून प्रशासन अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि वेगवान बनत आहे. ऑनलाइन सेवा वितरण, डिजिटल कागदपत्रे, थेट लाभ हस्तांतरण (DBT), आणि स्मार्ट प्रशासनामुळे वेळ, खर्च आणि भ्रष्टाचारात लक्षणीय घट होत आहे. याशिवाय, डेटा-आधारित निर्णयप्रक्रियेमुळे धोरणे अधिक अचूक व परिणामकारक ठरत आहेत. तथापि, तंत्रज्ञानाच्या वापरासोबतच सायबर सुरक्षा, गोपनीयता आणि डिजिटल साक्षरता यांसारखी आव्हानेही प्रशासनासमोर उभी आहेत, ज्यांचा सामना करणे आवश्यक आहे.

लोकसहभाग आणि ई-लोकशाही:

जनतेचा थेट सहभाग, ऑनलाइन सल्लामसलत, सामाजिक माध्यमांचा वापर यामुळे प्रशासन आणि नागरिकांमधील अंतर कमी होत आहे. विकसित भारत 2047 च्या संकल्पनेत लोकसहभागाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. पारंपरिक लोकशाहीत नागरिकांचा सहभाग मुख्यतः निवडणुकांपुरता मर्यादित होता; मात्र आधुनिक लोकप्रशासनात ई-लोकशाही आणि सहभागी प्रशासन यांद्वारे नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत थेट सहभागी होण्याची संधी मिळत आहे. ऑनलाइन सल्लामसलत, जनमत संग्रह, सामाजिक माध्यमे, नागरिक अभिप्राय मंच यांमुळे प्रशासन आणि नागरिकांमधील संवाद अधिक सघन होत आहे. यामुळे शासनाची पारदर्शकता वाढते, निर्णयप्रक्रियेत लोकांचा विश्वास दृढ होतो आणि धोरणांची

स्वीकारार्हता वाढते. तथापि, लोकसहभाग प्रभावी ठरविण्यासाठी माहितीची विश्वसनीयता, समावेशकता आणि डिजिटल प्रवेश याकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.

अशा प्रकारे विकसित भारत 2047 च्या दृष्टीकोनात लोकप्रशासनाची भूमिका केवळ बदललेली नसून अधिक व्यापक, गतिमान आणि लोककेंद्रित बनली आहे. पारंपरिक प्रशासनातून आधुनिक, डिजिटल आणि सहभागी प्रशासनाकडे झालेला हा प्रवासच भारताच्या विकासाच्या दिशेला बळकटी देणारा ठरणार आहे.

लोकप्रशासनासमोरील प्रमुख आव्हाने:

प्रशासकीय क्षमता व कौशल्यांचा अभाव:

विकसित भारत 2047 च्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी लोकप्रशासनाकडे उच्च दर्जाची प्रशासकीय क्षमता, तांत्रिक कौशल्ये आणि दूरदृष्टीपूर्ण नेतृत्व असणे आवश्यक आहे. तथापि, विद्यमान प्रशासकीय व्यवस्थेत अनेक ठिकाणी नव्या तंत्रज्ञानाशी सुसंगत कौशल्यांचा, सतत प्रशिक्षणाचा आणि नवोन्मेषी नेतृत्वाचा अभाव जाणवतो. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटा विश्लेषण, सायबर सुरक्षा आणि डिजिटल सेवा वितरण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेवर मर्यादा आणते. याशिवाय, पारंपरिक कार्यसंस्कृती, बदलांना विरोध आणि निर्णयप्रक्रियेतील जडत्व यांमुळे सुधारणा प्रभावीपणे राबविणे कठीण ठरते. त्यामुळे प्रशासकीय क्षमता विकास, कौशल्यवृद्धी आणि नेतृत्व प्रशिक्षण हे लोकप्रशासनासाठी एक महत्त्वाचे आव्हान ठरले आहे.

डिजिटल दरी:

डिजिटल प्रशासन हे विकसित भारत 2047 चे प्रमुख साधन असले तरी डिजिटल दरी हे त्यासमोरील गंभीर आव्हान आहे. ग्रामीण व शहरी भागांतील तांत्रिक सुविधा, इंटरनेट उपलब्धता, डिजिटल साक्षरता आणि आर्थिक क्षमता यांतील तफावत प्रशासनाच्या समावेशकतेवर परिणाम करते. विशेषतः गरीब, वंचित, वृद्ध, महिला आणि आदिवासी समुदाय डिजिटल सेवांपासून वंचित राहण्याची शक्यता अधिक आहे. या असमानतेमुळे डिजिटल प्रशासनाचा लाभ सर्व घटकांपर्यंत समान रीतीने पोहोचत नाही, ज्यामुळे सामाजिक विषमता अधिक तीव्र होण्याचा धोका निर्माण होतो. त्यामुळे डिजिटल पायाभूत सुविधा विस्तार, डिजिटल साक्षरता मोहिमा आणि समावेशक तंत्रज्ञान धोरणे राबविणे हे प्रशासनासमोरील मोठे आव्हान आहे.

पारदर्शकता व भ्रष्टाचार:

डिजिटल साधने आणि ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासनात पारदर्शकता वाढण्याची अपेक्षा असली तरी नैतिक मूल्यांचा अभाव, संस्थात्मक दुर्बलता आणि भ्रष्टाचार हे अजूनही लोकप्रशासनासमोरील गंभीर प्रश्न आहेत. तंत्रज्ञानाचा वापर असूनही धोरण अंमलबजावणीत अपारदर्शकता, प्रक्रियात्मक गुंतागुंत आणि सत्तेचा गैरवापर आढळून येतो. काही वेळा तंत्रज्ञानाचा वापर केवळ औपचारिक स्वरूपात केला जातो, तर प्रत्यक्षात निर्णयप्रक्रिया अजूनही बंदिस्त राहते. त्यामुळे पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी केवळ डिजिटल साधने पुरेशी नसून मजबूत संस्थात्मक यंत्रणा, नैतिक प्रशिक्षण, जबाबदारी निश्चिती आणि प्रभावी देखरेख व्यवस्था आवश्यक आहे.

संघराज्यात्मक समन्वय:

भारताची संघराज्यात्मक रचना ही लोकप्रशासनासाठी एकीकडे संधी तर दुसरीकडे आव्हान ठरते. केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यातील समन्वयाचा अभाव, अधिकारांचे अस्पष्ट विभाजन आणि संसाधनांचे असमतोल वितरण यामुळे प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो. अनेक वेळा धोरणांची

अंमलबजावणी करताना विविध स्तरांवरील प्रशासनात मतभेद, विलंब आणि जबाबदारी टाळण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. विकसित भारत 2047 साठी आवश्यक असलेले समन्वित, सहकारी संघराज्यवाद प्रभावीपणे राबविणे हे लोकप्रशासनासमोरील मोठे आव्हान आहे.

लोकविश्वास टिकवणे:

लोकप्रशासनाची यशस्वी कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणावर लोकविश्वासावर अवलंबून असते. मात्र वाढती जनतेची अपेक्षा, माहितीचा प्रचंड वेग, सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव आणि अफवांचा प्रसार यामुळे प्रशासनासाठी लोकांचा विश्वास टिकवणे अधिक कठीण बनले आहे. एखाद्या निर्णयातील विलंब, अपयश किंवा गैरसमज तत्काळ सार्वजनिक चर्चेचा विषय ठरतो, ज्याचा प्रशासनाच्या प्रतिमेवर परिणाम होतो. त्यामुळे प्रशासनाने संवादात्मक, पारदर्शक आणि उत्तरदायी दृष्टिकोन स्वीकारणे आवश्यक आहे. नागरिकांशी सातत्यपूर्ण संवाद, अभिप्राय यंत्रणा आणि विश्वासार्ह माहिती पुरवठा यांद्वारेच लोकविश्वास दृढ करता येऊ शकतो.

अशा प्रकारे विकसित भारत 2047 च्या दृष्टीकोनात लोकप्रशासनासमोरील आव्हाने बहुआयामी आणि परस्परांशी संबंधित आहेत. या आव्हानांवर प्रभावीपणे मात केल्यासच लोकप्रशासन भारताच्या विकास प्रक्रियेतील परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरू शकते.

सुशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा : पुढील दिशा:

विकसित भारत 2047 ही संकल्पना प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी सुशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा या बाबींना लोकप्रशासनाने केंद्रस्थानी ठेवणे अत्यावश्यक आहे. यासाठी सर्वप्रथम परिणामाधिष्ठित प्रशासन स्वीकारणे गरजेचे असून, धोरणे व कार्यक्रमांची यशस्विता केवळ प्रक्रिया पूर्ण करण्यावर नव्हे तर त्यातून होणाऱ्या प्रत्यक्ष सामाजिक-आर्थिक परिणामांवर मोजली पाहिजे. यासोबतच पारदर्शक व उत्तरदायी व्यवस्था निर्माण करून निर्णयप्रक्रिया खुली ठेवणे, माहितीचा अधिकार प्रभावी करणे आणि जबाबदारी निश्चित करणे आवश्यक आहे. बदलत्या तांत्रिक व सामाजिक गरजांच्या पार्श्वभूमीवर प्रशासन अधिक सक्षम बनविण्यासाठी सतत प्रशिक्षण व क्षमता विकास हा सुधारणा प्रक्रियेचा महत्त्वाचा घटक ठरतो, कारण प्रशिक्षित आणि कौशल्यसंपन्न मनुष्यबळाशिवाय आधुनिक प्रशासन शक्य नाही. तसेच लोकसहभाग वाढविणे ही सुशासनाची मूलभूत अट असून नागरिकांना धोरणनिर्मिती, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन प्रक्रियेत सक्रिय सहभागी करून घेतल्यास लोकशाही अधिक सशक्त होते. या सर्व प्रयत्नांना नैतिक अधिष्ठान देण्यासाठी नैतिक मूल्यांची पुनर्स्थापना करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण प्रामाणिकपणा, कर्तव्यनिष्ठा आणि लोकहिताची भावना यांशिवाय कोणतीही प्रशासकीय सुधारणा दीर्घकालीन यशस्वी ठरू शकत नाही. त्यामुळे परिणामकारक, पारदर्शक, नैतिक आणि लोककेंद्रित लोकप्रशासनच विकसित भारत 2047 च्या दिशेने भारताला यशस्वीपणे घेऊन जाऊ शकते.

निष्कर्ष:

"विकसित भारत 2047" ही संकल्पना केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक न्याय, समावेशक विकास, पर्यावरणीय शाश्वतता, डिजिटल सक्षमीकरण आणि लोकशाही मूल्यांच्या दृढीकरणाशी निगडित आहे. या व्यापक व दीर्घकालीन राष्ट्रीय उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यामध्ये लोकप्रशासनाची भूमिका निर्णायक, परिवर्तनशील आणि अपरिहार्य ठरते. पारंपरिक नियमाधिष्ठित व नियंत्रणकेंद्रित प्रशासनाकडून लोककेंद्रित, सेवा-प्रधान आणि उत्तरदायी प्रशासनाकडे होत असलेले संक्रमण हे विकसित भारताच्या दिशेने वाटचाल करणारे

महत्त्वाचे पाऊल आहे. लोकप्रशासनाची भूमिका आज केवळ धोरणांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा म्हणून मर्यादित राहिलेली नाही, तर ती धोरणनिर्मिती, समन्वय, सेवा वितरण, लोकसशक्तीकरण आणि सुशासनाची स्थापना करणारी एक सशक्त संस्था बनत आहे. विकसित भारत 2047 चे स्वप्न साकार करण्याची खरी शक्ती लोकप्रशासनात दडलेली आहे. सक्षम, नैतिक, तंत्रज्ञानस्नेही आणि लोककेंद्रित लोकप्रशासनच भारताला समृद्ध, समताधिष्ठित आणि शाश्वत राष्ट्र म्हणून उभे करू शकते. त्यामुळे लोकप्रशासनातील सतत सुधारणा ही केवळ प्रशासकीय गरज नसून राष्ट्रनिर्मितीची अनिवार्य अट आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. महाराष्ट्र टाईम्स -30 मे 2023
2. इंडिया टुडे- 30 जून 2022
3. श्री. पाटील ए.आर.- राजकीय नेतृत्वाचे बदलते स्वरुप, विचार मंथन, 2006.
4. डॉ. बी. डी. तोडकर - भारत आणि जग, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे.
5. डॉ.(श्रीमती) राजेश जैन - भारतीय राजनीति के नये आयाम
6. डॉ.रजनी कोठारी - भारतीय शासन एवं राजनीति
7. Fadia, B. L., & Fadia, K. (2019). Public administration: Administrative theories and concepts (8th ed.). New Delhi: Sahitya Bhawan.
8. Government of India. (2022). India @ 2047: Vision for a developed nation. New Delhi: NITI Aayog.
9. Government of India. (2020). National e-Governance plan and digital India initiatives. New Delhi: Ministry of Electronics and Information Technology.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

चरित्रात्मक वाङ्मयातून घडलेले संत गाडगेबाबांचे विचारदर्शन

सौरभ एकनाथराव जाधव[1], डॉ. देवीदास पांडुरंग खोडेवाड[2]

[1]*संशोधक विद्यार्थी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विध्यपीठ, छत्रपती संभाजीनगर*

[2]*संशोधन मार्गदर्शक मराठी विभाग, खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई*

Corresponding Author – सौरभ एकनाथराव जाधव

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

गोषवारा:

महाराष्ट्राच्या सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासात संतपरंपरेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या परंपरेत संत गाडगेबाबा हे एक आगळेवेगळे, क्रांतिकारी व कृतीशील व्यक्तिमत्त्व म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी भक्ती, अध्यात्म व समाजसेवा यांची सांगड घालून समाजपरिवर्तनाचा व्यापक कार्यक्रम उभारला. गाडगेबाबांचे विचार केवळ उपदेशात्मक नव्हते; ते त्यांच्या आचरणातून, कार्यातून आणि समाजसुधारणेच्या प्रयत्नांतून प्रत्यक्ष प्रकट झाले. या विचारांचे सुस्पष्ट, साक्षेपी व बहुआयामी दर्शन आपल्याला विविध लेखकांच्या चरित्रात्मक वाङ्मयातून घडते. प्राचार्य रा.तु. भगत, प्रबोधनकार ठाकरे, गो.नी. दांडेकर, मनोज तायडे, केशव बा. वसेकर, जुगलकिशोर राठी, संतोष अरसोड आदी लेखकांनी आपल्या अनुभवाधारित, निरीक्षणपर व विचारप्रधान लेखनातून गाडगेबाबांचे जीवनकार्य आणि विचारविश्व उलगडले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश या चरित्रात्मक वाङ्मयाच्या आधारे संत गाडगेबाबांचे विचारदर्शन सुसंगतपणे विश्लेषित करणे हा आहे.

प्रास्ताविक:

महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक इतिहासात संतपरंपरेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. या संतपरंपरेत संत गाडगेबाबा हे एक वेगळे, क्रांतिकारी आणि कर्मप्रधान व्यक्तिमत्त्व म्हणून उदयास आले. त्यांनी केवळ अध्यात्मिक उपदेशांपुरते स्वतःला मर्यादित न ठेवता समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, दारिद्र्य, अस्वच्छता आणि अशिक्षा यांविरुद्ध प्रत्यक्ष कृतीद्वारे संघर्ष केला. संत गाडगेबाबांचे जीवन म्हणजे समाजसुधारणेचा अखंड प्रवाह असून त्यांच्या प्रत्येक कृतीतून मानवता, समता आणि सेवा या मूल्यांचे दर्शन घडते. संत गाडगेबाबांनी स्वतः कोणतेही तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ लिहिले नसले, तरी त्यांच्या जीवनकार्यामुळे एक सशक्त विचारप्रणाली समाजासमोर उभी राहिली. ही विचारप्रणाली त्यांच्या कीर्तनांतून, समाजकार्यांतून आणि वैयक्तिक आचरणातून व्यक्त झाली. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचे अध्ययन करताना चरित्रात्मक वाङ्मयाचे महत्त्व विशेष ठरते. प्राचार्य रा.तु. भगत, प्रबोधनकार ठाकरे, गो.नी. दांडेकर, मनोज तायडे, केशव बा. वसेकर, जुगलकिशोर राठी, संतोष अरसोड इत्यादी लेखकांनी आपल्या अनुभवाधारित व चिंतनशील लेखनातून संत गाडगेबाबांचे व्यक्तिमत्त्व आणि विचारविश्व प्रभावीपणे मांडले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात या चरित्रात्मक वाङ्मयाच्या आधारे संत गाडगेबाबांचे कर्मयोगी तत्त्वज्ञान, समाजसुधारणावादी दृष्टी, समतावाद, विवेकशीलता, स्वच्छता, शिक्षण आणि मानवतावादी विचार यांचे सुसंगत विश्लेषण करण्यात येणार आहे. आजच्या

समाजपरिस्थितीतही संत गाडगेबाबांचे विचार किती उपयुक्त आणि मार्गदर्शक ठरतात, हे अधोरेखित करणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे.

संशोधन उद्दिष्टे:

१. विविध लेखकांच्या चरित्रात्मक वाङ्मयाच्या आधारे संत गाडगेबाबांच्या जीवनकार्याचा आणि विचारांचा अभ्यास करणे.

२. संत गाडगेबाबांच्या कर्मयोगी तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप आणि त्यामागील सामाजिक अधिष्ठान स्पष्ट करणे.

३. संत गाडगेबाबांच्या विचारांतील मानवतावाद, समतावाद आणि सामाजिक न्यायाची संकल्पना विश्लेषित करणे.

चरित्रात्मक वाङ्मयातून घडलेले संत गाडगेबाबांचे विचारदर्शन:

संत गाडगेबाबांचे विचारदर्शन समजून घेण्यासाठी चरित्रात्मक वाङ्मय हे सर्वांत विश्वसनीय आणि प्रभावी साधन ठरते. कारण गाडगेबाबांनी स्वतः कोणतेही तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ लिहिले नाहीत; त्यांचे संपूर्ण विचारविश्व त्यांच्या कृतीतून, आचरणातून, कीर्तनातून आणि समाजसुधारणेच्या कार्यातून व्यक्त झाले. म्हणूनच त्यांच्या सहवासात राहिलेल्या, त्यांच्या कार्याचे साक्षीदार असलेल्या लेखकांनी लिहिलेले चरित्रात्मक वाङ्मय हे त्यांच्या विचारांचे जिवंत दस्तऐवज ठरते. प्राचार्य रा.तु. भगत, प्रबोधनकार ठाकरे, गो.नी. दांडेकर, मनोज तायडे, केशव बा. वसेकर, जुगलकिशोर राठी, संतोष अरसोड आदी लेखकांनी गाडगेबाबांचे जीवनकार्य विविध दृष्टीकोनांतून मांडले असून, त्या सर्व लेखनातून एक सुसंगत, कर्मप्रधान व मानवतावादी विचारप्रणाली स्पष्ट होते.

चरित्रात्मक वाङ्मयात सर्वप्रथम ठळकपणे दिसणारा विचार म्हणजे कर्मयोग. गाडगेबाबा हे कर्माला प्रधान मानणारे संत होते. मनोज तायडे यांच्या *कर्मयोगी गाडगेबाबा* या ग्रंथात गाडगेबाबांच्या जीवनातील प्रत्येक कृती ही साधना असल्याचे स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते देवपूजा, उपवास, व्रत-वैकल्ये यांपेक्षा समाजासाठी प्रत्यक्ष कार्य करणे हेच खरे अध्यात्म आहे. त्यांनी स्वतः झाडू हातात घेऊन गटारे साफ केली, रस्ते स्वच्छ केले, सार्वजनिक ठिकाणी श्रमदान केले. ही कर्मप्रधान साधना केवळ प्रतीकात्मक नव्हती, तर समाजमनाला जागृत करणारी होती. त्यामुळे गाडगेबाबांचा कर्मयोग हा व्यक्तिगत मोक्षापुरता मर्यादित न राहता सामाजिक मोक्षाचा मार्ग ठरतो. स्वच्छतेचा विचार हा गाडगेबाबांच्या कार्याचा मध्यवर्ती घटक म्हणून वारंवार समोर येतो. प्राचार्य रा.तु. भगत आणि गो.नी. दांडेकर यांच्या लेखनात गाडगेबाबांचे स्वच्छतेविषयीचे दृष्टिकोन स्पष्टपणे मांडले आहेत. स्वच्छता ही केवळ शरीरशुद्धी नव्हे, तर समाजशुद्धी आहे, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. “देव देवळात नाही, तो स्वच्छतेत आहे” हे त्यांचे वचन कर्मकांडावर केलेला कठोर प्रहार होता. गावातील गटारे, रस्ते, धर्मस्थळे स्वच्छ करून त्यांनी सार्वजनिक आरोग्य, सामाजिक जबाबदारी आणि श्रमप्रतिष्ठा या मूल्यांना प्रतिष्ठा दिली. आजच्या ‘स्वच्छ भारत अभियान’सारख्या उपक्रमांचा वैचारिक पाया गाडगेबाबांच्या कार्यात दिसतो, असे चरित्रकार सूचित करतात (दांडेकर, १९६८). अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि विवेकवाद हा गाडगेबाबांच्या विचारांचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू आहे. केशव बा. वसेकर आणि संतोष अरसोड यांच्या लेखनात गाडगेबाबांच्या कीर्तनांमधील विवेकवादी भूमिका ठळकपणे आढळते. त्यांनी अंधश्रद्धा, भोंदूपणा, चमत्कारवाद यांचा उघडपणे निषेध केला. मात्र त्यांनी श्रद्धा नाकारली नाही; त्यांनी श्रद्धेला विवेकाची जोड

दिली. गाडगेबाबांच्या मते, माणसाला माणूसपण शिकवणारी श्रद्धाच खरी श्रद्धा आहे. हा विवेकवाद सामाजिक परिवर्तनासाठी अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो, कारण तो समाजाला प्रश्न विचारण्याची सवय लावतो.

चरित्रात्मक वाङ्मयातून गाडगेबाबांचे समतावादी आणि सामाजिक न्यायाचे विचार विशेषतः प्रकर्षाने पुढे येतात. प्रबोधनकार ठाकरे आणि गो.नी. दांडेकर यांच्या चरित्रात्मक लेखनात गाडगेबाबांचा जातिभेदाविरोधातील ठाम संघर्ष दिसून येतो. त्यांनी अस्पृश्यता केवळ शब्दांनी नव्हे तर कृतीतून नाकारली. दलित वस्त्यांत राहणे, सर्व जातीधर्मांच्या लोकांसोबत भोजन करणे, दलितांसाठी शैक्षणिक संस्था उभारणे—या सर्व कृतींतून त्यांनी समतेचा संदेश दिला. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याचा गौरव करून सामाजिक न्यायाच्या चळवळीशी आपली नाळ जोडली, हे दांडेकरांनी विशेषत्वाने नमूद केले आहे (दांडेकर, १९६८). शिक्षण आणि लोकशिक्षण हा गाडगेबाबांच्या विचारांचा कणा असल्याचे चरित्रात्मक वाङ्मयातून स्पष्ट होते. प्राचार्य रा.तु. भगत, मनोज तायडे आणि जुगलकिशोर राठी यांच्या लेखनात गाडगेबाबांनी उभारलेल्या शाळा, वसतिगृहे, अनाथालये यांचा सविस्तर उल्लेख आढळतो. गाडगेबाबांचा विश्वास होता की शिक्षणाशिवाय समाजाची उन्नती शक्य नाही. त्यांनी कीर्तनातून मिळालेला निधी स्वतःवर खर्च न करता शिक्षणसंस्थांसाठी वापरला. लोकशिक्षण, श्रमप्रतिष्ठा आणि स्वावलंबन यांचा समन्वय त्यांच्या शैक्षणिक विचारांत दिसतो. त्यामुळे त्यांचे शिक्षणविषयक विचार केवळ औपचारिक शिक्षणापुरते मर्यादित न राहता जीवनशिक्षणावर भर देणारे ठरतात.

गाडगेबाबांच्या विचारदर्शनात कीर्तन हे प्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम म्हणून महत्त्वाचे ठरते. गो.नी. दांडेकर आणि जुगलकिशोर राठी यांच्या अनुभवाधारित लेखनातून त्यांच्या कीर्तनांची शैली स्पष्ट होते. गाडगेबाबांचे कीर्तन पारंपरिक भक्तीपर न राहता सामाजिक प्रश्नांवर थेट भाष्य करणारे होते. साधी भाषा, विनोद, रूपकं आणि थेट प्रश्नांच्या माध्यमातून त्यांनी जनतेला अंतर्मुख केले. कीर्तन म्हणजे मनोरंजन नसून सामाजिक आत्मपरीक्षणाचे साधन आहे, हा विचार त्यांच्या कीर्तनांतून ठळकपणे पुढे येतो. गाडगेबाबांचा मानवतावादी आणि सर्वधर्मसमभावाचा दृष्टिकोन अधोरेखित होतो. दांडेकर आणि अरसोड यांच्या लेखनात गाडगेबाबांचे सर्व धर्मांतील मूलभूत मानवी मूल्यांवर असलेले विश्वास स्पष्ट दिसतो. त्यांच्या मते, धर्माचा खरा अर्थ माणसावर प्रेम करणे आणि दुःख निवारणासाठी कार्य करणे हा आहे. त्यामुळे त्यांनी धार्मिक कर्मकांड, द्वेष आणि संकुचितता यांना विरोध केला. हा मानवतावाद आजच्या समाजातील धार्मिक तणावांच्या पार्श्वभूमीवर अधिकच महत्त्वाचा ठरतो.

संत गाडगेबाबांचे संपूर्ण जीवन हा एक संदेश आहे. त्यांनी उच्चारलेले शब्द, त्यांनी मांडलेले विचार आणि त्यांनी केलेली कृती यामध्ये विलक्षण सुसंगती होती. त्यांचे जीवन म्हणजे सत्य, करुणा आणि सेवा यांचा संगम होता. भगत यांनी त्यांच्या पुस्तकात गाडगेबाबांच्या उपेक्षित, तिरस्कृत व वंचित घटकांसाठी असलेल्या तळमळीचे अत्यंत प्रभावी चित्रण केले आहे. बाबांच्या मते, समाजातील खरे संत म्हणजे जे समाजासाठी कार्य करतात, उपेक्षितांना आधार देतात, आणि आपल्या जीवनाचा उपयोग इतरांच्या उन्नतीसाठी करतात. "देव दगडात नाही, तो माणसात आहे" हे त्यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या सर्व व्यवहारातून स्पष्ट दिसून येते. गाडगेबाबा समाजातील अन्यायाविरुद्ध सतत लढत राहिले. अस्पृश्यता, जातीभेद, अंधश्रद्धा, भोंदूपणा यांचा त्यांनी उघडपणे निषेध केला. "असे होते गाडगेबाबा" या ग्रंथातून त्यांच्या विचारयांनी णीचा गाभा पुढे येतो – त्यांचा धर्म हा मानवधर्म होता. त्यांनी कधीही कोणत्याही जात, धर्म, पंथ वा संप्रदायाचे

अंधपणे समर्थन केले नाही. त्यांच्या कीर्तनांतून ते स्पष्टपणे सांगत, की खरे भजन म्हणजे रोग्याला औषध देणे, भुकेल्याला अन्न देणे आणि गरिबाला शिक्षण देणे. भगत यांनी यांनी बाबांच्या या प्रबोधनपर भूमिकेचे वास्तवदर्शी चित्रण केले आहे. गाडगेबाबांच्या स्वच्छता मोहिमांचा प्रभाव त्यांच्या सामाजिक दृष्टिकोनावरून समजतो. त्यांच्या प्रवासात ते जिथे जात, तिथे पहिल्यांदा ते गावाची सफाई करत. त्यांचे म्हणणे होते, "परमेश्वर स्वच्छतेत असतो, घाणीत नाही." भगत यांनी अशा अनेक प्रसंगांचे उल्लेख करून गाडगेबाबांच्या कृतीमागील वैचारिक अधिष्ठान अधोरेखित केले आहे. त्यांच्या मते, एक स्वच्छ समाजच निरोगी व प्रगत समाज घडवतो. शिक्षण हा गाडगेबाबांचा दुसरा जीवनध्येय होता. त्यांनी अनेक वसतिगृहे, शाळा, धर्मशाळा उभारल्या. हे सर्व कार्य त्यांनी कोणत्याही वैयक्तिक लाभाविना केले. आपल्या कीर्तनातून त्यांनी मिळवलेला प्रत्येक पैसा शिक्षणाच्या कार्यासाठी खर्च केला. भगत यांनी त्यांच्या लेखनात सांगतात की, बाबांचा विश्वास होता की, शिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती अशक्य आहे. त्यांनी गरीब, मागासवर्गीय, आदिवासी व अनाथ मुलांसाठी शिक्षण संस्था सुरू करून समाजात समानतेचा संदेश दिला.

गाडगेबाबांच्या जीवनात धार्मिक सहिष्णुतेला महत्त्वाचे स्थान होते. भगत यांनी त्यांच्या ग्रंथात लिहितात की, बाबांनी केवळ हिंदू धर्माचेच नव्हे तर सर्व धर्मातील चांगल्या गोष्टी स्वीकारल्या. त्यांचे विचार विवेकवादाशी नाते सांगणारे होते. त्यांनी मूर्तीपूजेचा विरोध केला, पण भक्तीभावाला कधीही कमी लेखले नाही. त्यांनी कीर्तन हे केवळ धार्मिक कर्मकांड म्हणून न करता, ते जनजागृतीचे माध्यम मानले. त्यांच्या कीर्तनांत समाजातील वास्तवतेचा, अन्यायाचा, अंधश्रद्धेचा व कुप्रथांचा कठोरपणे समाचार घेतला जात असे. "असे होते गाडगेबाबा" या ग्रंथात बाबांच्या जीवनातील विविध पैलूंना स्पर्श करताना भगत यांनी बाबांची साधी राहणी, कडक शिस्त, शुद्ध आचरण व त्यागमयी वृत्ती याचे सुंदर वर्णन केले आहे. गाडगेबाबा नेहमी फाटकी गोधडी परिधान करत आणि जमीनच त्यांचे खाटपाट असे. ते कोणतीही भेट, कौतुक, संप्रदायिक स्थान नाकारत. त्यांच्या मते, संतपद म्हणजे लोकसेवेचा मार्ग. भगत यांनी हे सर्व प्रसंग अत्यंत प्रभावी भाषेत मांडले असून, त्यातून गाडगेबाबांची कर्तव्यनिष्ठा आणि आत्मबल अधिकच अधोरेखित होते. गाडगेबाबांनी केवळ उपदेश न करता, कृतीतून समाजाला जागृत केले. "असे होते गाडगेबाबा" मध्ये त्यांचे कीर्तन, त्यांचे प्रवास, संस्थांचे निर्माणकार्य, गावोगाव चाललेली स्वच्छता मोहिम, समाजसुधारणेचे कार्यक्रम – या सर्वांचा वस्तुनिष्ठ आणि अनुभवात्मक आलेख आढळतो. हे पुस्तक वाचकाला केवळ माहिती देत नाही, तर विचार करायला लावते आणि प्रेरणा देते. प्राचार्य भगत यांनी बाबांच्या मृत्यूनंतरही त्यांचे विचार जपले आणि त्यांचे कार्य पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला. हे पुस्तक म्हणजे एका शिष्याने आपल्या गुरूला वाहिलेली आदरांजली आहे. गाडगेबाबांचे विचार आजही शिक्षण, समाजसुधारणा, पर्यावरण, आर्थिक स्वावलंबन, आणि धार्मिक सहिष्णुता यांसारख्या मुद्द्यांवर मार्गदर्शक ठरतात. "असे होते गाडगेबाबा" हे केवळ चरित्रात्मक पुस्तक नसून, ते सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत एक बौद्धिक दस्तऐवज म्हणून उपयोगी ठरते. *(प्राचार्य रा.तु. भगत "असे होते गाडगेबाबा")*

संत गाडगेबाबांनी अपंग, अनाथ, विधवा, आणि वंचितांच्या सेवेसाठी अनेक संस्थात्मक उपक्रम राबवले. त्यांच्या वसतिगृहांमध्ये कोणत्याही जाती-धर्माचे मुले राहत आणि शिक्षण घेत. त्यांनी प्रत्येक गावात अनाथालयं, धर्मशाळा, पाणीटंचाईमुक्त विहिरी, जनावरांसाठी छावण्या उभारल्या. ते म्हणायचे, "धर्म हा केवळ देवपूजेपुरता मर्यादित नसावा. माणसाची सेवा हीच खरी देवपूजा आहे."

त्यांची देव, धर्म, मूर्तिपूजा याबद्दलची भूमिका अत्यंत विवेकनिष्ठ होती. त्यांना माणूस धर्म, माणुसकीची पूजा प्रिय होती. कीर्तनांमध्ये ते खुलेपणाने सांगायचे, "मंदिरात जाऊन देवाला गाऱ्हाणं घालू नका, माणसाला मदत करा." एकदा एका गावात देवळात हजारो रुपयांचा चांदीचा मुकूट चढवण्यात आला होता. गाडगेबाबांनी तो मुकूट काढून विकला आणि त्या पैशातून त्या गावात वसतिगृह उभारलं. त्यांच्या कृतीतून समाजाला एक नवा अर्थ मिळाला — की धर्म हा केवळ कर्मकांड नव्हे, तर तो कृतीतून घडतो. गाडगेबाबांच्या वागणुकीतील नम्रता, त्याग आणि सच्चेपणा हे तर त्यांच्या संपूर्ण आयुष्याचं मर्म होतं. त्यांनी कधीही स्वतःसाठी काही गोळा केलं नाही. जे काही मिळालं ते समाजासाठी वापरलं. ते दररोज जे काही देणगी मिळायची ती लगेच संस्थेस द्यायचे. त्यांनी स्वतःचा देहसुद्धा वैद्यकीय महाविद्यालयात दान केला. ते सांगायचे, "माझ्या मरणाने एखादा विद्यार्थी शिकला, तर मी खऱ्या अर्थाने जगलो." ही भावना म्हणजे आत्मत्याग आणि विवेकबुद्धीचा महामार्ग होता. त्यांची भाषा साधी, सोपी, आणि लोकाभिमुख होती. कीर्तनात ते उदाहरणं देऊन संवाद साधायचे. ते सांगायचे, "फुलं वाहणं म्हणजे भक्ती नाही, तर भूकेल्याला भाकरी देणं म्हणजे खरी भक्ती." त्यांच्या या विचारांनी समाजात देवभावनेपेक्षा कर्तव्यभावना जागवली. त्यांनी धर्माच्या नावाने चालणाऱ्या शोषणाला थेट आव्हान दिलं.

संत गाडगेबाबांच्या विचारांचा प्रभाव अनेक थोर विचारवंतांवर आणि नेत्यांवर झाला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांचं अत्यंत मोठं कौतुक करायचे. त्यांनी म्हटलं होतं की, "गाडगेबाबा हे महाराष्ट्राचं जिवंत विवेक आहेत." महात्मा गांधींनी त्यांना 'महाराष्ट्राचा संत महात्मा' म्हटलं होतं. त्यांच्या कीर्तनांनी ग्रामीण महाराष्ट्र जागवला, अंधश्रद्धा झुगारून विवेकवादाची वाट दाखवली. गाडगेबाबांचं संपूर्ण आयुष्य एक प्रकारचं सामाजिक प्रयोगशाळा होतं. त्यांच्या प्रत्येक कृतीतून एक विचार प्रसूत व्हायचा. उदाहरणार्थ, त्यांनी यात्रेच्या ठिकाणी स्वच्छतागृह उभारण्याची चळवळ सुरू केली. ते म्हणायचे, "देवाला दर्शन घ्यायला जाताय, पण पाठीमागे घाण ठेवून जाता. ही पावित्र्याची विटंबना आहे." हे विधान केवळ स्वच्छतेबाबत नव्हे तर मानसिक, सामाजिक शुद्धतेच्या संकल्पनेविषयी होतं. गाडगेबाबांनी लोकांना 'आळस झटकून कार्यरत राहा' असा संदेश दिला. ते कायम म्हणायचे, "काम करा, कामच धर्म आहे." एका गावात लोक नेहमी देवाची आरती करायचे पण काम करायला कुणी तयार नसायचं. तेव्हा त्यांनी सांगितलं, "फक्त नाम घ्या, पण पोटासाठी श्रम करा. श्रमाशिवाय मोक्ष नाही." यामध्ये त्यांनी अध्यात्माला कर्मप्रधानतेची दिशा दिली.

संत गाडगेबाबांचे जीवनचरित्र, त्यांची कृती आणि विचार ही समाजासाठी प्रेरणास्थान आहेत. त्यांच्या झोपडीतून ते मानवतेचा महाल उभा करत होते. त्यांच्या जीवनात प्रत्येक क्षण हे जणू एखाद्या कीर्तनातील उपदेशासारखेच होते. त्यांनी जे सांगितलं, ते जगून दाखवलं. त्यांनी जे वागणं शिकवलं, तेच जगणं बनवलं. त्यांच्या जीवनातून समाजासमोर एक असा आदर्श उभा राहिला आहे — जो श्रद्धा आणि विवेकाचा, सेवा आणि शिक्षणाचा, कर्म आणि कर्तव्याचा समन्वय आहे. त्यांनी धर्माचं सामाजिक रूप दाखवून दिलं. त्यांच्या विचारांचा प्रकाश आजही अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, अज्ञान, आणि अस्वच्छतेच्या अंधकारात प्रकाशवाट दाखवू शकतो. आज आपण त्यांच्या विचारांचा झाडू हातात घेतला, तर समाजमनाचं संपूर्ण रूप शुद्ध आणि सुसंस्कृत होईल. त्यांचं चरित्र हे पुस्तकात न ठेवता कृतीत उतरवलं पाहिजे. हेच खरे त्यांचे जीवन इतिवृत्त आहे — प्रेरणादायी, स्फूर्तिदायक आणि परिवर्तनकारी.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत शोधनिबंधातून असे स्पष्ट होते की, संत गाडगेबाबांचे विचारदर्शन समजून घेण्यासाठी चरित्रात्मक वाङ्मय हे अत्यंत महत्त्वाचे आणि विश्वसनीय साधन ठरते. गाडगेबाबांनी स्वतः कोणतेही तात्त्विक ग्रंथ न लिहिल्यामुळे त्यांच्या विचारांची अभिव्यक्ती त्यांच्या जीवनकार्यातून, कीर्तनांतून आणि आचरणातून घडली आहे. प्राचार्य रा.तु. भगत, प्रबोधनकार ठाकरे, गो.नी. दांडेकर, मनोज तायडे, केशव बा. वसेकर, जुगलकिशोर राठी, संतोष अरसोड आदी लेखकांच्या चरित्रात्मक वाङ्मयातून गाडगेबाबांचे कर्मयोगी, मानवतावादी, विवेकवादी आणि समतावादी व्यक्तिमत्त्व सुस्पष्टपणे उलगडते. चरित्रात्मक लेखनातून गाडगेबाबांचा धर्मकर्मप्रधान नव्हे, तर समाजपरिवर्तनाभिमुख धर्मदृष्टी स्पष्ट होते. स्वच्छता, शिक्षण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, अस्पृश्यता निवारण आणि लोकशिक्षण या क्षेत्रांत त्यांनी केलेले कार्य त्यांच्या विचारांची प्रात्यक्षिके ठरतात. त्यांची साधी जीवनशैली, त्याग, आणि नैतिक शिस्त यांमुळे त्यांच्या विचारांना आचरणाचा अधिष्ठान लाभले आहे. आजच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात संत गाडगेबाबांचे विचार अधिकच उपयुक्त ठरतात. चरित्रात्मक वाङ्मयातून उलगडणारे हे विचार केवळ भूतकाळाचे दस्तऐवज न राहता, वर्तमान समाजासाठी मार्गदर्शक आणि भविष्यातील सामाजिक परिवर्तनासाठी प्रेरणादायी ठरतात.

संदर्भ सूची:

१. भगत, रा.तु. (१९९२). *श्री. गाडगे महाराज गौरव ग्रंथ*. कोल्हापूर: चैतन्य प्रकाशन.

२. भगत, रा.तु. (१९९५). *श्री. गाडगे महाराज शेवटचे कीर्तन*. कोल्हापूर: चैतन्य प्रकाशन.

३. भगत, रा.तु. (१९९६). *श्री. गाडगेबाबांचे विचार*. कोल्हापूर: लोकशिक्षण संस्कार माला.

४. भगत, रा.तु. (१९९१). *श्री. गाडगेबाबांची पत्रे*. कोल्हापूर: चैतन्य प्रकाशन.

५. भगत, रा.तु. (१९९२). *संत गाडगे बाबांच्या आठवणी*. कोल्हापूर: चैतन्य प्रकाशन.

६. तायडे, म. (१९९२). *कर्मयोगी गाडगेबाबा*., लोकवाङ्मय गृह मुंबई.

७. ठाकरे, प्रबोधनकार. (१९५२) *श्री संत गाडगेबाबा* साकेत प्रकाशन पृष्ठ १-१४४

८. वसेकर, के. बा. (२००४). *गाडगे बाबांचा पदस्पर्श*. स्नेहदीप प्रकाशन नागपूर:.

९. दांडेकर, गो. नी. (१९९५). *श्री. संत गाडगे महाराज*. मुंबई: मॅजेस्टिक प्रकाशन.

१०. दांडेकर, गो. नी. (१९५८) *श्री गाडगेबाबांचे शेवटचें कीर्तन,* पु. ना. प्रकाशन पुणे.

११. अरसोड, संतोष *(२०१२) प्रबोधन पंढरीचा क्रांतिकारी संत - गाडगेबाबा*. यशोमती प्रकाशन अमरावती.

१२. गोखले, ना. वा. (१९६०) *गाडगे माहात्म्य (काव्यात्मक चरित्र)*. मनोहर ग्रंथमाला पुणे.

१३. भोसले, द.ता. (२००७). *लोकोत्तर गाडगेबाबा: जीवन आणि कार्य*. पुणे: सह्याद्री प्रकाशन..

१४. कीर, गिरिजा (१९९५). *संत गाडगेबाबा,* साप्ताहिक विवेक प्रकाशन मुंबई.

१५. सुरवाडे, *दिलीप*. (२००७), *संत गाडगेबाबा: एक विचारक्रांती*. संवाद प्रकाशन पुणे.

१६. राठी, जुगलकिशोर. (१९९३). *गाडगेबाबांच्या सहवासात*., विजयश्री प्रकाशन अमरावती.

१७. भोसले, द.ता. *लोकोत्तर: गाडगेबाबा – जीवन आणि कार्य*. पुणे: सह्याद्री प्रकाशन.

१८. संत गाडगेबाबांचे कीर्तन संग्रह, वैयक्तिक भाषणे, व संस्मरण.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारताती आर्थिक सुधारणा व त्याचा उद्योगावर होणारा परिणाम : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. कावळे एस. टी.

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

कै. शंकरराव गुट्टे महाविद्यालय, धर्मापूरी, ता. परळी वै. जि. बीड

Corresponding Author – प्रा. डॉ. कावळे एस. टी.

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्ताविक:

आर्थिक प्रक्रिया सुलभतेने पार पाडण्यात आंतरराष्ट्रीय पातळीवरचे देवाण घेवाण व्यवहार मालमत्ता हे हस्तांतरणाचे व्यवहार सुलभ व्हावेत पारदर्शक व्हावेत या दृष्टीने संस्थात्मक धोरणात्मक अशा स्वरुपाचे करण्यात आलेले बदल म्हणजे आर्थिक सुधारणा होय. २१ जून १९९१ रोजी पी.व्ही. नरसिंहराव यांचे सरकार अस्तित्वात आल्यानंतर लगेचच तत्कालीन सरकारने अर्थव्यवस्थेव्या सुधारणांसाठी अनेक धोरणात्मक निर्णय घेतले. त्यांना एकत्रितरित्या आर्थिक सुधारणा असे संबोधले गेले.

आर्थिक सुधारणा ही अखंडित चालणारी प्रक्रिया आहे. ती सर्व देशामध्ये सारखीच चालू असते. कृषी औद्योगिक क्षेत्र व सेवा क्षेत्र यामध्ये कालानुरुप जसे बदल होतात तसे बदल आर्थिक क्षेत्रातही होतात. आर्थिक सुधारणात प्रामुख्याने तीन उपसंकल्पनाचा अंतर्भाव होतो.

१) **उदारीकरण**

२) **खाजगीकरण**

३) **जागतिकिकरण**

या तीनही संकल्पना आधुनिक काळात महत्वपूर्ण असून त्यापासूनचे काही फायदे तर काही तोटे असून त्यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम झालेले आहेत. म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्थेला आर्थिक संकटातून बाहेर काढण्यासाठी २१ जून १९९१ रोजी. अर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबविला म्हणजेच उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकिरण यालाच प्रतिमान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी मांडले आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत प्रकरणात शोधनिबंधात जागतिकिकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या तिन्ही संकल्पनातून आर्थिक सुधारणा करण्यासाठी द्वितीय सामग्रीचा, लेखांचा, वृत्तपत्रे, प्रसारमाध्यमांचा वापर करण्यात आला असून यातून आर्थिक सुधारणामुळे जलद औद्योगिक क्षेत्राचा विकास साधण्यात आला

संशोधनाची उद्दीष्टे:

वरिल विषयानुसार भारतातील आलीकडील आर्थिक सुधारणा व त्याचा उदयोगावरील परिणाम हा जो शोधनिबंध मांडला त्यासाठी खालील प्रकारची संशोधनाची उद्दिष्टे आहेत.

१) अलिकडील आर्थिक सुधारणामुळे मोठ्या प्रमाणात उदयोग क्षेत्रात विकास साधण्यासाठी उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतीकरणाव्दारे जलद औदयोगिक विकास घडवून आणणे.

२) सार्वजनिक उदयोगांचे खाजगीकरण करण्यासाठी मालकी पुर्णतः वा अंशतः हस्तांतरीत करणे.

३) उच्च पातळीवरील सरकारी हस्तक्षेपाचे नियमन करणे.

४) जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारिकरणाद्वारे रोजगार वृध्दी करणे,

५) नविन आर्थिक सुधारणाद्वारे काळाबाजार, साठेबाजी, भ्रष्टाचाराला आळा घालणे.

६) नविन आर्थिक सुधारणा द्वारा अर्थव्यवस्थेस स्थैर्य प्राप्त करुन देण'.

७) रोजकोषीय तूट कमी करणे.

८) व्यवहारातोलात स्थैर्य निर्माण करणे

९) चलनवाढीवर नियंत्रीत प्रस्थापित करणे.

१०) अर्थव्यवस्थत उदारीकरण खाजगीकरण जागतिकीकरण याद्वारे संरचनात्मक बदल घडवून आणणे.

११)नविन अलिकडील काळातील सुधारणांद्वारे गुंतवणुकीला चालना देणे.

१२)या आर्थिक सुधारणांद्वारे प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूकीला चालना देणे

१३)जागतिक पातळीवरील आर्थिक तणाव, समस्या दुर करणे तसेच आर्थिक विकास हा स्थैर्यासह प्राप्त करणे.

४) संशोधनाची ग्रहिते :

१) आर्थिक सुधारणांमुळे जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरणाला चालना मिळाली.

२) जलद औद्योगिक, विकासासाठी व रोजगारवृध्दीसाठी आर्थिक सुधारणांमुळेच प्रेरणा मिळाली.

३) मुक्त व्यापार धोरणांचा वापर करुन आर्थिक व औद्योगिक विकास साधले.

४) आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम हा सैध्दांतिक आधारावर आधारित असून विविध आर्थिक समस्यांचे निराकरन करण्यासाठी आखण्यात आला.

आर्थिक सुधारणांचा उद्योगावरील परिणाम :

१) उदारिकरण :

'सरकारने अर्थव्यवसथेच्या विविध क्षेत्रावर टाकलेली बंधने कमी करणे, काढुन टाकणे किंवा शिथिल करण्याची प्रक्रिया होय.'

२) खाजगीकरण :

सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची मालकी अंशतः किंवा पूर्णतः खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरित करण्याच्या प्रक्रियेला खाजगीकरण असे म्हणता येईल

३) जागतिकीकरण :

जागतिकीकरणांच्या प्रक्रियेत विभिन्न देशादरम्यान उत्पादन घटकांची (श्रम, भांडवल, तंत्रज्ञान, वित्त, उद्योजक, इत्यादी.) मुक्त भ्रमणक्षमता असून मुक्त व्यापाराची स्थिती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. या तिन्ही क्षेत्राचा आर्थिक सुधारणामधील उद्योगावर होणार परिणाम पुढील प्रमाणे.

१) मोठ्या उद्योगांच्या विकासाला चालना :

आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमामुळे लघु उद्योग हे मोठ्या उद्योगात समाविष्ट झाले त्याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात उद्योगांची संख्या वाढुन रोजगार, गुंतवणूक, उत्पन्न व उत्पादन वाढीला चालना मिळाली.

२) औद्योगिक स्थानिकीकरणाचे धोरण शिथिल :

नवीन धोरणानुसार दशलक्षी शहराव्यतिरिक्त परवानामुक्त उद्योगांना कोठेही उद्योग स्थापन करण्यासाठी सरकारच्या पुर्ण संमतीची गरज नाही.

३) पायाभूत संरचना क्षेत्र सुधारणा :

विविध पायाभूत संरचना क्षेत्र खाजगी तसेच परकीय गुंतवणुकीसाठी खुली करण्यात आली. उदाः ऊर्जा, बंदरे, विमान, सेवा, कंपन्या (दृद्रड्डद ग्नत्त द्रदृत्ड) दुरसंचार इत्यादी

४) दर्जेदार व नफा क्षम वस्तूची निर्मिती :

खाजगीकीकरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रमांना त्यांच्या खऱ्या उत्पादन क्षमतेची जाणीव होईल. उत्पादकांची, उद्योजकांची कार्यक्षमता सुधारेल, चांगल्या, गुणवंतेच्या वस्तु व सेवा निर्माण होतील, किंमती कमी होतील.

५) भांडवलाचा मुक्त प्रवाह :

राष्ट्रिय सीमापार उत्पादक भांडवलाचा तसेच वित्तीय भांडवलाचा मुक्त प्रवाह होण्यासाठी वातावरण निर्माण केले गेले.

संशोधनाची निष्कर्ष :

१) मुक्त व्यापाराला चालना मिळाली.
२) परकीय गंगाजळीत वाढ घडून आली.
३) प्रचंड प्रमाणत रोजगार, उत्पन्न, उत्पादन, मागणी निर्माण झाली.
४) उद्योगांच्या स्थाननिश्चिती बाबत विशेष पाऊल उचलण्यात आले.
५) तंत्रज्ञान, भांडवल, श्रम या सर्व घटकांची गतिशीलता वाढली.
६) 'वसुधैव कुटुंबकम' या विचारसरणीची प्रक्रिया भारताच्या आर्थिक इतिहासात प्रबळ बनली.

सारांश :

अशा प्रकारे जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या तीन संकल्पानांचा एकत्रित व मुक्त प्रवाह हा आर्थिक सुधारणाद्वारे औद्योगिकीकरणाच्या विकासाला चालना मिळाली व जलद औद्योगिक विकास घ्डुन आला.

संदर्भ सूची :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. ए.क. इंगळे
२) भारतीय अर्थव्यवसथा रंजन कोळिंबे
३) अर्थव्यवत्तथा व नियोजन - study circle
४) आंतरराष्ट्रिय अर्थशास्त्र प्रा. छ.ए.पटेल

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची डिजिटल ग्रंथालयाकडे होणारी वाटचाल : एक अभ्यास

डॉ. विलास गोपीनाथराव किर्दंत

ग्रंथपाल,

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर, ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

Corresponding Author – डॉ. विलास गोपीनाथराव किर्दंत

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना :

ग्रंथालयाचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. कारण ग्रंथालयामधूनच विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक, संशोधक, वाचक यांना वेगवेगळ्या ज्ञानाचा परिचय होत असतो. साधारणपणे ग्रंथालय म्हणजे ज्ञानाचे मंदिर ज्यात ज्ञान भंडाराचा संचय केला जाऊन तो वाचकापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य केले जाते. असे असले तरी स्थळ, काळ आणि परिस्थितीनुसार ग्रंथालयाचा अर्थ बदलतो. ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांनी ग्रंथालयाचा अर्थ मांडीत असताना स्पष्ट केले आहे की, "ग्रंथालय एक अशी सार्वजनीक संस्था किंवा प्रतिष्ठान आहे. ज्याचे दायित्व आणि कर्तव्य ग्रंथालय संग्रहाची देखभाल करणे. ज्या वाचकांना त्यांची आवश्यकता आहे त्यांना ते उपलब्ध करुन देणे आहे." म्हणजेच ग्रंथालय हे वाचन साहित्याचे संकलन करुन त्याची देखभाल करणारी संस्था आहे. तसेच वीर धर्मराज यांच्या मते, "ग्रंथालय म्हणजे अशी वास्तु की ज्या ठिकाणी वाचन साहित्य संग्रह करून ठेवलेले असते. यामध्ये ग्रंथ व ग्रंथत्तर साहित्य आणि दृक-श्राव्य साधने वाचकांच्या जास्तीत जास्त उपयोगासाठी तंत्रशुध्द पध्दतीने मांडलेली अथवा ठेवलेली असतात." मात्र सध्य स्थितीत परिवर्तनाच्या गतीप्रमाणे ग्रंथालयाची व्याप्ती, स्वरूप, कार्य, महत्व यामध्ये सातत्याने वाढ होत असलेली दिसून येते. यामुळेच ग्रंथालयाच्या व्याख्या मध्ये काळानुरू बदल झालेला दिसून येतो. पुर्वी ग्रंथालयात प्रकाशित स्त्रोतामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे, शासनाचे अहवाल, शासकीय गॅजेटर, इत्यादीचा समावेश असे. तर सध्य स्थितीत ग्रंथालयात फक्त छापील पुस्तकेच न ठेवता आजच्या काळातील ई-बुक्स, ऑडिओ बुक्स, ई-नियतकालिके, ई-न्युज पेपर, ई-प्रबंध, वेब ब्लॉग, विकिपीडिया, सोशल नेटवर्क यांचा समावेश होतो. यामुळेच आता ग्रंथालयाची व्याख्या करताना असे म्हणावे लागेल की, डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे असे ग्रंथालय जिथे पुस्तके, नियतकालिके, लेख, हस्तलिखिते, चित्रे, ध्वनी-चित्रफिती इत्यादी माहितीची संसाधने प्रकाशित व डिजिटल (इलेक्ट्रॉनिक) स्वरूपात संग्रहित, व्यवस्थापित व इंटरनेट किंवा संगणक व मोबाईलच्या साहाय्याने वापरासाठी उपलब्ध करून दिली जातात. यावरून असे म्हणता येईल की, पारंपरिक ग्रंथालयातील माहिती जेव्हा संगणक व इंटरनेटच्या माध्यमातून डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध होते, तेव्हा त्या व्यवस्थेला डिजिटल ग्रंथालय म्हणतात.

याला महाविद्यालयीन ग्रंथालय अपवाद नाही. महाविद्यालयीन ग्रंथालयात विद्यार्थी, प्राध्यापक, बहिस्त वाचक, संशोधक, महाविद्यालयातील कार्यालयीन कर्मचारी इत्यादी चा समावेश होतो. महाविद्यालयामधील विविध विद्याशाखांतील विद्यार्थी व प्राध्यापक यांच्या शैक्षणिक व अभ्यासत्तर उपक्रमांविषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी

महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची स्थापना झालेली आहे. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाला स्वतंत्र इमारत, फर्निचर, भौतिक व यांत्रिक उपकरणे अशी सुविधा असते. या ग्रंथालयात संदर्भग्रंथ, अभ्यासाची क्रमिक पुस्तके, नियतकालिके वाचन साहित्ये इत्यादीचे संकलन केलेले असते. महाविद्यालयीन ग्रंथालय हे उच्च शिक्षण प्रक्रियेतील हृदयाच्या स्थानी आहे. उच्च शिक्षणात ग्रंथालयाचा सहभाग करणारे विद्यार्थी, निरनिराळया विषयांचे प्राध्यापक यांच्या गरजांची पुर्तता ग्रंथालय करते. साधारणपणे महाविद्यालयीन ग्रंथालय म्हणजे, "महाविद्यालयात ग्रंथ व वाचन साहित्याचे संकलन आणि त्यांचे संरक्षण करुन विद्यार्थी, अध्यापक, संशोधक, वाचक यांच्या ग्रंथ व वाचन साहित्याची गरज पूर्ण करणाऱ्या ग्रंथालयाला महाविद्यालयीन ग्रंथालये असे म्हणतात. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप अभ्यासण्यासाठी "महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची डिजिटल ग्रंथालयाकडे होणारी वाटचाल : एक अभ्यास" या विषयाची सदरील संशोधनासाठी निवड करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे :

1. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप समजून घेणे.
2. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या कोणत्या घटकात बदल होत आहे याचा अभ्यास करणे.
3. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाच्या बदलते स्वरूपाचे महत्त्व समजून देणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पूर्तते करिता खालील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली.

गृहीतके :

1. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे स्वरूप बदलत आहे.
2. महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून डिजिटल सेवा सुविधा पुरविल्या जात आहेत.
3. ग्रंथालयातील डिजिटल सेवा सुविधामुळे ग्रंथालयाचा सेवा मध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाल्या आहेत.

उपरोक्त गृहीतकांच्या पडताळणी करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला. शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनाकरिता द्वितीय स्त्रोतातील प्रकाशित स्त्रोतामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे, शासनाचे अहवाल, शासकीय गॅजेटर इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला. तसेच अप्रकाशित तथ्यामध्ये एम.फिल., पीएच.डी. चे प्रबंध खाजगी संस्थांचे अहवाल, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात आला.

विषय प्रतिपादन :

महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून विद्यार्थी, अध्यापक, संशोधक, वाचक यांना ग्रंथ व वाचन साहित्याची पूर्तता केली जाते. ग्रंथालयातूनच विद्यार्थी, निरनिराळया विषयांचे प्राध्यापक यांच्या गरजांची पुर्तता होत असते. आज डिजिटल ही संज्ञा सर्वच क्षेत्रात वापरली जात आहे. महाविद्यालयात देखील डिजिटल संज्ञा मोठ्या प्रमाणात वापरली जात आहे जसे की, डिजिटल अध्ययन, अध्यापन, डिजिटल शैक्षणिक साधने, डिजिटल ग्रंथालय इत्यादी. महाविद्यालयीन डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे पारंपरिक ग्रंथालयाच्या सेवांचा आधुनिक माहिती-तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने विकसित केलेले स्वरूप होय. यात ग्रंथालयात प्रकाशित संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे, शासनाचे अहवाल,

शासकीय गॅजेटर, एम.फिल., पीएच.डी. चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल यांचा समावेश होतो. तर सध्य स्थितीत ग्रंथालयात फक्त छापील पुस्तका बरोबरच आजच्या काळातील ई-बुक्स, ऑडिओ बुक्स, ई-नियतकालिके, ई-न्युज पेपर, ई-प्रबंध, वेब ब्लॉग, विकिपीडिया, सोशल नेटवर्क यांचा समावेश होतो. थोडक्यात छापील साहित्याबरोबरच इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील माहितीचा संग्रह, व्यवस्थापन व प्रसार ग्रंथालयातून केला जातो.

डिजिटल ग्रंथालयाची संकल्पना:

डिजिटल ग्रंथालय हे इंटरनेट व संगणक तंत्रज्ञानावर आधारित असे ग्रंथालय आहे, ज्यामध्ये माहिती डिजिटल स्वरूपात (PDF, e-book, e-journal, ऑडिओ, व्हिडिओ इ.) संग्रहित केली जाते व वापरकर्त्यांना कुठूनही, कधीही उपलब्ध करून दिली जाते. यावरून असे म्हणता येईल की, सद्यस्थितीत महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे स्वरूप बदलत आहे. महाविद्यालयीन ग्रंथालयीन सेवांमध्ये देखील संगणकाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. जसे दैनंदिन ग्रंथांची देवघेव, संदर्भ ग्रंथ व क्रमिक पुस्तकांच्या नोंदी, मासिके व नियतकालिके यांची वर्गणी पाहणे इत्यादी कामे ऑनलाईन स्वरूपात केली जात आहेत. ग्रंथालयाचे वेळापत्रक, ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांचे वेळापत्रक व कामाचे वाटप डिजिटल स्वरूपात तयार केले जात आहे. त्यामुळे ग्रंथालय कर्मचाऱ्यात शिस्त व कामाचे नियोजन दिसून येते. यामुळे ग्रंथालयाचे दैनंदिन कामकाजही सुरळीत व वेळेत पूर्ण होत आहे. याचा फायदा विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक, महाविद्यालयीन कर्मचारी, संशोधकांना आवश्यक असणारे ग्रंथ वाचन साहित्य यांची तात्काळ सेवा मिळत आहे.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून मोबाईल, कॅमेरा, स्मार्ट कार्ड, स्कॅनर, ई-बुक रीडर, अशा अनेक आधुनिक साधनांचा वापर होत आहे. ग्रंथालयाच्या डिजिटल वाचन संसाधनांमध्ये ई-संशोधन पेपर व शोध निबंध, ई-बुक, ई-जर्नल्स, ई-वर्तमानपत्र, एन. लिस्ट यांचा समावेश होतो. म्हणजेच डिजिटल ग्रंथालयात पारंपारिक ग्रंथालय करीत असलेली कामे, ग्रंथ व तत्सम माहिती साधनाचे संग्रहण, तालिकीकरण, माहितीचा शोध व वितरण इत्यादी कार्य डिजिटल गणप्रक्रिया, डिजिटल माहिती संग्रह, संप्रेषण तंत्रज्ञन, आज्ञावली यांच्या सहाय्याने केली जात आहेत. या डिजिटल ग्रंथालयाच्या कार्यामुळे ग्रंथालयाचे स्वरूपात अमुलाग्रह बदल होत आहे. जसे ग्रंथालयातून अनेक दुर्मिळ ग्रंथांचे जतन व संरक्षण होत आहे. यामुळे परिस्थितीला अनुसरुन ग्रंथालयाच्या भौतिक आणि तांत्रीक सुविधा मध्ये देखील वाढ करावी लागत आहे.

डिजिटल ग्रंथालयाची उद्दिष्टे:

1. महाविद्यालयीन विद्यार्थी, अध्यापक, संशोधक, वाचक यांना डिजिटल ग्रंथ व वाचन साहित्याची ओळख करुन देणे.
2. ग्रंथालयातून अनेक दुर्मिळ ग्रंथांचे डिजिटल स्वरूपात जतन व संरक्षण करणे.
3. ग्रंथालयात पारंपारिक ग्रंथालय करीत असलेली कामे जसे की, ग्रंथांची देवघेव, संदर्भ ग्रंथ व क्रमिक पुस्तकांच्या नोंदी, मासिके व नियतकालिके यांची वर्गणी पाहणे इत्यादी कामे ऑनलाईन स्वरूपात करणे.
4. ग्रंथालयाचे वेळापत्रक, ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांचे वेळापत्रक व कामाचे वाटप डिजिटल स्वरूपात तयार करणे.
5. महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून विद्यार्थी, अध्यापक, संशोधक, वाचक यांना ई-संशोधन पेपर व शोध निबंध, ई-बुक, ई-जर्नल्स, ई-वर्तमानपत्र, एन. लिस्ट

इत्यादी ऑनलाईन वाचन साहित्य कसे पाहावे हे शिकवणे.

6. ग्रंथालयाच्या भौतिक आणि तांत्रीक सुविधा अद्यावत ठेवणे.
7. ऑनलाइन स्वरूपात उपलब्ध असलेली माहिती विद्यार्थी, प्राध्यापक, वाचक यांना मागणीनुसार पीडीएफ (PDF) स्वरूपात उपलब्ध करून देणे.
8. ऑनलाइन स्वरूपात नवीन पब्लिश झालेल्या ग्रंथ ाचे प्रदर्शनाचे आयोजन करणे.

डिजिटल ग्रंथालयातील महत्त्वाचे घटक:

डिजिटल ग्रंथालयासाठी केवळ तंत्रज्ञानच नव्हे तर योग्य ग्रंथालय व्यवस्थापन, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, ग्रंथालयातील प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग, ग्रंथालयाला स्वतंत्र इमारत, वाचकांना आरामदायी वाचन कक्ष, उत्तम भौतिक सुविधा (फर्निचर, कपाट, खुर्ची, स्वच्छतागृह, पाण्याची सुविधा, इ.), तांत्रिक सुविधा उदा. विद्युत, संगणक, इंटरनेट, वाय-फाय सुविधा, टि.व्ही, स्लाईट, दृक-श्राव्य साधने, प्रतिलिपी मशिन, फॅक्समशिन, प्रिंटर, कुलर, फॅन इत्यादी आर्थिक तरतुद व अंदाजपत्रक, पुरेशा कर्मचाऱ्यांची संख्या हे सर्व घटक डिजिटल ग्रंथालयातील महत्त्वाचे घटक म्हणून ओळखले जातात.

डिजिटल ग्रंथालयाचे फायदे :

1. डिजिटल ग्रंथालयामुळे विद्यार्थी, शिक्षक, संशोधक यांना अनेक दुर्मिळ ग्रंथ ग्रंथालयात न जाता ग्रंथालयातून दिलेल्या वेबसाईटच्या आधारे केव्हाही कुठेही पाहता व वाचता येतात.
2. डिजिटल ग्रंथालयामुळे आज वर्तमानपत्रे ग्रंथालयात जाऊन न वाजता सर्वच दैनिक वर्तमानपत्रे ही ऑनलाइन स्वरूपात प्रकाशित होत आहेत. त्यामुळे ती वर्तमानपत्रे ऑनलाइन स्वरूपात किंवा डाऊनलोड करून हव्या त्या वेळेस वाचता येऊ लागली आहेत.
3. प्राध्यापकांना व संशोधकांना संशोधनासाठी आवश्यक असणारे ई-जर्नल्स, ई-बुक्स ही ऑनलाइन स्वरूपात उपलब्ध असल्यामुळे ते सहज उपलब्ध होऊ लागली आहेत.
4. डिजिटल ग्रंथालयातील एन.लिस्ट. हे महत्वाचे संसाधन आहे. यामध्ये अनेक ई-बुक्स, ई-जर्नल, ई-दुर्मिळ ग्रंथ, ई-संशोधन पेपर व शोध निबंध उपलब्ध आहेत ते सहज वाचकापर्यंत पोहोचत आहेत.
5. डिजिटल ग्रंथालयाचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे एकाच वेळी अनेक विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक, महाविद्यालयीन कर्मचारी यांना सेवा देता येते.

डिजिटल ग्रंथालयाची तोटे :

1. डिजिटल ग्रंथालयातील वाचन साहित्य वाचण्यासाठी सर्वच शिक्षक, प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांकडे संगणक, लॅपटॉप उपलब्ध असतीलच असे नाही.
2. ऑनलाइन ई-वाचन साहित्य वाचताना व डाऊनलोडिंग करताना अनेक वेळा डाटा व नेटवर्कच्या समस्या येतात.
3. डिजिटल ग्रंथालयातील हवे असल्याले वाचन साहित्य वाचण्यासाठी तसेच डाउनलोडिंग करताना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.
4. डिजिटल ग्रंथालयासाठी विपुल प्रमाणात आवश्यक असणारे फर्निचर, भौतिक व तांत्रिक साधनसामग्री मिळत नाही.
5. डिजिटल ग्रंथालयासाठी सर्वात मोठी समस्या म्हणजे आर्थिक तरतूद आहे. ही समस्या सोडवण्यासाठी

ग्रंथालय समिती व महाविद्यालयाने एकत्रित येऊन आर्थिक तरतुदीचे नियोजन करणे आवश्यक असते.

सारांश:

वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की महाविद्यालयीन ग्रंथालयाने आधुनिक काळातील बदलाबरोबर ग्रंथालयात मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून आणला आहे. यामुळे विद्यार्थी, शिक्षक, संशोधक, प्राध्यापक, महाविद्यालयीन कर्मचारी यांना अनेक दुर्मिळ ग्रंथ वाचता व संग्रहित करता येऊ लागले आहेत. यासाठी त्यांना ग्रंथालयात जाणे हे बंधनकारक नाही. यावरून असे म्हणता येईल की महाविद्यालयीन ग्रंथालयात झालेला बदल हा विद्यार्थी, शिक्षक, संशोधक, प्राध्यापक, महाविद्यालयीन कर्मचारी यांना अनुकूल असाच आहे.

अध्ययनाचे महत्त्व :

"महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची डिजिटल ग्रंथालयाकडे होणारी वाटचाल : एक अभ्यास" या विषयाच्या अध्ययनामुळे महाविद्यालयातील विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक, वाचक, महाविद्यालयीन कर्मचारी यांना ग्रंथालयाची डिजिटल ग्रंथालयाकडे होणारी वाटचाल याविषयी माहिती मिळेल. तसेच ग्रंथपाल, ग्रंथालयातील कर्मचारी, ग्रंथालयाच्या संबंधित अध्ययन करणारे विद्यार्थी, अभ्यासक, संशोधक, शासन यांना डिजिटल ग्रंथालय विकासाकरिता सहाय्यभूत ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. पाटील एन.बी., "डिजिटल लायब्ररी : एक नवे क्षितीज", ज्ञानगंगोत्री 2008
2. गणपुले श.रा., "ग्रंथालय व्यवस्थापनाची मुलतत्वे", य.च.म.मु.वि.नाशिक 1994
3. प्रा. प्रदीप पाटील, प्रा. कल्पना सोनवणे- पाटील, "ग्रंथालय संगणकीकरण" , प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
4. डॉ.उद्धव आघाव, "ग्रंथायन", न्यू मॅन पब्लिकेशन, परभणी 2012
5. पवारआर.जी., "ग्रंथालय व माहितीशास्त्र", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. 2002
6. प्रा. प्रदीप पाटील, प्रा. कल्पना सोनवणे- पाटील, "ग्रंथालय सेवा", प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारतीय बाजारपेठेत व्यावसायिक नीतिमत्तेची भूमिका

डॉ. चांडक पवनकुमार विजयकुमारजी

सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग,

वसंतदादा पाटील कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,पाटोदा जि. बीड.

Corresponding Author – डॉ. चांडक पवनकुमार विजयकुमारजी

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

व्यावसायिक नीतिमत्ता म्हणजे व्यवसाय करताना पाळल्या जाणाऱ्या नैतिक मूल्यांचा आणि तत्त्वांचा संच होय. भारतीय बाजारपेठ ही वेगाने बदलणारी, स्पर्धात्मक आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडलेली असल्यामुळे, व्यवसायांपुढे केवळ नफा कमावण्याचेच नव्हे तर नैतिक व सामाजिक जबाबदारी पार पाडण्याचेही आव्हान आहे. प्रामाणिकपणा, पारदर्शकता, सामाजिक जबाबदारी, पर्यावरण संरक्षण आणि हितधारकांचा आदर या घटकांवर आधारित व्यावसायिक नीतिमत्ता भारतीय बाजारपेठेत विश्वास आणि शाश्वत विकास साधण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. या संशोधनपत्रात व्यावसायिक नीतिमत्तेची संकल्पना, भारतीय बाजारपेठेतील तिचे महत्त्व, विविध क्षेत्रांतील भूमिका, अंमलबजावणीतील अडचणी आणि भविष्यातील संधी यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:

भारत ही जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे. 1991 नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे भारतीय बाजारपेठेत खाजगीकरण, परकीय गुंतवणूक आणि आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा मोठ्या प्रमाणावर वाढली. या बदलांमुळे व्यवसायाच्या संधी वाढल्या असल्या, तरी नैतिक प्रश्नही अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहेत. पूर्वी व्यवसाय हा केवळ नफा मिळवण्यापुरता मर्यादित होता; परंतु आजच्या काळात व्यवसाय हा समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक मानला जातो. त्यामुळे समाजाप्रती, पर्यावरणाप्रती आणि विविध हितधारकांप्रती व्यवसायांची जबाबदारी वाढली आहे. भारतीय बाजारपेठेत व्यावसायिक नीतिमत्ता विश्वास निर्माण करणे, ग्राहकांची निष्ठा टिकवणे, दीर्घकालीन यश मिळवणे आणि सामाजिक जबाबदारी पार पाडण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे; यामध्ये सचोटी, पारदर्शकता आणि निष्पक्षता यांसारख्या मूल्यांचा समावेश असतो, ज्यामुळे कंपन्यांना स्पर्धात्मक वातावरणात टिकून राहण्यास मदत मिळते आणि ग्राहक, कर्मचारी व गुंतवणूकदारांचा विश्वास संपादन करता येतो, असे दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर व्यावसायिक नीतिमत्तेचे महत्त्व अधोरेखित होते.

व्यावसायिक नीतिमत्ता म्हणजे व्यवसाय व्यवहारांमध्ये योग्य व अयोग्य यामधील फरक ओळखून नैतिक निर्णय घेणे. यात खालील मूल्यांचा समावेश होतो:

- प्रामाणिकपणा
- न्याय आणि समता
- पारदर्शकता
- कायद्याचे पालन

- सामाजिक व पर्यावरणीय जबाबदारी

भारतीय संदर्भात व्यावसायिक नीतिमत्तेची मुळे प्राचीन संस्कृतीत आढळतात. ***धर्म, सत्य, अहिंसा* आणि *कर्तव्य*** ही मूल्ये पारंपरिक भारतीय व्यवसाय पद्धतींमध्ये महत्त्वाची मानली गेली आहेत.

भारतीय बाजारपेठेची वैशिष्ट्ये आणि नीतिमत्तेची गरज:

भारतीय बाजारपेठेत मोठी लोकसंख्या, विकसनशील अर्थव्यवस्था, ग्रामीण आणि शहरी भागातील विविधता, कृषी-आधारित स्वरूप आणि वाढती ग्राहकसंख्या ही प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत, जिथे नैतिकतेची (नीतिमत्ता) गरज ग्राहकांचा विश्वास जिंकणे, पारदर्शक व्यवहार करणे आणि दीर्घकालीन संबंध निर्माण करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे, कारण यामुळे व्यवसायाची शाश्वत वाढ होते आणि बाजारपेठेतील विश्वासार्हता टिकून राहते.

भारतीय बाजारपेठेची वैशिष्ट्ये:

- **मोठी आणि वैविध्यपूर्ण लोकसंख्या:** प्रचंड ग्राहकवर्ग, विविध उत्पन्न गट आणि प्रादेशिक गरजा.
- **मिश्र अर्थव्यवस्था:** सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्राचा सहभाग, विकसनशील अर्थव्यवस्थेची लक्षणे.
- **ग्रामीण बाजारपेठेचे महत्त्व:** मोठा ग्राहकवर्ग असूनही, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि स्थानिक गरजांची समज आवश्यक.
- **कृषी-आधारित अर्थव्यवस्था:** कृषी क्षेत्राचा मोठा वाटा आणि ग्रामीण उत्पन्नावर परिणाम.
- **वाढता ग्राहक वर्ग:** वाढत्या उत्पन्नामुळे आणि शहरीकरणामुळे ग्राहक बाजारपेठेत मोठी वाढ होत आहे.
- **भौगोलिक आणि सांस्कृतिक विविधता:** हवामान, भाषा आणि संस्कृतीतील फरक यामुळे बाजारपेठेचे विभाजन आवश्यक.

नीतिमत्तेची गरज:

- **विश्वासार्हता निर्माण करणे:** ग्राहकांचा विश्वास संपादन करणे आणि तो टिकवणे, विशेषतः ग्रामीण भागातील ग्राहकांसाठी.
- **दीर्घकालीन संबंध:** नैतिक व्यवहारामुळे ग्राहक निष्ठा वाढते आणि व्यवसायाची शाश्वतता (Sustainability) सुनिश्चित होते.
- **पारदर्शकता आणि प्रामाणिकपणा:** किंमती, उत्पादनाची गुणवत्ता आणि सेवांमध्ये पारदर्शकता ठेवणे आवश्यक.
- **सामाजिक जबाबदारी:** व्यवसायांनी समाजाप्रती असलेल्या जबाबदारीची जाणीव ठेवणे, ज्यामुळे बाजारात चांगली प्रतिमा तयार होते.
- **कायदेशीर अनुपालन:** नियमांचे पालन करणे आणि भ्रष्ट आचरणापासून दूर राहणे.
- **स्पर्धेत टिकून राहणे:** नैतिक व्यवसाय पद्धतींमुळे स्पर्धेत फायदा होतो आणि ब्रँडची प्रतिमा उंचावते.

थोडक्यात, भारतीय बाजारपेठेत यशस्वी होण्यासाठी, केवळ उत्पादने किंवा सेवा पुरवणे पुरेसे नाही, तर ग्राहकांच्या गरजा समजून घेऊन, नैतिकतेच्या आधारावर पारदर्शक आणि विश्वासार्ह व्यवहार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

भारतीय बाजारपेठेत व्यावसायिक नीतिमत्तेचे महत्त्व:

- **ग्राहकांचा विश्वास आणि ब्रँड प्रतिमा-** नैतिक व्यवहार करणाऱ्या कंपन्यांवर ग्राहकांचा अधिक विश्वास असतो. चुकीची जाहिरात, फसवणूक किंवा निकृष्ट दर्जा यामुळे अल्पकालीन नफा मिळू शकतो, पण दीर्घकालीन नुकसान होते. नैतिक व्यवसायामुळे ब्रँड प्रतिमा मजबूत होते.
- **कर्मचारी समाधान आणि उत्पादकता-** न्याय्य वेतन, सुरक्षित कार्यपरिसर आणि समान वागणूक यामुळे कर्मचारी समाधानी राहतात. नैतिक संस्था कर्मचारी टिकवून ठेवण्यात अधिक यशस्वी ठरतात.
- **गुंतवणूकदारांचा विश्वास-** पारदर्शक आणि नैतिक कंपन्यांमध्ये गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्यास अधिक इच्छुक असतात. यामुळे भांडवल उपलब्धता वाढते.
- **शाश्वत विकास-** व्यावसायिक नीतिमत्ता ही शाश्वत विकासाची पायाभरणी करते. पर्यावरणपूरक धोरणे आणि सामाजिक उपक्रमांमुळे दीर्घकालीन विकास साधता येतो.
- **सामाजिक जबाबदारी:** नैतिक व्यवसाय समाजाच्या कल्याणासाठी योगदान देतात, जसे की प्रदूषण नियंत्रण आणि नैसर्गिक संसाधनांचे जतन.
- **दीर्घकालीन स्थिरता:** नैतिक व्यवसाय शाश्वत पद्धतींचा अवलंब करतात, ज्यामुळे त्यांना दीर्घकाळ टिकून राहण्यास मदत होते आणि त्यांना गुंतवणूकदारांचा पाठिंबा मिळतो.
- **नवीन संधी:** नैतिक व्यवसाय नवनिर्मितीला प्रोत्साहन देतात आणि नवीन बाजारपेठा उघडतात.

थोडक्यात, व्यावसायिक नीतिमत्ता केवळ एक नैतिक कर्तव्य नसून भारतीय बाजारपेठेत यशस्वी आणि टिकाऊ व्यवसाय करण्यासाठी एक धोरणात्मक गरज आहे.

विविध क्षेत्रांतील व्यावसायिक नीतिमत्तेची भूमिका:

- **उत्पादन व औद्योगिक क्षेत्र-** उत्पादन क्षेत्रात गुणवत्ता, सुरक्षितता आणि पर्यावरणीय नियमांचे पालन करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. प्रदूषण नियंत्रण आणि कामगार हक्क यामध्ये नैतिकतेची भूमिका निर्णायक असते.
- **सेवा क्षेत्र-** बँकिंग, विमा, शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रात विश्वास हा मुख्य घटक आहे. ग्राहकांची माहिती सुरक्षित ठेवणे आणि योग्य सेवा देणे ही नैतिक जबाबदारी आहे.
- **बहुराष्ट्रीय कंपन्या-** भारतात कार्यरत असलेल्या MNCs ना जागतिक नैतिक मानके आणि स्थानिक मूल्ये यांचा समतोल राखावा लागतो.
- **ग्राहक संबंध:** ग्राहकांना योग्य आणि पारदर्शक माहिती देणे, त्यांच्या समस्या ऐकणे आणि त्यांची फसवणूक टाळणे. यामुळे ग्राहकांचा विश्वास वाढतो व निष्ठा टिकून राहते.
- **कर्मचारी संबंध:** कर्मचाऱ्यांना योग्य वेतन, सुरक्षित कामाचे वातावरण आणि सन्मानाची वागणूक देणे. यामुळे कामाच्या ठिकाणी सकारात्मक संस्कृती निर्माण होते आणि कर्मचाऱ्यांची उत्पादकता वाढते.
- **गुंतवणूकदार संबंध:** गुंतवणूकदारांना व्यवसायाची खरी स्थिती आणि आर्थिक व्यवहार पारदर्शकपणे सांगणे. यामुळे गुंतवणूकदारांचा विश्वास टिकून राहतो आणि व्यवसाय वाढण्यास मदत होते.

- **सामाजिक आणि पर्यावरणीय जबाबदारी (CSR):** पर्यावरणाचे रक्षण करणे, संसाधनांचा योग्य वापर करणे आणि समाजाच्या कल्याणासाठी योगदान देणे. यात शाश्वत विकास साधणे महत्त्वाचे आहे.
- **कायदेशीर अनुपालन (Legal Compliance):** कायद्याचे पालन करणे आणि अनैतिक मार्गांचा अवलंब न करणे. यामुळे व्यवसायाला कायदेशीर अडचणींपासून संरक्षण मिळते.
- **प्रतिष्ठा आणि ब्रँड व्हॅल्यू:** नैतिक व्यवसाय पद्धतीमुळे कंपनीची बाजारात चांगली प्रतिमा निर्माण होते, जी एक अमूल्य संपत्ती आहे आणि प्रतिस्पर्धकांना मागे टाकण्यास मदत करते.
- **निर्णयप्रक्रिया:** व्यवसाय चालवताना नैतिक तत्त्वांचा आधार घेणे, जेणेकरून अल्पकालीन फायद्याऐवजी दीर्घकालीन यश मिळेल.

थोडक्यात, व्यावसायिक नीतिमत्ता ही केवळ नियमांची यादी नसून, ती व्यवसायाची नीतिमूल्ये ठरवणारी एक प्रणाली आहे, जी सर्व भागधारकांसाठी फायदेशीर ठरते.

प्रमुख नैतिक समस्या:

- **भ्रष्टाचार आणि लाचखोरी -** निर्णय प्रभावित करण्यासाठी पैसे किंवा भेटवस्तू देणे/घेणे.
- **हितसंबंधांचा संघर्ष -** वैयक्तिक आणि व्यावसायिक हितसंबंधांमध्ये संघर्ष निर्माण होणे.
- **गुप्त माहितीचा गैरवापर -** गोपनीय माहितीचा वापर करून फायदा मिळवणे.
- **कर चुकवणे -** कायदेशीर मार्गाऐवजी कर वाचवण्यासाठी चुकीच्या पद्धती वापरणे.
- **कामाच्या ठिकाणी छळ -** लैंगिक छळ, धमक्या किंवा भेदभाव करणे.
- **आरोग्य आणि सुरक्षिततेकडे दुर्लक्ष -** कर्मचाऱ्यांच्या सुरक्षिततेकडे दुर्लक्ष करणे.
- **डेटा गोपनीयता आणि तंत्रज्ञान -** तंत्रज्ञानाचा गैरवापर आणि गोपनीयतेचे उल्लंघन.
- **सामाजिक जबाबदारीचा अभाव -** पर्यावरणाची काळजी न घेणे किंवा सामाजिक जबाबदारी पार न पाडणे.

उपाययोजना:

- **नैतिक आचारसंहिता-** स्पष्ट नियम आणि मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे.
- **नैतिक प्रशिक्षण -** कर्मचाऱ्यांना नैतिक निर्णय घेण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.
- **पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व -** सर्व व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता आणणे आणि जबाबदारी निश्चित करणे.
- **मजबूत कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स -** चांगल्या प्रशासनासाठी नियम लागू करणे.
- **नैतिक नेतृत्वाचा विकास -** नेतृत्वाने नैतिक मूल्यांचे पालन करणे.
- **कायद्याचे पालन-** कायदे आणि नियमांचे कठोर पालन करणे.
- **भागधारकांशी संवाद-** कर्मचारी, ग्राहक, आणि समाजाशी प्रामाणिक संवाद साधणे.

- **तंत्रज्ञानाचा जबाबदार वापर-** डेटा गोपनीयता आणि सुरक्षिततेसाठी तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करणे.

या उपाययोजनांमुळे भारतीय व्यवसाय क्षेत्रात नैतिकता वाढेल आणि दीर्घकाळात कंपनीची प्रतिष्ठा व विश्वासार्हता वाढेल

निष्कर्ष:

भारतीय बाजारपेठेत व्यावसायिक नीतिमत्ता ही केवळ नैतिक जबाबदारी नसून ती व्यवसायाच्या यशाचा महत्त्वाचा घटक आहे. नैतिक मूल्यांचे पालन केल्यास विश्वास, प्रतिष्ठा आणि शाश्वत विकास साधता येतो. त्यामुळे भारतीय व्यवसायांनी नीतिमत्तेला त्यांच्या धोरणांचा अविभाज्य भाग बनवणे आवश्यक आहे. भारतीय बाजारपेठेत व्यावसायिक नीतिमत्ता केवळ नैतिकतेसाठी नाही, तर आर्थिक, सामाजिक आणि व्यवस्थापकीय दृष्ट्या फायदेशीर आहे. नैतिक मूल्यांवर आधारित व्यवसाय टिकाव धरतो, विश्वासार्हता निर्माण करतो आणि दीर्घकालीन यश सुनिश्चित करतो. भारतीय कंपन्यांनी नैतिकतेला व्यवसाय धोरणाचा अविभाज्य भाग बनवणे गरजेचे आहे, जेणेकरून जागतिक स्पर्धेत टिकाव धरता येईल, समाजालाही फायदेशीर ठरेल आणि ग्राहक, कर्मचारी व गुंतवणूकदारांचे विश्वास जिवंत राहील.

संदर्भसूची:

1. CSR व कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स विषयक संशोधन लेख
2. अर्थशास्त्र व व्यवस्थापन विषयक पुस्तके
3. मूर्ती, सी. एस. व्ही. (2020). व्यावसायिक नीतिमत्ता: पाठ आणि प्रकरणे. हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
4. जैन, पी. (2019). "भारतीय किरकोळ क्षेत्रातील नैतिक प्रथांचे अभ्यास." इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ मॅनेजमेंट स्टडीज, 6(3), 112–120.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारतीय संविधान आणि त्याची मूल्य

सहा. प्रा. इनकर विक्रम सोनाजी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, प्रमिलादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, नेकनूर ता. जि. बीड.

Corresponding Author – सहा. प्रा. इनकर विक्रम सोनाजी

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

स्वतंत्र भारताचे संविधान हे दूरदृष्टीच्या अभ्यासू, व्यासंगी अशा लोकप्रतिनिधींनी घटनासमितीत सखोल आणि सांगोपांग चर्चा करून तयार केले असून ते स्वतंत्र भारताच्या एका पर्वाला सुर्वात आहे. भारताच्या इतिहासात त्यास एक अपूर्व व अनन्यसाधारण घटना म्हणून महत्व आहे. अर्थात भारतीय संविधानाच्या निर्मितीला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. आणि त्यातील तरतुदी या नव्या भारताच्या जडणघडणीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत.

इतिहास:

भारतात ई.स.1857 मध्ये झालेल्या उठावानंतर भारतातील ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार संपुष्टात आला आणि भारतातील शासनाची जबाबदारी ब्रिटिश पार्लमेंटने स्वीकारली. ब्रिटिश मंत्रिमंडळाचा सदस्य असलेला एक मंत्री-भारतमंत्री-त्याच्यामार्फत भारतातील राज्यकारभारावर नियंत्रण ठेवले जाऊ लागले. भारमंत्र्याला साहाय्य करण्यासाठी ‘इंडिया कौन्सिल’ हे मंडळ निर्माण करण्यात आले. त्या मंडळातील बहुसंख्य सभासद भारतात दहा वर्षे सनदी सेवेत काम केलेले आहे. शिवाय भारतातील कारभारविषयक अहवाल भारतमंत्र्याने पार्लमेंटला दरवर्षी सादर करावा, अशी तरतूद १८५८ च्या कायद्यात केली होती. त्याचवेळी खरी भारतीय स्वातंत्र्याला सुर्वात झालेली आपणाला दिसून येते.

आगाखान यांच्या नेतृत्वखाली मुसलमानांचे एक शिष्टमंडळ व्हाइसरॉय लॉर्ड मिंटो यांना १९०६ मध्ये भेटले व त्यांनी मुसलमानांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. १९०९ मध्ये मंजूर झालेल्या कौन्सिल ॲक्ट-अन्वये (मोर्ले-मिंटो सुधारणा) गव्हर्नर जनरलच्या कायदेमंडळात निवडणुकीचे तंत्र प्रथमच स्वीकारण्यात आले आणि प्रांतिक कायदे-मंडळातील निवडलेल्या सभासदांची संख्या वाढविण्यात आली आणि जातवार प्रतिनिधींचे तत्त्व स्वीकारण्यात आले. प्रातिनिधीक संस्थांच्या विकासातील एक टप्पा म्हणून *मोर्ले मिंटो सुधारणां*कडे पहाण्यात येते परंतु ही योजना स्वीकारली जात असताना याचा जबाबदीर राज्यपद्धतीशी कोणताही संबंध नाही, हे भारतमंत्र्यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये स्पष्ट केले. ब्रिटिश धर्तीची राज्यपद्धती भारतासारख्या खंडप्राय व बहुजिनसी देशास सर्वस्वी अयोग्य आहे, असे इंग्रजी राज्यकर्त्यांचे मत बनले होते परंतु याच वेळी राष्ट्रवादी चळवळीचा जहाल रूप येण्याची चिन्हे दिसू लागली. कर्झन याच्या धोरणामुळे प्रशासनाबाबत जनतेची प्रतिक्रिया विरोधाची होती. भारतीय राष्ट्रीय सभेने (काँग्रेस) कलकत्ता येथील अधिवेशनात स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य या चतुःसूत्रीचा पुरस्कार केला होता. या सर्व घटनांमुळे भारतातील जनमत मोर्ले-मिंटो सुधारणांचा स्वीकार करण्याबाबत फारसे उत्सुक नव्हते.

मोर्ले-मिंटो सुधारणंच्या आराखड्यामध्ये नामदार गो. कृ. गोखले यांनी लक्ष घातले असले, तरी त्याचे अंतिम

स्वरूप गोखले यांनाही असमाधानकारक वाटत होते. अशा परिस्थितीत पहिले महायुद्ध सुरू झाले. त्यामुळे भारतातील राजकीय व्यवस्थेमध्ये अस्थिरता निर्माण होऊ लागली. अमेरिका, फ्रान्स, रशिया आदी दोस्त सैन्याबरोबर भारतीय फौजा मध्यपूर्वेत आणि यूरोपात लढू लागल्या. ब्रिटिश मुलकी आणि लष्करी अधिकाऱ्यांपैकी चांगले अधिकारी भारतातून इतरत्र हलविण्यात आले. लो. टिळक कैदेतून सुटल्यावर राष्ट्रसभेच्या कार्यात पुन्हा सामील झाले. १९१६ मध्ये राष्ट्रसभा आणि मुस्लिम लीग यांमध्ये करार झाला. मुसलमानांकरिता स्वतंत्र मतदारसंघ मान्य करण्यात आले. अल्पसंख्याकांना प्रमाणापेक्षा थोड्या अधिक जागा मिळाव्यात, या समझोत्यामुळे मुसलमानांचे सहकार्य मिळून स्वराज्य लवकर मिळू शकेल, असे राष्ट्रसभेच्या काही पुढाऱ्यांना वाटले. आयर्लंडच्या धर्तीवर होमरूल चळवळ ॲनी बेझंट यांनी भारतात सुरू केली. लो. टिळकांनीही होमरूल चळवळीला पाठिंबा दिला तथापि युद्ध-विराम जवळ येताच ब्रिटिश शासन पुन्हा जुन्या धोरणानुसार कारभार चालविणार, या जाणिवेने जनतेमध्ये असंतोष फैलावला. युद्धकाळामध्ये भारतमंत्री माँटेग्यू यांनी २० ऑगस्ट १९१७ रोजी घोषणा केली, की ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत जबाबदार राज्यपद्धती क्रमाक्रमाने अंमलात आणणे आणि त्यासाठी स्वयंशासित संस्था हळूहळू वाढविणे हे आहे पण या उद्दिष्टांशी पूर्ण विसंगत असे धोरण भारत सरकारने युद्ध संपताच स्वीकारले. जालियवाला बाग येथे शेकडो निरपराध नागरिकांची हत्या झाली (१९१९). त्यामुळे आणि दडपशाहीच्या धोरणामुळे (रौलट कायदा) सर्व देशभर असंतोष फैलावला. युद्धातील तुर्कस्तानच्या पराभवामुळे स्थान नष्ट झाले, या कारणावरून मुसलमानांमध्येही ब्रिटिशांविषयी असंतोष वाढला. म. गांधींनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ आणि खिलाफत चळवळ यांची सांगड घालून सरकारविरूद्ध असहकाराचे धोरण पुकारले.

प्रांतांमध्ये १९१९ च्या भारत सरकारच्या कायद्याने प्रांतिक स्वायत्तता देण्यात आली होती. लंडनमधील इंडिया कौन्सिल रद्द करण्यात येऊन त्याच्या जागी सल्लागार मंडळ नेमण्यात आले. उच्च आयुक्त हा नवा आधिकारी भारतातर्फे व्यापारी हितसंबंध पहाण्यासाठी नेमण्यात आला. भारतात संस्थानिकांसाठी नरेंद्र मंडळ (चेंबर ऑफ प्रिन्सेस) स्थापण्यात आले.

माँटफर्ड सुधारणा सुरू झाल्यापासूनच त्यांमध्ये बदल करण्याची मागणी सुरू झाली होती. देशातील राष्ट्रीय आंदोलनही म. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली या काळात प्रखर होऊ लागले होते. सविनय कायदेभंगाची चळवळ १९२२ मध्ये चौरीचौरा येथे हिंसा झाल्याने म. गांधीजींनी थांबविली केमाल पाशाने तुर्कस्तानमध्ये धर्मनिरपेक्ष राजवट स्थापल्यामुळे खिलाफत आंदोलन थंडावले. मलबारमधील मोपल्यांच्या बंडामुळे हिंदु-मुसलमान संबंध दुरावले. मध्येच सायमन आयोग नेमल्याची तसेच महात्मा गांधींच्या सत्याग्रह तंत्रामुळे असंतुष्ट झालेला मुसलमान समाज महंमद अली जिना यांच्या मुस्लिम लीगकडे आकृष्ट झाला. माँटफर्ड शिफारसीप्रमाणे दहा वर्षांनी मूल्यमापन करून पुढील उपाययोजना सुचविण्यासाठी आयोग नेमावा असे ठरले होते परंतु भारतातील असंतोषाची दखल घेऊन ब्रिटिश सरकारने १९२७ घोषणा केली. या आयोगात एकही भारतीय सदस्य नव्हता. त्यामुळे लोकांनी त्याच्या कामकाजावर बहिष्कार टाकला. आयोगाने भारतभर दौरा करून निरनिराळ्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्या गाठीभेटी घेतल्या आणि आपला अहवाल ब्रिटिश सरकारला सादर केला. सायमन आयोगाच्या अहवालामध्ये द्विदल राज्यपद्धतीच्या कार्यवाहीवर समर्पक टीका आहे. इंग्लंडमध्ये १९२९ मध्ये मजूर पक्षाचे मंत्रिमंडळ सत्तारूढ झाले. त्याच्या

आदेशानुसार लॉर्ड आयर्विन याने ३१ ऑक्टोबर १९२९ रोजी घोषणा केली, की भारतमंत्र्यांच्या १९१७ ऑगस्टच्या घोषणेचा अर्थ हिंदुस्थानातील राजकीय प्रगतीची परिणती तेथे वसाहतीचा दर्जा असलेले सरकार स्थापन करण्यात व्हावी, असाच आहे. या विषयाचा विचार करण्यासाठी ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थाने यांचे प्रतिनिधी आणि ब्रिटिश सरकारचे प्रतिनिधी यांची एक गोलमेज परिषद भरविण्यात यावी, असे ठरले. घोषणेला राष्ट्रसभेतर्फे जे उत्तर देण्यात आले, ते पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली लाहोर येथे ३१ डिसेंबर १९२९ रोजी भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनात 'संपूर्ण स्वातंत्र्या'च्या ठरावाच्या मागणीच्या रूपाने देण्यात आले.

दुसरे महायुद्ध संपेपर्यंत हा पेचप्रसंग कायम राहिला. काँग्रेसतर्फे घटनासमितीच्या मागणीवर भर देऊन तात्कालिक व्यवस्थेबाबत ब्रिटिश सरकारकडून लोकांना विश्वासार्ह वाटेल अशा कृतीची मागणी करण्यात आली. अंतरिम शासन लोकप्रतिनिधिक करून त्याकडे तत्काल जबाबदारी सोपविल्यास काँग्रेसने युद्धात प्रत्यक्ष सहकार्य करण्येच आश्वासन दिले. घटनासमितीला मुस्लिम लीमचा विरोध होता. १९४० साली लाहोर अधिवेशनामध्ये मुस्लिम लीगने पाकिस्तानची मागणी अधिकृतपणे प्रथमच मांडली. काँग्रेसची घटनासमितीची आणि मुस्लिम लीगची पाकिस्तानची मागणी, या दोहोंदरम्यान संवैधानिक प्रगतीचे गाडे फिरू लागले.

त्रिमंत्री योजनेनुसार ब्रिटिश हिंदुस्थान आणि हिंदी संस्थाने यांचे एक संघराज्य भारतमध्ये निर्माण करण्यात यावे. या संघराज्याकडे परराष्ट्रीय संबंध, संरक्षण, वाहतूक ही खाती राहतील व त्याप्रित्यर्थ जरूर तो पैसा उभारण्याचा त्यांना हक्क राहील. काँग्रेसचा पाकिस्तान हिंदुस्थानातील परिस्थिती झपाट्याने बिघडत चालल्याचे पाहून ब्रिटिश सरकाने २० फेब्रुवारी १९४७ रोजी एक महत्त्वाची घोषणा केली, 'ब्रिटिश सरकार जून १९४८ पूर्वी भारतातील सत्ता सोडून ती जबाबदार हिंदी लोकांचे स्वाधीन करील'. ही सत्ता एखाद्या मध्यवर्ती सरकारकडे सोपवावयाची, की काही भागात अस्तित्वात याच वेळी लॉर्ड वेव्हेलच्या जागी लॉर्ड माउंटबॅटन यांची व्हाइसरॉय म्हणून नेमणूक झाली (मार्च १९४७). त्यांच्यावर सत्तांतराची जबाबदारी सोपविण्यात आली.

भारतीय घटनासमिती:

घटनासमितीची मागणी ही राष्ट्रीय चळवळीचा केंद्रबिंदू बनली होती. सर स्टॅफर्ड क्रिप्स हे १९४२ साली भारतात वाटाघाटीसाठी आले असता, या घटनासमितीमागील मूळ कल्पनेस त्यांनीही संमती दर्शविली होती. पुढे युद्ध समाप्तीनंतर त्रिमंत्री योजनेद्वारा घटनासमिति निर्मितीची प्रक्रिया जाहीर झाली. घटनासमितीची बैठक ९ डिसेंबर १९४६ रोजी सुरू झाली, भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायद्याने सार्वभौम सत्ता घटनासमितीकडे आली आणि त्रिमंत्री योजनेतील निर्बंध नाहीसे झाले. घटनासमितीने एकूण २ वर्षे ११ महिने १८ दिवस काम केले. २६ जानेवारी १९५० पासून घटना अमलात आली आणि भारतीय प्रजासत्ताक (गणराज्य) जन्मास आले.

घटनासमितीच्या कार्यामध्ये अनेक उपसमित्यांचे तिला बहुमोल साहाय्य झाले. संघ अधिकार, संघ सरकार घटना, राज्य सरकार घटना, अल्पसंख्याक व मूलभूत अधिकारविषयक समिती इ. उपसमित्यांच्या बहुमोल कार्यामुळे घटनासमितीचे काम सुकर झाले होते. काँग्रेसचे पंडित नेहरू, वल्लभभाई पटेल, राजेंद्र प्रसाद वगैरे नेतेच या उपसमित्यांचे नेतृत्व करीत. त्यामुळे या सर्व कामाला प्रतिष्ठा प्राप्त होई. घटनेचा कच्चा आराखडा तयार करण्याचे काम भारत सरकारचे घटनाविषयक सल्लागार सर बी. एन्. राव यांनी केले. या आराखडयास अंतिम रूप देण्याचे काम ज्या

मसुदासमितीकडे होते, त्या समितीचे अध्यक्ष भीमराव आंबेडकर होते व अल्लादी अय्यंगार, कन्हैयालाल मुन्शी आणि सय्यद मोहंमद सादुल्ला हे त्यांचे सभासद होते.

घटनासमितीचे सभासद ३०८ होते. तिची एकूण ११ अधिवेशने भरली. घटना सल्लागारांचा मूळ मसुदा २४३ कलमी व १३ परिशिष्टांचा होता. घटनेच्या आराखडा समितीने केलेल्या मसुद्यात ३१ कलमे व ८ परिशिष्टे होती. शेवटी घटनासमितीने मंजूर केलेल्या घटनेत ३९५ कलमे ८ परिशिष्टे राहिली.

संरचना:

डिसेंबर १९४६ मध्ये भारताचे संविधान तयार करणारी घटनासमिती स्थापन झाली. तिची पहिली बैठक ९ डिसेंबर १९४६ रोजी झाली आणि शेवटची बैठक २४ जानेवारी १९५० रोजी होऊन भारताचे प्रजासत्ताक गणराज्याचे संविधान अंतिम करण्यात आले. संविधानात ३९५ अनुच्छेद व आठ परिशिष्टे होती. त्यानंतर पहिल्या संविधानदुरुस्तीने त्यात आणखी एका परिशिष्टाची भर घातली. शासकीय कर्मचाऱ्यांचे अधिकार ह्यासारख्या सूक्ष्म तपशीलांमुळे हे जगातील सर्वांत दीर्घ लिखित संविधान झाले असून त्यात शासनाचे स्वरूप, अधिकार, त्याच्या विविध अंगांचे परस्परांशी संबंध व मर्यादा विशद केल्या आहेत.

"आम्ही, भारताची जनता भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही प्रजासत्ताक (गण) राज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वांतत्र्य दर्जाची आणि संधीची समानता निश्चितपण प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून आमच्या संविधानसभेत आज दिनांक २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी या द्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःप्रत अर्पण करत आहोत."

संविधानाची काही ठळक मूल्य पुढीलप्रमाणे : (१) संसदीय लोकशाही (२) मूलभूत अधिकार (३) सामाजिक न्याय (४) न्यायालयीन पुनर्विलोकन (५) संघराज्य पद्धती(६) मार्गदर्शक तत्त्वे.

(१) संसंदीय लोकशाही:

केंद्रात संसद (पार्लमेंट) द्विसदनी (लोकसभा व राज्यसभा) असून, ती लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींची असते. लोकसभेत जास्तीतजास्त ५५० सदस्य असतात. हे सदस्य प्रौढ मतदानपद्धतीने निवडले जातात. त्यांपैकी ५२५ किंवा त्यापेक्षा कमी सदस्य घटक ज्यातून व २५ किंवा त्यापेक्षा कमी सदस्य केंद्रशासित प्रदेशांतून निवडले जातात. प्रत्येक राज्यात अनेक मतदारसंघ असतात आणि शक्यतो ते सारख्या लोकसंख्येचे केलेले असतात. राज्यसभेत बारा सदस्यांस वगळून बाकीचे सदस्य राज्यांच्या विधानसभांमार्फत निवडले जातात. हे बारा सदस्य राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेले असतात ते कला, साहित्य, शास्त्र किंवा समाजसेवा ह्या क्षेत्रांत विशेष कामगिरी केलेले असावे लागतात. लोकसभेची मुदत पाच वर्षांची असते. पाच वर्षांनी तिचे विसर्जन होते व पुन्हा निवडणूक होऊन तिची पुनर्रचना करण्यात येते. तसेच ४२व्या संविधानदुरुस्तीने संसदीय लोकसभेची मुदत सहा वर्षांची करण्यात आली होती परंतु ४४ व्या संविधान-दुरुस्तीने ती पूर्ववत पाच वर्षे केली. राज्यसभा विसर्जित होत नाही. मात्र तिचे एक-तृतीयांश सदस्य दर दोन वर्षांनी निवृत्त होऊन त्या जागी नव्याने निवडलेले सदस्य येतात.

प्रत्येक विधेयक संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी मान्य करावे लागते. ही मान्यता बहुमताने मिळते. जर एखादे

विधेयक एका सभागृहाने संमत केले असेल आणि त्याला दुसऱ्या सभागृहाची मान्यता नसेल, तर दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक बोलावून ते विधेयक मान्य करून घेता येते. अर्थविषयक विधेयकाबाबत मात्र राज्यसभेला केवळ आपले नकारार्थी मत व्यक्त करता येते पण हे मत लोकसभेने मानलेच पाहिजे, असे नाही. लोकसभेच्या अध्यक्षपदी सभापती (स्पीकर) असतो. त्याची निवड बहुमताने लोकसभा करते. राज्यसभेच्या अध्यक्षपदी उपराष्ट्रपती असतो.

केंद्र शासनाचे सर्वोच्चपद राष्ट्रपतींचे असून त्यांची निवड संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले सदस्य व राज्याच्या विधानसभांचे निर्वाचित सदस्य करतात. प्रत्येक सदस्याच्या मताचे मूल्य ठरवताना संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या सदस्यांच्या मतांचे मूल्य सर्व राज्यांच्या विधानसभांच्या मतांइतके होईल व राज्यांचे मतबल समान असेल, ह्या तत्त्वांवर ठरवण्यात येते. उपराष्ट्रपती राज्यसभेचा पदसिद्ध अध्यक्ष व राष्ट्रपतींच्या अनुपस्थितीत किंवा काही कारणाने राष्ट्रपती गैरहजर असल्यास किंवा निधन पावल्यास निधनानंतर सहा महिन्यांपर्यंत किंवा नवीन राष्ट्रपतींची निवड होईपर्यंत कार्यकारी राष्ट्रपती म्हणून काम पाहतात. राष्ट्रपती जर घटनेविरूद्ध वागले, तर त्यांना पदच्युत करता येते. संविधानाच्या या व्यतिक्रमणाबद्दल राष्ट्रपतींवर महाभियोग करावयाचा असेल, त्या वेळी संसदेच्या प्रत्येक सभागृहात हजर असलेल्यांपैकी दोन-तृतीयांश सभासदांचा व सभागृहाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या दोन-तृतीयांश सभासदांचा पाठिंबा आवश्यक असतो.

राष्ट्रपती हा नामधारी प्रमुख आहे काय ? हा प्रश्न पहिले राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद यांनी प्रथमच १९५८ मध्ये उपस्थित केला. तेव्हापासून अशी चर्चा कायदेपंडितांत चालू आहे. संसदीय लोकशाही संकेतानुसार मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतींनी मानलाच पाहिजे आणि भारतातही हा नियम अव्याहतपणे मानला गेला.

केंद्रशासित प्रदेशाची शासनपद्धती परिस्थितीनुसार ठरविण्यात येते. अरुणाचल प्रदेश, दिल्ली, गोवा, दमण, दीव, मिझोरम व पाँडिचेरी या केंद्रशासित प्रदेशांवर राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेला ले. गव्हर्नर हा प्रमुख असतो. अंदमान आणि निकोबार बेटे व चंडीगढ यांवर चीफ कमिशनर हा प्रमुख असतो. लक्षद्वीप बेटासाठी स्वतंत्र प्रशासक नेमलेला आहे. अरुणाचल प्रदेश, गोवा, दमण, दीव, मिझोराम, पाँडिचेरी या प्रदेशात स्वतंत्र विधानसभा व मंत्रिमंडळे आहेत. दिल्लीसाठी महानगर परिषद व कार्यकारी परिषद आहेत.

(२) मूलभूत अधिकार:

भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामात मूलभूत अधिकारांच्या मागणीस फार महत्व होते. ह्या मूलभूत अधिकारांचा शासनाने संकोच करता कामा नये, असा दंडक संविधानात समाविष्ट करण्यात आला आहे (१) समान वागणुकीचा अधिकार. कायद्यापुढे सर्व समान आहेत, ह्याचा अर्थ सर्वांना एकच कायदा लागू व्हावा असे नाही. असमानांना समान वागणूक दिल्याने विषमता निर्माण होते. प्राप्तिकराचा दर ठरवताना उत्पन्नाचा निकष लावावा लागतो. (२) अस्पृश्यतेचे समूळ उच्चाटन झाले असून त्याविरूद्ध संसदेने योग्य तो कायदा करावा, असे संविधानात म्हटले आहे. ह्यानुसार अस्पृश्यता प्रतिबंध कायदा १९५५ मध्ये करण्यात आला. १९७६ मध्ये त्यात दुरुस्ती करून त्याला नागरी हक्क कायदा असे नवे नावही देण्यात आले. (३) शासनाने कुणाही व्यक्तीस विशेष सन्मानार्थी पदवी (शौर्य व शिक्षणविषयक सोडून) देऊ नये. (४) प्रत्येक भारतीय नागरिकास खालील सात स्वातंत्र्ये उपभोगता येतात: (अ) भाषण व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, (आ) जमावाचे स्वातंत्र्य (सशस्त्र नाही), (ई) भारताच्या सर्व

भूभागात मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य (उ) संघटना स्थापण्याचे स्वातंत्र्य, (ई) भारताच्या कुठल्याही प्रदेशात राहण्याचे व स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र्य, (ऊ) मालमत्ता मिळविण्याचे, जतन करण्याचे व तिचा विनियोग करण्याचे स्वातंत्र्य आणि (ए) कुठलाही व्यवसाय किंवा व्यापारधंदा करण्याचे स्वातंत्र्य. ह्या सात स्वातंत्र्यांवर शासनाला वाजवी मर्यादा घालता येतात. सोळाव्या संविधानदुरुस्तीने देशाचे सार्वभौमत्व व एकात्मता ह्यांच्या संरक्षणार्थ भाषण व अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालण्याचा अधिकार शासनाला दिला. (५) फौजदारी गुन्ह्यांच्या आरोपींना खालील अधिकार आहेत : (अ) एखादी कृती ज्या वेळी घडली, त्यानंतर कायदी करून व तदनुसारे तीस गुन्हा ठरवून त्या व्यक्तीस शिक्षा देता येत नाही. ज्या वेळी ती घडली त्याच वेळी ती पूर्वीच केलेल्या कायद्यानुसार गुन्हा असावयास हवी. (आ) कुणाही व्यक्तीवर एकाच कारणासाठी एकापेक्षा जास्त वेळा खटले भरले जाऊ नयेत किंवा शिक्षा दिली जाऊ नये आणि (इ) स्वतःच्या विरूद्ध पुरावा देण्याची सक्ती आरोपीवर करू नये. (६) कोणाच्याही व्यक्तिस्वातंत्र्यावर कायद्याने नेमून दिलेल्या प्रक्रियेखेरीज बंधने घालता येणार नाहीत. (७) एखाद्या व्यक्तीस अटक झाल्यास तीस लगतच्या दंडाधिकाऱ्यापुढे २४ तासाच्या आत सादर करण्यात यावे व दंडधिकाऱ्याच्या परवानगीशिवाय अटकेत ठेवता कामा नये. अशा व्यक्तीस अटक करण्याची कारणे दिली पाहिजेत व स्वतःचा बचाव करण्यास तीस योग्य वाटेल, त्या व्यक्तीचा कायद्याचा सल्ला घेता आला पाहिजे. (८) सक्तीची मजुरी व वेठबिगार संविधानाने बेकायदा ठरवल्या. (९) चौदा वर्षांखालील बालकांना गिरण्या, खाणी इ. अपायकारक ठिकाणी काम देऊ नये. (१०) प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या धर्माचे पालन व त्याचा प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. (११) धार्मिक व भाषिक अल्पसंख्याकांकरिता काही विशेष अधिकार आहेत. त्यांना स्वतःची भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार आहे. तसेच स्वतःच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा व चालविण्याचा अधिकार आहे. (१२) १९७७ पूर्वी मालमत्तेचा अधिकार मूलभूत अधिकाराच्या यादीत होता. ४४ व्या संविधानदुरुस्तीने तो त्या यादीतून वगळण्यात आला आहे परंतु व्यक्तीची मालमत्ता कायद्याने दिलेल्या अधिकाराशिवाय हिरावली जाऊ नये, हा अनुच्छेद दुसऱ्या भागात घालण्यात आला आहे. (१३) मूलभूत अधिकारांचा संकोच झाला असता, सर्वोच्च न्यायालयाकडे दाद मागण्याचादेखील मूलभूत अधिकार आहे. न्यायालयांचे संरक्षण असल्याशिवाय मूलभूत अधिकाराला अर्थ नसतो, म्हणूनच ही तरतूद करण्यात आली. ह्या तरतुदीचे वर्णन डॉ भीमराव आंबेडकर ह्यांनी 'घटनेचा आत्मा' ह्या शब्दांत केले होते.

(३) सामाजिक न्याय:

सामाजिक न्याय हे उद्दिष्ट संविधानाच्या प्रतिज्ञापत्रकात तसेच मूलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्त्वे ह्यात समाविष्ट आहे. नवीन समाज हा न्यायावर आधारलेला असावा, ही जाणीव स्वातंत्र्य चळवळीपासून भारतीय जनतेत दृढमूल झाली. मालमत्तेचे वाटप न्याय्य पद्धतीने व्हावे, उत्पादनाची साधने फक्त थोड्या लोकांच्या हाती राहू नयेत, सर्वांना समान वेतन मिळावे, स्त्रिया व मुळे ह्यांचे हितसंबंध सुरक्षित रहावेत व समाजातल्या दुबळ्या गटांना वर येण्याची संधी मिळावी, ही ती तत्वे होत. सामाजिक विषमता कमी व्हावी हा उदेश होता.

(४) न्यायालयीन पुनर्विलोकन:

संसदेने केलेला कायदा संविधानाशी सुसंगत असायला हवा, हे तत्त्व लिखित संविधानामागे असते. स्वातंत्र्याच्या पूर्वी भारतीय कायदेमंडळांनी केलेले कायदे ब्रिटिश पार्लमेंटने केलेल्या घटनात्मक कायद्याशी सुसंगत आहेत किंवा नाहीत, हे न्यायालये पाहत असत. ह्यालाच

न्यायिक पुनर्विलोकन म्हणतात. भारताच्या संविधानात संसदेवर, राज्य विधानसभांवर तसेच शासनावर मर्यादा घालण्यात आल्या आहेत. ह्या मर्यादा सजीव करण्याचे कार्य न्यायालये करत असतात.

(५) संघराज्य पद्धती:

भारतात प्रथम १९३५ च्या कायद्याने संघराज्य पद्धती आली पण प्रत्यक्षात ती १९४६ पर्यंत कार्यवाहीत नव्हतीच. विस्तीर्ण भूप्रदेश, सास्कृतिक वैविध्य आणि बहुभाषिकता ह्यांमुळे संघराज्य पद्धती भारताला सोयीची आहे, हे तत्त्व संविधानाने मानले. संघराज्य पद्धतीत एकाच वेळी दोन शासनयंत्रणा कार्य करीत असतात. एक केंद्र शासन व दुसरे राज्य शासन. त्यांच्या अधिकारक्षेत्रांची विभागणी संविधानाने केलेली असून दोन्ही शासने आपापल्या क्षेत्रात सार्वभौम असतात. संघराज्याचे तत्त्व जसेच्या तसे कार्यवाहीत आणणे कधीच शक्य नसते. केंद्राच्या कामाची आणि राज्याच्या कामाची विभागणी करण्यात आली. त्यामुळे सत्तेचे वाटप करताना तीन सूची आखण्यात आल्या : सूची क्र. १ वरील विषयावर फक्त केंद्रीय संसदच कायदे करू शकते. सूची क्र. २ वर फक्त राज्य विधानसभाच कायदे करू शकतात आणि सूची क्र. ३ ही सामाइक यादी आहे, की ज्यावरील विषयांवर केंद्र तसेच राज्ये कायदे करू शकतात मात्र केंद्राने केलेल्या कायद्यास प्राधान्य मिळते. राज्यसभेत राज्यांच्या विधानसभांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी असतात आणि ते आपल्या राज्याचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवतील, अशी अपेक्षा असते. काही विशिष्ट परिस्थितीत राज्यसभा ठराव करून राष्ट्रहिताचे दृष्टीने राज्याच्या यादीतील विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार केंद्राला देते किंवा दोन किंवा अधिक राज्यांनी विनंती केल्यास केंद्र कायदा करते.

(६) मार्गदर्शक तत्त्वे:

मूलभूत तत्त्वांबरोबर संविधानाच्या चौथ्या प्रकरणात मार्गदर्शक तत्त्वे मांडलेली आहेत. हे एक संविधानाचे वैशिष्टयपूर्ण अंग आहे. शासनाला धोरण ठरविताना ही तत्त्वे मार्गदर्शक ठरावीत, असा त्यामागचा घटनाकारांचा हेतू होता. भारतात आर्थिक व सामाजिक लोकशाही बळकट करणे, हा त्यामागचा मुख्य उद्धेश आहे. या तत्त्वानुसार कायदे करून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याची जबाबदारी शासनावर आहे आणि ही जबाबदारी राजकीय स्वरूपाची आहे. ही तत्त्वे खालीलप्रमाणे : (१) सर्वांसाठी रोजगार हमीची तरतूद करणे. (२) समान कामासाठी समान मोबदला. (३) संपत्तीचे न्याय्य वितरण. (४) विनामूल्य व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण. (५) सामाजिक सुरक्षितता व (६) नशाबंदी.

ही तत्त्वे न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा हक्क देत नसली, तरी देशाच्या शासनात त्यांचे नैतिक अधिष्ठान मोठे आहे. शासनाला धोरणात्क मार्गदर्शन करण्यात ही तत्त्वे महत्त्वाचा कार्यभाग पार पाडतात. मूलभूत हक्क राजकीय लोकशाही प्रस्थापित करीत असले, तर मार्गदर्शक तत्त्वे आर्थिक लोकशाहीची जाण देतात. मार्गदर्शक तत्त्वे ही केवळ नीतिनिर्देशके आहेत. मूलभूत हक्कांचे अतिक्रमण झाल्यास न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा अधिकार प्रत्येकास नागरिकास आहे. मात्र शासनाने मार्गदर्शक तत्त्वांचे उल्लंघन केल्यास कोणासही न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा अधिकार नाही. लोकशाहीत सत्ताधारी पक्ष बदलला, तरी देशाचा विकास एका निश्चित दिशेने होण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आवश्यक आहेत.

संविधानदुरुस्ती :

प्रत्येक लिखित संविधानात त्याच्या दुरुस्तीची प्रक्रिया समाविष्ट असते. संविधान बदलत्या काळाशी व

समाजाच्या गरजांशी सुसंगत राहण्यासाठी ही प्रक्रिया आवश्यक आहे. भारताच्या संविधानात *संविधानदुरुस्ती* च्या तीन प्रक्रिया समाविष्ट आहेत. काही तरतुदी संसदेला साधारण बहुमताने बदलता येतात. काही तरतुदींच्या दुरुस्तीसाठी संसदेच्या प्रत्येक सभागृहात हजर असलेल्या व मत देणाऱ्या सभासदांपैकी दोन-तृतीयांश सभासदांचा पाठिंबा लागतो तर काही तरतुदींच्या दुरुस्तीसाठी संसदेच्या प्रत्येक सभागृहात वरील प्रकारच्या पाठिंब्याने विधेयक संमत झाल्यावर त्यास अर्ध्याहून अधिक राज्यांच्या विधानसभांची अनुमती लागते. यामध्ये तीन प्रकारच्या तरतुदी समाविष्ट आहेत : (१) केंद्र आणि घटकराज्यांमधील वैधानिक सत्तेचे वाटप. (२) राज्यांचे संसदेमधील प्रतिनिधित्व व (३) सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालये यांचे अधिकार. १९८० पर्यंत संविधानात एकूण ४४ दुरुस्त्या झाल्या. संसदेच्या संविधानदुरुस्तीच्या अधिकारावर काही मर्यादा आहेत काय, ह्या प्रश्नाचा सर्वोच्च न्यायालयाने विचार केला व संविधानाची मूलभूत चौकट बदलणारी संविधानदुरुस्ती संसदेला करता येणार नाही, असा निर्णय दिला.

वरील मूल्य भारतीय संविधानाची मुख्य गाभा आहेत. याच मूल्यावर आधारित भारतीय राज्यघटना असलेली आपणाला दिसून येते यामुळेच भारतीय राज्यघटना आज आपणाला जगातील सर्वात मोठी आणि चिरकाल टिकणारी आहे. आज आपण पाहतो भारताच्या बाजूचे सर्व राष्ट्र असंतोसमय असताना दिसून येतात.परंतु भारतीय राज्यघटना याच मुल्यामुळे आपणाला मजबूत असलेली आपणाला दिसून येते.

संदर्भ:

1. Agarwal, R. C. Comparative Study of the Indian Constitution and Administration, New Delhi, 1966.
2. Austin, G. The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation, London, 1966.
3. Basu, D. D. Comntentary on the Constitution of India, Vols. I-V, Calcutta, 1965-70.
4. Basu, D. D. Shorter Constitution of India, New Delhi, 1981.
5. Biswas, A. R. Indian Constitutional and Legal History, Calcutta, 1971,
6. Chitaley, D. Y, Apparo, S. Constitution of India : With Exhaustive Analytical and Critical Commentarie, Vol. V, Bombay, 1970.
7. Desikachar, S. V. Ed. Reading in the Contitutional History of India : 1757-1947, Bombay, 1983.
8. Keith, A. B. Constitutional History of India, Allahabad, 1961.
9. Venkateswaran, R. J. Cabinet Government of India, London, 1967.
10. गुप्ते, भा. म. हिंदी राज्यघटना, पुणे, १९५१.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारत आणि मराठी भाषा व साहित्य

डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

कालिकादेवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिरूर का.

Corresponding Author – डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

विकसित भारताची संकल्पना केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून ती सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि बौद्धिक विकासाशीही निगडित आहे. या सर्वांमध्ये भाषा व साहित्य यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. मराठी भाषा आणि साहित्याने भारतीय समाजाच्या जडणघडणीत मोलाची भूमिका बजावली असून विकसित भारताच्या उभारणीतही त्याचे योगदान महत्त्वाचे ठरते.मराठी साहित्याने संतपरंपरेपासून आधुनिक काळापर्यंत समाजप्रबोधन, नैतिक मूल्ये, सामाजिक समता आणि राष्ट्रभक्ती यांचा पुरस्कार केला आहे. संत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, समर्थ रामदास यांसारख्या संतांनी आपल्या साहित्यातून सामान्य माणसाला आत्मविश्वास दिला. पुढे लोकमान्य टिळक, आगरकर, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या विचारवंतांनी मराठी लेखनातून सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ उभी केली.आजच्या डिजिटल व जागतिकीकरणाच्या युगात मराठी भाषा तंत्रज्ञान, शिक्षण, माध्यमे आणि संशोधन क्षेत्रात अधिक सक्षम होत आहे. मराठी साहित्य आधुनिक विषय, विज्ञान, पर्यावरण, स्त्रीवाद आणि सामाजिक प्रश्न यांचा वेध घेत विकसित भारताच्या संकल्पनेला वैचारिक बळ देत आहे. मातृभाषेतून ज्ञाननिर्मिती व अभिव्यक्ती झाल्यास समाज अधिक जागरूक व सक्षम बनतो.अशा प्रकारे विकसित भारताच्या घडणीत मराठी भाषा व साहित्य हे सांस्कृतिक वारसा जपत आधुनिक विचारांची जोड देणारे प्रभावी माध्यम ठरते. आर्थिक प्रगतीसोबत भाषिक व साहित्यिक विकास झाला तरच खऱ्या अर्थाने भारत एक सशक्त, समृद्ध आणि विकसित राष्ट्र बनेल.

प्रस्तावना:

भारत हा प्राचीन संस्कृती, विविध भाषा, धर्म, परंपरा आणि साहित्यिक वारसा लाभलेला देश आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि वैज्ञानिक क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती केली आहे. आज भारत "विकसित भारत" या संकल्पनेकडे वाटचाल करत आहे. 'विकसित भारत' ही संकल्पना केवळ आर्थिक समृद्धीपुरती मर्यादित नसून सामाजिक समता, सांस्कृतिक जतन, शैक्षणिक प्रगती, तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर आणि भाषिक वैविध्याचा सन्मान यांचा समावेश करणारी आहे. भाषा ही कोणत्याही राष्ट्राच्या विकासाची आत्मा असते. भाषा केवळ संवादाचे माध्यम नसून ती समाजाची विचारसरणी, मूल्यव्यवस्था, इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख व्यक्त करते. भारतातील प्रादेशिक भाषांमध्ये मराठी भाषेला एक विशेष स्थान आहे. मराठी भाषा व साहित्याने सामाजिक जागृती, राष्ट्रनिर्मिती, लोकशिक्षण आणि सांस्कृतिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात इंग्रजीचे वाढते महत्त्व असले तरी मातृभाषा आणि प्रादेशिक भाषांचे संवर्धन हे विकसित भारताच्या संकल्पनेसाठी अत्यावश्यक आहे. मराठी भाषा व साहित्य हे केवळ भूतकाळातील वारसा नसून ते वर्तमान आणि भविष्याच्या भारताच्या

उभारणीसाठी एक प्रभावी साधन आहे. त्यामुळे विकसित भारताच्या दृष्टीने मराठी भाषा व साहित्याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1) विकसित भारत या संकल्पनेचा अर्थ आणि व्याप्ती स्पष्ट करणे.
2) मराठी भाषा व साहित्याचा ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक विकास अभ्यासणे.
3) सामाजिक, शैक्षणिक व राष्ट्रीय विकासात मराठी साहित्याचे योगदान समजून घेणे.
4) आधुनिक काळातील मराठी भाषा व साहित्यापुढील आव्हाने अभ्यासणे.
5) विकसित भारताच्या उभारणीत मराठी भाषा व साहित्याची भूमिका स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती:

या शोधनिबंधासाठी समाजशास्त्रीय, आस्वादात्मक, वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केलेला आहे.

विकसित भारत : संकल्पना व स्वरूप:

विकसित भारत' म्हणजे केवळ आर्थिकदृष्ट्या सक्षम राष्ट्र नव्हे, तर सामाजिक न्याय, समान संधी, साक्षरता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सांस्कृतिक समृद्धी आणि भाषिक विविधतेचा सन्मान करणारा देश होय. विकसित राष्ट्राची ओळख ही केवळ GDP, औद्योगिकीकरण किंवा तंत्रज्ञानावर आधारित नसते; तर मानवी मूल्ये, शिक्षण, संस्कृती आणि भाषा यांवरही ती अवलंबून असते.भारतासारख्या बहुभाषिक देशात प्रादेशिक भाषांचे संवर्धन म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मतेचा पाया मजबूत करणे होय. मातृभाषेतून शिक्षण, साहित्यनिर्मिती आणि ज्ञानप्रसार झाल्यास समाज अधिक सुसंस्कृत, जागरूक आणि आत्मनिर्भर होतो. म्हणूनच विकसित भारताच्या दिशेने वाटचाल करताना मराठीसारख्या समृद्ध भाषेचे योगदान अनन्यसाधारण आहे.

मराठी भाषा : ऐतिहासिक परंपरा:

मराठी भाषा ही इंडो-आर्यन भाषाकुलातील एक प्राचीन भाषा असून तिची मुळे प्राकृत व अपभ्रंश भाषांमध्ये आढळतात. मराठी भाषेचा विकास सातवाहन काळापासून झाल्याचे पुरावे मिळतात. यादवकालीन शिलालेख, संत साहित्य, बखरी, पोवाडे यांमधून मराठी भाषेची समृद्ध परंपरा दिसून येते.संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, समर्थ रामदास यांनी मराठी भाषेला लोकभाषेचा दर्जा प्राप्त करून दिला. त्यांनी अध्यात्म, नीती, समाजसुधारणा आणि भक्ती यांचा प्रसार मराठीतून केला. यामुळे मराठी भाषा सामान्य जनतेच्या जीवनाशी जोडली गेली.

मराठी साहित्याचा सामाजिक आणि राष्ट्रीय विकासातील वाटा:

मराठी साहित्याने समाजप्रबोधनात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सामाजिक विषमता, अंधश्रद्धा, जातिभेद, स्त्रीशोषण यांविरुद्ध मराठी साहित्याने आवाज उठवला.महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, लोकहितवादी, न्यायमूर्ती रानडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या लेखनातून सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ उभी केली. स्वातंत्र्यलढ्यात लोकमान्य टिळक, सावरकर, आगरकर यांच्या लेखनाने राष्ट्रभावना जागृत केली.आधुनिक काळात कादंबरी, कविता, नाटक, कथा, ललित साहित्य, दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य यांद्वारे मराठी साहित्याने समाजातील विविध घटकांचे जीवनचित्र

मांडले. या साहित्यामुळे लोकशाही मूल्ये, सामाजिक समता आणि मानवी हक्क यांची जाणीव समाजात निर्माण झाली.

शिक्षण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात मराठीचे योगदान:

विकसित भारतासाठी शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मातृभाषेतून शिक्षण दिल्यास ज्ञान अधिक प्रभावीपणे आत्मसात होते. मराठी भाषेतून शिक्षण, संशोधन आणि विज्ञानविषयक लेखन वाढणे आवश्यक आहे.आज मराठीतून विज्ञान, तंत्रज्ञान, संगणक, पर्यावरण, आरोग्य यांसारख्या विषयांवर साहित्यनिर्मिती होत आहे. डिजिटल माध्यमे, ई-लर्निंग, मराठी संकेतस्थळे, ब्लॉग्स, पॉडकास्ट्स यांमुळे मराठी भाषेला नवे व्यासपीठ मिळाले आहे. हे सर्व विकसित भारताच्या ज्ञानाधारित समाजासाठी उपयुक्त ठरते.

आधुनिक काळातील आव्हाने:

जागतिकीकरण, इंग्रजीचे वाढते महत्त्व, बाजारपेठीय संस्कृती आणि डिजिटल माध्यमांचा अतिरेक यामुळे मराठी भाषेसमोर काही आव्हाने निर्माण झाली आहेत. नव्या पिढीमध्ये मातृभाषेविषयी उदासीनता, शुद्धतेचा अभाव आणि वाचनसंस्कृतीचा ऱ्हास दिसून येतो.तसेच रोजगाराच्या संधी मर्यादित असल्याची भावना असल्याने मराठीचा वापर कमी होत आहे. मात्र, हे आव्हान संधीमध्ये रूपांतरित करता येऊ शकते. तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने मराठीचा जागतिक स्तरावर प्रसार करता येऊ शकतो.

विकसित भारताच्या उभारणीत मराठी भाषा व साहित्याची भूमिका:

विकसित भारताच्या संकल्पनेत मराठी भाषा व साहित्याची भूमिका बहुआयामी आहे. मराठी साहित्य समाजाला मूल्याधिष्ठित विचार देते, नागरिकांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण करते आणि सांस्कृतिक आत्मभान जागृत करते.स्थानिक भाषांमधून प्रशासन, शिक्षण आणि न्यायव्यवस्था अधिक लोकाभिमुख बनू शकते. मराठी भाषेचा वापर वाढल्यास लोकसहभाग वाढेल आणि लोकशाही अधिक मजबूत होईल. त्यामुळे मराठी भाषा व साहित्य हे विकसित भारताचे बौद्धिक व सांस्कृतिक भांडवल आहे.

निष्कर्ष:

1) विकसित भारताची संकल्पना ही केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून ती सांस्कृतिक, भाषिक आणि वैचारिक समृद्धीवर आधारित आहे.
2) मराठी भाषा व साहित्याने इतिहासापासूनच समाजप्रबोधन, राष्ट्रनिर्मिती आणि सांस्कृतिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.
3) आजच्या काळातही मराठी भाषा व साहित्य हे विकसित भारताच्या उभारणीसाठी एक प्रभावी साधन ठरू शकते.
4) मराठीचे संवर्धन, आधुनिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाशी सुसंगत वापर आवश्यक आहे.

समारोप:

मराठी भाषा व साहित्य हे महाराष्ट्राचेच नव्हे तर संपूर्ण भारताचे सांस्कृतिक वैभव आहे. विकसित भारताची संकल्पना साकार करण्यासाठी स्थानिक भाषांना केंद्रस्थानी ठेवणे अत्यावश्यक आहे. मराठी भाषेच्या माध्यमातून ज्ञाननिर्मिती, मूल्यशिक्षण आणि सामाजिक जागृती साधता येईल.भविष्यातील भारत जर खऱ्या अर्थाने विकसित व्हायचा असेल, तर त्याच्या मुळाशी असलेल्या भाषिक आणि साहित्यिक परंपरेचे जतन व संवर्धन करणे अपरिहार्य आहे. त्या दृष्टीने मराठी भाषा व साहित्याचे योगदान अमूल्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1) कुलकर्णी, म.रा. – मराठी साहित्याचा इतिहास
2) देशमुख, ग. त्र्यं. (लोकहितवादी) – शतपत्रे
3) आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब – भाषणे व लेखन
4) खांडेकर, वि. स. – साहित्य आणि समाज
5) मराठी विश्वकोश – विविध खंड
6) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ – प्रकाशने

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारतामधील दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानता : सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन

जोगदंड बालासाहेब सखाराम

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्ले -धारूर

Corresponding Author – ***जोगदंड बालासाहेब सखाराम***

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश :

भारतामध्ये सामाजिक न्यायाच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानता हे अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. स्वातंत्र्यानंतर भारताने सातत्यपूर्ण आर्थिक वाढ अनुभवली असली, तरीही देशात सामाजिक व आर्थिक विषमता खोलवर रुजलेली आहे. जात, वर्ग, लिंग आणि प्रादेशिक असमतोल यांमुळे मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या दारिद्र्य आणि सामाजिक बहिष्करणाला सामोरी जात आहे. या संशोधन लेखात दारिद्र्य आणि उत्पन्न असमानतेचा अभ्यास सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून करण्यात आला आहे. बी. आर. आंबेडकर, अमर्त्य सेन, जीन द्रेझ, सुखदेव थोरात आणि जॉन रॉल्स यांच्या सैद्धांतिक व अनुभवजन्य लेखनाचा आधार घेत या समस्यांचे विश्लेषण केले आहे. संरचनात्मक बहिष्करण, संसाधनांवरील असमान प्रवेश आणि सामाजिक भेदभाव यांमुळे दारिद्र्य टिकून राहते, असे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. सरकारी धोरणे, कल्याणकारी योजना आणि घटनात्मक तरतुदी असूनही अपेक्षित सामाजिक समता साध्य झालेली नाही. त्यामुळे केवळ आर्थिक वाढीवर आधारित धोरणे अपुरी असून, हक्काधिष्ठित आणि समावेशक सामाजिक न्याय दृष्टिकोन आवश्यक असल्याचे या लेखात मांडले आहे.

प्रस्तावना :

भारताच्या विकास प्रक्रियेत एक विरोधाभास स्पष्टपणे दिसून येतो—एकीकडे वेगवान आर्थिक वाढ, तर दुसरीकडे कायमस्वरूपी दारिद्र्य आणि वाढती उत्पन्न विषमता. १९९० नंतरच्या आर्थिक सुधारणांमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मोठे परिवर्तन झाले असले, तरी या वाढीचे लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समानपणे पोहोचलेले नाहीत. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, अल्पसंख्याक, महिला आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगार आजही सामाजिक व आर्थिक वंचिततेला सामोरे जात आहेत.दारिद्र्य ही केवळ आर्थिक समस्या नसून ती सामाजिक, ऐतिहासिक आणि संस्थात्मक घटकांशी निगडित आहे. अमर्त्य सेन यांच्या *Development as Freedom* या ग्रंथात दारिद्र्याची मांडणी उत्पन्नाच्या अभावाऐवजी ‘क्षमता व स्वातंत्र्यांच्या अभाव’ या स्वरूपात केली आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षेचा अभाव हे दारिद्र्य अधिक तीव्र बनवतात. द्रेझ आणि सेन (2013) यांनी सामाजिक संधींच्या असमान उपलब्धतेकडे लक्ष वेधले आहे. उत्पन्न विषमता ही सध्याच्या भारतातील एक गंभीर समस्या ठरली आहे. डीटन आणि द्रेझ (2002) तसेच हिमांशु (2015) यांच्या अभ्यासानुसार आर्थिक वाढ असूनही सामाजिक गटांमधील व प्रादेशिक उत्पन्न तफावत वाढत आहे. ही विषमता भारतीय संविधानातील समानता व सामाजिक न्यायाच्या

मूल्यांशी विसंगत आहे. जॉन रॉल्स यांची सामाजिक न्याय संकल्पना या असमानतेचे नैतिक मूल्यमापन करण्यासाठी महत्त्वाची ठरते.

भारतीय सामाजिक न्याय विचारसरणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत मूलभूत आहे. *जातिनिर्मूलन* या ग्रंथात त्यांनी जातिव्यवस्थेचा सामाजिक व आर्थिक शोषणाचा पाया म्हणून सखोल अभ्यास केला आहे. या पार्श्वभूमीवर हा संशोधन लेख भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानतेचा सामाजिक न्यायाच्या चौकटीतून अभ्यास करतो.

संशोधन उद्दिष्टे :

या संशोधन लेखाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. भारतातील दारिद्र्य आणि उत्पन्न विषमतेचे स्वरूप व प्रवृत्तींचा अभ्यास करणे.
2. सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेच्या सैद्धांतिक चौकटीतून दारिद्र्य निर्मूलनाचे विश्लेषण करणे.
3. जात, वर्ग आणि सामाजिक बहिष्करण यांचा दारिद्र्य व उत्पन्न विषमतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
4. भारतातील सरकारी धोरणे व कल्याणकारी योजनांची सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने समीक्षा करणे.
5. सामाजिक न्यायाधिष्ठित विकास धोरणांची गरज अधोरेखित करणे.

संशोधन गृहितके (Research Hypotheses):

या संशोधनासाठी पुढील गृहितके मांडण्यात आली आहेत :

1. भारतामधील दारिद्र्य हे केवळ आर्थिक कारणांमुळे नव्हे, तर सामाजिक आणि संरचनात्मक विषमतेमुळे अधिक तीव्र झालेले आहे.
2. उत्पन्न विषमता वाढल्यास सामाजिक न्याय आणि समावेशक विकास प्रक्रियेवर नकारात्मक परिणाम होतो.
3. जातीय व सामाजिक बहिष्करणामुळे दुर्बल घटकांना विकासाच्या संधींपासून वंचित राहावे लागते.
4. केवळ आर्थिक वाढीवर आधारित धोरणे दारिद्र्य निर्मूलनासाठी अपुरी ठरतात.
5. सामाजिक न्यायाधिष्ठित धोरणे आणि प्रभावी अंमलबजावणीमुळे दारिद्र्य निर्मूलन व उत्पन्न समानता साध्य होऊ शकते

सामाजिक न्यायाची सैद्धांतिक चौकट:

सामाजिक न्याय ही संकल्पना समाजातील संसाधनांचे न्याय्य वाटप, समान संधी आणि मानवी सन्मान यांवर आधारित आहे. जॉन रॉल्स (1971) यांच्या मते सामाजिक व आर्थिक विषमता तेव्हाच स्वीकारार्ह ठरते जेव्हा ती समाजातील सर्वात दुर्बल घटकांच्या फायद्यासाठी असते. भारतीय समाजातील ऐतिहासिक विषमता लक्षात घेता ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

अमर्त्य सेन यांची ‘क्षमता दृष्टिकोन’ (Capability Approach) दारिद्र्याच्या संकल्पनेला व्यापक बनवते. सेन (2000) यांच्या मते सामाजिक बहिष्करणामुळे विशिष्ट गटांना शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय सहभागापासून दूर ठेवले जाते, ज्यामुळे दारिद्र्य अधिक दृढ होते.

जात, बहिष्करण आणि संरचनात्मक विषमता:

भारतातील दारिद्र्य आणि विषमतेचे प्रमुख कारण म्हणजे जातव्यवस्था. डॉ. आंबेडकर यांनी जातिव्यवस्थेला आर्थिक विकासातील मोठा अडथळा मानले. थोरात

(2007) यांच्या संशोधनात अनुसूचित जाती व जमातींना रोजगार, पतपुरवठा आणि बाजारपेठेत भेदभावाला सामोरे जावे लागते, हे स्पष्ट झाले आहे.

थोरात आणि न्यूमन (2010) यांनी आधुनिक भारतातही आर्थिक भेदभाव अस्तित्वात असल्याचे दाखवून दिले आहे. त्यामुळे सामाजिक न्यायाशिवाय दारिद्र्य निर्मूलन शक्य नाही.

भारतीय समाजरचनेत जात ही केवळ सामाजिक ओळखीची संकल्पना नसून ती आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संधींवर प्रभाव टाकणारी एक महत्त्वाची संरचनात्मक व्यवस्था आहे. जातिव्यवस्थेमुळे संसाधनांचे वितरण असमान झाले असून विशिष्ट सामाजिक गट दीर्घकाळ दारिद्र्य आणि वंचिततेच्या चक्रात अडकलेले दिसून येतात. या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातव्यवस्थेला सामाजिक अन्याय आणि आर्थिक शोषणाचा मूळ आधार मानले आहे.

सामाजिक बहिष्करण ही जातव्यवस्थेची एक गंभीर परिणती आहे. अमर्त्य सेन (2000) यांच्या मते सामाजिक बहिष्करण म्हणजे व्यक्ती किंवा समुदायांना समाजातील मूलभूत आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रक्रियांपासून दूर ठेवणे होय. भारतात अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर दुर्बल घटकांना शिक्षण, रोजगार, आरोग्यसेवा आणि बाजारपेठेतील संधींपासून अनेकदा वंचित राहावे लागते. यामुळे त्यांची सामाजिक गतिशीलता मर्यादित होते आणि उत्पन्न विषमता वाढते. संरचनात्मक विषमता ही सामाजिक संस्थांमध्ये खोलवर रुजलेली असते. थोरात (2007) यांच्या अभ्यासानुसार रोजगार बाजारात भेदभाव, वेतनातील तफावत आणि पतपुरवठ्यातील अडथळे हे अनुसूचित जाती-जमातींच्या आर्थिक प्रगतीला अडथळा ठरतात. थोरात आणि न्यूमन (2010) यांनी आधुनिक भारतातही आर्थिक भेदभाव अस्तित्वात असल्याचे अधोरेखित केले आहे, ज्यामुळे समान संधींचा अभाव निर्माण होतो.या संरचनात्मक विषमतेचा परिणाम केवळ उत्पन्नावरच नव्हे तर मानवी क्षमतांवरही होतो. शिक्षण व आरोग्य सेवांमध्ये असमान प्रवेशामुळे दुर्बल घटकांची उत्पादकता आणि जीवनमान मर्यादित राहते. परिणामी दारिद्र्य निर्मूलनाचे प्रयत्न अपुरे ठरतात.

म्हणूनच, जात, बहिष्करण आणि संरचनात्मक विषमता यांचा विचार न करता दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानता साध्य होऊ शकत नाही. सामाजिक न्यायाधिष्ठित धोरणे, भेदभावविरोधी कायदे आणि समावेशक विकास कार्यक्रम यांच्या माध्यमातूनच या संरचनात्मक अडचणी दूर करता येऊ शकतात.

दारिद्र्य व उत्पन्न विषमतेचे स्वरूप:

डीटन आणि द्रेझ (2002) यांच्या मते दारिद्र्याचे प्रमाण घटले असले तरी सामाजिक विषमता कायम आहे. हिमांशु (2015) यांनी आर्थिक सुधारणानंतर उत्पन्न विषमता वाढल्याचे निदर्शनास आणले आहे. सुब्रमणियन आणि जयराज (2006) यांनी संपत्ती विषमता ही उत्पन्न विषमतेपेक्षा अधिक गंभीर असल्याचे स्पष्ट केले आहे.

नीती आयोगाचा *बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक* (2023) दारिद्र्याचे बहुआयामी स्वरूप अधोरेखित करतो, मात्र सामाजिक गटांमधील तफावत कायम आहे.

भारतामधील दारिद्र्य आणि उत्पन्न विषमता या समस्या परस्पर संबंधित असून त्या देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकास प्रक्रियेतील गंभीर आव्हाने आहेत. दारिद्र्य ही संकल्पना केवळ उत्पन्नाच्या अभावापुरती मर्यादित नसून ती बहुआयामी स्वरूपाची आहे. अमर्त्य सेन यांच्या क्षमता दृष्टिकोनानुसार दारिद्र्य म्हणजे व्यक्तीच्या मूलभूत क्षमतांचा—जसे की शिक्षण, आरोग्य, पोषण, सुरक्षित

निवास आणि सामाजिक सहभाग—अभाव होय. त्यामुळे उत्पन्न वाढ असूनही दारिद्र्य कायम राहू शकते.

भारतामध्ये दारिद्र्याचे स्वरूप सामाजिक गट, प्रदेश आणि व्यवसायानुसार वेगवेगळे आढळते. ग्रामीण भागात अल्पभूधारक शेतकरी, भूमिहीन मजूर आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगार दारिद्र्याच्या विळख्यात अडकलेले दिसतात. शहरी भागात स्थलांतरित कामगार, झोपडपट्टीवासीय आणि अस्थिर रोजगारात गुंतलेले लोक आर्थिक असुरक्षिततेला सामोरे जात आहेत. या परिस्थितीमुळे सामाजिक विषमता अधिक दृढ होते.उत्पन्न विषमता ही आर्थिक विकासाबरोबरच वाढताना दिसून येते. डीटन आणि द्रेझ (2002) यांच्या अभ्यासानुसार, आर्थिक सुधारणांनंतर उत्पन्नातील तफावत वाढली असून त्याचा फायदा प्रामुख्याने उच्च उत्पन्न गटांना झाला आहे. हिमांशु (2015) यांनी सामाजिक व प्रादेशिक गटांमधील उत्पन्न विषमता अधोरेखित केली आहे. उत्पन्नाबरोबरच संपत्ती विषमता अधिक गंभीर स्वरूपाची असल्याचे सुब्रमणियन आणि जयराज (2006) यांनी स्पष्ट केले आहे.

सरकारी अहवालांनुसार उत्पन्नाधारित दारिद्र्य कमी झाले असले, तरी बहुआयामी दारिद्र्य कायम आहे. नीती आयोगाचा बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक (2023) आरोग्य, शिक्षण आणि जीवनमानातील असमानता दर्शवतो. त्यामुळे आर्थिक वाढ असूनही सामाजिक न्याय साध्य झालेला नाही, असे दिसून येते.

अशा परिस्थितीत दारिद्र्य व उत्पन्न विषमतेचे स्वरूप हे संरचनात्मक आणि संस्थात्मक असल्याचे स्पष्ट होते. केवळ आर्थिक वाढीवर आधारित धोरणे अपुरी ठरतात. सामाजिक न्यायाधिष्ठित, समावेशक आणि पुनर्वितरणात्मक धोरणे राबविल्याशिवाय दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानता साध्य होणे कठीण आहे.

राज्याची भूमिका व धोरणे:

भारतीय संविधान सामाजिक न्याय, समानता आणि बंधुता यांवर आधारित आहे. नियोजन आयोग (2014) आणि सामाजिक न्याय मंत्रालयाच्या अहवालांनुसार अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या जात आहेत. तथापि, द्रेझ आणि सेन (2013) यांच्या मते अंमलबजावणीतील त्रुटी आणि संस्थात्मक कमतरता यांमुळे अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाहीत.

भारतामध्ये दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानता साध्य करण्यासाठी राज्याची भूमिका मध्यवर्ती आणि निर्णायक स्वरूपाची आहे. भारतीय राज्यघटना सामाजिक न्याय, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित असून, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी राज्याला सक्रिय हस्तक्षेपाची जबाबदारी दिली आहे. कलम 14 ते 18 मधील समानतेची तरतूद, आरक्षण धोरणे आणि राज्य धोरणांच्या मार्गदर्शक तत्त्वांद्वारे (Directive Principles of State Policy) सामाजिक व आर्थिक न्यायाची पायाभरणी करण्यात आली आहे (Government of India, Economic Survey).

राज्याने विविध सार्वजनिक धोरणे व कल्याणकारी योजनांच्या माध्यमातून दारिद्र्य आणि विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि, अनेक अभ्यासकांच्या मते केवळ योजना अस्तित्वात असणे पुरेसे नसून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि सामाजिक समावेश अत्यावश्यक आहे (Drèze & Sen, 2013).

१) शिक्षण धोरणे (Education Policies):

शिक्षण हे सामाजिक न्यायाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. भारतीय राज्याने सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षणाचा विस्तार आणि उच्च शिक्षणात आरक्षणाच्या माध्यमातून दुर्बल घटकांना संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिक्षणामुळे मानवी

क्षमतांचा विकास होऊन सामाजिक गतिशीलता वाढते, असे अमर्त्य सेन यांनी अधोरेखित केले आहे (Sen, 1999).

तथापि, शिक्षण व्यवस्थेमध्ये गुणवत्ता, प्रादेशिक असमानता आणि सामाजिक गटांमधील तफावत कायम आहे. अनुसूचित जाती व जमातींमध्ये शालेय गळतीचे प्रमाण अधिक असल्याचे विविध सरकारी अहवाल दर्शवतात (NITI Aayog, 2023). त्यामुळे शिक्षण धोरणे सामाजिक न्याय साध्य करण्यासाठी महत्त्वाची असली, तरी त्यात गुणात्मक सुधारणा आणि समान प्रवेश सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

२) आरोग्य धोरणे (Health Policies):

आरोग्य हा मानवी विकासाचा आणि दारिद्र्य निर्मूलनाचा महत्त्वाचा घटक आहे. सार्वजनिक आरोग्य सुविधांद्वारे गरीब व वंचित घटकांना आरोग्यसेवा पुरविण्याची जबाबदारी राज्यावर आहे. नीती आयोगाच्या बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकानुसार आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा झाल्याने दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली आहे (NITI Aayog, 2023).

तरीही ग्रामीण भागात आरोग्य सुविधा, प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि पायाभूत सुविधा यांचा अभाव जाणवतो. द्रेझ आणि सेन (2013) यांच्या मते सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेतील असमानता ही सामाजिक विषमतेला अधिक तीव्र करते. त्यामुळे आरोग्य धोरणांमध्ये समान प्रवेश आणि गुणवत्ता वाढवणे ही सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक बाब आहे.

३) सामाजिक सुरक्षा धोरणे (Social Security Policies):

सामाजिक सुरक्षा ही दारिद्र्य निर्मूलनाची एक महत्त्वाची यंत्रणा आहे. अन्नसुरक्षा, रोजगार हमी, वृद्धापकाळीन निवृत्तीवेतन आणि इतर सामाजिक सहाय्य योजनांद्वारे राज्य गरीब घटकांना किमान जीवनमान सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करते. नियोजन आयोग (2014) आणि आर्थिक सर्वेक्षणांनुसार या योजनांमुळे दारिद्र्य कमी होण्यास मदत झाली आहे.तथापि, सामाजिक सुरक्षा योजनांच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी आढळतात. लाभार्थी निवड, गळती (leakages) आणि प्रशासनातील अकार्यक्षमता यांमुळे योजनांचा अपेक्षित लाभ सर्वांपर्यंत पोहोचत नाही (Deaton & Drèze, 2002). त्यामुळे सामाजिक सुरक्षा धोरणे अधिक पारदर्शक, समावेशक आणि उत्तरदायी बनवणे आवश्यक आहे.

एकूणच, भारतामध्ये दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानता साध्य करण्यासाठी राज्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षा या क्षेत्रांतील धोरणे सामाजिक न्यायाची दिशा ठरवतात. मात्र केवळ आर्थिक वाढ किंवा कल्याणकारी योजनांवर अवलंबून राहणे अपुरे ठरते. जातीय भेदभाव दूर करणे, संरचनात्मक विषमता कमी करणे आणि मानवी क्षमतांचा सर्वसमावेशक विकास करणे हेच सामाजिक न्यायाधिष्ठित विकासाचे खरे उद्दिष्ट आहे (Ambedkar, 2014; Sen, 1999).

समावेशक विकासाची गरज:

देशाई (1995) यांच्या मते दारिद्र्याचे मूळ कारण संरचनात्मक आहे. बॅनर्जी आणि डुफ्लो (2003) यांनी वाढती विषमता दीर्घकालीन विकासाला धोका ठरू शकते, असे स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे पुनर्वितरण, सामाजिक सुरक्षा आणि मानवी क्षमतांमध्ये गुंतवणूक आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

भारतामधील दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानता ही सामाजिक न्यायाशी घट्टपणे निगडित आहे.

केवळ आर्थिक वाढ पुरेशी नसून सामाजिक बहिष्करण, भेदभाव आणि संरचनात्मक विषमता दूर करणे आवश्यक आहे. सामाजिक न्यायाधिष्ठित धोरणांमुळेच समताधिष्ठित आणि शाश्वत विकास शक्य आहे.भारतामधील दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानतेचा प्रश्न हा केवळ आर्थिक धोरणांचा विषय नसून तो सामाजिक न्यायाशी मूलभूतपणे निगडित आहे. या संशोधन लेखातून स्पष्ट होते की भारताने लक्षणीय आर्थिक प्रगती साधली असली, तरीही तिचे लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समानपणे पोहोचलेले नाहीत. जात, वर्ग, लिंग आणि प्रादेशिक असमतोल यांमुळे सामाजिक व आर्थिक विषमता आजही टिकून आहे. त्यामुळे दारिद्र्य निर्मूलनाच्या प्रयत्नांना मर्यादा येत आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक न्यायाच्या विचारांनुसार जातव्यवस्था ही आर्थिक शोषणाचे एक प्रमुख कारण आहे. अमर्त्य सेन यांच्या क्षमता दृष्टिकोनातून पाहता, दारिद्र्य म्हणजे केवळ उत्पन्नाचा अभाव नसून शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि सामाजिक सन्मान यांचा अभाव होय. या अभ्यासातून असे दिसून येते की सामाजिक बहिष्करणामुळे दुर्बल घटकांना विकासाच्या संधींपासून वंचित ठेवले जाते, ज्यामुळे उत्पन्न विषमता अधिक तीव्र होते.

डीटन, द्रेझ आणि हिमांशु यांच्या अभ्यासानुसार आर्थिक सुधारणांनंतर उत्पन्न आणि संपत्ती विषमता वाढलेली आहे. यामुळे सामाजिक सलोखा आणि शाश्वत विकासाला धोका निर्माण झाला आहे. जॉन रॉल्स यांच्या सामाजिक न्याय संकल्पनेनुसार, सामाजिक व आर्थिक धोरणे ही समाजातील सर्वात दुर्बल घटकांच्या हितासाठी असली पाहिजेत. मात्र भारतातील अनेक कल्याणकारी योजनांमध्ये अंमलबजावणीतील त्रुटी, अपुरा निधी आणि संस्थात्मक कमतरता आढळून येतात.

सरकारी अहवालांमधून दारिद्र्य कमी झाल्याचे निदर्शनास येत असले, तरी बहुआयामी दारिद्र्य आणि सामाजिक विषमता कायम आहेत. त्यामुळे केवळ आर्थिक वाढीवर आधारित विकास मॉडेल अपुरे ठरते. सामाजिक न्यायाधिष्ठित, समावेशक आणि हक्काधिष्ठित धोरणांची अंमलबजावणी करणे अत्यावश्यक आहे.अखेरीस, भारतामध्ये दारिद्र्य निर्मूलन आणि उत्पन्न समानता साध्य करण्यासाठी सामाजिक न्याय हा केवळ एक नैतिक आदर्श नसून तो प्रभावी विकासाचा मूलभूत आधार आहे. सामाजिक भेदभाव दूर करणे, मानवी क्षमतांचा विकास करणे आणि समान संधी उपलब्ध करून देणे याशिवाय शाश्वत व न्याय्य विकास शक्य नाही.

References:

1. Ambedkar, B. R. *Annihilation of Caste*. Verso, 2014.
2. Sen, Amartya. *Development as Freedom*. Oxford UP, 1999.
3. Drèze, Jean, and Amartya Sen. *An Uncertain Glory: India and Its Contradictions*. Princeton UP, 2013.
4. Rawls, John. *A Theory of Justice*. Harvard UP, 1971.
5. Deaton, Angus, and Jean Drèze. "Poverty and Inequality in India: A Re-Examination." *Economic and Political Weekly*, vol. 37, no. 36, 2002, pp. 3729–3748Government of India. *Economic Survey of India*.
6. Ministry of Finance, Government of India, various years. Himanshu.

"Inequality in India: A Review of Levels and Trends." *WIDER Working Paper*, no. 42, United Nations University, 2015.

7. Ministry of Social Justice and Empowerment. *Annual Report*. Government of India, latest edition.
8. NITI Aayog. *National Multidimensional Poverty Index: A Progress Review*. Government of India, 2023.
9. Lanning Commission. *Report of the Expert Group on Measurement of Poverty*. Government of India, 2014.
10. Rawls, John. *A Theory of Justice*. Harvard UP, 1971.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारतीय लोकशाहीतील प्रशासनाची सुशासानाची भूमिका

डॉ. ज्ञानेश्वर शिंदे

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,

सुंदरराव सोळंके महाविदयालय माजलगाव.

Corresponding Author – डॉ. ज्ञानेश्वर शिंदे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना :

आज एकविसाव्या शतकामध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, प्रशासकीय बदलाबरोबरच राज्याच्या मूलभूत संकल्पनेत देखील बदल झालेला दिसून येतो. कारण विसाव्या शतकातील कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पना एकविसाव्या शतकात कालबाह्य होत असताना दिसत आहेत. खाजगीकरण व जागतिकीकरणाच्या आजच्या युगात व्यक्ती जीवनात राज्याचा हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. व्यक्तीच्या जीवनात राज्याचा कमीत कमी हस्तक्षेप करून राज्याने उदारीकरणाच्या प्रक्रियेला प्रोत्साहित करणे आवश्यक आहे. भारतीय लोकशाहीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी चांगल्या धोरणाची निर्मिती करून शासनाची भूमिका तिथेच संपत नाही तर त्या धोरणांची अंमलबजावणी चांगली होणे आवश्यक असते. याच आवश्यकतेतून आज जागतिक पातळीवर आणि भारतीय लोकशाहीमध्ये देखील कल्याणकारी राज्याच्या पार्श्वभूमीवर शासकीय व्यवस्थेत सुशासन ही नवीन संकल्पना उदयास आलेली आहे.

१९९० नंतर जागतिक स्तरावर सुशासन ही संकल्पना उदयास आली १९८९ ला जागतिक बँकेने आपल्या अहवालात गव्हर्नन्स अँड डेव्हलपमेंट यासंबंधी सविस्तर चर्चा केली. जागतिक बँकेने आपल्या अहवालात तीन निकषांच्या आधारावर सुशासनाची संकल्पना स्पष्ट केलेली आहे. यामध्ये शासनाचे स्वरूप, सामाजिक आर्थिक व्यवस्थापन आणि शासनाची कार्यक्षमता या तीन मुद्याचा समावेश आहे.

सुशासन संकल्पना :

आजच्या सुशासन संकल्पनेचे मूळ हे ३०० वर्षांपूर्वी कौटिल्याने लिहिलेल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात पहावयास मिळते. कौटिल्याने म्हटले आहे, की 'राजाने तेच करावे जे जनतेला पाहिजे असेल' अर्थात कौटिल्याचा आदर्श राजा, प्लेटोचे आदर्श राज्य, महात्मा गांधींचे ग्राम स्वराज्य, रामराज्य आणि जयप्रकाश नारायण यांची संपूर्ण क्रांती या संकल्पनांचा सुशासन संकल्पनेवर प्रभाव दिसतो.

सामान्यतः सुशासन हा शब्द सु आणि शासन 'गुड अँड गव्हर्नन्स' या दोन शब्दांचा मिळून तयार झालेला आहे. याचाच अर्थ सुशासन म्हणजे चांगले शासन असा होतो. सुशासन या संकल्पनेला एकच उत्तर नाही. कारण सुशासन संकल्पना ही लोकशाहीच्या दृष्टीने अतिशय व्यापक आहे. सुशासन शासकीय संस्था,निय,पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि जनतेचा सहभाग या लोकशाहीतील तत्त्वांचा समावेश यामध्ये आहे. तात्पर्य असे की, लोकशाहीतील लोककल्याणकारी शासनाची भूमिका म्हणजे सुशासन होईल.

संशोधन लेखाचे उद्देश :

१. सुशासन संकल्पना अभ्यासणे

२. सुशासन लोकशाहीला मजबूत करते

३. सुशासनाची लोकशाहीतील भूमिका अभ्यासणे

यावरील उद्देशांची सत्यता पडताळून लोकशाही शासन व्यवस्थेत सुशासनाची भूमिका कशी आहे हे अभ्यासातून स्पष्ट करणे हा या संशोधन लेखाचा मूळ उद्देश आहे.

भारतीय लोकशाहीतील सुशासनाची भूमिका :

सुशासनाची भारतीय लोकशाहीमध्ये महत्त्वाची भूमिका आहे. जनतेच्या कल्याणासाठी भारतीय लोकशाहीमध्ये कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारून राज्याची नीती निर्देशक तत्वे सांगितलेली आहेत. या लोकशाही तत्त्वांना मजबूत करून त्यांची परिणामकारकता वाढवण्याची कार्य सुशासन या संकल्पनेतून होत असताना दिसते. सुशासनाची लोकशाहीतील भूमिका खालील मुद्याच्या आधारे स्पष्ट होते.

१. जनताभीमुकता :

लोकशाहीमध्ये जनतेच्या कल्याणासाठी शासन कार्य करत असते. सुशासन हे जनतेच्या अधिक जवळ जाऊन त्यांच्याशी समरस होऊन जनतेच्या अपेक्षा, समस्या परिणामकारकपणे सोडवण्याचे कार्य करते. यातून लोकशाही मजबूत होण्यास मदत होते. जनतेच्या कल्याणासाठी लोकशाही शासन कार्य करत असते. लोकशाहीतील शासन सुशासन असावे, चांगले आणि उत्कृष्ट यांची निवड सुशासनामुळे शक्य होते. चांगले, उत्कृष्ट कार्याला मर्यादा नसतात. चांगले चांगलेच असते. लोकशाहीची हि तत्वे साकार करण्यास सुशासनाची भूमिका महत्त्वाची आहे.

२. लोकशाहीची कार्यक्षमता:

सुशासन ही संकल्पना लोकशाहीची कार्यक्षमता वाढवण्यास मदत करते.लोकशाहीतील कार्यक्षम व परिणामकारक प्रशासनाशी सुशासन संबंधित असून, लोकांचे जीवनमान व राहणीमान उंचावण्यासाठी लोकशाहीत सुशासन कार्य करते. लोकशाहीतील जनतेच्या उत्कर्षासाठी सतत कार्यरत असणाऱ्या प्रयत्नांशी सुशासन संबंधित आहे. प्रत्यक्षात सुशासन साकारण्यासाठी प्रबळ राजकीय इच्छाशक्ती, सामाजिक व सांस्कृतिक नैतिकता, देशाभिमान, राष्ट्राचे हित, निर्णयाची तत्परता, कार्यवाही, कर्मचारी वर्गाची मानसिकता, भ्रष्टाचार रहित शासन, समाजाची इच्छाशक्ती इत्यादी बाबीद्वारे सुशासन लोकशाही मजबूत करण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे.

३. उत्तरदायित्व :

जनतेप्रती उत्तरदायित्व हे भारतीय लोकशाहीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेत शासन कोणत्याही राजकीय पक्षाचे असले तरी ते अंतिमतः जनते प्रतिउत्तरदायी असते. शासनाने जनतेप्रती उत्तरदायी राहून कार्य करावे असे भारतीय लोकशाहीत स्पष्ट केलेले आहे. भारतीय लोकशाही शासनाचे जनते प्रति असलेले उत्तरदायित्व स्पष्ट आहे. यामध्ये विसाव्या शतकात उदयास आलेल्या या सुशासन संकल्पनेतून शासनाचे उत्तरदायित्व अधिक स्पष्ट झाले आहे.

४. पारदर्शकता:

लोकशाहीमध्ये सामान्य जनतेला शासनाने कायदे. नियम. धोरणे कार्याची अंमलबजावणी यासंबंधी माहिती देणे शासनाचे कार्य आहे. यासाठी जनतेला माहितीचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. भारतीय लोकशाहीत २००५ च्या माहिती अधिकार कायद्याने सुशासन संकल्पना अधिक प्रभावी झालेली आहे. सामान्य जनतेला शासनाच्या कार्याची स्पष्ट माहिती या अधिकारातून मिळते. सुशासनातून

शासनाच्या कार्यात स्पष्टता. पारदर्शकता निर्माण होत आहे. गुप्ततेच्या नावाखाली शासन किंवा अधिकारी वर्ग सामान्य जनतेला माहिती लपवत असेल तर त्यामध्ये पारदर्शकता राहत नाही परंतु सुशासनात पारदर्शकता निर्माण होते.

५. जनतेचा शासन कार्यात सहभाग:

शासनाच्या कार्यात जनतेचा सहभाग हे भारतीय लोकशाहीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. जनतेच्या सहभागाने कार्याची परिणामकारकता तत्परता वाढण्यास मदत होते. लोकशाही शासन व्यवस्थेत शासनाच्या निर्णय निर्धारण संस्थेत जनतेचे सहभागीतत्व असावे. जनतेचा सहभाग सुशासनाच्या माध्यमातून आज वाढत आहे. शासनाच्या अनेक कार्यात ध्येयधोरणांच्या अंमलबजावणीत जनता सहभागी होत असताना दिसते. हा जनतेचा सहभाग भारतीय लोकशाहीच्या 'समानता' या तत्त्वाला अधिक बळकटी देताना दिसतो. सुशासनाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष सर्व जाती धर्माचा व सर्व आर्थिक गटातील जनतेचा सहभाग वाढत आहे. भारतीय लोकशाहीत म्हणून सुशासनाची भूमिका महत्त्वाची आहे.

सारांश:

सामान्यतः भारतीय लोकशाहीच्या दृष्टीने आज २१ व्या शतकात परिणामकारक ठरत असलेली सुशासन ही संकल्पना लोकशाहीला पूरक आहे. सुशासनाचे एक आदर्श स्वरूप जगासमोर निर्माण झालेले आहे. याचा एकूण परिणाम प्रशासकीय प्रक्रियेवर किती प्रमाणात होत आहे हे निश्चितपणाने सांगता येत नाही. तरीदेखील शासनाच्या माध्यमातून प्रशासकीय कार्याला एका विचार मंथनाने निश्चित सकारात्मक दिशा मिळाली आहे. आज भारतीय लोकशाहीमध्ये प्रशासनाच्या कार्यातून एक नव 'सुशासन' निर्माण होईल अशी अपेक्षा करता येते. भारतीय लोकशाहीतील शासनव्यवस्थेत आलेला उदासीनपणा, समाजाप्रती असलेली बेजबाबदारी काही प्रमाणात का होईना कमी होण्यास निश्चितच सुशासनाच्या सहभागीत्व, परिणामकारकता, उत्तरदायित्व या लोकशाहीच्या तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्यास मदत होते. भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्था सुशासन या संकल्पनेतून अधिक मजबूत होण्यास मदत होत आहे.

संदर्भ :

१. सुरेंद्र कटारिया ,भारतीय लोकप्रशासन,राष्ट्रीय प्रकाशन-जयपूर,२००७

२. सिंग जोगिंदर,सुशासन,लोकशाही आणि सुशासन,भारतीय पब्लिकेशन-नवी दिल्ली,२०१२.

३. मोदी राजन,सुशासन,मंगलदीप पब्लिकेशन-जयपूर,२००९.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

व्यवहारात्मक अर्थशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून आर्थिक साक्षरतेचा मानवी विकासावर होणारा परिणाम: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. विठ्ठल शंकरराव फुलारी
विभागप्रमुख आणि सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
श्री मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर, जिल्हा. छ.संभाजीनगर
Corresponding Author – डॉ. विठ्ठल शंकरराव फुलारी
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

गोषवारा(*Abstract*):

मानवी विकास ही केवळ उत्पन्नवाढीपुरती मर्यादित संकल्पना नसून त्यामध्ये आरोग्य, शिक्षण, जीवनमान, आर्थिक सुरक्षितता आणि निर्णयस्वातंत्र्य यांचा समावेश होतो. व्यक्तीचे आर्थिक निर्णय हे नेहमीच तर्कसंगत असतात असे पारंपरिक अर्थशास्त्र गृहीत धरते; मात्र प्रत्यक्ष व्यवहारात निर्णय प्रक्रियेवर मानसशास्त्रीय घटक, पूर्वग्रह (Biases), सामाजिक प्रभाव व सवयी यांचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. याच पार्श्वभूमीवर व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र (Behavioral Economics) आर्थिक वर्तन समजावून सांगण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.

सदर संशोधन लेखाचा उद्देश आर्थिक साक्षरता आणि मानवी विकास यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास व्यवहारात्मक अर्थशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून करणे हा आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांवर आधारित विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. विविध संशोधन लेख, अहवाल व साहित्याच्या अभ्यासातून असे आढळून येते की आर्थिक साक्षरतेचा मानवी विकासावर सकारात्मक परिणाम होतो; मात्र वर्तणुकीशी संबंधित पूर्वग्रहामुळे अनेकदा योग्य आर्थिक निर्णय घेण्यात अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे आर्थिक साक्षरतेचे कार्यक्रम व्यवहारात्मक दृष्टिकोनातून राबविल्यास मानवी विकासाला अधिक प्रभावी चालना मिळू शकते. हा अभ्यास धोरणकर्ते, संशोधक व विकास संस्थांसाठी उपयुक्त ठरतो.

मुख्य शब्द (Keywords): व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र, आर्थिक साक्षरता, मानवी विकास, आर्थिक निर्णय, व्यवहारात्मक पूर्वग्रह, विकास अर्थशास्त्र.

प्रस्तावना:

आधुनिक विकास अर्थशास्त्रात मानवी विकास ही संकल्पना केंद्रस्थानी आली आहे. मानवी विकास म्हणजे केवळ आर्थिक वाढ नव्हे, तर व्यक्तीच्या जीवनमानात सर्वांगीण सुधारणा होणे होय. शिक्षण, आरोग्य, उत्पन्न, सामाजिक सुरक्षितता व निर्णयस्वातंत्र्य हे मानवी विकासाचे प्रमुख घटक आहेत. व्यक्तीचे आर्थिक निर्णय या सर्व घटकांवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष परिणाम करतात.आर्थिक साक्षरता म्हणजे व्यक्तीला आर्थिक व्यवहारांचे मूलभूत ज्ञान, कौशल्ये व समज असणे होय. तथापि, केवळ आर्थिक ज्ञान असूनही अनेक व्यक्ती चुकीचे निर्णय घेताना दिसतात. यामागे मानसशास्त्रीय घटक, सवयी, भीती, जोखीम टाळण्याची वृत्ती व सामाजिक दबाव कारणीभूत असतात. व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र हे घटक स्पष्ट करून आर्थिक निर्णय प्रक्रियेचे विश्लेषण करते. त्यामुळे आर्थिक साक्षरता

व मानवी विकास यांचा संबंध व्यवहारात्मक अर्थशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र,मानवी विकास,आर्थिक साक्षरता या संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र, मानवी विकास आणि आर्थिक साक्षरता यातील संबंध विश्लेषित करणे.
3. आर्थिक साक्षरतेचा मानवी विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
4. आर्थिक साक्षरतेचा समाजावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
5. आर्थिक साक्षरतेचे फायदे आणि तोटे अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी दुय्यम माहितीवर आधारित विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी प्रकाशित पुस्तके, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन जर्नल्स, सरकारी अहवाल, संदर्भपुस्तके इत्यादीचा समावेश आहे.

व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र,मानवी विकास,आर्थिक साक्षरता संकल्पना:

व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र मानवी वर्तनाचा अभ्यास करते, जेथे आर्थिक निर्णय भावनिक आणि संज्ञानात्मक घटकांमुळे कसे प्रभावित होतात हे पाहते, तर मानवी विकास हे केवळ उत्पन्न वाढवून नव्हे तर शिक्षण, आरोग्य आणि संधींद्वारे लोकांचे कल्याण सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित करते; आर्थिक साक्षरता म्हणजे बजेटिंग, गुंतवणूक, कर्ज व्यवस्थापन यांसारख्या आर्थिक संकल्पना समजून घेऊन योग्य आर्थिक निर्णय घेण्याची क्षमता, ज्यामुळे वैयक्तिक आणि राष्ट्रीय आर्थिक विकास साधता येतो.

I. व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र (Behavioral Economics):

संकल्पना: हे अर्थशास्त्राचे असे क्षेत्र आहे जे व्यक्तींच्या आर्थिक निवडीमागील मानसशास्त्रीय आणि भावनिक कारणांचा अभ्यास करते. पारंपरिक अर्थशास्त्र व्यक्तींना तर्कसंगत मानते, पण व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र सांगते की लोक भावना, पूर्वग्रह (biases) आणि सामाजिक प्रभावामुळे चुकीचे किंवा अतार्किक आर्थिक निर्णय घेऊ शकतात.

उदाहरण: एखादी व्यक्ती जास्त व्याजदर असूनही सहज उपलब्ध असलेल्या बँकेकडून कर्ज घेते, कारण तिला इतर बँकांची माहिती नसते किंवा कर्जाच्या दीर्घकालीन परिणामांचा विचार करत नाही.

II. मानवी विकास (Human Development):

संकल्पना: मानवी विकास म्हणजे केवळ आर्थिक वाढ (GDP वाढ) नसून, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा आणि स्वातंत्र्य यांसारख्या क्षेत्रांत लोकांचे जीवनमान सुधारणे होय.

महत्त्व: हे लोकांना त्यांच्या क्षमतांचा पुरेपूर वापर करता यावा यासाठी सक्षम करते, ज्यामुळे ते अधिक चांगले आणि समाधानी जीवन जगू शकतात आणि समाजाच्या प्रगतीत योगदान देऊ शकतात.

III. आर्थिक साक्षरता (Financial Literacy):

संकल्पना: आर्थिक साक्षरता म्हणजे पैसे, बचत, गुंतवणूक, कर्ज, बजेटिंग आणि आर्थिक नियोजन यांसारख्या आर्थिक संकल्पना समजून घेण्याची आणि त्यांचा प्रभावीपणे वापर करण्याची क्षमता.

घटक: यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

- **बजेटिंग आणि खर्च नियंत्रण:** उत्पन्न आणि खर्चाचा ताळमेळ घालणे.
- **कर्ज व्यवस्थापन:** क्रेडिट कार्ड आणि कर्जाचा हुशारीने वापर करणे.
- **गुंतवणूक:** भविष्यासाठी पैसे गुंतवणे आणि गुंतवणुकीतील जोखीम समजून घेणे.
- **आर्थिक नियोजन:** निवृत्ती आणि इतर आर्थिक उद्दिष्टांसाठी नियोजन करणे.

महत्त्व: आर्थिक साक्षर व्यक्ती योग्य निर्णय घेतात, आर्थिक अडचणी टाळतात आणि आर्थिक स्थैर्य व स्वावलंबन प्राप्त करतात, ज्यामुळे राष्ट्राच्या आर्थिक विकासालाही हातभार लागतो.

थोडक्यात व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र 'का' निर्णय घेतात हे सांगते, मानवी विकास 'कशासाठी' विकास हवा हे दाखवते आणि आर्थिक साक्षरता 'कसे' चांगले आर्थिक निर्णय घ्यायचे याचे ज्ञान देते, ज्यामुळे व्यक्ती आणि समाज दोघांचाही विकास होतो.

व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र, मानवी विकास आणि आर्थिक साक्षरता यातील संबंध:

व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र (Behavioral Economics) मानवी मानसशास्त्र आणि अर्थशास्त्र एकत्र आणते, जेथे आर्थिक निर्णय कसे घेतले जातात याचा अभ्यास केला जातो; याचा मानवी विकासाशी संबंध आहे. कारण ते व्यक्तींना चांगले आर्थिक निर्णय घेण्यास मदत करते, ज्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिरता आणि कल्याण वाढते, आणि आर्थिक साक्षरतेशी जोडलेले आहे. कारण ती लोकांना बचत, गुंतवणूक आणि कर्ज व्यवस्थापनासारख्या गोष्टी समजून घेण्यास मदत करते, ज्यामुळे ते अधिक जबाबदार नागरिक बनतात आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावतात. यांचे सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

1. आर्थिक साक्षरता आणि निर्णय क्षमता:

- आर्थिक साक्षरता म्हणजे बजेटिंग, बचत, गुंतवणूक, कर्ज आणि विमा यांसारख्या आर्थिक संकल्पनांची समज येते.
- व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र सांगते की लोक नेहमी तर्कशुद्ध निर्णय घेत नाहीत, तर भावना आणि मानसिक पूर्वाग्रहांनी प्रभावित होतात. त्यामुळे, आर्थिक साक्षरता लोकांना या पूर्वाग्रहांना ओळखून चांगले निर्णय घेण्यासाठी मदत करते, जसे की 'नुकसानीची भीती' (Loss Aversion) असूनही गुंतवणूक करणे.

2. मानवी विकास आणि आर्थिक कल्याण:

- आर्थिकदृष्ट्या साक्षर व्यक्ती स्वतःचे आणि कुटुंबाचे भविष्य सुरक्षित करू शकते, ज्यामुळे मानसिक ताण कमी होतो आणि एकूणच कल्याण सुधारते.
- हे शिक्षण त्यांना उद्योजक बनण्यास, आर्थिक सेवांचा योग्य वापर करण्यास आणि आर्थिक संकटांना तोंड देण्यास सक्षम करते, जे मानवी विकासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

3. राष्ट्रीय विकासासाठी योगदान:

- आर्थिकदृष्ट्या साक्षर नागरिक देशाच्या आर्थिक वाढीस हातभार लावतात. ते कर, सरकारी धोरणे आणि आर्थिक प्रणाली अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेतात.
- हे कौशल्य समाजात आर्थिक स्थिरता आणते आणि गरिबी व सामाजिक विषमतेचा सामना करण्यास मदत करते.

थोडक्यात व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र मानवी वर्तनाचे आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या आर्थिक निर्णयांचे विश्लेषण

करते, तर आर्थिक साक्षरता त्या निर्णयांसाठी आवश्यक ज्ञान आणि कौशल्ये पुरवते. या दोन्हींचा संगम मानवी विकासाला चालना देतो, ज्यामुळे व्यक्ती आणि समाज दोघांनाही आर्थिकदृष्ट्या अधिक सक्षम आणि सुरक्षित भविष्य घडवता येते.

आर्थिक साक्षरतेचा मानवी विकासावर होणारे परिणाम:

व्यवहारात्मक अर्थशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून, आर्थिक साक्षरता मानवी विकासाला चालना देते कारण ती लोकांना भावनांवर आधारित निर्णय घेण्याऐवजी तर्कशुद्ध आणि माहितीपूर्ण आर्थिक निवडी करण्यास सक्षम करते, ज्यामुळे वैयक्तिक आर्थिक स्थिरता, कर्जातून मुक्ती आणि गुंतवणुकीतून संपत्ती निर्मिती होते, जे शेवटी उत्तम जीवनमान, सामाजिक कल्याण आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावते. ही साक्षरता महिला सक्षमीकरण, असमानता कमी करणे आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी महत्त्वाची आहे.

आर्थिक साक्षरतेचा मानवी विकासावर होणारे परिणाम खालील प्रमाणे सांगता येईल

I. **आर्थिक सुरक्षितता आणि कल्याण:**

- माहितीपूर्ण निर्णय, जसे की बचत आणि गुंतवणूक, ज्यामुळे व्यक्ती आणि कुटुंबांची आर्थिक स्थिती सुधारते.
- कर्जाचा वापर जबाबदारीने करणे आणि फसव्या योजनांपासून स्वतःचे संरक्षण करणे शक्य होते.

II. **सशक्तिकरण आणि समावेशन:**

- विशेषतः महिलांना आर्थिक व्यवस्थेत सहभागी होण्यास मदत करते, ज्यामुळे लैंगिक समानतेला चालना मिळते (SDG 5).
- डिजिटल आर्थिक सेवांचा प्रभावी वापर करण्यास शिकवते.

III. **सामाजिक आणि राष्ट्रीय स्तरावर फायदे:**

- नागरिक सार्वजनिक धोरणे आणि कर प्रणाली समजून घेतात, ज्यामुळे ते अधिक जागरूक नागरिक बनतात.
- एकूणच आर्थिक स्थैर्य वाढते आणि गरिबी कमी होते.

IV. **दीर्घकालीन परिणाम:**

- आर्थिक साक्षरता पुढील पिढ्यांमध्ये हस्तांतरित होते, ज्यामुळे कुटुंबांमध्ये आर्थिक सुरक्षिततेचे चक्र तयार होते.
- बेरोजगारी आणि आर्थिक संकटांचा सामना करण्याची क्षमता वाढते.

थोडक्यात, व्यवहारात्मक अर्थशास्त्र शिकवते की केवळ ज्ञान पुरेसे नाही, तर ते ज्ञान कृतीत आणण्यासाठी योग्य रचना आणि मानसिकतेला समजून घेणे आवश्यक आहे. आर्थिक साक्षरता हेच काम करते, ज्यामुळे व्यक्तींना त्यांच्या आर्थिक वर्तनावर नियंत्रण मिळवून मानवी विकास साधता येतो.

आर्थिक साक्षरतेचा समाजावर होणारा परिणाम:

आर्थिक साक्षरता ही समाज घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते आणि व्यक्ती, कुटुंबे आणि समुदायांवर तिचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो कारण ती त्यांच्या आर्थिक वृत्ती, वर्तन, ज्ञान आणि आर्थिक कौशल्यांशी जोडलेली असते.आर्थिक शिक्षणामुळे व्यक्तीला मूलभूत आर्थिक संकल्पना समजून घेता येतात आणि त्यांना योग्य आर्थिक निर्णय घेण्यास सक्षम बनवले जाते. हे व्यक्तीला चांगल्या आर्थिक सवयी आणि सकारात्मक आर्थिक दृष्टिकोन

बाळगण्यास देखील प्रोत्साहित करते, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या आर्थिक व्यवस्थापनात आत्मविश्वास निर्माण होण्यास आणि त्यांच्या मानसिकतेवर सकारात्मक परिणाम होण्यास मदत होते.

आर्थिक साक्षरता समाजावर कसा परिणाम करते याचे काही प्रमुख मार्ग खालीलप्रमाणे आहेत:

१. वैयक्तिक आर्थिक स्थिरता: जेव्हा व्यक्तींमध्ये आर्थिक साक्षरतेचे कौशल्य असते, तेव्हा ते त्यांचे पैसे प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यास अधिक सुसज्ज असतात. ते बजेट तयार करू शकतात, बचत करू शकतात, हुशारीने गुंतवणूक करू शकतात आणि जास्त कर्ज टाळू शकतात. यामुळे वैयक्तिक आर्थिक स्थिरता वाढते आणि आर्थिक समस्यांची शक्यता कमी होते.

२. आर्थिक वाढ: आर्थिकदृष्ट्या साक्षर समाज एकूण आर्थिक वाढीस हातभार लावू शकतो. लोक माहितीपूर्ण आर्थिक निर्णय घेतात तेव्हा ते उत्पादक मालमत्तेत गुंतवणूक करण्याची शक्यता जास्त असते ज्यामुळे व्यवसायांचा विस्तार होतो आणि रोजगार निर्मिती होते. यामुळे स्थानिक, प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर अर्थव्यवस्थेला चालना मिळू शकते.

३. आर्थिक ताण कमी करणे: आर्थिक ताण मानसिक आरोग्यावर आणि एकूणच कल्याणावर नकारात्मक परिणाम करू शकतो. आर्थिकदृष्ट्या साक्षर व्यक्ती आर्थिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी अधिक सुसज्ज असतात आणि त्यांना पैशाच्या बाबींशी संबंधित ताणतणावाचा सामना करण्याची शक्यता कमी असते. यामुळे मानसिक आरोग्य सुधारते आणि आनंदी समाज निर्माण होतो.

४. निवृत्तीची तयारी: निवृत्ती नियोजनासाठी आर्थिक साक्षरता अत्यंत महत्त्वाची आहे. जेव्हा लोक निवृत्तीसाठी बचत आणि गुंतवणूक करण्याबद्दल जाणकार असतात, तेव्हा त्यांना पुरेसा निवृत्ती निधी उभारण्याची आणि त्यांच्या निवृत्तीच्या काळात आर्थिक अडचणींना तोंड देण्याचे टाळण्याची शक्यता जास्त असते. यामुळे सामाजिक कल्याण व्यवस्थेवरील भार कमी होतो आणि निवृत्त व्यक्तींचे जीवनमान चांगले राहते.

५. ग्राहक संरक्षण: आर्थिकदृष्ट्या साक्षर लोकसंख्या आर्थिक घोटाळे आणि लुटारू पद्धतींना कमी बळी पडते. ते आर्थिक उत्पादने आणि सेवांच्या बाबतीत माहितीपूर्ण निर्णय घेऊ शकतात, ज्यामुळे फसव्या योजनांना बळी पडण्याची शक्यता कमी होते.

६. जबाबदार नागरिकत्व: आर्थिकदृष्ट्या साक्षर नागरिकांना कर आकारणी, सरकारी खर्च आणि आर्थिक समस्यांशी संबंधित सार्वजनिक धोरणांचे परिणाम समजण्याची शक्यता जास्त असते. यामुळे अधिक माहितीपूर्ण आणि गुंतलेले नागरिक बनतात, ज्यामुळे प्रशासन आणि सार्वजनिक बाबींमध्ये चांगले निर्णय घेण्यास हातभार लागतो.

७. वाढलेली आर्थिक स्थिरता: या वाढीच्या परिणामामुळे समाजातील आर्थिक स्थिरतेत एकूण वाढ होते. जितके जास्त व्यक्ती जबाबदार आर्थिक वर्तन दाखवतात तितके आर्थिक अडचणी आणि कर्जबुडव्यांचा धोका कमी होतो, परिणामी अधिक स्थिर आणि समृद्ध समाज निर्माण होतो.

८. आंतर-पिढ्यान्पिढ्या परिणाम: जेव्हा पालक आर्थिकदृष्ट्या साक्षर असतात, तेव्हा ते ही कौशल्ये आणि ज्ञान त्यांच्या मुलांना देऊ शकतात. यामुळे पिढ्यान्पिढ्या आर्थिक साक्षरतेचे एक सकारात्मक चक्र तयार होते, ज्यामुळे कुटुंबे आणि समुदायांमध्ये दीर्घकालीन आर्थिक सुरक्षितता आणि लवचिकता निर्माण होते.

एकंदरीत, आर्थिक साक्षरतेचा समाजावर होणारा परिणाम बहुआयामी आहे, ज्यामध्ये वैयक्तिक कल्याणापासून ते आर्थिक वाढ आणि स्थिरता यांचा

समावेश आहे. विविध स्तरांवर आर्थिक शिक्षणाला प्रोत्साहन आणि प्रोत्साहन दिल्याने एक मजबूत, अधिक समृद्ध आणि आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित समाज निर्माण होऊ शकतो.

आर्थिक साक्षरतेचे फायदे आणि तोटे:

आर्थिक साक्षरतेचे फायदे म्हणजे चांगले आर्थिक निर्णय घेणे, कर्ज आणि खर्चाचे प्रभावी व्यवस्थापन, आर्थिक उद्दिष्टे गाठणे, आर्थिक ताण कमी होणे आणि भविष्यासाठी तयारी करणे हे आहेत, तर तोटे मर्यादित असले तरी, यामुळे लोक जास्त भौतिकवादी बनू शकतात किंवा आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी केवळ वैयक्तिक प्रयत्नांवर अवलंबून राहू शकतात, ज्यामुळे संरचनात्मक बदलांची गरज आहे, असे काही तज्ज्ञ मानतात.

१. फायदे (Advantages):

- **माहितीपूर्ण निर्णय:** गुंतवणूक, विमा, कर्ज आणि क्रेडिट कार्डांसारख्या गोष्टींबद्दल चांगले आणि नैतिक निर्णय घेण्यास मदत करते.
- **उत्तम व्यवस्थापन:** पैसे आणि कर्जाचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करता येते, ज्यामुळे जास्त खर्च आणि कर्ज टाळता येते.
- **आर्थिक उद्दिष्ट्ये:** बचत करणे, गुंतवणूक करणे आणि सेवानिवृत्तीसाठी नियोजन करणे यासारखी उद्दिष्ट्ये गाठणे सोपे होते.
- **कमी ताण:** आर्थिक चिंता कमी होते आणि मानसिक शांतता मिळते.
- **आर्थिक स्थिरता:** आकस्मिक खर्चासाठी (emergency) तयार राहण्यास आणि वैयक्तिक आर्थिक स्थिरता मिळविण्यात मदत करते.
- **बजेट तयार करणे:** वास्तववादी बजेट तयार करण्याची आणि खर्चावर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता येते.

२. तोटे (Disadvantages):

- **भौतिकवाद:** काहीवेळा आर्थिक साक्षरतेमुळे लोक अधिक भौतिकवादी (materialistic) बनू शकतात किंवा पैशाच्या मागे जास्त लागतात.
- **संरचनात्मक समस्यांकडे दुर्लक्ष:** आर्थिक शिक्षणामुळे वैयक्तिक परिस्थिती सुधारते, पण वंश किंवा लिंगावर आधारित असलेल्या आर्थिक असमानतेसारख्या मोठ्या संरचनात्मक समस्यांवर तोडगा निघत नाही, असे काही अभ्यासक मानतात.
- **अति-आत्मविश्वास:** कधीकधी लोक त्यांच्या ज्ञानामुळे स्वतःला जास्त हुशार समजू शकतात आणि चुकीचे धाडसी निर्णय घेऊ शकतात (जरी हे तोट्यापेक्षा चुकीच्या अंमलबजावणीचा भाग आहे).

थोडक्यात, आर्थिक साक्षरता एक आवश्यक कौशल्य आहे, पण ती सामाजिक-आर्थिक समस्यांवरचा एकमेव उपाय असू शकत नाही

निष्कर्ष:

सदर अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की, आर्थिक साक्षरता ही मानवी विकासाची एक महत्त्वाची अट आहे; तथापि, ती एकटी पुरेशी नाही. आर्थिक निर्णयांवर वर्तणुकीशी संबंधित पूर्वग्रह,सामाजिक व मानसशास्त्रीय घटकांचा मोठा प्रभाव असतो. त्यामुळे केवळ आर्थिक ज्ञान देण्यापेक्षा व्यवहारात्मक अर्थशास्त्रावर आधारित हस्तक्षेप अधिक प्रभावी ठरतात. मानवी विकास वृद्धिंगत करण्यासाठी आर्थिक साक्षरतेचे कार्यक्रम Behavioral दृष्टिकोनातून राबविणे आवश्यक आहे. भविष्यातील

संशोधनात प्राथमिक माहितीच्या आधारे अधिक सखोल अभ्यास करता येऊ शकतो.

संदर्भसूची:

1. Economics of Development and Planning – By M. L. Jhingan
2. प्रा.डॉ. बी.एस.भालेराव(२०२४): आर्थिक साक्षरता,अथर्व प्रकाशन(https://atharvapublications.com/)
3. https://marathivishwakosh.org/67036/
4. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
5. Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Yale University Press.
6. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy. *Journal of Economic Literature, 52*(1), 5–44.
7. UNDP. (2023). *Human Development Report*. United Nations Development Programme.
8. World Bank. (2022). *Financial Consumer Protection and Literacy*. World Bank Publications.
9. RBI. (2021). *National Strategy for Financial Education*. Reserve Bank of India.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

सुशासन निर्मितीत भारत सरकारचे ध्येय-धोरणे आणि त्यांचे परिणाम

डॉ. शिंदे प्रकाश ज्योतीराम

संशोधक, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

Corresponding Author – डॉ. विठ्ठल शंकरराव फुलारी

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

गोषवारा:

लोकशाही शासनव्यवस्थेत सुशासन (Good Governance) ही संकल्पना केवळ प्रशासनाची कार्यक्षमता दर्शवत नाही, तर ती पारदर्शकता, जबाबदारी, सहभाग, कायद्याचे राज्य आणि नागरिककेंद्री सेवा या मूल्यांवर आधारित असते. भारतासारख्या विविधतापूर्ण व लोकसंख्येने मोठ्या देशात सुशासनाची अंमलबजावणी ही विकासाची मूलभूत अट ठरते. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने प्रशासन सुधारणा, सामाजिक न्याय, आर्थिक समावेशन व तंत्रज्ञानाधिष्ठित सेवा यांवर भर देत सुशासन निर्मितीसाठी विविध ध्येय-धोरणे राबविली आहेत. भारतासारख्या सामाजिक-आर्थिक विविधतेने नटलेल्या देशात सुशासनाची अंमलबजावणी विकासासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते. या संशोधनाचा उद्देश सुशासन निर्मितीसाठी भारत सरकारने राबविलेल्या विविध ध्येय-धोरणांचा अभ्यास करणे आणि त्यांचे प्रशासनिक, सामाजिक व आर्थिक परिणाम विश्लेषित करणे हा आहे. अभ्यासात माहितीचा अधिकार, ई-शासन, डिजिटल इंडिया, थेट लाभ हस्तांतरण, सामाजिक कल्याणकारी योजना व विकेंद्रीकरण यांचा समावेश करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करून दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे आढळून येते की या धोरणांमुळे प्रशासनिक पारदर्शकता वाढली, सेवा वितरण अधिक सुलभ झाले आणि आर्थिक-सामाजिक समावेशनाला चालना मिळाली आहे. तथापि, डिजिटल दरी व अंमलबजावणीतील असमानता ही काही आव्हाने अद्यापही कायम आहेत. एकूणच, सुशासनाच्या दिशेने भारत सरकारची वाटचाल लोकशाही बळकटीकरण व शाश्वत विकासासाठी महत्त्वाची ठरते.या शोधनिबंधात भारत सरकारच्या प्रमुख सुशासनविषयक धोरणांचा आढावा घेऊन त्यांचे सामाजिक, आर्थिक व प्रशासकीय परिणाम विशद केले आहेत. प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम तथ्ये स्त्रोतांवर आधारित आहे.

बीजसंज्ञा: सुशासन, भारत सरकार, प्रशासनिक सुधारणा, ई-शासन.

प्रस्तावना:

सुशासन (Good Governance) ही संकल्पना आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचा मूलभूत आधार मानली जाते. केवळ सत्ता चालविणे म्हणजे शासन नव्हे, तर नागरिकांच्या हितासाठी पारदर्शक, उत्तरदायी, कार्यक्षम आणि सहभागी प्रशासन राबविणे म्हणजे सुशासन होय. भारतासारख्या लोकसंख्येने मोठ्या, सामाजिक-आर्थिक विविधतेने नटलेल्या देशात सुशासनाची गरज अधिक तीव्रतेने जाणवते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही मूल्यांवर आधारित शासनव्यवस्था स्वीकारली असली, तरी कालांतराने प्रशासनातील विलंब, भ्रष्टाचार, अपारदर्शकता आणि सेवा वितरणातील असमानता यांसारखी आव्हाने समोर आली. या पार्श्वभूमीवर सुशासन ही केवळ संकल्पना न राहता एक आवश्यक धोरणात्मक उद्दिष्ट बनले आहे.

भारत सरकारने सुशासन निर्मितीसाठी विविध ध्येय-धोरणे आखून त्यांची अंमलबजावणी केली आहे.

प्रशासनिक सुधारणा, माहितीचा अधिकार, ई-शासन, डिजिटल सेवा, आर्थिक व सामाजिक समावेशन, तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे बळकटीकरण यांसारख्या उपाययोजनांद्वारे शासन अधिक नागरिककेंद्री करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या धोरणांचा उद्देश शासन आणि नागरिक यांच्यातील दरी कमी करणे, सेवा वितरण सुलभ करणे आणि विकास प्रक्रियेत सामान्य नागरिकांचा सहभाग वाढविणे हा आहे. विशेषतः तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शासन प्रक्रियेत वेग, पारदर्शकता व कार्यक्षमता वाढल्याचे दिसून येते.

सुशासनाच्या माध्यमातून केवळ प्रशासन सुधारणा साध्य होत नाहीत, तर सामाजिक न्याय, आर्थिक विकास आणि लोकशाही मूल्यांचे बळकटीकरणही घडते. तथापि, धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी, डिजिटल दरी, प्रशासकीय क्षमतांचा अभाव आणि जनजागृतीचा अभाव ही काही प्रमुख आव्हाने अद्यापही कायम आहेत. त्यामुळे भारत सरकारच्या सुशासनविषयक ध्येय-धोरणांचा सखोल अभ्यास करून त्यांच्या प्रत्यक्ष परिणामांचे मूल्यमापन करणे आवश्यक ठरते. या संशोधनातून सुशासनाच्या दिशेने भारताची वाटचाल, तिची उपलब्धी व मर्यादा यांचे समग्र चित्र उभे करण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. सुशासन निर्मितीसाठी भारत सरकारने राबविलेल्या विविध ध्येय-धोरणांचा अभ्यास करणे.
२. या ध्येय-धोरणांच्या अंमलबजावणीमुळे प्रशासनिक, सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम तथ्ये स्त्रोतांवर आधारित असून या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

सुशासनासाठी भारत सरकारची ध्येय-धोरणे:

सुशासनाची संकल्पना भारत सरकारच्या प्रशासनिक व विकासात्मक धोरणांचा केंद्रबिंदू राहिली आहे. लोकशाही शासनव्यवस्थेत नागरिकांचा विश्वास संपादन करणे, प्रशासन अधिक पारदर्शक व उत्तरदायी बनविणे आणि विकास सर्वसमावेशक करणे हे सुशासनाचे प्रमुख उद्दिष्ट मानले जाते. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी भारत सरकार ने विविध क्षेत्रांमध्ये धोरणात्मक सुधारणा राबविल्या आहेत. प्रशासनिक पारदर्शकता व उत्तरदायित्व वाढविण्यासाठी *माहितीचा अधिकार अधिनियम, 2005* हे एक महत्त्वाचे पाऊल ठरले. या कायद्यामुळे नागरिकांना सरकारी निर्णयप्रक्रिया, खर्च व योजनांविषयी माहिती मिळण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. परिणामी प्रशासनावर जननियंत्रण वाढले आणि भ्रष्टाचारावर काही प्रमाणात अंकुश बसला (Second Administrative Reforms Commission, 2008). RTI मुळे शासन अधिक खुल्या पद्धतीने काम करू लागले, हा सुशासनाचा महत्त्वाचा परिणाम मानला जातो.

ई-शासन हे सुशासन धोरणांचे आणखी एक प्रभावी अंग आहे. डिजिटल इंडिया उपक्रमाअंतर्गत शासकीय सेवा ऑनलाइन उपलब्ध करून देण्यात आल्या. यामुळे सेवा वितरणात वेग, सुलभता व पारदर्शकता वाढली. ऑनलाइन अर्ज, डिजिटल प्रमाणपत्रे, ई-तक्रार निवारण प्रणाली यांमुळे नागरिकांचा वेळ व खर्च वाचला. ई-शासनामुळे प्रशासनातील मानवी हस्तक्षेप कमी होऊन

उत्तरदायित्व वाढल्याचे अभ्यासातून दिसून येते (World Bank, 2020).

आर्थिक समावेशनाच्या दृष्टीने *जनधन–आधार–मोबाइल (JAM)* त्रिसूत्री व *थेट लाभ हस्तांतरण (DBT)* ही धोरणे सुशासनासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहेत. या माध्यमातून विविध कल्याणकारी योजनांचे अनुदान थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होऊ लागले. त्यामुळे मध्यस्थी कमी झाली, निधीची गळती थांबली आणि गरीब व वंचित घटकांपर्यंत शासनाचे लाभ प्रभावीपणे पोहोचले (Government of India, 2022). हा परिणाम सामाजिक व आर्थिक समावेशनाच्या दृष्टीने उल्लेखनीय आहे.

सामाजिक न्याय व जीवनमान उंचावण्यासाठी भारत सरकारने आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण व ग्रामीण विकासाशी संबंधित योजना राबविल्या. *स्वच्छ भारत अभियान* आणि *आयुष्मान भारत* यांसारख्या योजनांमुळे आरोग्य व स्वच्छतेबाबत जनजागृती वाढली आणि मूलभूत सुविधांपर्यंत नागरिकांचा प्रवेश सुधारला. यामुळे मानवी विकास निर्देशांकात सुधारणा होण्यास मदत झाली (UNDP, 2023).

सुशासनासाठी भारत सरकारच्या धोरणाचे परिणाम:

शासन निर्मितीसाठी भारत सरकार ने राबविलेल्या विविध धोरणांमुळे भारतीय प्रशासन व्यवस्थेत लक्षणीय सकारात्मक बदल घडून आलेले दिसून येतात. प्रशासन अधिक पारदर्शक, उत्तरदायी, कार्यक्षम व नागरिककेंद्री करण्याच्या दृष्टीने या धोरणांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. माहितीचा अधिकार, ई-शासन, आर्थिक समावेशन, सामाजिक कल्याणकारी योजना आणि विकेंद्रीकरण यांमुळे शासन व नागरिक यांच्यातील नाते अधिक दृढ झाले आहे. सर्वप्रथम, प्रशासनिक पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वात मोठी वाढ झाल्याचे दिसून येते. *माहितीचा अधिकार अधिनियम* लागू झाल्यानंतर सरकारी निर्णयप्रक्रिया, खर्च व योजनांबाबत नागरिकांना माहिती मिळू लागली. त्यामुळे प्रशासनावर जननियंत्रण वाढले आणि भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांमध्ये काही प्रमाणात घट झाली. अधिकारी आणि कर्मचारी अधिक जबाबदारीने काम करू लागले, हा सुशासनाचा महत्त्वाचा परिणाम मानला जातो.

दुसरे म्हणजे, ई-शासन आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे सेवा वितरण अधिक सुलभ आणि वेगवान झाले आहे. *डिजिटल इंडिया* उपक्रमांतर्गत विविध प्रमाणपत्रे, अर्ज प्रक्रिया, तक्रार निवारण व पेमेंट्स ऑनलाइन झाल्याने नागरिकांचा वेळ, श्रम आणि खर्च वाचला. मध्यस्थी कमी झाल्याने प्रशासनातील पारदर्शकता वाढली आणि सेवांची गुणवत्ता सुधारली. ग्रामीण भागातही डिजिटल सेवांचा हळूहळू विस्तार होत असल्याचे दिसते. तिसरे महत्त्वाचे परिणाम म्हणजे आर्थिक व सामाजिक समावेशन. *जनधन–आधार–मोबाइल (JAM)* आणि *थेट लाभ हस्तांतरण (DBT)* धोरणांमुळे शासकीय अनुदाने थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होऊ लागली. यामुळे निधीची गळती थांबली, गरीब व वंचित घटकांना वेळेवर लाभ मिळू लागले आणि आर्थिक सुरक्षितता वाढली. महिलांचे, वृद्धांचे व शेतकऱ्यांचे सशक्तीकरण होण्यास या धोरणांनी हातभार लावला. तसेच, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण व ग्रामीण विकासाशी संबंधित धोरणांमुळे नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली आहे. *स्वच्छ भारत अभियान* मुळे स्वच्छतेबाबत जनजागृती वाढली, तर *आयुष्मान भारत* योजनेमुळे गरीब कुटुंबांना आरोग्य संरक्षण मिळाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकटी दिल्यामुळे विकास प्रक्रियेत लोकसहभाग वाढला.

थोडक्यात, या सर्व सकारात्मक परिणामांबरोबरच काही आव्हानेही आहेत. डिजिटल दरी, तांत्रिक साक्षरतेचा अभाव, धोरणांची असमान अंमलबजावणी आणि

प्रशासकीय क्षमतांची मर्यादा ही आव्हाने अजूनही कायम आहेत. तरीसुद्धा, एकूणच पाहता, सुशासन निर्मितीसाठी भारत सरकारने राबविलेल्या धोरणांमुळे प्रशासन अधिक उत्तरदायी, पारदर्शक आणि नागरिकाभिमुख बनत असून, लोकशाही बळकटीकरणाच्या दिशेने ही वाटचाल महत्त्वाची ठरते.

- **माहितीचा अधिकार:**

नागरी आणि राजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय कराराचा पक्ष म्हणून, (ICCPR) च्या कलम १९ नुसार नागरिकांना माहितीच्या अधिकाराची प्रभावीपणे हमी देण्याचे भारताचे आंतरराष्ट्रीय बंधन आहे. महितीचा अधिकार कायदा, २००५ हा भारतीय लोकशाहीतील एक महत्त्वपूर्ण बदल आहे. हे प्रत्येक नागरिकांना सरकारी दस्तयोजाची माहिती मिळवण्याचा अधिकार प्रदान करून देते ज्यामुळे सरकार मोठ्या समुदायाच्या गरजांसाठी जबाबदार बनते.

- **ई-गव्हर्नन्स:**

राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजना ही 'कॉमन सर्व्हिस डिलिव्हरी आऊटलेट्स' द्वारे सर्व सरकारी सेवा त्यांच्या क्षेत्रातील नागरिकांना उपलब्ध करून देणे आणि परवडणाऱ्या किमतीत अशा सेवांची कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता सुनिश्चित करणे आहे. नवीन उदयोन्मुख माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICTs) च्या युगात ई-गव्हर्नन्स प्रभावीपणे चांगले कार्यक्रम आणि सेवा प्रदान करते जे जगभरात जलद सामाजिक आणि आर्थिक बदलासाठी नवीन संधी प्रदान करते.

ई-गव्हर्नन्सचा थेट परिणाम सरकारकडून दिल्या जाणाऱ्या सेवांशी थेट व्यवहार करून लाभ मिळवणाऱ्या नागरिकांवर होतो. ई-गव्हर्नन्स अंतर्गत सुरू केलेले कार्यक्रम: प्रगती, डिजिटल इंडिया कार्यक्रम, एमसीए २१ (कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालयाच्या सेवांच्या वितरणात गतिशीलता आणि निश्चितता सुधारणे), पासपोर्ट सेवा केंद्र (PSK) ऑनलाइन प्राप्तिकर रिटर्न इ. सरकारकडून 'किमान सरकार-कमाल शासन' यावर लक्ष केंद्रित करणे हा उद्देश आहे.

- **कायदेशीर सुधारणा:**

पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि कार्यक्षमता सुधारण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने सुमारे १५०० कालबाह्य नियम आणि कायदे रद्द केले आहेत. कायदेशीर प्रक्रियांच्या अंतर्गत विविध संस्थांद्वारे लवादावर लक्ष केंद्रित करून प्रक्रियात्मक कायद्यांमध्ये सुधारणा केली पाहिजे.

- **व्यवसाय करण्याच्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा:**

व्यवसाय करण्याच्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी सरकारने पावले उचलली आहेत, ज्यात अनेक कायद्यांचा समावेश आहे, ज्याचा उद्देश देशाच्या व्यावसायिक वातावरणाशी आणि धोरणांशी संबंधित इकोसिस्टम सुधारण्यासाठी आहे. जसे- दिवाळखोरी संहिता, वस्तू आणि सेवा कर (जीएसटी) आणि मनी लॉंडरिंग विरोधी कायदा इ.

- **विकेंद्रीकरण:**

केंद्रीकृत 'नियोजन आयोग' रद्द करण्यात आला आणि त्याच्या जागी 'सहकारी संघराज्यवाद'ला प्रोत्साहन देणारा NITI आयोग नावाचा थिंक टॅंक स्थापन करण्यात आला. १४ व्या वित्त आयोगाने २०१५ ते २०२० पर्यंत राज्यांसाठी कर वितरण मर्यादा ३२% वरून ४२% पर्यंत वाढवली. यामुळे राज्यांना स्थानिक घटकांवर आधारित योजना सुरू करण्याचे अधिक स्वातंत्र्य मिळते.

- **पोलीस सुधारणा:**

किरकोळ गुन्ह्यांसाठी ई-एफआयआर नोंदणीसह प्रथम माहिती अहवाल (एफआयआर) यंत्रणा सुधारण्यात आली. नागरिकांच्या आपत्कालीन सुरक्षा गरजा पूर्ण

करण्यासाठी देशव्यापी आपत्कालीन क्रमांक सुरू करण्यात आला.

- **आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रम:**

देशातील कमी विकसित भागातील लोकांच्या राहणीमानात बदल घडवून आणण्यासाठी आकांक्षा जिल्हा कार्यक्रम (ADP) जानेवारी २०१८ मध्ये सुरू करण्यात आला. सर्वाधिक मागासलेल्या ११५ जिल्ह्यांमध्ये आरोग्य आणि पोषण, शिक्षण, कृषी आणि जलव्यवस्थापन, आर्थिक समावेशन आणि कौशल्य विकास या क्षेत्रात सकारात्मक बदल घडवून आणणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.

निष्कर्ष:

सदर अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की सुशासन निर्मितीसाठी भारत सरकारने राबविलेली ध्येय-धोरणे ही बहुआयामी, नागरिककेंद्री आणि विकासाभिमुख स्वरूपाची आहेत. माहितीचा अधिकार, ई-शासन, आर्थिक समावेशन, सामाजिक कल्याणकारी योजना आणि विकेंद्रीकरण यांसारख्या उपाययोजनांमुळे प्रशासनिक पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि कार्यक्षमता वाढल्याचे दिसून येते. शासन व नागरिक यांच्यातील संवाद अधिक सुलभ झाला असून सार्वजनिक सेवांचा लाभ मोठ्या प्रमाणात सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचू लागला आहे. ई-शासन व डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे सेवा वितरणात वेग, सुलभता आणि पारदर्शकता निर्माण झाली आहे. थेट लाभ हस्तांतरण व JAM त्रिसूत्रीमुळे निधीची गळती कमी होऊन आर्थिक व सामाजिक समावेशनाला चालना मिळाली आहे. आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण आणि ग्रामीण विकासाशी संबंधित योजनांनी नागरिकांचे जीवनमान उंचावण्यास महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बळकटीकरणामुळे लोकसहभाग वाढून लोकशाही मूल्ये अधिक दृढ झाली आहेत. तसेच, सुशासनाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसमोर डिजिटल दरी, तांत्रिक साक्षरतेचा अभाव, धोरणांची असमान अंमलबजावणी आणि प्रशासकीय क्षमतांची मर्यादा ही आव्हाने कायम आहेत. भविष्यात सुशासन अधिक परिणामकारक करण्यासाठी सर्वसमावेशक तंत्रज्ञान वापर, संस्थात्मक क्षमता वृद्धिंगत करणे आणि नागरिकांमध्ये जागरूकता वाढवणे आवश्यक आहे. एकूणच, भारत सरकारची सुशासनाच्या दिशेने वाटचाल ही लोकशाही बळकटीकरण, सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

संदर्भ सूची:

१. एम. व्यंकय्या नायडू, (२०१७) सुशासन आणि सुधारणांना हवा मानवी चेहरा लोकमत न्यूज नेटवर्क, प्रकाशित २५, डिसेंबर २०१७

२. लक्ष्मी कुमारी (२०१८) भारत में सुशासन और चुनौतियाँ, *Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education, Multidisciplinary Academic Research* Vol. 15, Issue No.12, Pp 392-395

३. अ म. आवटी २०१८ प्रशासकीय कायदा, मराठी विश्वकोश.

४. Rao, N. Bhaskara, (2013) Good Governance: Delivering Corruption- free Public Services,New Delhi, Sage Publications.

५. Jarosz, Adam (2014) Good Governance and Civil Society: Selected Issues on the Relations Between State, Economy and Society, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing.

६. Jayaram, N. (2005). On Civil Society, Issues and Perspectives, New Delhi, Sage Publications.

७. Meraj, Qazi. (2020). Role of Civil Society in Promoting Good Governance and Challenges Faced by Civil Society in India. 40. 3169-3177.

८. Government of India. (2022). *Direct Benefit Transfer: Framework and outcomes*. Ministry of Finance.

९. Second Administrative Reforms Commission. (2008). *Promoting e-governance: The smart way forward*. Government of India.

१०. UNDP. (2023). *Human development report*. United Nations Development Programme.

११. World Bank. (2020). *E-government development and governance reforms*. World Bank Publications.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

व्यवसायिक निरक्षरतेचे कृषी क्षेत्रावर होणारे परिणाम – एक अभ्यास

डॉ. राहुल रघुनाथराव माने

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग,

विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापुर, छ. संभाजीनगर

Corresponding Author* – *डॉ. राहुल रघुनाथराव माने

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

Abstract (सारांश):

भारत हा कृषीप्रधान देश असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजे शेती होय. परंतु शेती व्यवसायाशी निगडित आर्थिक, लेखा, विपणन व व्यवस्थापन विषयक ज्ञानाचा अभाव म्हणजेच व्यवसायिक निरक्षरता ही कृषी क्षेत्राच्या विकासातील मोठी अडचण ठरत आहे. या संशोधनाचा उद्देश व्यवसायिक निरक्षरतेचे कृषी क्षेत्रावर होणारे आर्थिक, सामाजिक व उद्योजकीय परिणाम अभ्यासणे हा आहे. सदर अभ्यासातून असे दिसून येते की व्यवसायिक ज्ञानाच्या अभावामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटते, कर्जाचे प्रमाण वाढते व शेती व्यवसाय तोट्यात जातो. मातृभाषेतून व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण दिल्यास कृषी क्षेत्र अधिक सक्षम होऊ शकते.

प्रस्तावना (Introduction):

कृषी क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आधारस्तंभ मानले जाते. आजही भारतातील सुमारे 50% पेक्षा अधिक लोकसंख्या थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. मात्र शेती केवळ उत्पादनापुरती मर्यादित न राहता ती एक व्यवसाय म्हणून पाहणे काळाची गरज बनली आहे. उत्पादन खर्च, नफा, बाजारभाव, कर्ज व्यवस्थापन, विमा, कर नियोजन, साठवणूक व विपणन यासारख्या व्यवसायिक घटकांचे ज्ञान नसल्यामुळे शेतकरी अनेक वेळा आर्थिक नुकसानीला सामोरे जातात. याच व्यवसायिक ज्ञानाच्या अभावाला व्यवसायिक निरक्षरता असे म्हटले जाते.

व्यवसायिक निरक्षरतेची संकल्पना (Concept of Business Illiteracy):

व्यवसायिक निरक्षरता म्हणजे व्यक्तीला व्यवसायाशी संबंधित मूलभूत आर्थिक व व्यवस्थापकीय संकल्पनांचे ज्ञान नसणे. उदा. खर्च-उत्पन्न लेखाजोखा, नफा-तोटा विश्लेषण, कर्जाचे व्याज, बाजारातील मागणी-पुरवठा, विमा योजना, सरकारी अनुदाने इत्यादी. कृषी क्षेत्रात ही निरक्षरता अधिक प्रमाणात आढळते कारण बहुतेक शेतकरी पारंपरिक पद्धतीने शेती करतात व आधुनिक व्यावसायिक दृष्टिकोन स्वीकारण्यात

संशोधन समस्येचे विधान (Statement of the Problem):

भारतातील कृषी क्षेत्रात व्यवसायिक निरक्षरतेमुळे शेतकऱ्यांना योग्य आर्थिक निर्णय घेता येत नाहीत. परिणामी उत्पन्नात घट, वाढते कर्जबाजारीपण, शेती व्यवसायातील तोटा व शेतीपासून दूर जाण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

1. कृषी क्षेत्रातील व्यवसायिक निरक्षरतेची कारणे शोधणे

2. व्यवसायिक निरक्षरतेचे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर होणारे परिणाम अभ्यासणे
3. व्यवसायिक ज्ञान व कृषी उत्पादन यातील संबंध अभ्यासणे
4. कृषी क्षेत्रासाठी सुधारणा व उपाय सुचवणे

साहित्याचा आढावा (Review of Literature):

विविध अभ्यासांमधून असे आढळते की आर्थिक व व्यवसायिक साक्षरतेमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते. NEP 2020, NABARD व RBI च्या अहवालांनुसार आर्थिक साक्षरतेचा अभाव हा कृषी कर्ज थकबाकीचे एक प्रमुख कारण आहे. काही अभ्यासांमध्ये कृषी उद्योजकतेसाठी व्यवसायिक प्रशिक्षण आवश्यक असल्याचे नमूद केले आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

संशोधन प्रकार: वर्णनात्मक

डेटा स्रोत:

प्राथमिक डेटा – प्रश्नावली व मुलाखती

दुय्यम डेटा – पुस्तके, जर्नल्स, सरकारी अहवाल

नमुना: 60 ग्रामीण शेतकरी

डेटा विश्लेषण: टक्केवारी व तुलनात्मक विश्लेषण:

डेटा विश्लेषण व टेबल्स (Data Analysis & Tables):

टेबल 1 : शिक्षण स्तर व व्यवसायिक साक्षरता

शिक्षण स्तर	प्रतिसादक संख्या	लेखाजोखा ठेवतात (%)
अशिक्षित	15	20%
प्राथमिक	18	33%
माध्यमिक	17	53%
उच्च शिक्षण	10	80%
एकूण	60	-

विश्लेषण: शिक्षणाचा स्तर वाढल्यास व्यवसायिक साक्षरतेत स्पष्ट वाढ दिसून येते.

टेबल 2 : व्यवसायिक साक्षरता व उत्पन्न स्थैर्य

व्यवसायिक ज्ञान	प्रतिसादक	उत्पन्न स्थिर (%)
आहे	25	72%
नाही	35	31%
एकूण	60	—

विश्लेषण: व्यवसायिक ज्ञान असलेल्या शेतकऱ्यांचे उत्पन्न तुलनेने अधिक स्थिर आहे.

टेबल 3 : कर्जबाजारीपणा व व्यवसायिक निरक्षरता

स्थिती	प्रतिसादक संख्या	कर्जबाजारी (%)
व्यवसायिक साक्षर	25	28%
व्यवसायिक निरक्षर	35	66%

विश्लेषण: व्यवसायिक निरक्षर शेतकऱ्यांमध्ये कर्जबाजारीपणाचे प्रमाण जास्त आहे.

एकत्रित निष्कर्ष (Overall Interpretation):

वरील विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की व्यवसायिक निरक्षरतेचा कृषी क्षेत्रावर नकारात्मक परिणाम होत असून, व्यवसायिक साक्षरता वाढवल्यास शेतकऱ्यांचे उत्पन्न, आर्थिक स्थैर्य व उद्योजकता वाढू शकते.

विश्लेषण :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे असे आपण म्हणतो. परंतु कृषी क्षेत्राला व्यवसाय म्हणून पाहिले जात नाही. त्यामुळे कृषी क्षेत्रात व्यावसायिक ज्ञानाचा प्रचंड अभाव आपल्याला दिसतो. या कारणांचा शोध घेण्या अगोदर कृषी क्षेत्र एक व्यवसाय आहे. हे सिद्ध करणे

अत्यंत आवश्यक आहे. नंतर या कृषी क्षेत्राला व्यावसायिक ज्ञान अभावी होणाऱ्या नुकसानीचा अभ्यास करता येईल. कोणताही व्यवसाय हा मूल्य निर्मितीची एक प्रक्रिया असते. निसर्गातून उपलब्ध संसाधनांना माणसांच्या उपयोगितेनुसार बदलणे म्हणजे त्या उपयोगिता मूल्य असलेल्या वस्तूंची निर्मिती किंवा उत्पादन करणे होय. नंतर हे उत्पादन ग्राहकांपर्यंत पोहोचणे व त्याच्याकडून त्या वस्तूतील उपयोगितेच्या मूल्याच्या बदल्यात किंमत मिळवावी लागते ही किंमत म्हणजे वस्तूची उपयोगिता मूल्य व नफा या दोन बाबी पासून बनत असते आणि हा नफाच पुढील उत्पादन प्रक्रिया म्हणजेच व्यवसायाचे अभिप्रेरणा बनत असतो आणि त्यामुळेच व्यवसाय आर्थिक प्रगती करत असतो त्यामुळे प्रत्येक व्यावसायिक नफा या मूलभूत अभिप्रेरक घटकाकडेच बघून व्यवसाय करण्याची जोखीम उचलत असतो. परंतु या अगोदर आपल्याला वस्तूतील मूल्य निर्मिती प्रक्रिया समजून घ्यावी लागेल. कोणतीही वस्तू उत्पादित करण्या अगोदर त्या वस्तूला निर्माण करण्यापूर्वी काही विशिष्ट उत्पादन घटक एकत्रित आणावे लागतात. ते उत्पादन घटक म्हणजे भांडवल श्रम भूमी संघटन हे होत. या प्रत्येक उत्पादन घटकाचा निश्चित असा खर्च असतो. जो वस्तू निर्मिती करताना करावा लागतो. आणि हा खर्च करताना या सर्व उत्पादन घटकांचा महत्तम उपयोग करून घ्यावा लागतो. हा खर्च म्हणजे भांडवला वर व्याज किंवा परतावा, श्रमाला मजुरी किंवा मोबदला, भूमीला खंड आणि संघटनेला अभिप्रेरणा व व्यवस्थापन इत्यादी वरील खर्च. आणि या खर्चाची मोजमाप नियंत्रण व योग्य व्यवस्थापन करण्याकरिता वाणिज्य विषयातील लेखांकनाचे विविध विषय वापरावे लागतात. उदाहरणार्थ सर्व प्रत्यक्ष खर्चाची मोजमाप करून ढोबळ नफा व त्यानंतर अप्रत्यक्ष खर्चाची मोजमाप करून निव्वळ नफा काढावा लागतो आणि अंतिमतः व्यवसायाची संपत्ती व देतात च्या मार्फत आर्थिक स्थिती कशी आहे हे जाणून घ्यावे लागते. यासाठी ज्या लेखांकनाचा वापर केला जातो. त्या लेखांकनाला वित्तीय लेखांकन म्हणतात. त्यानंतर सर्व प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष खर्चाची नियंत्रण करण्याकरिता ज्या लेखांकनाच वापर होतो त्याला परिव्यय लेखांकन म्हणतात. तसेच भूतकाळातील वित्तीय अनुभवाचे विश्लेषण करून भविष्यातील योजनांची योग्य ती आखणी करण्याकरिता जे लेखांकन वापरले जाते. त्याला व्यवस्थापकीय लेखांकन म्हणतात.

तसेच श्रम आणि संघटन या घटकांचा महत्तम वापर करण्यासाठी व्यावसायिक अर्थशास्त्र व व्यवस्थापन शास्त्र यांचे आवश्यक ज्ञान असणे आवश्यक असते. तसेच निर्मित झालेला माल बाजारातील योग्य त्या भावात विकण्यासाठी विपणन व्यवस्थापनाची सुद्धा ज्ञान असणे आवश्यक असते. या सर्वांकरिता सर्वात जास्त ज्या घटकाचा वापर होत असतो. ते म्हणजे भांडवल आणि या भांडवल व्यवस्थापनाकरिता वित्तीय व्यवस्थापनाची ज्ञानही असणे आवश्यक असते.

परंतु भारतातील शेतकरी हा ग्रामीण भागात राहत असल्याने तिथपर्यंत वरील विषयाचे व्यावसायिक ज्ञानाविषयी जागरूकता शेतकऱ्यात नसल्याने सर्व शेतकरी पारंपरिक पद्धतीने शेती करत असतात. कारण भारतात प्रादेशिक शैक्षणिक विषमता जास्त आहे. म्हणजेच शहरी स्तरावर शिक्षणाची गुणवत्ता वेगळी आहे किंवा जास्त आहे तर ग्रामीण भागात शिक्षणाची गुणवत्ता दुय्यम दर्जाची आहे. तसेच शहरी भागात व्यावसायिक ज्ञानाचे खाजगी क्लासेस पुस्तक सहज उपलब्ध आहेत. पण तेवढ्या तुलनेत ग्रामीण भागात या गोष्टीचा अभाव असल्याने ग्रामीण भागातील शेतकरी या सर्व ज्ञानाबाबतीत जागरूक नाहीत. त्यांच्या दृष्टीने शिक्षण फक्त नोकरी मिळवण्याकरिता उपयोगी आहे त्यामुळे बहुतांश शेतकऱ्यांची मुलं व्यावसायिक शिक्षणास पाठ फिरवतात. इत्यादी कारणास्तव सहसा कोणताही

शेतकरी आपल्या कृषी व्यवसायाचे सर्व हिशोब आधुनिक वित्तीय लेखांकनणाने करत नाही. त्यामुळे त्याला त्याच्या व्यवसायाची योग्य ती आर्थिक स्थितीची पूर्ण जाणीव होत नसल्याने बऱ्याच व्यावसायिक समस्या निर्माण होतात. ज्यांचा उगम हा आपल्या व्यावसायिक अज्ञानात आहे हे शेतकऱ्यांना शेवटपर्यंत समजत नाही. तसेच व्यावसायिक व्यवस्थापन कळत नसल्याने व्यवस्थापकीय चुका शेती करताना शेतकऱ्यांकडून होत राहता. अर्थशास्त्राचे ज्ञान नसल्याने मागणी उत्पादन यातील संतुलन न समजल्याने भ्रामक माहितीच्या आधारावर एकाच पिकावर अवलंबून राहिल्याने नुकसानीचे प्रमाण वाढण्याची शक्यता जास्त असते. तसेच विपणन व्यवस्थापन न कळल्याने आपल्या कृषी उत्पादनाची जास्तीत जास्त विक्री करण्याची ज्ञान शेतकऱ्याला अवगत नसल्याने तो स्वतःच्या कृषी मालाचे मार्केटिंग करण्यास कमी पडतो. त्यामुळे वित्तीय व्यवस्थापनातील लिवरेज साधता न आल्याने संभाव्य आर्थिक प्रगती पासून शेतकरी मुकतो.

व्यवसायिक निरक्षरतेचे कृषी क्षेत्रावर होणारे परिणाम:

1. उत्पन्नात घट: खर्च व नफा याचा अचूक अंदाज न येणे
2. कर्जबाजारीपणा: व्याजदर व परतफेडीचे नियोजन न करणे
3. बाजारभावातील तोटा: दलालांवर अवलंबित्व
4. जोखीम व्यवस्थापनाचा अभाव: पीक विमा व हेजिंगची माहिती नसणे
5. उद्योजकतेचा अभाव: मूल्यवर्धित कृषी व्यवसाय न करणे

निरीक्षणे व निष्कर्ष (Findings):

अभ्यासातून असे दिसून आले की व्यवसायिक साक्षर शेतकरी अधिक नफा कमावतात, आधुनिक तंत्रज्ञान स्वीकारतात व बाजाराशी थेट जोडले जातात. व्यवसायिक निरक्षर शेतकरी मात्र तोट्यात जातात. कृषी क्षेत्राचा शाश्वत विकास साधायचा असल्यास व्यवसायिक निरक्षरता दूर करणे अत्यंत आवश्यक आहे. व्यवसायिक ज्ञानामुळे शेती व्यवसाय फायदेशीर व टिकाऊ बनू शकतो.

शिफारसी (Suggestions):

1. शेतकऱ्यांसाठी मातृभाषेत व्यवसायिक प्रशिक्षण
2. कृषी महाविद्यालयांमध्ये व्यावसायिक अभ्यासक्रम
3. डिजिटल व आर्थिक साक्षरता मोहिमा
4. वाणिज्य शाखेचे महत्व वाढवण्यासाठी जास्तीतजास्त प्रचार

संदर्भ (References):

1. NEP 2020
2. NABARD Reports
3. RBI Financial Literacy Reports
4. संबंधित संशोधन लेख

परिशिष्ट (Appendix):

प्रश्नावली (Questionnaire):

खालील प्रश्नावली ग्रामीण शेतकऱ्यांमध्ये व्यवसायिक निरक्षरतेचा अभ्यास करण्यासाठी वापरण्यात आली आहे.

भाग अ : वैयक्तिक माहिती

1. वय :

☐ 25 पेक्षा कमी ☐ 25–40 ☐ 41–55

☐ 55 पेक्षा जास्त

2. शिक्षण :

☐ अशिक्षित ☐ प्राथमिक ☐ माध्यमिक

☐ उच्च शिक्षण

3. शेतीचा अनुभव (वर्षे) :

☐ 5 पेक्षा कमी ☐ 5–10 ☐ 10–20

☐ 20 पेक्षा जास्त

भाग ब : व्यवसायिक साक्षरता

4. तुम्ही शेतीचा खर्च-उत्पन्न लेखाजोखा ठेवता का?

☐ होय ☐ नाही

5. नफा-तोटा मोजण्याची पद्धत तुम्हाला माहिती आहे का?

☐ होय ☐ नाही

6. कर्ज घेताना व्याजदराची माहिती तपासता का?

☐ होय ☐ नाही

7. पीक विमा योजनांची माहिती आहे का?

☐ होय ☐ नाही

8. बाजारभावाची माहिती कुठून मिळवता?

☐ दलाल ☐ बाजार समिती

☐ मोबाईल ॲप ☐ इतर

भाग क : परिणाम

9. व्यवसायिक ज्ञानाच्या अभावामुळे तुम्हाला आर्थिक तोटा झाला आहे का?

☐ होय ☐ नाही

10. व्यवसायिक प्रशिक्षण मिळाल्यास उत्पन्न वाढेल असे वाटते का?

☐ होय ☐ नाही

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

विकसित भारतात भारतीय संविधानाच्या मूल्याचे महत्व

प्रा. नागोराव संभाजी वाघमारे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्ले धारूर

Corresponding Author – प्रा. नागोराव संभाजी वाघमारे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्याच्या अमृत काळा अर्थिक प्रगतीने विकसित होत नाही, तर त्या प्रगतीचा आधार मानवी मूल्ये आणि सामाजिक न्याय असावा लागतो. भारतीय संविधान हे केवळ एक कायदेशीर दस्तऐवज नसून ते भारतीयांच्या जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या चतु:सूत्रीवर आधारित संविधान हे विकसित भारताचा पाया आहे.विकसित भारताच्या स्वप्नात संविधानाची भूमिका स्पष्ट करणे.नागरिकांमध्ये संविधानिक साक्षरता आणि कर्तव्याची जाणीव निर्माण करणे.केवळ भौतिक विकास नको, तर नैतिक आणि सामाजिक विकास कसा आवश्यक आहे हे भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. जेव्हा आपण 'विकसित भारत' म्हणतो, तेव्हा त्यात देशातील शेवटच्या घटकाचा विकास अभिप्रेत असतो. राष्ट्रीय एकता आणि अखंडता टिकवून ठेवण्यासाठी संविधानातील मूल्ये मार्गदर्शक ठरतात. भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन, सर्वसमावेशक विकास आणि जागतिक स्तरावर भारताची 'विश्वगुरु' म्हणून प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी संविधानिक मूल्यांची जोपासना करणे हे राष्ट्रीय कर्तव्य आहे.

उद्दिष्टे:

1. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये (समता, न्याय, स्वातंत्र्य) विकसित भारतासाठी कशी पूरक आहेत याचा अभ्यास करणे.
2. शाश्वत विकासाच्या ध्येयांमध्ये (SDGs) संविधानिक मूल्यांचे स्थान अधोरेखित करणे.
3. विकसित भारताच्या मार्गातील आव्हाने आणि संविधानाद्वारे मिळणारे उपाय शोधणे.

गृहीतके (Hypotheses):

1. जर देशाचा विकास संविधानिक मूल्यांच्या आधारे झाला, तर तो अधिक शाश्वत आणि सर्वसमावेशक असेल.
2. नागरिकांनी त्यांच्या मूलभूत कर्तव्यांचे पालन केल्यास 'विकसित भारत' हे ध्येय वेगाने गाठता येईल.

विकसित भारताची संकल्पना:

'विकसित भारत 2047' ही संकल्पना केवळ जीडीपी (GDP) वाढवण्यापुरती मर्यादित नाही. त्यात खालील बाबींचा समावेश होतो:

आर्थिक समृद्धी: (Macro-Economic Vision) आर्थिक समृद्धी हा सर्वात महत्त्वाचा स्तंभ आहे. केवळ जीडीपी (GDP) वाढवणे म्हणजे आर्थिक समृद्धी नव्हे, तर

ती सर्वसमावेशक, शाश्वत आणि तंत्रज्ञानावर आधारित असणे आवश्यक आहे.विकसित भारताच्या अनुषंगाने आर्थिक समृद्धीचे प्रमुख पैलू खालीलप्रमाणे आहेत: जगातील तिसरी मोठी अर्थव्यवस्था (Macro-Economic Vision) भारताने सध्या जगातील पाचवी मोठी अर्थव्यवस्था होण्याचा मान मिळवला आहे. विकसित भारताच्या ध्येयानुसार, आगामी काही वर्षांत भारत जपान आणि जर्मनीला मागे टाकून जगातील तिसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था बनण्याच्या मार्गावर आहे. यासाठी 10 ट्रिलियन डॉलर्सहून अधिक अर्थव्यवस्थेचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे. प्रत्येकाच्या हाताला काम गरिबीचे निर्मूलन. गरिबी निर्मूलन (Poverty Alleviation) ही केवळ आर्थिक बाब नसून ती एक गरिबी निर्मूलना सामाजिक आणि मानवी हक्कांची गरज आहे. भारतातील गरिबी दूर करण्यासाठी शासन, समाज आणि व्यक्ती या तिन्ही स्तरांवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. गरिबी निर्मूलनासाठी काही महत्त्वाचे उपाय आणि दृष्टिकोन दिले आहेत:शिक्षण आणि कौशल्य विकास गरिबीच्या चक्रातून बाहेर पडण्यासाठी शिक्षण हे सर्वात प्रभावी शस्त्र आहे.

प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण: प्रत्येक मुलाला दर्जेदार आणि मोफत शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे.

कौशल्य विकास (Skill Development): केवळ पदवी असून चालत नाही, तर बाजारातील मागणीनुसार तांत्रिक कौशल्ये (उदा. प्लंबिंग, कोडिंग, नर्सिंग, सुतारकाम) शिकवल्यास तरुणांना रोजगार मिळणे सोपे होत

ग्रामीण रोजगार: 'मनरेगा' (MGNREGA) सारख्या योजनांमुळे ग्रामीण भागात किमान रोजगाराची हमी मिळते.

स्वयंरोजगार: लघुउद्योगांना (MSME) कमी व्याजात कर्ज उपलब्ध करून दिल्यास लोक स्वतःचा व्यवसाय सुरू करू शकतात.

कृषी क्षेत्रातील सुधारणा: शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान, सिंचन सुविधा आणि मालाला योग्य भाव मिळाल्यास ग्रामीण गरिबी मोठ्या प्रमाणात कमी होऊ शकते.

आधुनिक पायाभूत सुविधा: पायाभूत सुविधांचा विकस, रस्ते आणि वीज: दुर्गम भागांत रस्ते आणि वीज पोहोचल्यास तिथे व्यापार वाढतो.

डिजिटल साक्षरता: इंटरनेटमुळे आता घरबसल्या अनेक संधी उपलब्ध झाल्या आहेत, त्याचा फायदा गरिबांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे. रेल्वे आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटी.

सुशासन (Good Governance): पारदर्शक आणि लोकाभिमुख प्रशासन. पर्यावरण रक्षण: निसर्गाचा समतोल राखून केलेला विकास. ग्रामपंचायत पासून ते केंद्र शासनापर्यंत भ्रष्टाचार मुक्त प्रशासन

मानवी विकास: गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्य सुविधा आणि कौशल्य विकास इत्यादी क्षेत्रात विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे.

विकसित भारत आणि भारतीय संविधानाची मूल्ये यांचा परस्पर संबंध:

भारतीय संविधानातील मूल्ये आणि 'विकसित भारत हे लक्ष्य यांच्यात एक खोल आणि अविभाज्य संबंध आहे. संविधानाने केवळ प्रशासकीय चौकट दिलेली नाही, तर देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी एक नैतिक आणि सामाजिक मार्गदर्शक नकाशा (Roadmap) तयार केला आहे.या दोन्ही संकल्पनांचा परस्पर संबंध खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येईल:

१. न्यायाची संकल्पना (सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय): विकसित भारताचा पाया हा केवळ 'आर्थिक विकास' नसून 'समावेशक विकास' आहे. संविधानातील सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाचे मूल्य हे सुनिश्चित करते

की, विकासाची फळे समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचतील. गरिबी निर्मूलन, शिक्षण आणि आरोग्याच्या समान संधी हे विकसित भारताचे उद्दिष्ट संविधानातील न्याय या तत्त्वाशी थेट जोडलेले आहे.

२. समता आणि समान संधी: कोणताही देश तेव्हाच विकसित होऊ शकतो जेव्हा त्याच्या प्रत्येक नागरिकाला प्रगतीची समान संधी मिळते. संविधानातील समतेचे (Equality) तत्व हे भेदभाव दूर करून महिला, दलित, आदिवासी आणि अल्पसंख्याकांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचे काम करते. विकसित भारतासाठी मानवी संसाधनांचा पूर्ण वापर करण्यासाठी ही समानता अनिवार्य आहे.

३. लोकशाही मूल्ये आणि सुशासन: विकसित भारत होण्यासाठी पारदर्शक आणि उत्तरदायी शासन व्यवस्था आवश्यक आहे. संविधानाने दिलेली संसदीय लोकशाही आणि कायद्याचे राज्य (Rule of Law) ही मूल्य स्थिरतेची खात्री देतात. जेव्हा संस्था मजबूत असतात आणि नागरिकांचा सहभाग असतो, तेव्हाच विकास शाश्वत राहतो.

४. बंधुता आणि राष्ट्रीय एकात्मता: भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. बंधुता (Fraternity) हे मूल्य देशात एकता टिकवून ठेवते. विकसित भारतासाठी अंतर्गत शांतता आणि सामाजिक सलोखा अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. 'सबका साथ, सबका विकास' हे घोषवाक्य संविधानातील बंधुत्वाच्या मूल्याचाच विस्तार आहे.

५. मूलभूत कर्तव्ये आणि नागरिकत्व: विकसित भारत केवळ सरकारच्या प्रयत्नांनी होणार नाही, तर त्यात नागरिकांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. संविधानातील कलम ५१-अ (मूलभूत कर्तव्ये) नागरिकांना पर्यावरणाचे रक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन जोपासणे आणि सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करण्याची जबाबदारी देते. एक शिस्तप्रिय आणि कर्तव्यदक्ष नागरिकच विकसित राष्ट्राची निर्मिती करू शकतो.विकसित भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी संविधानातील खालील मूल्ये कणा म्हणून कार्य करतात: सामाजिक न्याय विकास हा केवळ उच्चवर्गीयांचा न राहता तो दलित, आदिवासी आणि महिलांपर्यंत पोहोचवणे. आर्थिक समता संपत्तीचे केंद्रीकरण थांबवून आर्थिक विषमता कमी करणे.लोकशाही मूल्ये धोरण निर्मितीत जनतेचा सहभाग सुनिश्चित करणे. वैज्ञानिक दृष्टिकोन (कलम ५१ अ नुसार) अंधश्रद्धा निर्मूलन करून विज्ञानाच्या आधारे प्रगती करणे. बंधुता देशातील विविधता जपून शांतता राखणे, कारण शांतता असेल तरच विकास होतो.

निष्कर्ष:

विकसित भारत हे केवळ एक राजकीय किंवा आर्थिक स्वप्न नसून ते एक सामाजिक आंदोलन आहे. भारतीय संविधानाने आपल्याला दिलेली मूल्ये हे या प्रवासातील होकायंत्र (Compass) आहेत. जोपर्यंत आपण संविधानातील मूल्यांचा अवलंब आपल्या दैनंदिन जीवनात आणि प्रशासनात करत नाही, तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने 'विकसित भारत' साकारणे कठीण आहे. जेव्हा तंत्रज्ञानाची जोड संविधानिक नैतिकतेला मिळेल, तेव्हाच भारत जगातील एक महासत्ता म्हणून खऱ्या अर्थाने उभा राहील.

संदर्भ ग्रंथ:

1. विकसित भारत लेखक/संपादक: डॉ. अ. मो. जोशी, नारायण गुणे, प्राचार्य प्रभाकर नानकर आणि श्री. ग. बापट. प्रकाशन: मिहाना पब्लिकेशन्स (Mihana Publications).
2. भारतीय संविधानाची संविधानिक मूल्ये आणि आधारभूत तत्त्वे लेखक: डॉ. विलास सूर्यभान टाले. प्रकाशन: अथर्व पब्लिकेशन्स (Atharva Publications).

3. Viksit Bharat: India 2047 आदित्य पित्ती (Aditya Pittie). प्रकाशन: फिंगरप्रिंट! पब्लिशिंग (Fingerprint! Publishing).
4. भारतीय राज्यघटना (Indian Polity) लेखक: एम. लक्ष्मीकांत (M. Laxmikant).
5. The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन (Granville Austin).
6. लोकसत्ता लोकमत महाराष्ट्र टाइम्स इंडियन पॉलिटिकल असोसिएशन यातील आलेले संदर्भ लेख

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

आपत्ती व्यवस्थापन काळाची गरज – एक अभ्यास

प्रा. डॉ. बोबडे बी. बी.

भूगोल विभाग, महिला कला महाविद्यालय, बीड (महाराष्ट्र)

Corresponding Author – *प्रा. डॉ. बोबडे बी. बी.*

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

सजीव सृष्टीवर ओढवणाज्या विविध प्रकारच्या नैसर्गिक व मानवी आपत्तीमुळे होणाज्या परिणांचा आढवा घेतल्यास आपत्तीची व्यापकता गाभिर्यान लक्षात येते अतिवृष्टी, पुर, दरडी कोसळने, भूकंप, साथीचे रोग, दुष्काळ, जंगली श्वापदांचा हल्ला, विषारी प्राण्यांचे दंश, गर्दीत होणारी चेंगराचेंगरी, दंगली. वाहन अपघात, औद्योगिक क्षेत्रात घडणारे अपघात यासारख्या नैसर्गिक आणि मानवी आपत्तीमुळे जीवित व वित हानी मोठ्या प्रमाणात होते, ते कमी करण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन ही काळाची गरज झाली आहे.

आर्थिक विकास ही आधुनिक मानवाची मूलभूत प्रेरणा मानली जाते. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर 'विकास' ही संकल्पना महत्त्वाची आहे. प्रत्येक देशाला आर्थिक समृद्धी मोठ्या प्रमाणात करावी असे वाटते. त्यामुळे देशामध्ये उपलब्ध असलेली मानवी व नैसर्गिक संसाधने यांचा वापर अतिरिक्त करुन राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करणे व त्या आधारे देशातील नागरिकांचे महत्तम कल्याण घडवून आणणे. या भुमिकेत प्रत्येक देश निकराचे प्रयत्न अलिकडील काळात करीत आहे. यामुळे नैसर्गिक व मानव निर्मित आपत्ती मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत. १९९४ ते २००३ या दशकात आशिया खंडावर लहान मोठ्या ६१८५ आपत्ती कोसळल्या. त्यापैकी ९४७ आपत्ती दक्षिण आशियात तर १२१३ आपत्ती पुर्व आशियात आणि पॅसिफिक परिसरात घडल्या. यामध्ये पॅसिफिक परिसरातील भाग हा सर्वाधिक भूकंप प्रवण आहे. २००४ मध्ये जगात नैसर्गिक आपत्तीमुळे दोन लाख बेचाळीस हजार लोकांचा मृत्यू झाला असून १५ कोटी ८० लाख लोक जखमी झाले आहेत.तर९४ अब्ज डॉलर्सची वित्तहानी झाली. जीवित व वित्तहानीचा विचार केल्यास आपत्ती व्यवस्थापन हवे प्रमाणे गरजेचे झाले आहे.

आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे काय ?

सृष्टीमध्ये ज्या ज्या अनाकलनीय स्वरुपाच्या आपत्तीच्या घटना घडत असतात अशा घटनांना सामोरे जाण्यासाठी प्रशासकीय यंत्रण जे सर्व काही प्रयत्न करते त्यालाच आपत्ती व्यवस्थापन असे म्हणतात. याचा अर्थ कोणत्याही गोष्टीचे व्यवस्थापन करताना प्रशासनाने ठरवून दिलेली ध्येय, धोरणे साध्य करण्यासाठी उपलब्ध साधनसामुग्री व कर्मचारी यांचे संघटन करुन विशिष्ट कार्य कौशल्य असणाज्या कर्मचाज्यांनी पारपाडावे लागते. थोडक्यात “शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करुन निरनिराळी संसाधने अपेक्षित कार्याच्या हेतूने एकत्र आणण्याची कला म्हणजे व्यवस्थापन होय.”

जेम्स ल्युंडी यांच्या मते "विशिष्ट उद्देशांच्या पुर्तीसाठी इतरांनी चालविलेल्या प्रयत्नांचे नियोजन करणे त्यात समन्वय साधणे, प्रेरणा निर्माण करणे आणि नियंत्रण ठेवणे

इत्यादीठी करावे लागणारे मुख्य कार्य म्हणजे कार्य म्हणजे व्यवस्थापन होय.".

उद्दिष्टे :

१. आपत्ती व्यवस्थापना संदर्भात ज्ञानवृद्धी करणे

२. मानवतेच्या कल्याणासाठी आपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व समजावून सांगणे.

३. आपत्ती व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी माहिती द्वितीय सामग्रीवर आधारलेली आहे. या संबंधीची पुस्तके, मासिके, इंटरनेट वेबसाईट आणि अहवाल इत्यादींचा आधार घेतलेला आहे.

आपत्ती संकल्पना:

आपत्तीला इंग्रजीमध्ये Hazards (संकट) असेही म्हणतात. आपत्तीसाठी Disaster हा योग्य शब्द असून तो Dis + aster पासून बनलेला आहे. Dis म्हणजे Bad (वाईट) aster म्हणजे Star (तारा). Dis+aster = Disaster - वाईट तारा.

१. ऑक्सफोर्ड शब्दकोशामध्ये; आपत्ती म्हणजे अचानक ओढावलेले मोठे दुर्देवी संकंट होय असे सांगीतली आहे.

२. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मते आपत्ती म्हणजे अशी घटना की ज्यामुळे अगदी अचानकपणे जीवित, वित्त व अन्य प्रकारची हानी होते.

३. आपत्ती म्हणजे अचानकपणे उद्भवणारे मोठे संकट, दुर्घटना असून ते वातावरणीय बदल, तापमान वृध्दी वाढत्या नैसर्गिक व मानव निर्मीत घटना व त्यांच्या परिणामामुळे सातत्यशिल (चिरंतर Sustainable) विकास प्रक्रियेत अडथळे मानवी जीवन उध्वस्त होते. साधनसंपत्ती, पर्यावरणीय ऱ्हास यामुळे प्रभावीत क्षेत्र होय.

आपत्ती ही विध्वंस घडवुन आणणारी घटना असून तिच्यामुळे सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, पर्यावरण, प्रशासन या सर्व घटकावर परिणाम घडुन येतात.

आपत्तीचे वर्गीकरण:

आपत्तीचे वर्गीकरण साधारणतः नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती अशा प्रकारे केले जाते परंतु आपत्ती संदर्भात ऑगस्ट १९९९ मध्ये तत्कालीन सरकारने एक उच्च अधिकार समिती (High Power Committee) नेमली होतीः या समितीने आपत्तीचे सूक्ष्म अध्ययन करुन आपत्तीचे ३३ प्रकार सांगितले आहेत परंतु सर्वसाधारणतः पाच प्रकारात त्या आपत्तीचे वर्गीकरण केले

१. पाणी व हवामानाशी निगडीत आपत्ती या आपत्तीमध्ये पुर, चक्रीवादळ, ढगफुटी, उष्ण व शीत लहरी. गारपीट, टोरनेंडोज, हिमसख्खलन, त्सुनामी, विजा चमकणे, समुद्री लाटा याचा समावेश होतो.

२.. भौगोलिक/भूपृष्ठांशी संबंधीत आपत्ती मुकंप, ज्वालामुखी, तलाय फुटणे, भुसख्खलन-चिखल व दलदल, खाण आग इत्यादी.

३. अपघात/दुर्घटनेशी संबंधी आपत्ती वणवा, तेल गळती, खाणीतील

पुर, शहरी आग, यात्राकालीन दुर्घटना (चेंगराचेंगरी), क्रमवार बॉम्बस्फोट (साखळी बॉम्बस्फोट), प्रमुख इमारती कोसळणे, इलेक्ट्रॉनिक जहाज अपघात, हवाई रस्ते रेल्वे अपघात, जहाज अपघात, खेडेगावातील आग.

४. रासायनिक, औद्योगिक व आश्विक आपत्ती यामध्ये रासायनिक व औद्योगिक व अपघात (आपत्ती) आण्विक आपत्ती चा समावेश होतो.

५. जैवकिय आपत्ती या आपत्तीमध्ये जैविकीय आपत्तीमध्ये महामारी, स्वाईन फ्ल्यु किटाणूंचे हल्ले, पशुंचे आजार, अन्न प्रदुषण / विषबाधा. आपल्या राज्य घटनेच्या कलम (२९) मध्ये सुरक्षितता व जगण्याचा अधिकार दिला आहे. त्यामुळे आपत्तींचे संकटांचे निवारण प्रत्येकाची जबाबदारी आहे.

प्रमुख नैसर्गिक आपत्तीचे परिणाम :

अ. क्र.	परिणाम	भूकंप	चक्रीवादळ	पूर	अवर्षण/दुष्काळ
१.	जीवनाचा नाश-मृत्यू.	DI.	DI.	DI.	
२.	जखमी.	DI.	DI.	DI.	DI.
३.	पिकांचे नुकसान	DI.	DI.	II	
४.	घरांचे नुकसान.	DI.	DI.	DI.	
५.	आधारभूत संरचनेचा ऱ्हास	DI.	DI.	DI.	
६.	संदेशवहन, वाहतूक यंत्रणा विस्कळीत होते.	DI.	DI.	DI.	
७.	कायदा व सुव्यवस्था विस्कळीत.	DI.	DI.	DI.	DI.
८.	हंगामी स्थलांतर.	DI.	DI.		
९.	कायमस्वरूपी स्थलांतर.	DI.			
१०.	औद्योगिक क्षेत्रावर परिणाम	DI.	DI.	DI.	II
११.	व्यवसाय, व्यापारावर परिणाम.	DI.	DI.	DI.	II
प्रत्यक्ष परिणाम - Direct Impact (DI).		**अप्रत्यक्ष परिणाम - Indirect Impact (II)**			

आपत्ती व्यवस्थापनाची गरज:

आपत्ती व्यवस्थापनाची गरज पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

१) जगात वाढते आपत्तीचे प्रमाण :

२० व्या शतकात जगाला अत्यंत वाईट अशा एकंदर दोनशे विनशकारी नैसर्गिक आपत्ती तोंड द्यावे लागले आहे. जगात आलेल्या विविध आपत्तीमध्ये चौदा लाख लोक मृत्यूमुखी पडले आहेत. यात मृत्यूमुखी पडलेल्या लोकांपैकी ९० टक्के लोक पुर व वादळामुळे होते. १९९४ ते २००३ या दशकात आशिया खंडाबार लहान मोठ्या ६१८५ आपत्ती कोण्या होत्या. त्यापैकी ९४७ आपत्ती दक्षिण आशियात तर १२१३ आपत्ती पूर्व आशियात आणि पॅसिफिक परिसरात चल्या यामध्ये पैसिफिक परिसरातील भाग हा सर्वाधिक भूकंपप्रवण आहे.

जगातील सर्वाधिक ७५ टक्के भूरूप याच भागात होतात. २० टक्के भूकंप हिमालयाच्या परिसरात घडतात तर ५ टक्के जगाच्या उर्वरित भागात होतात.

जागतिक पातळीवर १९९४ ते २००३ या दशकात पुर, भूकंप वादळ यासारख्या संकटाचा फटका अडीच अब्ज लोकसंख्येला बसला. नैसर्गिक आपत्तीमुळे ड लेल्या नुकसानीची भरपाई विमा कंपन्याकडून दिली जाते तो आकडा २००४ मध्ये ४० अलर्सवर गेला असून हा आजवरचा विक्रम आहे. असे जर्मनीच्या म्युनिच कंपनीचा हवाला देऊन सांगितले जाते. २० वर्षात नैसर्गिक आपत्तीमुळे झालेले आर्थिक नुकसान पडीने वाढले आहे. नैसर्गिक व मानवी आपत्तीमुळे होणाज्या जीवीत व वित्त हान टाळण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापनाची गरज आहे.

२) भारतात वाढते आपत्तीचे प्रमाण :

जगातिक पातळीवर तुलना करता भारतामध्ये आपत्तीप्रवण क्षेत्र खुप मोठ्या प्रमाणात असल्याचे आढळून येते. देशाच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी ६६ टक्के भुभाग हा विविध आपत्तीच्या शक्यतेने ग्रासलेला आहे. भूकंप, महापुर, चक्रीवादळ, दुष्काळ या चार आपत्तीच्या छायेत महाराष्ट्र, गुजरात व पश्चिम बंगाल ही तीन राज्य येतात. दुष्काळ, भूकंप आणि महापुर या तीन आपत्तींच्या शक्यतेमध्ये आंध्र प्रदेश, बिहार, हरियाणा, जम्मू-काश्मिर, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, ओरिसा, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, गोवा ही राज्ये केलात तर भूकंप आणि महापूर या दोन आपत्तींची झळ हिमाचल प्रदेश, मणिपुर, मेघालय, नागालैंड, त्रिपूरा, सिक्कीम, मिझोरम, तामिळनाडू व केरळ या राज्यांना बसू हकतो. २००५ मध्ये झालेला काश्मिरचा भूकंप, आसामध्ये वारंवार होणारे महापुर, खाराष्ट्रातील अतिवृष्टी, तामिळनाडू व आंध्रप्रदेशांच्या किनारपट्टीवरील प्रदेशात वारंवार इसणारे चक्रीवादळाचे तडाखे, देशाच्या विविध प्रांतात वेळोवेळी पडणारे दुष्काळ यामुळे देशात जीवित व वित्त हानी मोठ्या प्रमाणात होते.

३) आपत्ती व्यवस्थापनाच्या निकडीविषयी होत असलेली जाणीव :

देशात दरवर्षी येणाऱ्या विविध आपत्तीमुळे सकल, उत्पादनाच्या दोन टक्के वाटा त्यावर खर्च करावा लागतो. आपदग्रस्तांच्या पुनर्वसनाबरोबरच पायाभूत सुविधाचे झालेले नुकसान मरुन काढण्याचे काम ही सरकारला करावे लागत असल्याने हा बोजा आणखी वाढत आहे. एवढ्या प्रचंड प्रमाणात होणाऱ्या आर्थिक हानीपासून देशाला सावरण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन गरजेचे आहे.

नैसर्गिक आपत्ती आपण टाळू शकत नसले तरी त्याबाबत जनतेमध्ये जागृती घडवून दक्षता मात्र बाळगू शकतो. अशा आपतीमुळे होणारे नुकसान काही प्रमाणात का होईना आपण कमी करु शकतो.

४) देशातील वाहन अपघात :

आपल्या देशात प्रत्येक मिनिटाला एक वाहन अपघात होत असुन एक व्यक्ती कायमची जायबंदी होते. तर प्रत्येक सहा मिनिटाला वाहन अपघातामुळे एक व्यक्ती मरण पावते. दरवर्षी ७५ कोटी रुपयांचे नुकसान वाहन अपघाताने होत आहे. जागतिक वाहन संख्येच्या केवळ १ टक्के वाहने भारतात असून अपघातांचे प्रमाण मात्र १० टक्के एवढे जास्त आहे. हे कमी करण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन गरज आहे.

५) नियोजनाचा अभाव :

२०१० मध्ये जगात भूकंप, उष्णवारे, पुर, बर्फाची वादळे यामुळे हत्ती. चिली, चीन, युरोप, पाकिस्तान, रशिया, अमेरिका, आशिया या राष्ट्रातील २० कोटी ८० लाख लोकांच्या जीवनावर नियोजनाच्या अभावामुळे परिणाम झाला व त्यापैकी २ लाख ५० हजार लोकांना आपला जीव गमावला. या एका वर्षात ११० अब्ज डॉलर्सचे नुकसान झाले. याचा अर्थ आपत्ती व्यवस्थापनाची गरज केवळ देशपातळीवर राहिलेली नसून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर झालेली आहे.

६) देशात येऊन गेलेल्या आपत्तीचा आढावा :

भूकंपाची तीव्रता १६ जून १८१९ मध्ये गुजरात मधील कच्य भागात ८.५ रिस्टर स्केल एवढी आतापर्यंत देशात झालेल्या भूकंपामध्ये जास्त होती. पण यात मनुष्य हानी १५४० एवढी होती. २५ जाने. २००१ मध्ये गुजरातमधील भूजल झालेल्या भूकंपाची तीव्रता ६.९ रिश्टर स्केल असली तरी यात एक लाखापेक्षा जास्त मनुष्य हानी झाली. बिहार, ओरिसा, आध्राप्रदेश, बंगाल या राज्यात नेहमी चक्रीवादळे येतात. देशात भूकंप, दुष्काळ, चक्रीवादळे, चेंगराचेंगरी, महापुर अशा येणाऱ्या आपत्तीचा

आढावा घेतला पाहिजे. नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. या आपत्तीमध्ये होणारी जीवित व वित्त हानी टाळण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापनाची गरज आहे.

७) लोकजागृतीचा अभाव :

भूकंपासारखी आपत्ती ओढवलीच तर आपल्या परिसरातील किती घरांची, इमारतींची पडझड होऊ शकते ? किती बांधकामे जीर्ण आहेत? आपल्या परिसरातील शाळा किती जिर्णावस्थेत उभ्या आहेत. याचा विचार केला तरी या आपत्तीतहोणाज्या हानीची भिषणता लक्षात येते. प्रत्येक राष्ट्रात येणाज्या भूकंप, दुष्काळ, अपघात, पुर, साथीचे रोग अशा आपत्तीचा सामना करण्याची ताकद नक्की आहे. त्यासाठी सार्वत्रिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. आपत्ती व्यवस्थापन हे कोणा एका विभागाची वा व्यक्तीची जबाबदारी राहिली नसुन सर्वच नागरिकांचे योगदान अती महत्वाचे झाले आहे. यासाठी वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक तसेच स्थानिक पातळीपासून जिल्हा, राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एका विशिष्ट दिशेने एकमेकांशी समन्वय ठेऊन आपल्या भूमिका वठवण्याची तसेच जबाबदाज्या पेलण्याची गरज निर्माण झालेली आहे.

उपाययोजना :

आपत्ती व्यवस्थापनही एक सतत, एकात्मिक, समय चालणारी प्रक्रिया असून यामध्ये नियोजन, संघटन, समन्वय, सहकार्य, परिणामात्मक उपाय डोजना महत्त्वपूर्ण आहेत. तसेच यामध्ये

१) उदभवणाज्या आपत्तीची जोखिम कमी करणे,

२) क्षमतावर्धक (क्षमता निर्माण) नियमावली बनवणे,

३) आपत्कालीन परिस्थितीला सामोरे जाण्याची पूर्व तयारी करणे.

४) आपत्कालीन परिस्थितीस तात्काळ प्रतिसाद देणे,

५) आपत्ती परिणामांचे मूल्यांकन करणे,

६) अपादग्रस्तांच्या सुरक्षिततेसाठी सुटका, मदत व स्थलांतर कार्य करणे,

७) पुनर्वसन व पुर्नबांधणी कार्य करणे, या क्रियांचा समावेश होतो.

म्हणजे यात अंतर्भुत वेळ नियोजन, जबाबदारी, कार्य, वित्तीय माहिती.

संदेशवहन, जनसंपर्क यांचे योग्य व्यवस्थापन निर्देशन, समन्वय याचा समावेश होतो. थोडक्यात असे म्हणता येते की, Prevention is better than quer पूर्व तयारी जितकी चांगली तितका धोका कमी संभवतो. उदा. चीनमध्ये चीजबळी अत्यंत कमी प्रमाणात जातात कारण तेथे अत्याधुनिक रडार यंत्रणा, चीज प्रतिबंधक मनोरे बसवलेले आहेत. तसेच रडार यंत्रणेमुळे १२ तास अगोदर मेघगर्जनेची माहिति देता येते परंतु भारतात याचा अभाव आहे. एकट्या मराठवाड्यात गेल्या पाच वर्षामध्ये ६०० वीजबळी गेले याचे कारण विज प्रतिबंधक मनोज्यांचा (Lighting arrester) चा अभाव होय. महाराष्ट्रापेक्षाही गुजरात, तामिळनाडु, ओरिसा येथील आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा प्रभावी आहे. आपत्ती व्यवस्थापन तीन अवस्थामधून चालते.

१. आपत्ती पूर्व उपाययोजना: यामध्ये संभाव्य आपत्ती, संकटे यासंबंधी उपाययोजना करणे. उदा. पूर नियंत्रणासाठी तलाव, धरण निर्मीती, वीज प्रतिबंधक मनोरे वीजेपासून संरक्षणासाठी तसेच जनतेमध्ये जनजागृती.

२. प्रत्यक्ष आपत्ती काळ: आपत्तींचा प्रभाव कमी करण्याच्या दृष्टीने उपाय योजना करणे, शोध, बचाव मोहिम, प्राथमिक गरजा पूरवणे, औषध पुरवठा.

३. आपत्तीनंतरचे व्यवस्थापन: यामध्ये विकास आणि पुनर्वसन याचा समावेश होतो. कारण आपत्तीमुळे विकास

प्रक्रिया खंडीत होते. त्यामुळे योग्य आपत्ती व्यवस्थापनातून आपत्ती विरहीत विकास महत्त्वपूर्ण आहे म्हणजे विकास व आपत्तीमध्ये परस्पर संबंध आहे म्हणून प्रशासन व व्यवस्थापनाचा आपत्ती व्यवस्थापन हा केंद्रबिंदू असावा तसेच कार्यात पर्यावरण रक्षणाप्रमाणेच आपत्ती व्यवस्थापनाला महत्त्व देऊन राज्य व केंद्र सरकारने कृति आराखडा बनवावा. भारताची भौगोलिक व हवामान स्थिती बरोबरच सामाजिक-आर्थीक बदल यामुळे आपत्तींना अधिक सामोरे जावे लागते. आधुनिक लोककल्याणकारी राज्याचा उदय आणि २० व्या शतकातील जागतिकीकरण, उदारीकरण यामुळे होणारे मोठ्या प्रमाणात मानवी लोकसंख्येचे स्थलांतर व हवामान बदल यामुळे अनेक नैसर्गिक संकटांना सामोरे जावे लागते तसेच त्यांची गुंतागुंतही वाढलेली आहे. परंतु याची तीव्रता व परिणाम केंद्र, राज्य, स्थानिक शासन, जिल्हा प्रशासन व समाजाच्या उत्कृष्ठ व्यवस्थापनातील भूमिकेवरच अवलंबून असतात. कारण सातत्यशिल, चिरंतर विकास प्रक्रिया आपत्ती रहित वातावरणावर अवलंबून आहे. आपत्ती व्यवस्थापनाचे कार्य आव्हानात्मक कार्य म्हणून स्विकारण्याच्या वृत्तीचा अभाव, संवेदनशिलतेचाही अभाव प्रशासक वर्ग व लोकप्रतिनिधींमध्ये आहे, शास्त्रीय संशोधनाचा अभाव, श्रीमंतीचा हव्यासापोटी निसर्गावर (निसर्ग चक्रावर) मात यामुळे आपत्तीची तीव्रता जाणवते म्हणून आपती व्यवस्थापन काळाची गरज बनली आहे.

पूर्वी नैसर्गिक आपत्ती काळात मदत व पुनर्वसनाच्या कार्यावरच लक्ष केंद्रित केले जाई परंतु १९९४ च्या याकोहामा घोरणेनुसार आपत्ती व्यवस्थापनात बदल करण्यात आला जो खालील प्रमाणे मदत. पुनर्वसन प्रतिबंध तयारी प्रतिबंध तयारी प्रतिसाद पूर्वस्थिती प्राप्त करणे. परिणामी आपत्ती व्यवस्थापनाला कायदेशीर स्वरूप 2005 मध्ये प्राप्त झाले.

प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापन कार्यक्रमाचे तत्व:

१) जनतेमध्ये आपत्ती व त्यांचे व्यवस्थापन संदर्भात जनजागृती घडून आणणे व सहकार्य प्राप्त करून घेणे.

२) आपत्तीपूर्व व आपत्तीनंतर कार्यदलाने गरज ओळखून कार्य करावे.

३) आपत्ती निवारण कृती दलाचे संघटनात्मक व वैयक्तिक कार्य निश्चित करणे.

४) आपत्तीच्या स्वरुपानुसार प्रभावीपणे प्रतिसादासाठी विशिष्ट आराखडा तयार करणे

५) प्रशासन व्यवस्थे विषयी विश्वास व नैतिकता वृध्दीसाठी आपतती व्यवस्थापन आराखडयास सर्वांकष सहकार्य करणे.

६) आपत्ती निवारण कार्य करणाऱ्या सर्व यंत्रणा, NGOs यांच्या मध्ये उत्कृष्ट समन्वय निर्माण करुन प्रभावी प्रतिसाद देणे.

७) भारत सरकारच्या आपत्ती निवारण यंत्रणामध्ये योग्य समन्वय साधून आपत्तीचे व्यवस्थापन करणे.

८) आपत्ती नंतर मदत, सहाय्य केल्यानंतर कार्याचे योग्य संचलन व मूल्यांकन करणे व विकास कार्यास चालना देणे.

९) सांघीक व एकात्मीक व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देणे.

वरील तत्वांचा अवलंब आपत्ती व्यवस्थापनास केला व आपण (मानवाने) निसर्ग चक्रामधील हस्तक्षेप कमी केला, संवेदनशिलतेने योग्य नियोजन केले तर निश्चितच आपत्तीपासुन होणारी जीवित व वित्त हानी टाळता येईल व विकासाची प्रक्रिया निरंतर चालत राहील.

निष्कर्ष आणि शिफारशी:

१) जगात पुर व वादळामुळे फार मोठ्या प्रमाणात लोकांना जीव गमवावा आगतो. जगातील हत्ती, चिल्ली, चिन, युरोप, पाकिस्तान, रशिया, अमेरिका, आशिया या राष्ट्रांतील २

लाख ५० हजार लोकांना नैसर्गिक आपत्तीमुळे जीव गमवावा लागला. तर याच वर्षी नैसर्गिक आपत्तीमुळे ११० अब्ज डॉलर्सचे नुकसान झाले. म्हणजे जगात वाढत्या नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीमुळे जीवीत व वित्त हानीच्या प्रमाणात वाढ होत आहे. नैसर्गिक व मानव निर्मित आपत्ती कमी करण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन विभागाकडे सकारात्मक दृष्टीने अनुदान वाढ, कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत वाढ अशा सुधारणा कराव्यात.

२) देशात प्रत्येक मिनिटाला एक वाहन अपघात होत असून एक व्यक्ती कायमची जायबंदी होते तर प्रत्येक सहा मिनिटाला एक वाहन अपघातामुळे एक व्यक्ती मरण पावते. देशात दरवर्षी ७५ कोटी रुपयांचे नुकसान होते. देशात दरवर्षी ८ टक्के दराने अपघातांचे प्रमाण वाढत आहे. हे कमी करण्यासाठी प्रशिक्षित वाहन चालकांना परवानगी देणे, वाहतुकीचे नियम समजून सांगितले पाहिजेत.

संदर्भ सूची:

१) हुसैन मुझफ्फर (२००५), नैसर्गिक आपत्ती आणि मनुष्य पुढचे आव्हान
२) पाटील आर.जी.(२००९), नैसर्गिक आपत्ती आणि व्यवस्थापन,ओम साई एन्टररप्रायजेस,पुणे.
३) डॉ.घारपूरे विठ्ठल - पर्यावरण भूगोल सगळा
४) आपत्कालीन व्यवस्थापन, डॉ.शाह, डॉ.टेंबे, अनिरुद्ध अकॅडमी ऑफ डिझास्टर मॅनेजमेंट मुंबई
५) डॉ.पठारे, डॉ.चाकणे (२००८), आपत्ती निवारण, डायमंड पब्लिकेशन ,पुणे
६) प्र.प्र.मराठे,प्रा. व्ही.जे. गोडबोले - आपत्ती व्यवस्थापन
७) डॉ.धनंजय अवसरीकर - व्यवस्थापन दृष्टिकोनांचे सिंहावलोकन
८) प्रा.गवळी,सौ गवळी - पर्यावरण शिक्षण आणि आपत्ती व्यवस्थापन
९) चौधरी एक.पी.व चौधरी अर्चना - आपत्ती व्यवस्थापन

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

राष्ट्रीय विकासात मुस्लिम कवितेचे सामाजिक योगदान

प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे

एस. पी. एच. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, नामपूर ता. बागलाण जि. नाशिक

Corresponding Author – प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रास्ताविक :

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. साहित्यातून समाज मन व्यक्त होत असते. समाजातील चांगल्या वाईट गोष्टींचे चित्रण हे साहित्यातून होत असते. साहित्यिक हा समाजाचा महत्त्वाचा घटक आहे. साहित्यिकाने समाजातील घेतलेल्या अनुभवांचा साठा तो आपल्या साहित्यातून व्यक्त करीत असतो. साहित्यिकाने समाजासाठी योगदान द्यावे की नाही असेही प्रश्न मध्यंतरी चर्चीले गेलेत. कलावंताची निर्मिती ही उत्स्फूर्त असली तरी आपल्या समाजाचे भान देखील त्याला ठेवावे लागत असते. कलावंताने आपल्या साहित्यातून सामाजिक योगदान देणेही महत्त्वाचे आहे. अशाच काही उपमुद्यांच्या आधारे मुस्लीम कवितेचे सामाजिक योगदानाविषयी या शोधनिबंधामध्ये चर्चा करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. प्रत्येक साहित्यप्रकार हा त्या त्या काळाच अपत्य असते. कारण ज्या त्या साहित्यप्रकारावरून त्या त्या काळाची भाषा कळत असते. मुस्लीम कवितेतील सामाजिक बांधिलकी, मुस्लीम कवितेतील समता, राष्ट्रीय एकात्मता, बंधूता इत्यादी उपमुद्यांच्या आधारे मुस्लीम मराठी कवितेचे राष्ट्रीय विकासात सामाजिक योगदानाविषयी विचार सदर शोधनिबंधामध्ये करणार आहोत.

मुस्लीम कवितेतील सामाजिक बांधिलकी :

मुस्लीम मराठी कवितेने आपल्या कवितेतून सामाजिक बांधिलकीचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो. १९९० नंतरची मुस्लीम मराठी कविता सामाजिक बांधिलकी जतन करून मुस्लीम समाजाच्या प्रश्नांची जाण व जाणीव व्यक्त करते. या कवितेने राष्ट्रीय विकासामध्ये समाजप्रबोधनाचे कार्यही आपल्या कवितेतून व्यक्त केलेले दिसते. या संदर्भात डॉ. मिर्झा रफी अहमद बेग आपल्या कवितेत म्हणतात,

"तसा मी मुसलमान तुमी आहा हिंदू,
कवितेनं साधतो मी पूर्व व पश्चिम बिंदू,
अंकगणित, बीजगणित भूमितीत बसवतो
सर्वधर्म समभावाची झोपडपट्टी वसवतोय"[१]

समाजातील वेगवेगळ्या जाती या परस्परांमध्ये लढून आपली शक्ती वाया घालवत आहेत. आज या देशाला सर्वधर्मसमभावाची खरी गरज आहे. हीच बांधिलकी कवीने वरील कवितेतून व्यक्त केलेली आहे.

'निक्षून' या कवितेमध्ये कवी समाजातील सर्व घटकांचे असेल ते म्हणणे ऐकतो. कोणाच्याही शब्दाला नकार देत नाही. घरात राहत असताना शेजाऱ्याला त्रास होईल म्हणून टी. व्ही. मोठ्याने लावत नाही. समाजातील सर्व धर्मीयांचा मान-पान राखतो. जणू मी सर्वांच्या धाकात आहे. असेच सर्वांना वाटावे असे त्याचे वर्तन दिसते. तो सर्वांचे म्हणणे शिरसावंद्य मानतो पण या व्यवस्थेत राहत

असताना आपली कोंडी व्यक्त करताना कवी रफीक सूरज म्हणतात्त,

"एक गोष्ट सांगतो निक्षून
मला तुमच्यापासून वेगळे काढता येणार नाही
यदाकदाचित झालेच काही बरेवाईट तर
तुमच्या घरातच मी माझी कबर
खोदून ठेवली आहे."[२]

कवीने आपल्या वरील कवितेतून समाजाविषयी आपला असलेला आदरभाव व्यक्त केलेला आहे. माणूस हा मुळातच समाजशील प्राणी आहे. तो समाजाशिवाय जगू शकत नाही, हीच सामाजिक नाळ कवीने आपल्या वरील कवितेतून व्यक्त केलेली आहे.

निकोप भारतीय संस्कृती ही सुराज्याचे प्रतीक आहे. मात्र भारतीय समाजात वाढू लागलेली धर्मांधतेची बीजे गाजर गवताप्रमाणे निकोप संस्कृतीचा ऱ्हास करणारी ठरत आहेत. त्यामुळेच कवी डी. के. शेख आपल्या एका कवितेत म्हणतात,

"मंदिर-मस्जिद, धर्म-धर्मग्रंथ,
जातीय दंगली आणि भारत पाकिस्तानची
क्रिकेट मॅच सोडून
दुसऱ्या विषयावरती
बोलता येणारच नाही का आपल्याला?"[३]

मंदिर-मशीद किंवा कोणताही धर्मग्रंथ समाजातील इतर माणसांचा द्वेष शिकवत नाही. परंतु मनुष्य स्वतःच्या स्वार्थासाठी समाजातील सलोखा बिघडवत असतो. त्यामुळे समाजातील आपुलकीचा लवलेश होत असतो. म्हणूनच कवीने स्वार्थी राजकारण करणाऱ्या तंत्राचा बुरखा फाडून भारतीय माणसाची असलेली एकमेकांशी बांधिलकीची नाळ वरील कवितेतून अधोरेखित केलेली दिसून येते.

समाजामध्ये एकोपा खूपच महत्त्वाचा असतो. खेड्यापाड्यामध्ये वेगवेगळया जातीधर्मामध्ये लोक एकमेकांच्या अडीअडचणीच्या वेळी मदतीला येत असतात. एकमेकांच्या सुख-दुःखामध्ये सहभाग नोंदवित असतात. अनेक खेड्यापाड्यामध्ये वेगवेगळया जातीधर्माचे लोक आपली सामाजिक बांधिलकी टिकवून ठेवीत असतात. म्हणूनच कवी शफी बोल्डेकर आपल्या कवितेत म्हणतात,

"माझ्या मातीच्या माणसाचा
अज्ञानी गराडा
दुष्टांची चाहूल लागता
धावून आला वाडा
माझ्या मातीची माणसं
माणुकीत जगली."[४]

कवीने आपल्या गावामधील माणसे कशी भाऊक आहेत. एकमेकांविषयी त्यांच्या मनात किती प्रेम, जिव्हाळा आहे. एवढेच नव्हे तर गावामध्ये कुणा एखाद्यावर संकट ओढवले की विविध जातीधर्माचे लोक कसे मदतीला धाऊन येतात. याचे अतिशय रास्त वर्णन वरील कवितेतून केलेले आहे.

मुस्लीम समाज हा या मातीशी एकरूप झालेला समाज आहे. येथील भाषा, समाज, संस्कृतीशी हा समाज बांधील झालेला आहे. म्हणूनच कवी शफी बोल्डेकर आपल्या कवितेत भाषिक बांधिलकी व्यक्त करताना म्हणतात,

"अगा मुसलमानो।
मराठी कि भी सुनो
एक घर खेडयात
जस ते पेड्यात
शेजारी-शेजारी
उर्दू-मराठीचे वारकरी
अशा आमच्या रिती
अशी आमची माती"[५]

माणसाला एकत्रित गुंफून ठेवण्याचे कामकाज भाषा करीत असते. मराठी भाषा ही महाराष्ट्राची राजभाषा आहे. अनेक दैनंदिन व्यवहार हा महाराष्ट्रामध्ये मराठी भाषेत केला जातो. म्हणून आपल्या मुस्लीम बांधवांनी उर्दूबरोबर मराठीचे गुणगान गावे, मराठी भाषा आत्मसात करावी. महाराष्ट्रातील मुस्लीम बांधव उर्दू भाषेचा वापर करीत असल्याने त्यांना दैनंदिन व्यवहारात अनेक अडचणींचा सामना करावा लागत असतो. मुस्लीम समाजाने उर्दूबरोबर मराठी भाषेशीही बांधील रहावे, असे वरील कविता सूचित करते.

जगातील सर्व जाती-धर्मातील व्यक्ती या समान आहेत. त्यांच्याशी आपले वर्तन चांगले राहिले पाहिजे, उगाच एकमेकांचा द्वेष करण्यापेक्षा समाजातील आपले वागणे, बोलणे, व्यवहार करणे हे माणुसकीच्या हिताचे असले पाहिजे. एकमेकांचे रक्त सांडण्यापेक्षा एकमेकांना मदतीचा हात दिला पाहिजे. याविषयी शफी बोल्डेकर आपल्या कवितेत सांगतात.

"मंदिर, मस्जिद नाही ठरवत
एकच आपले रक्त
शोधू माणसाचं विज्ञान"[६]

कवी शफी बोल्डेकर यांनी सामाजिक बांधिलकीचा सुंदर आशय व्यक्त केलेला आहे. कवी जात्यातीत, धर्मातीत, वर्गातीत होऊन माणसाचे विज्ञान शोधतो. माणसाचे विज्ञान सांगते की 'हे विश्वची माझे घर' विश्वातील सर्व जाती, जमाती या समान आहेत. या जगातील कोणताही माणूस हा आकाशातून पडलेला नाही. सर्वांनी आईच्या पोटीच जन्म घेतलेला आहे. त्यामुळे विश्वातील प्रत्येक माणसा-माणसात सहसंबंध असले पाहिजेत. कारण या विश्वातील अंतिम सौंदर्य हा माणूसच आहे. माणूस हा सत्य, सुंदर आहे. त्यामुळे सर्वांशी माणुसकीने वागणे महत्त्वाचे आहे. असा सुंदर आशय वरील कविता व्यक्त करते.

अशाप्रकारे मुस्लीम मराठी कवितेने आपल्या कवितेतून सामाजिक बांधिलकीचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो. विश्वातील सर्व माणसे सारखी आहेत. त्यांच्या सुख-दुःखाशी आपण बांधील असले पाहिजे. जाती, धर्म, पंथ, देव-दैवते यापेक्षा माणसाने माणसाशी माणुसकीने वागणे महत्त्वाचे आहे. एकमेकांना सहकार्य करण्यामध्येच खरी माणुसकी आहे. त्यामध्येच माणसाचे खरे हीत आहे. अशी सामाजिक बांधिलकी मुस्लीम कवितेने पदोपदी व्यक्त केलेली दिसून येते.

मुस्लीम कवितेतील समता :

मुस्लीम मराठी साहित्य हे मूळातच समताधारित आहे. इस्लाम धर्माचा मूळ संदेश हा शांती आणि समता आहे. समाजामध्ये निर्माण झालेल्या विषमताधिष्ठीत विचारसरणी संपवून समताधिष्ठीत समाजरचना निर्माण झाली पाहिजे असा विचार मुस्लीम मराठी कवितेतून व्यक्त झालेला आहे. हिंदू धर्माप्रमाणे मुस्लीम धर्मातही जातीयता दिसून येते. बेटी व्यवहाराप्रसंगी तांबोळ्याचा मुलगा बागवानाच्या मुलीसोबत विवाह करू शकत नाही. जर लग्न झाले तर त्यास जाती बहिष्कृत केले जाते. अशा अनेक अनिष्ट प्रथेविरोधात समान समाजरचनेचा पुरस्कार मुस्लीम कवितेने आपल्या कवितेतून केलेला आहे. समाजातील जातीव्यवस्थेपेक्षा मानवाच्या प्रतिष्ठेला महत्त्व मुस्लीम कवितेने दिलेले आहे. आपण वेगवेगळ्या धर्माचे असलो तरी आपले सर्वांचे रक्त एकसारखे आहे. म्हणून समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तींकडे एक माणूस म्हणून पाहिले पाहिजे. ही अपेक्षा मुस्लीम मराठी कवितेने आपल्या काव्यातून व्यक्त केलेली आहे.

मुस्लीम मराठी कवितेने आपल्या कवितेतून समतावादी समाजरचनेचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो. या संदर्भात कवी प्रा. फ. म. शहाजिंदे आपल्या कवितेत म्हणतात,

"धर्माच्या नावाखाली माझा राजकीय बळी कशासाठी घेता
साहेब?
भिन्न भिन्न धर्म असले तरी
उभयता आपण भारतीय बंधू बंधू आहोत
बुद्ध, महावीर, बसवेश्वर, चक्रधर, ज्ञानेश्वर, कबीर, नानक
रैदास, जायसी, रसखानचे आपण वारसदार"[७]

जातीधर्माच्या नावाखाली अनेक व्यक्तींवर अन्याय, अत्याचार हा केला जात असतो. माणसाचे धर्म जरी वेगवेगळे असले तरी येथून तेथून मनुष्य समाज हा एकसारखाच आहे. असा आशावाद कवीने आपल्या वरील कवितेतून व्यक्त केलेला आहे.

सरकारी नोकरदार असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांमध्येही उच्च-नीच श्रेणी असल्याने नीच श्रेणीतील नोकरदाराला उच्च श्रेणीतील नोकरदार कमी लेखत असतात, उच्चपदस्थ लोक त्यांच्या हाताखाली असणाऱ्या कनिष्ठ श्रेणीतील कर्मचाऱ्याला अरेतुरेची भाषा वापरतात. म्हणून कवी डी. के. शेख आपल्या कवितेत म्हणतात,

"जगातल्या कोणत्याही चतुर्थ श्रेणी कर्मचाऱ्याला
त्यांच्या साहेबांनी, कारकुनांनी त्यांच्या बिंडोक बायकांनी
बेअक्कल कारट्यांनी अरेतुरेची भाषा वापरणं
नाही सहन होत."[८]

सरकारी नोकरीमध्ये कनिष्ठ श्रेणीतील व्यक्तीला उच्चश्रेणीतील अधिकारी अरेतुरेची भाषा वापरतात. कोणतेही पद ईश्वराने निर्माण केलेले नसून मानवी व्यवहार सुकर व्हावा म्हणून मनुष्याने ही श्रेणी तयार केलेली आहे. कनिष्ठ श्रेणीवरून एखाद्याला अरेतुरे म्हणणे हे लांच्छनास्पद आहे. शेवटी कनिष्ठ श्रेणीतील व्यक्ती देखील एक माणूस आहे. त्यामुळे त्याला माणसासारखी वागणूक दिली गेली पाहिजे. असा आशय वरील कविता व्यक्त करते.

कवी सय्यद जब्बार पटेल यांनी आपल्या अनेक कवितेमध्ये समतेचा विचार मांडलेला आहे. कवीच्या मते जगातील कोणताही धर्म हिंसा शिकवित नाही. सर्वधर्म हे शांतीचा संदेश देतात. पण प्रत्यक्षात मात्र मंदिर-मशीद बांधण्याचे निमित्त करून माणसे येथे जातीय दंगे घडवितात. एकमेकांचे रक्त सांडतात. यासंदर्भात भाष्य करताना कवी डॉ. सय्यद जब्बार पटेल म्हणतात,

"गीतेत कृष्ण म्हणतो मी ईश्वर
मी देवाचा प्रेषित पैगंबर
येशू मसीहा खुदाचा बेटा
धर्म सकळ समतोल ॥"[९]

कवीच्या मते जगातील सर्व धर्म समतेचा पुरस्कार करतात. त्यामुळे उगाच आपण हिंदू-मुस्लीम हा वाद कशासाठी निर्माण करतो. कोणत्याही ईश्वराने जातीधर्माला महत्त्व न देता मानवधर्माला महत्त्व दिले आहे. त्यामुळे सर्वांशी सख्य जोडावे.

भारतीय समाजामध्ये जातीभेद आणि धर्मभेद अतिशय प्रबळ आहे. या देशातील एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीकडे केवळ माणूस म्हणून न पाहता जातीयतेचा चष्मा लावून माणसाकडे पाहिले जाते. याविषयी कवी प्रा. फ. म. शहाजिंदे म्हणतात,

"या परवर दिगार ए आलम,
आज तुझी मी मराठीतून दुआ मागत आहे.
गंगेच्या पाण्यात आबेजमजमचं पाणी मिसळून पिण्याची
बुद्धी दे
जनजागरणातून जनमारण उदयास येत आहे.
स्वतःला विसरून जाण्याची बुद्धी दे!
जर्मन्यांनी जे यहुद्यांचे केले
ते आमचे होऊ नये असे तुला वाटत असेल तर

या पृथ्वीतलावर काही नवीन सुराह कलाम पाठवून दे!

काही नवीन सुराह कलाम पाठवून दे!"[१०]

भारतीय समाजामध्ये जातीव्यवस्थेची दरी दूर होऊन त्यांच्यामध्ये समतेची भावना प्रस्थापित व्हावी, असा आशावाद वरील कविता व्यक्त करते. कवीने हिंदू-मुस्लीम वितुष्ट दूर व्हावे म्हणून साक्षात अल्लाहला साकडे आपल्या कवितेत घातलेले आहे. हिंदू-मुस्लीम या संवेदनशील मुद्यालाच हात घालून कवी म्हणतो की, जे मुस्लीम आबेजमजमला पवित्र मानतात व हिंदू समाजात गंगेला पवित्र मानतात. ते आबेजमजमचे पाणी गंगेच्या पाण्यात मिसळून पिण्याची बुद्धी आम्हाला दे. यामुळे देशात, जाती-जातीत, धर्मा-धर्मात असलेले वितुष्ट नष्ट होईल, असा समतावादी विचार कवीने आपल्या कवितेतून व्यक्त केलेला आहे.

एकंदरीत मुस्लीम मराठी कवितेने जाती, धर्म, वंश अशा विषमता निर्माण करणाऱ्या गोष्टीला विरोध केलेला आहे. मानवतेची प्रतिष्ठा, मान, सन्मान या गोष्टींना महत्त्व दिलेले आहे. जाती, धर्मावरून कोणीही श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ ठरत नसून तो कर्मानेच ठरत असतो, असा समतावादी समाजरचनेचा पुरस्कार या कवितेने केलेला आहे.

राष्ट्रीय एकात्मता :

आपल्या देशाविषयी व आपल्यातील एकजुटीविषयी वाटणारी आपुलकी म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय. देशाच्या नागरिकांमध्ये आपण सर्वजण एका राष्ट्राचे घटक आहोत. अशी भावना निर्माण होणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय. थोडक्यात राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे राष्ट्रातील व्यक्तींची मने जोडण्याची प्रक्रिया होय, विविधतेतील एकता हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे सूत्र आहे. आपले राष्ट्र, राष्ट्राचा इतिहास, राष्ट्रीय प्रतीके याविषयी प्रेम आणि निष्ठा राष्ट्रीय एकात्मतेत अभिप्रेत आहे.

मुस्लीम मराठी कवींनी आपल्या कवितेतून राष्ट्रीय एकात्मतेचा पुरस्कार केलेला आहे. या देशातील मुस्लीम धर्मीयांवर अनेक प्रकारचे आरोप-प्रत्यारोप केले जातात. त्यांची निष्ठा ही इतर राष्ट्रांशी बांधील आहे. या देशातील मुस्लीम हे पाक धार्जिणे आहेत. परंतु मुस्लीम मराठी कवितेने याला सडसडीत उत्तर आपल्या कवितेतून दिलेले आहे. भारतभूमीचे गुणगान गाणाऱ्या अनेक कविता मुस्लीम मराठी कवींनी लिहिलेल्या आहेत. या कवींनी आपल्या कवितेतून देशाचा निसर्ग, समृद्ध परंपरा, येथील संस्कृती, विविधतेतील एकता, समता, बंधूता, स्वातंत्र्य, न्याय, देशाविषयीची बांधिलकी अशा अनेकविध गोष्टींचे चित्रण त्यांनी आपल्या कवितेतून केलेले आहे.

कवी डॉ. सय्यद जब्बार पटेल यांनी आपल्या 'प्रतिज्ञा' या कवितेतून भारताचे अतिशय नाविण्यपूर्ण गुणगान गायिलेले आहे. ते म्हणतात,

"भारत माझा देश
छानसा भारत माझा देश
साऱ्या विश्वाला देई हा
शांतीचा संदेश ॥ धृ.॥
सारे भारतीय बांधव माझे
या देशावर प्रेम माझे
समृद्धी आणि परंपरांचा
सदा मला अभिमान
यासी साहिन सारे क्लेश
छानसा भारत माझा देश ॥१॥"[११]

भारत हा विविध जाती-धर्माने नटलेला देश असून येथे राष्ट्रासाठी कुर्बाणी देणाऱ्या अनेक व्यक्ती आहेत. या देशात राष्ट्रापेक्षा कोणतीही व्यक्ती मोठी नाही. येथे जात, धर्म, पंथापेक्षा देश मोठा माणनाऱ्या अनेक व्यक्ती आहेत. या देशातील सर्वच जनता ही राष्ट्राच्या सेवेसाठी तत्पर

आहे. असा महत्त्वपूर्ण राष्ट्रीय एकात्मतेचा संदेश त्यांची कविता देते.

भारतीय संविधानाने भारतीय नागरिकांना अनेक प्रकारचा अधिकार दिलेला आहे. म्हणूनच कवी जावेद पाशा एका कवितेत म्हणतात,

"माझ्या संविधान प्रदत्त देशाचा
नागरिक म्हणून जगू द्या !
नागरिक म्हणून जगू द्या !"[१२]

संविधानाने स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, न्याय यासारख्या अनेक गोष्टी भारतामध्ये वास्तव्यास असणाऱ्या व्यक्तीला बहाल केलेल्या आहेत. म्हणून कवीला भारतीय संविधानाचा अभिमान आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यावर महाराष्ट्रातील सर्व नागरिकांनी आनंदोत्सव साजरा केला होता. यासंदर्भात कवी डॉ. अजीज नदाफ आपल्या कवितेत सांगतात,

"दवबिंदूतून हास्य उमटले
दगडांतून या स्वरही घुमले
महाराष्ट्र, जय महाराष्ट्र ॥ धृ.॥
स्वप्न उराशी घेऊन होता
सह्यगिरीचा कडा
त्याच्या माथी आज विलसतो
महाराष्ट्राचा खडा
कणाकणाला अंकूर फुटले ॥१॥"[१३]

संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती व्हावी म्हणून अनेक मराठी भाषिक लोकांनी आंदोलने केलेली होती. म्हणून शासनाने १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती केली. त्याचा महाराष्ट्रामध्ये राहणाऱ्या जनतेला जो आनंद झाला. तोच आनंद कवीने आपल्या वरील कवितेतून व्यक्त केलेला आहे.

एकंदरीत मुस्लीम मराठी कवितेने आपल्या कवितेतून राष्ट्रीय एकात्मतेचे पावलोपावली दर्शन घडविलेले आहे. आपल्या कवितेमध्ये भारतीय राज्यघटनेचा गुणगौरव, देशाची शांती, समृद्धी, परंपरा, राष्ट्रहितासाठी आपले सर्वस्व अर्पण करण्याची वृत्ती, विविध राष्ट्रीय गीतांचा सार्थ अभिमान, देशाचा विकास, देशाचे भवितव्य, येथील लोकांची राष्ट्रावर असलेली निष्ठा, देशाची विशालता, राष्ट्रीय सण, राष्ट्रीय दिवस, कष्टकरी लोकांची देशावर असणारी श्रद्धा, प्रेम, मुस्लीम धर्मीयांची येथील भूमीवर असणारी निष्ठा, राष्ट्रपुरुषांचे गुणगान अशा राष्ट्रीय अनेकविध गोष्टींचे चित्रण मुस्लीम मराठी कवितेने केलेले दिसून येते.

बंधूता :

मानवा-मानवातील भातृभाव म्हणजेच बंधूता होय. बंधूता या शब्दामध्ये व्यक्तींची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकात्मता अभिप्रेत आहे. मुस्लीम मराठी कवितेने बंधुतेचा पुरस्कार आपल्या कवितेतून केलेला आहे. या व्यवस्थेमध्ये माणसाचे जात, धर्म, पंथ हे वेगवेगळे असले तरी येथील मनुष्य हा एकमेकांचा बांधव आहे. अशा आशयाच्या अनेकविध कविता मुस्लीम मराठी कवितेमध्ये आढळतात. जाती-धर्माच्या पलीकडे जाऊन या कवींनी आपल्या साहित्यातून बंधुतेची प्रस्थापना केलेली आहे.

या देशातील विभिन्न धर्माचे लोक गुण्यागोविंदाने एकत्रित राहावेत म्हणून डॉ. सय्यद जब्बार पटेल म्हणतात,

"हिंदू मुस्लीम शिख ईसाई
मिळून राहू सारे भाऊ भाऊ
नांदो शांती सदा या देशात
बापू नेहरू आजादांचा
आहे हा संदेश"[१४]

भारत हा खंडप्राय देश असून या देशातील नागरिक जरी विविध जाती धर्माचे असले तरी त्यांनी बंधुभावाप्रमाणे राहावे, कारण बंधुभावाप्रमाणे वर्तन ठेवल्यामुळे देशांमध्ये शांतीची प्रस्थापना होईल असा कवीला विश्वास वाटतो.

दोन धर्मीय लोकांमध्ये अनेकदा जातीय ताण-तणाव निर्माण होत असतात. अतिशय साध्या साध्या कारणावरून ते एकमेकांची मुंडकी छाटायला तयार होत असतात. या पार्श्वभूमीवर डॉ. सय्यद जब्बार पटेल आपल्या " या कवितेत म्हणतात,

"हिंदू मुस्लीम शिख ईसाई
मिळून रहावे भाऊ भाऊ ।। धृ.।।
मंदिर मस्जिद चर्च गुरुद्वारा
सर्व जनांना आवडो सारा
माना साऱ्या आईंना आई
मिळून रहावे भाऊ भाऊ ।।"[१५]

या देशातील मनुष्य हा जरी वेगवेगळया जाती धर्माचा असला तरी त्याने आपले आचरण बंधुभावाप्रमाणे ठेवले पाहिजे. सर्व धर्मातील प्रार्थनास्थळे ही एकमेकांची श्रद्धास्थाने असल्याने ती उद्ध्वस्त न करता त्याविषयी आत्मियता आपण बाळगली पाहिजे. सर्व जाती, धर्मातील स्त्रियांकडे आपण आई म्हणून पाहावे. येथील सर्व धर्म हे शांतीचा संदेश देणारे असल्याने आपल्या हातून हिंसा घडणार नाही, याची जाण ठेवावी. असा आशावाद कवीने आपल्या वरील कवितेतून व्यक्त केलेला आहे.

एकाच समाजामध्ये काही वेळेस बेटीव्यवहार होताना दिसत नाही. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये भावनिक ऐक्य प्रस्थापित होताना दिसत नाही. कवी डी. के. शेख या संदर्भात म्हणतात,

"ते म्हणाले भाषणातून
आम्ही म्हणालो घोषणेतून
जात-पात मानू नये"[१६]

या समाजव्यवस्थेमध्ये बंधूभाव टिकवायचा असेल तर रोटी-बेटी व्यवहार होणे आवश्यक आहे. सध्याच्या काळामध्ये आंतरजातीय विवाह होत आहेत पण प्रमाण खूपच नगण्य स्वरूपाचे आहे. जातीधर्माला न चिकटता सर्व मनुष्य समाज येथून तेथून समान आहे. सर्व भारतीय माझे बांधव आहेत, अशी वृत्ती जोपासणे महत्त्वाचे आहे.

एकंदरीत मुस्लीम मराठी कवितेने सर्व धर्मीय माणसे ही एकमेकांचे बांधव आहेत. त्यामुळे त्यांच्याशी माणुसकीने, मानवतावादी दृष्टीने, मैत्रीने वागले पाहिजे. या देशामध्ये जरी विविध धर्म असतील तरी हे धर्मच मुळात माणसाने निर्माण केलेले आहेत. त्यामुळे धर्माच्या पलीकडे जाऊन बंधुतेची प्रस्थापना करणे महत्त्वाचे आहे, असा आशय मुस्लीम मराठी कवितेने व्यक्त केलेला आहे.

संदर्भ टीपा:

१) प्रा. नरवडे भास्कर, 'मुस्लीम साहित्यिकांचे मराठी साहित्याला योगदान', (संपा.) डॉ. ताहेर एच. पठाण, अर्चना सोनवणे, संकल्प प्रकाशन, लातूर, प्र.आ., २०१३, पृ. १९४

२) रफीक सूरज, 'सोंग घेऊन हा पोर', लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ., २०११ पृ. ४५

३) डी.के. शेख, 'दंगल आणि इतर कविता', निर्मिती संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र.आ. २०१५, पृ. ३४

४) शफी बोल्डेकर, 'मिलाफ', मिश्किनशहाबाबा प्रकाशन, हिंगोली, प्र.आ., १९९९, पृ. २

५) शफी बोल्डेकर, तत्रैव, पृ. ३२

६) शफी बोल्डेकर, 'आम्ही मराठी मुसलमान', मिश्किनशहाबाबा प्रकाशन, हिंगोली, प्र.आ., २००७, पृ. ३७

७) फ. म.शहाजिंदे, 'झोंबणी', भूमी प्रकाशन, लातूर, प्र.आ., २०१३, पृ. ७४

८) डी. के. शेख, उ. नि. पू. ५८
९) डॉ. सय्यद जब्बार पटेल, 'एकात्मता', शब्दांगार प्रकाशन, हिंगोली, प्र.आ., १९९४, पृ. १७
१०) डॉ. सय्यद जब्बार पटेल, 'प्रतिज्ञा', साहित्य कलायात्री प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००२ पृ. १२
११) डॉ. सय्यद जब्बार पटेल, 'प्रतिज्ञा', उ. नि., पू. ७
१२) जावेद पाशा, 'हे गांधी, कशातच राम नाही', भूमी प्रकाशन, लातूर, प्र.आ., २०११, पृ.२६
१३) डॉ. अजीज नदाफ, 'समग्र काव्य', डॉ. अजीज नदाफ अमृत महोत्सव गौरव समिती, सोलापूर, प्र.आ. २०१४, पृ. ७
१४) डॉ. सय्यद जब्बार पटेल, 'एकात्मता', उ. नि., पृ. ३०
१५) डॉ. सय्यद जब्बार पटेल, तत्रैव, पृ. ३७
१६) डी. के. शेख, तत्रैव, पृ. ९०

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

राजीव गांधींच्या कार्यकाळातील काँग्रेसचे धेय्यधोरणे आणि एकविसावे शतक

रामेश्वर सिद्धेश्वर झोडगे

संशोधक विद्यार्थी,

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर

***Corresponding Author –* रामेश्वर सिद्धेश्वर झोडगे**

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

गोषवारा:

राजीव गांधींनी १९८४ ते १९८९ या कालखंडात काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष आणि पंतप्रधान म्हणून भूमिका निभावली. भारतासाठी हा काळ संक्रमणाचा होता. पारंपारिक समाजरचना आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यांच्यामधील दरी धोरणांच्या माध्यमातून कमी करण्याचा प्रयत्न या काळात राजीव गांधींनी केला. या काळामधील धोरणांचा प्रभाव २१ व्या शतक स्पष्ट दिसून येतो. तंत्रज्ञान आणि संगणकीकरणाला या कालखंडात चालना दिली. दूरसंचार क्षेत्रातील सुधारणा हे एक महत्त्वाचे पाऊल होते. तत्कालीन नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षणाची संधी मिळाली. पंचायतराज व्यवस्थेला बळकटी देण्याचा प्रयत्न राजीव गांधीच्या कार्यकाळात काँग्रेस सरकारने केला होता. राजीव गांधीच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेसचे या धोरणांचा प्रभाव २१ व्या शतकात प्रत्यक्षात उतरताना दिसत दिसतो आहे. विज्ञान तंत्रज्ञान, आर्थिक उदारीकरण, शिक्षण, दूरसंचार,प्रशासन यांना केंद्रस्थानी ठेवणाऱ्या या धोरणामुळे आधुनिक भारताच्या वाटचालीला दिशा दिली असे म्हणता येईल.

प्रस्तावना:

राजीव गांधी यांनी २१ व्या शतकात प्रवेश करताना भारताच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तनासाठी एक नवीन दिशा निश्चित केली. त्यांच्या मते, २१ व्या शतकात प्रवेश करण्यासाठी कालबाह्य झालेल्या सर्व गोष्टी सोडून देणे आवश्यक आहे. राजीव गांधींचा कार्यकाळ जागतिक पातळीवरील मोठ्या बदलाचा होता.शीतयुद्धाचा शेवट, विज्ञान व तंत्रज्ञानामध्ये मोठ्या प्रमाणात होणारी प्रगती, जागतिकीकरणाची सुरुवात, माहिती तंत्रज्ञानाचा उदय या पार्श्वभूमीवर भारताला सुद्धा एका नव्या दिशेने नेण्याची गरज होती. अशावेळी राजीव गांधीच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने काही प्रमाणात विचारसरणीला छेद देत नव्या भारताची संकल्पना मांडली. ही धेय्य धोरणे तत्कालीन राजकारणापूर्ती मर्यादित नव्हती तर ती भविष्यातील भारतावर दुरगामी परिणाम करणारी ठरली. संगणकीकरणामुळे प्रशासन अधिक पारदर्शक गतिमान आणि कार्यक्षम होईल ही भूमिका राजीव गांधींची होती. आज २१ व्या शतकात ऑनलाईन सेवा, डिजिटल व्यवहार, आधार, यूपीआय, ऑनलाईन शिक्षण या सर्वांच्या घडामोडीची वैचारिक पायाभरणी राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळात झाली होती.राजीव गांधीनी आधुनिकतेची प्रतिमा मांडली आणि जनतेमध्ये एक नवीन आत्मविश्वास निर्माण केला, जो प्रामुख्याने विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या दृष्टिकोनावर आधारित होता. राजीव गांधी यांना "भारताच्या माहिती तंत्रज्ञान आणि दूरसंचार क्रांतीचे जनक" मानले जाते. त्यांना डिजिटल इंडियाचे शिल्पकार म्हटले जाते. याआधी ऑगस्ट १९८४ मध्ये अत्याधुनिक दूरसंचार तंत्रज्ञान विकसित करण्यासाठी आणि भारतीय दूरसंचार

नेटवर्कच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट ऑफ टेलीमॅटिक्स (सी-डॉट) ची स्थापना करण्यात आल होती. राजीव गांधींनी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आणि संबंधित उद्योगांना प्रोत्साहन दिले. यासाठी आयात कोटा कर आणि शुल्क विशेषतः संगणक, विमान वाहतूक, संरक्षण आणि दूरसंचार यासारख्या उद्योगांवरील कमी केले. संगणकीकृत रेल्वे तिकीट प्रणाली सुरू करून भारतीय रेल्वेचे आधुनिकीकरण करण्यात आले. लोकशाहीला तळागाळापर्यंत पोहोचवण्यासाठी पंचायती राज संस्थांचा पाया रचण्याचे श्रेय राजीव गांधींना जाते. राजीव गांधींच्या हत्येच्या एक वर्षानंतर, १९९२ मध्ये संविधानातील ७३ व्या आणि ७४ व्या दुरुस्तीद्वारे पंचायती राजची स्थापना झाली असली तरी, त्याचा पाया राजीव गांधींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस सरकारच्या काळात घातला गेला. १९८६ मध्ये पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी देशभरात उच्च शिक्षण कार्यक्रमांचे आधुनिकीकरण आणि विस्तार करण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (एनपीई) जाहीर केले. एनपीई लागू झाल्यानंतर, ग्रामीण भागातील सर्वोत्तम प्रतिभा बाहेर काढण्यासाठी केंद्र सरकारच्या अंतर्गत जवाहर नवोदय विद्यालय नावाच्या निवासी शाळा स्थापन करण्यात आल्या.[१]

संशोधन पेपरची उद्दिष्टे:

१) राजीव गांधींच्या कार्यकाळातील दूरसंचार आणि संगणक धोरणाचा आढावा घेणे.
२) १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास करणे.
३) राजीव गांधींच्या कार्यकाळातील पंचायतराज आणि महिला सशक्तीकरणाविषयीचा दृष्टिकोन अधोरेखित करणे.
४) राजीव गांधींच्या कार्यकाळातील धोरणांमुळे २१ व्या शतकातील भारताच्या विकासावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

राजीव गांधी कार्यकाळातील कॉंग्रेसचे धेय्य धोरणे पुढीलप्रमाणे-

१) दूरसंचार व संगणक धोरण:

राजीव गांधी सत्तेत येण्यापूर्वी भारतामधील दूरसंचार व्यवस्था ही मर्यादित, संथ आणि उच्चभ्रू वर्गापुर्ती मर्यादित होती. संपर्काचा अभाव हा भारताच्या विकासामधील मोठा अडथळा बनला होता. अशा परिस्थितीमध्ये राजीव गांधींच्या नेतृत्वाखाली जेव्हा काँग्रेस पक्ष सत्तेमध्ये आला तेव्हा दूरसंचाराला राष्ट्रीय विकासाचा कणा मानले गेले. सुरुवातीला, सार्वजनिक स्विच केलेले नेटवर्क आणि परदेशी संप्रेषण दुवे यावर सरकारी मक्तेदारी होती आणि ती एका सरकारी विभागाद्वारे व्यवस्थापित केली जात होती. सरकारी विभाग म्हणून, त्याचे बजेट हे सरकारी बजेटचा भाग होते, ज्यामुळे कमी गुंतवणूक आणि खराब सेवा निर्माण झाली. उर्वरित जग परवडणारे संप्रेषण पुरवण्यात प्रगती करत असताना, भारताची पायाभूत सुविधा खूप जुनी राहिली होती.राजीव गांधींच्या काळात त्यांच्या नेतृत्वाखाली काही महत्त्वाचे धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आले. १ जानेवारी १९८५ रोजी, दूरसंचार विभाग पोस्ट विभागापासून वेगळे करण्यात आला आणि त्यांनी नव्याने स्थापन झालेल्या दूरसंचार विभागाला दूरसंचाराचे कॉर्पोरेटीकरण करण्याचे आणि व्यावसायिक उपक्रमासारखी नवीन व्यवस्थापन शैली लागू करण्याचे निर्देश दिले.मुंबई आणि दिल्लीमध्ये टेलिफोन सेवा चालविण्यासाठी महानगर टेलिफोन निगम लिमिटेड (MTNL) ही सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनी तयार करण्यात आली. परदेशी संप्रेषण सुधारण्यासाठी १९८६ मध्ये विदेश संचार निगम लिमिटेड

(VSNL) ही दुसरी कंपनी स्थापन करण्यात आली. याआधी १९८४ मध्ये, सॅम पित्रोदा यांच्या नेतृत्वाखाली "सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट ऑफ टेलिमॅटिक्स (CDOT)" नावाचा एक संशोधन गट स्थापन करण्यात आला. ग्रामीण भारतात वापरण्यासाठी लहान-क्षमतेचे डिजिटल एक्सचेंज डिझाइन करणे हे CDOT चे प्राथमिक ध्येय होते, भारतातील ग्रामीण दूरसंचार क्षेत्रातील आणखी एक महत्त्वाची क्रांती म्हणजे बिलिंग टेलिफोन कॉलसाठी मायक्रोप्रोसेसर-आधारित प्रणालींनी सुसज्ज सार्वजनिक टेलिफोन बूथचा विकास. त्यांना पब्लिक कॉल ऑफिस (PCO) म्हटले जात असे. लोक या PCO वरून स्थानिक, लांब पल्ल्याच्या आणि आंतरराष्ट्रीय टेलिफोन कॉल करू शकत होते. हे खाजगी PCO भारतातील लहान शहरे, गावे आणि महामार्गांवर पसरले, ज्यामुळे संप्रेषण क्रांती झाली. भारताचा प्रत्येक कोपरा पाच वर्षांत जोडला गेला होता.[२]

भारताचे पंतप्रधान झाल्यानंतर राजीव गांधीनी जाहीर केलेले पहिले धोरण म्हणजे संगणक धोरण होते. ज्यामुळे त्यांना भारताला २१ व्या शतकात घेऊन जाणारा माणूस म्हणून ओळख मिळाली. परिणामी, आयात शुल्कात मोठ्या प्रमाणात कपात केली गेली तसेच उत्पादन शुल्कात घट करण्यात आली आणि परवाना उदारीकरण करण्यात आले. माहिती तंत्रज्ञानात होत असलेल्या तांत्रिक बदलांचे महत्त्व ओळखणाऱ्या, त्याच्या परिणामाची जाणीव करून देणाऱ्या आणि या प्रचंड विकासासाठी आपल्याला तयार करणाऱ्या काही राजकारण्यांपैकी राजीव गांधी हे एक होते. त्यांनी संगणक युग स्वीकारले. माहिती तंत्रज्ञान हे भारताला २१ व्या शतकात घेऊन जाणारे साधन आहे हे लक्षात आले. रेल्वे, आयकर आणि इतर अनेक सरकारी विभागांमध्ये संगणकीकरण कार्यक्रम सुरू केले गेले.संगणक शालेय अभ्यासक्रमाचा भाग बनले आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषदेने (एनसीईआरटी) शाळांमध्ये संगणक साक्षरता कार्यक्रमाचा जोरकसपणे पाठपुरावा केला. त्यांच्या पुढाकारांमुळे अनेक संस्थांची स्थापना झाली. सोबतच या काळात माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राला चालना दिली. संगणक हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर क्षेत्रासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण केले गेले. त्यामुळे भारतीय तरुणांना संगणक शिक्षण घेण्याची प्रभावी संधी मिळाली. १९९० नंतर जेव्हा जागतिकीकरणाला वेग आला त्यावेळेला भारताकडे प्रशिक्षित मनुष्यबळ उपलब्ध होते. परिणामी २१ व्या शतकात भारत माहिती तंत्रज्ञान सेवा,सॉफ्टवेअर निर्यात याबाबतीत आघाडीवर पोहोचला.[३]

२) १९८६ चे शैक्षणिक धोरण :

राजीव गांधीच्या अगोदर प्रामुख्याने शिक्षण व्यवस्था संख्यात्मक विस्तारावर केंद्रित होती. परंतु शिक्षणाची गुणवत्ता, ग्रामीण व शहरी दरी, विज्ञान व तंत्रज्ञान शिकण्याचा अभाव आणि प्रतिभावन विद्यार्थ्यांसाठी संधी यासारख्या मोठ्या समस्या होत्या. शिक्षण आणि रोजगार यांचे यांच्यामधील दरी वाढली होती या दृष्टिकोनातून राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळात शिक्षण व्यवस्थेचा पुनर्विचार करण्याची गरज भासली. त्यानुसार राष्ट्रीय शिक्षण धोरण - १९८६ हे राजीव गांधी यांनी अत्यंत लोकशाही पद्धतीने तयार केले. पहिले पाऊल म्हणून "शिक्षणासमोरील आव्हाने: एक धोरणात्मक दृष्टिकोन" नावाचा एक दस्तऐवज केला गेला.जवळजवळ सर्व प्रादेशिक भाषांमध्ये तो अनुवादित केला गेला.जवाहर नवोदय विद्यालय या शाळांची स्थापना केली गेली. ग्रामीण भागातील हुशार आणि प्रतिभाशाली विद्यार्थ्यांसाठी ही खूप मोठी संधी होती. आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक पार्श्वभूमी शिक्षणाच्या आड येऊ नये हा यामागील उद्देश होता. यामध्ये मोफत आणि दर्जेदार शिक्षण, निवास सुविधा, समान अभ्यासक्रम, शिस्त, राष्ट्रीय एकात्मता यावर भर

होता. १९८६ च्या नवीन शिक्षण धोरणात व्यावसायिक शिक्षणावर जोरदार भर देण्यात आला होता. यामुळे व्यक्तींची रोजगारक्षमता वाढली आणि त्यामुळे त्यांचे मोठे फायदे झाले. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, व्यावसायिक शिक्षणातून पुरेशा प्रमाणात कुशल मनुष्यबळ पुरवणे. या धोरणात व्यावसायिक शिक्षण औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांच्या सुविधांशी एकत्रित करण्याची कल्पना होती. शिवाय, व्यावसायिक प्रवाहाने उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्यांना सेवा दिली. व्यावसायिक प्रवाहाला प्रोत्साहन दिल्याने प्रत्यक्षात देशातील खूप कमी अभियांत्रिकी महाविद्यालयांमध्ये प्रवेश मिळू शकणाऱ्या मोठ्या संख्येने विद्यार्थ्यांना मदत झाली. १९९० पर्यंत उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यांपैकी १० टक्के आणि १९९५ पर्यंत २५ टक्के विद्यार्थ्यांनी व्यावसायिक अभ्यासक्रम घ्यावेत अशी कल्पना होती. या धोरणाचा सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे सरकार व्यावसायिक अभ्यासक्रम घेणाऱ्यांपैकी बहुतेकांना रोजगार मिळावा किंवा ते स्वयंरोजगार व्हावेत यासाठी पावले उचलेल. राष्ट्रीय शिक्षण कार्यक्रमाने विज्ञान अध्यापन आणि संशोधनाला उच्च प्राधान्य दिले. तांत्रिक शिक्षण आतापर्यंत शहरी भागात अभियांत्रिकी क्षेत्रातील मानवी संसाधनांच्या गरजा पूर्ण करण्यापुरते मर्यादित होते. या धोरणाने ग्रामीण भागाच्या, विशेषतः असंघटित क्षेत्राच्या गरजा लक्षात घेऊन तांत्रिक शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न केले. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील मोठी समस्या म्हणजे ग्रामीण आणि शहरी भागातील गुणवत्तेतील तफावत होती.नवोदय विद्यालयामुळे ही दरी काही प्रमाणात कमी झाली. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय स्तरावर संधी मिळाल्या. २१ शतकात समावेशक विकास ही संकल्पना केंद्रस्थानी असून राजीव गांधी यांचे शैक्षणिक धोरण या संकल्पनेशी सुसंगत होते. असे असले तरी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९६८ मध्ये असे नमूद केले होते की, शिक्षणातील गुंतवणूक हळूहळू राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सहा टक्क्यांपर्यंत वाढली पाहिजे. तथापि, प्रत्यक्ष गुंतवणूक त्यापेक्षा खूपच कमी आहे. कमी गुंतवणूकीचा शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर, विशेषतः व्यावसायिक आणि तांत्रिक प्रवाहात गंभीर परिणाम झाला. गुंतवणुकीच्या या अभावामुळे या संस्थांच्या दर्जावर नकारात्मक परिणाम झाला.[४]

३) महिला सशक्तीकरण आणि पंचायतराज धोरण:

स्वातंत्र्यानंतर पंचायतराजची संकल्पना होती परंतु ती प्रभावीपणे कार्यन्वित झालेली नव्हती. आर्थिक अधिकार, नियोजनाची मुभा, निर्णय क्षमता यांचा अभाव असल्याने स्थानिक स्वराज्य संस्था या दुर्बल बनल्या होत्या आणि या व्यवस्थेत महिलांचा सहभागही अत्यंत नगण्य होता. राजीव गांधी यांच्या मते "लोकशाहीचे खरे यश हे सत्ता खालच्या पातळीपर्यंत पोहोचवण्यात आहे" तसेच राजधानीत बसून गावांच्या समस्या समजणे अशक्य आहे. त्यामुळे ग्राम पातळीवर लोकांना निर्णय घेण्याचा अधिकार दिला पाहिजे. पंचायत राज ही प्रशासकीय रचना नसून ती लोकशाही शिक्षणाची शाळा आहे असा राजीव गांधीचा दृष्टिकोन होता. यासोबतच पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सशक्तिकरण यांना लोकशाहीच्या पुनरुज्जीवनाचे प्रमुख साधन मानले. राजीव गांधींचा महिला सशक्ति करण्याबाबतचा दृष्टिकोन अत्यंत स्पष्ट होता त्यांच्या मते " जोपर्यंत महिला निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होत नाहीत तोपर्यंत लोकशाही अपूर्ण आहे.''राजीव गांधींच्या कार्यकाळात मांडलेली विकेंद्रीकरणाची दृष्टी आणि महिलांना सत्तेच्या प्रवाहत सामील करण्याची भूमिका ही एकविसाव्या शतकातील भारतीय लोकशाहीची पायाभरणी करण्यात ठरली. राजीव गांधी यांनी यावर भर दिला की, "सर्वसामान्य लोकांना सक्षम करणे अत्यंत आवश्यक आहे. आपण दुर्बल घटक, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती

आणि महिलांकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. आपण भाषिक आणि इतर अल्पसंख्याकांची देखील विशेष काळजी घेतली पाहिजे आणि त्यांचे संरक्षण केले पाहिजे. आपण हे देखील सुनिश्चित केले पाहिजे की तळागाळातील सत्तेचे विचलन श्रीमंत आणि जातिव्यवस्थेद्वारे सत्ता मिळवणाऱ्यांनी बळकावले जाणार नाही. गरीब आणि दुर्बल घटकांना सामाजिक न्याय सुनिश्चित केला पाहिजे." भारतातील महिलांची भूमिका आणि स्थिती सुधारण्याच्या उद्देशाने, महिलांकरिता राष्ट्रीय दृष्टीकोन योजना १९८८-२००० मध्ये स्पष्टपणे ग्रामपंचायतीपासून जिल्हा पंचायत पातळीपर्यंत आणि नगरपालिका संस्थांमध्ये महिलांच्या बाजूने ३० टक्के जागा राखीव ठेवण्याची शिफारस केली होती .परिणामी, पंचायती राज संस्थांना बळकटी देण्यासाठी तसेच पुनरुज्जीवित करण्यासाठी ६४ वे घटनादुरुस्ती विधेयक, १५ मे १९८९ रोजी तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी लोकसभेत सादर केले होते. भारताला एकविसाव्या शतकात घेऊन जाण्याच्या त्यांच्या आव्हानात्मक आणि नाविन्यपूर्ण मोहिमेत महिला सक्षमीकरण हा एक महत्त्वाचा घटक होता. संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्याच्या त्यांच्या व्यावहारिक दृष्टिकोनासोबतच, यामध्ये तळागाळातील निवडून आलेल्या संस्थांमध्ये महिलांसाठी जागा राखीव ठेवून महिलांना सक्षम करणे समाविष्ट होते. त्यांच्या सरकारच्या कार्यकाळाच्या अखेरीस, त्यांनी पंचायत, नगरपालिका आणि ब्लॉक-स्तरीय प्रतिनिधींना सक्षम बनवण्यासाठी १९८९ ची संविधान (६४ वी आणि ६५ वी) दुरुस्ती विधेयके सादर केली. या दोन महत्त्वाच्या विधेयकांमधील सर्वात उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे या संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण. संघराज्यीय लोकशाहीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विषयावर पंतप्रधानांनी घटनादुरुस्ती प्रस्तावित करण्याची ही कदाचित पहिलीच वेळ होती. या विधेयकांचे वैशिष्ट्य म्हणजे अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी जागा राखीव ठेवणे तसेच महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण होते . लोकसभेत मंजूर झाले होते.मात्र राज्यसभेत मंजूर होण्यासाठी आवश्यक बहुमत मिळवण्यात विधेयके अपयशी ठरले. असे असले तरी राजीव गांधींनी पंचायत राजला बळकटी देण्यासाठी महत्वपूर्ण प्रयत्न केले हे विसरून चालणार नाही. पुढे १९९२ मध्ये लागू झालेल्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीचा पाया या विधेयकामध्ये होता. ७३ व्या घटनादुरुस्ती नुसार महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देण्यात आले. हा निर्णय भारतीय राजकारणामध्ये एक सामाजिक क्रांती ठरला. या आरक्षणामुळे लाखो महिला ह्या सरपंच, पंचायत सदस्य, जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून निवडून आल्या. यापूर्वी ज्या महिला सार्वजनिक जीवनापासून दूर होत्या त्या थेट सत्तेच्या केंद्र सहभागी झाल्या होत्या आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढला होता. राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळ हा पंचायतराज आणि महिला सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने क्रांतिकारी आणि दूरदृष्टीयुक्त वाटतो. राजीव गांधीनी सत्ता गावापर्यंत नेण्याचा आणि महिलांना नेतृत्वाच्या केंद्रस्थानी आणण्याचा विचार मांडला होता. जरी त्यांच्या कार्यकाळात सर्व सुधारणा प्रत्यक्षात लागू झाल्या नसल्या तरी वैचारिक पायाभरणी ही पुढील घटनात्मक बदलासाठी महत्त्वपूर्ण ठरली. [५] २१ व्या शतकामध्ये सशक्त स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि वाढते महिला नेतृत्व हे राजीव गांधी यांच्या लोकशाही विषयक दृष्टीबाबत जिवंत प्रतीक आहे.

सारांश:

राजीव गांधी यांचा कार्यकाळ हा भारतीय राजकारण आणि प्रशासनाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा कालखंड मानला जातो. स्वातंत्र्यानंतर भारत हा

तंत्रज्ञानाच्या चौकटीमध्ये अडकलेला होता. अशावेळी राजीव गांधी यांच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस पक्ष सत्तेवर आल्यानंतर भारताला २१ व्या शतकासाठी तयार करण्याचा दुरगामी दृष्टिकोन मिळाला.राजीव गांधींच्या कार्यकाळातील धोरणांच्या प्रभावामुळे आज डिजिटल संपन्न, संपर्क संपन्न, शिक्षित आणि विकेंद्रीत भारत आपल्याला दिसतो. राजीव गांधी यांच्या धोरणाचा केंद्रबिंदू आधुनिकता, तंत्रज्ञान, लोकसहभाग होता. या काळात संगणकाला तीव्र विरोध असतानाही संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञान स्वीकारण्याचा धाडसी निर्णय घेतला. त्यामुळे आज माहिती तंत्रज्ञान, डिजिटल सेवा यामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती झालेली आहे. या सर्वांचे वैचारिक पायाभरणी राजीव गांधी यांच्या तंत्रज्ञान धोरणांमध्ये आढळते. आज भारत माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात जागतिक स्तरावर आघाडीवर आहे. यामध्ये राजीव गांधी यांच्या दूरदृष्टीचा वाटा आहे. राजीव गांधीच्या आधी टेलिफोन सुविधा ही दुर्मिळ व काही लोकापुरतीच मर्यादित होती परंतु राजीव गांधींनी संपर्काला विकासाचे साधन मानून ते सामान्य नागरिकांपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला.पीसीओ, एसटीडी, सुविधांचा विस्तार केला आणि सी- डॉट सारख्या संस्थामुळे भारतात संपर्क क्रांतीची सुरुवात झाली. ग्रामीण भाग आणि दुर्गम भागापर्यंत दूरसंचार पोहोचण्याचा या काळात झालेला प्रयत्न यामुळे पुढे मोबाईल आणि इंटरनेट क्रांतीचा पाया ठरला. राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळामध्ये झालेल्या नवीन शैक्षणिक धोरण १९८६ मुळे शिक्षणाच्या केवळ विस्तारापेक्षा गुणवत्तेला प्राधान्य देण्यात आले. यामुळे ग्रामीण भागातील हुशार विद्यार्थ्यांना संधी मिळाली. आर्थिक किंवा सामाजिक पार्श्वभूमी न पाहता गुणवत्तेच्या आधारावर विद्यार्थ्यांना उच्च दर्जेचे शिक्षण मिळाले. तसेच पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी राजीव गांधींनी त्यांच्या कार्यकाळात ६४ व्या घटनादुरुस्तीच्या माध्यमातून प्रयत्न केला. पुढे ७३ व्या घटनादुरुस्तीतून पंचायतराजला बळकटी मिळाली. राजीव गांधीचे महिला सशक्तीकरणासाठीचे प्रयत्न महत्त्वाचे ठरतात. पुढे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळाली आणि सामाजिक परिवर्तनाला गती मिळाली.एकूणच २१ व्या शतकात वाढते महिला नेतृत्व हे राजीव गांधी यांच्या दूरदृष्टीचे फलित आहे असे वाटते.

संदर्भसूची:

१) Neha.(2024).Rajiv Gandhi: Visionary Prime Minister of India. Published by Sharma & company Jaiswal marg Ramnagar,NEW DELHI.Pp-160-164.

२) Panda,C.&Kumar,S. (2020).Rajiv Gandhi Pioneer of india's 21st Century.Published by Swaraj Book Distributors,Dariyaganz, NEW DELHI.Pp-32-33.

३) Sikka,P.(2007).Rajiv Gandhi His vision of The 21st Century-science,technology and national development.Kalpaz Publication,NEW DELHI.Pp-182.

४) Achary,P.(2014).Resurgent India:Glimpses of Rajiv Gandhi's vision of india.Pentagon press,NEW DELHI.Pp-150-154.

५) Panda,C.&Kumar,S. (2020).Rajiv Gandhi Pioneer of india's 21st Century.Published by Swaraj Book Distributors,Dariyaganz, NEW DELHI.Pp-172-174.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

आपत्ती व्यवस्थापनात सशस्त्र सेनादलांची भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. जी. एन. सोनवणे

सहयोगी प्राध्यापक,

श्री. पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय सिरसाळा.

Corresponding Author – डॉ. जी. एन. सोनवणे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

आपत्ती व्यवस्थापन ही आधुनिक राष्ट्रराज्यांसमोरील एक महत्त्वाची प्रशासकीय व मानवी सुरक्षा विषयक आव्हानात्मक प्रक्रिया आहे. भारतामध्ये भौगोलिक विविधता, लोकसंख्येचा घनता स्तर, हवामानातील अनिश्चितता आणि औद्योगिकीकरणामुळे नैसर्गिक तसेच मानवनिर्मित आपत्तींचे प्रमाण सातत्याने वाढताना दिसते. अशा व्यापक आणि तीव्र आपत्ती परिस्थितीत केवळ नागरी प्रशासनावर आधारित यंत्रणा अपुरी ठरते. या संदर्भात भारतीय सशस्त्र सेनादलांची भूमिका ही केवळ सहाय्यक न राहता आपत्ती व्यवस्थापनाच्या प्रभावी अंमलबजावणी बरोबर सशस्त्र सेनादलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. शिस्त, प्रशिक्षण, तांत्रिक क्षमता, जलद प्रतिसाद आणि संसाधनांची उपलब्धता यामुळे भारतीय सशस्त्र सेनादले आपत्ती निवारणामध्ये प्रभावी योगदान देतात. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाची संकल्पना, भारतातील आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा, सशस्त्र सेनादलांची भूमिका, विविध आपत्तीतील त्यांचे योगदान व त्यासमोरील आव्हाने यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द: आपत्ती व्यवस्थापन, सशस्त्र सेनादले, नागरी–सैनिकी समन्वय, राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद यंत्रणा, मानवी सुरक्षा, आपत्कालीन प्रतिसाद धोरण, आपत्ती निवारण व पुनर्वसन, राष्ट्रीय सुरक्षा व आपत्ती धोरण.

प्रस्तावना:

आपत्ती ही मानवी समाजाच्या नियमित सामाजिक, आर्थिक व प्रशासकीय संरचनेत अचानक व गंभीर स्वरूपाचा व्यत्यय निर्माण करणारी घटना असून तिचे परिणाम अल्पकालीन मर्यादित न राहता दीर्घकालीन व बहुआयामी स्वरूपाचे असतात. नैसर्गिक आपत्ती—जसे की पूर, भूकंप, चक्रीवादळे, दुष्काळ व भूस्खलन—तसेच मानवनिर्मित आपत्ती—औद्योगिक अपघात, रासायनिक व जैविक धोके, दहशतवादी हल्ले आणि महामारी—या आधुनिक काळातील जागतिक व राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील गंभीर आव्हाने ठरली आहेत. हवामान बदल, वेगाने वाढणारे शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि लोकसंख्येचा वाढता दबाव यांमुळे आपत्तींचे स्वरूप अधिक तीव्र, गुंतागुंतीचे आणि अनिश्चित बनले आहे.

भारत हा भौगोलिकदृष्ट्या अत्यंत वैविध्यपूर्ण देश असून त्याचा मोठा भूभाग विविध प्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तींसाठी संवेदनशील आहे. हिमालयीन प्रदेशातील भूकंपप्रवण क्षेत्रे, विस्तीर्ण किनारपट्टीवरील चक्रीवादळांचा धोका, पूरप्रवण नदीखोरे आणि दुष्काळग्रस्त अंतर्गत भाग यांमुळे भारतात आपत्ती व्यवस्थापन हा केवळ प्रशासकीय जबाबदारीचा विषय न राहता तो राष्ट्रीय विकास, मानवी

सुरक्षा आणि सामाजिक स्थैर्याशी निगडित एक महत्त्वाचा धोरणात्मक मुद्दा बनला आहे.

परंपरागत दृष्टिकोनातून आपत्ती व्यवस्थापन ही आपत्ती घडल्यावर दिल्या जाणाऱ्या तात्पुरत्या मदतीपुरती मर्यादित संकल्पना मानली जात होती. तथापि, आधुनिक आपत्ती व्यवस्थापन ही एक समग्र व सतत चालणारी प्रक्रिया असून ती आपत्तीपूर्व प्रतिबंध व तयारी, आपत्तीच्या वेळी तात्काळ प्रतिसाद आणि आपत्तीनंतर पुनर्वसन व पुनर्बांधणी या परस्परपूरक टप्प्यांवर आधारित आहे. भारतात आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 च्या माध्यमातून राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हा स्तरावर संस्थात्मक चौकट उभारण्यात आली असली, तरी मोठ्या प्रमाणावर व एकाच वेळी उद्भवणाऱ्या आपत्तींमध्ये नागरी प्रशासनाची यंत्रणा अनेकदा अपुरी ठरते.

अशा आपत्कालीन परिस्थितीत भारतीय सशस्त्र सेनादले—लष्कर, नौदल आणि हवाई दल—आपत्ती व्यवस्थापनातील एक सक्षम, विश्वासार्ह आणि प्रभावी घटक म्हणून उदयास येतात. शिस्तबद्ध संघटनात्मक रचना, कठोर प्रशिक्षण, आधुनिक तांत्रिक साधनसामग्री, जलद निर्णयक्षमता आणि देशव्यापी लॉजिस्टिक क्षमता यांमुळे सशस्त्र सेनादले अत्यल्प वेळेत आपत्तीग्रस्त भागात पोहोचून प्रभावी हस्तक्षेप करू शकतात. शोध व बचाव मोहिमा, अडकलेल्या नागरिकांचे स्थलांतर, वैद्यकीय सहाय्य, अन्न व जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा तसेच दळणवळण व पायाभूत सुविधांची तात्पुरती पुनर्बांधणी या सर्व टप्प्यांमध्ये सशस्त्र सेनादलांचे योगदान निर्णायक ठरलेले आहे.

याव्यतिरिक्त, सशस्त्र सेनादले केवळ आपत्तीच्या वेळी कार्यरत होणारी यंत्रणा नसून ती आपत्तीपूर्व तयारीच्या टप्प्यातही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. विविध मॉक ड्रिल्स, नागरी प्रशासनास प्रशिक्षण, तांत्रिक सल्ला आणि संसाधन व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून आपत्ती जोखीम कमी करण्याच्या प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढता आहे. तथापि, नागरी प्रशासन व सशस्त्र सेनादले यांच्यातील समन्वय, संसाधनांवरील मर्यादा, दुर्गम व भौगोलिकदृष्ट्या कठीण परिस्थिती तसेच वाढत्या आपत्तींची वारंवारता ही आव्हाने आपत्ती व्यवस्थापनाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसमोर उभी राहतात.

या पार्श्वभूमीवर आपत्ती व्यवस्थापनात सशस्त्र सेनादलांची भूमिका ही केवळ पूरक स्वरूपाची नसून ती राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद व्यवस्थेचा एक अविभाज्य व अपरिहार्य घटक असल्याचे स्पष्ट होते. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाच्या सैद्धांतिक चौकटीच्या आधारे भारतातील आपत्ती व्यवस्थापन प्रणाली, सशस्त्र सेनादलांची बहुआयामी भूमिका, त्यांच्या कार्यक्षमतेचे विश्लेषण तसेच भविष्यातील धोरणात्मक सुधारणा यांचा सखोल व विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात येणार आहे.

आपत्ती व्यवस्थापनाची संकल्पना:

आपत्ती व्यवस्थापन ही एक बहुआयामी, नियोजनबद्ध आणि सतत चालणारी प्रक्रिया असून तिचा उद्देश आपत्तीमुळे होणाऱ्या मानवी, आर्थिक व पर्यावरणीय हानीचे प्रमाण कमीत कमी ठेवणे हा आहे. आपत्ती ही अचानक उद्भवणारी घटना असली तरी तिचे परिणाम दीर्घकालीन स्वरूपाचे असतात. त्यामुळे आपत्ती व्यवस्थापन ही केवळ आपत्तीच्या वेळी केली जाणारी तात्पुरती कारवाई नसून, ती आपत्तीपूर्व प्रतिबंधात्मक उपाययोजना, पूर्वतयारी, आपत्तीच्या वेळी समन्वयित प्रतिसाद आणि आपत्तीनंतर पुनर्वसन व पुनर्बांधणी अशा परस्परावलंबी टप्प्यांवर आधारित असते.

आधुनिक आपत्ती व्यवस्थापन संकल्पना जोखीम कमी करणे (Disaster Risk Reduction) या तत्त्वावर आधारित आहे. या दृष्टीकोनातून आपत्ती व्यवस्थापनात संभाव्य धोक्यांची ओळख, असुरक्षिततेचे मूल्यांकन, समाजाची लवचिकता (Resilience) वाढविणे आणि

स्थानिक समुदायांचा सक्रिय सहभाग या बाबींवर भर दिला जातो. नैसर्गिक आपत्ती अपरिहार्य असल्या तरी योग्य नियोजन, सजगता आणि संस्थात्मक तयारीच्या माध्यमातून त्यांचे दुष्परिणाम मोठ्या प्रमाणावर कमी करता येतात, ही संकल्पनेची मूलभूत भूमिका आहे.

भारतामध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाची संकल्पना कायदेशीर व संस्थात्मक चौकटीत विकसित झाली आहे. आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 नुसार राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण (NDMA), राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणे आणि जिल्हा स्तरावरील यंत्रणा कार्यरत आहेत. या यंत्रणांचा उद्देश धोरणनिर्मिती, नियोजन, समन्वय आणि अंमलबजावणी यांद्वारे प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापन सुनिश्चित करणे हा आहे. तथापि, व्यापक स्वरूपाच्या किंवा अत्यंत तीव्र आपत्तींच्या वेळी नागरी यंत्रणांची क्षमता मर्यादित ठरते.

अशा परिस्थितीत आपत्ती व्यवस्थापनाच्या संकल्पनेत सशस्त्र सेनादलांचा सहभाग महत्त्वाचा घटक ठरतो. सशस्त्र सेनादले ही शिस्तबद्ध रचना, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, तांत्रिक साधनसामग्री आणि जलद प्रतिसाद क्षमतेमुळे आपत्ती व्यवस्थापन प्रक्रियेला बळकटी देतात. त्यामुळे आधुनिक आपत्ती व्यवस्थापन ही केवळ प्रशासकीय जबाबदारी न राहता ती नागरी प्रशासन, सशस्त्र सेनादले, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समुदाय यांच्या समन्वयावर आधारित समग्र प्रक्रिया म्हणून विकसित झाली आहे.

एकूणच, आपत्ती व्यवस्थापनाची संकल्पना ही प्रतिबंधात्मक, सहभागी, समन्वयात्मक आणि विकासाभिमुख स्वरूपाची असून, ती मानवी सुरक्षेचा अविभाज्य भाग मानली जाते. प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापन हे केवळ आपत्तीच्या परिणामांवर नियंत्रण ठेवत नाही, तर समाजाच्या दीर्घकालीन शाश्वत विकासाला देखील दिशा देते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१.आपत्ती व्यवस्थापनात सशस्त्र सेनादलांच्या भूमिकेचे अध्ययन करणे.

२.विविध आपत्ती परिस्थितींमध्ये सशस्त्र सेनादलांच्या कार्यपद्धतीचे विश्लेषण करणे.

३.नागरी प्रशासन व सशस्त्र सेनादले यांच्यातील समन्वयाचा अभ्यास करणे.

४.आपत्ती व्यवस्थापनात सशस्त्र सेनादलांसमोरील आव्हाने ओळखणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम माहिती स्रोतांमध्ये शासकीय अहवाल, संरक्षण मंत्रालयाची प्रकाशने, संशोधन लेख, पुस्तके व विश्वासार्ह नियतकालिकांचा वापर करण्यात आला आहे.

आपत्ती व्यवस्थापनात सशस्त्र सेनादलांची भूमिका:

1. संकल्पनात्मक पार्श्वभूमी:

आपत्ती व्यवस्थापनाच्या राष्ट्रीय चौकटीत सशस्त्र सेनादले ही केवळ सहाय्यक यंत्रणा नसून, ती एक प्रभावी अंमलबजावणी करणारी रणनीतिक शक्ती म्हणून उदयास आलेली आहेत. व्यापक स्वरूपाच्या नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित आपत्तींच्या वेळी नागरी प्रशासनाची कार्यक्षमता अनेकदा मर्यादित ठरते. अशा परिस्थितीत सशस्त्र सेनादले त्यांच्या संघटनात्मक शिस्तीमुळे, प्रशिक्षित मनुष्यबळामुळे आणि तांत्रिक साधनसामग्रीमुळे आपत्ती व्यवस्थापन प्रक्रियेला गती देतात.

2. आपत्तीपूर्व तयारीतील भूमिका:

आपत्ती व्यवस्थापनात सशस्त्र सेनादलांची भूमिका आपत्ती घडण्यापूर्वीच सुरू होते. संभाव्य आपत्तींचा अंदाज घेऊन विविध परिस्थितींसाठी नियमित सराव, संयुक्त मॉक

ड्रिल्स आणि विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविले जातात. पूर, भूकंप, चक्रीवादळे किंवा औद्योगिक दुर्घटना यांसारख्या आपत्तींसाठी अभियांत्रिकी तुकड्या, वैद्यकीय पथके आणि दळणवळण यंत्रणा सज्ज ठेवली जाते. ही संरचनात्मक तयारी आपत्तीच्या वेळी वेळेवर आणि समन्वयित प्रतिसाद देण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

3. आपत्तीच्या वेळी तात्काळ प्रतिसाद:

आपत्ती उद्भवल्यानंतरचा प्रारंभिक कालावधी अत्यंत निर्णायक असतो. या टप्प्यात सशस्त्र सेनादले शोध व बचाव कार्य, अडकलेल्या नागरिकांचे सुरक्षित स्थलांतर, अन्न, पाणी आणि औषधांचा पुरवठा तसेच तात्पुरत्या निवाऱ्यांची उभारणी करतात. हवाई दलाच्या माध्यमातून दुर्गम व संपर्कविहीन भागांमध्ये मदत पोहोचविली जाते, तर नौदल सागरी आपत्तींमध्ये बचाव मोहिमा राबविते. लष्कराच्या अभियंता तुकड्यांकडून रस्ते, पूल व दळणवळण व्यवस्था तात्पुरत्या स्वरूपात कार्यान्वित केली जाते. या तात्काळ प्रतिसादामुळे जीवितहानीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर कमी होते.

4. आपत्तीनंतर पुनर्वसन व पुनर्बांधणी:

आपत्ती नंतरचा टप्पा दीर्घकालीन स्वरूपाचा असून तो समाजाच्या स्थैर्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा असतो. या टप्प्यात सशस्त्र सेनादले बाधित भागांमध्ये मूलभूत सुविधा पुनर्संचयित करणे, वैद्यकीय व आरोग्य सेवा पुरविणे आणि नागरी प्रशासनास तांत्रिक सहाय्य देणे यासारखी कामे करतात. पुनर्बांधणी प्रक्रियेत सेनादलांच्या अभियंता व लॉजिस्टिक क्षमतेचा प्रभावी वापर होतो, ज्यामुळे पुनर्वसन कार्य अधिक वेगाने पार पडते.

5. नागरी प्रशासनाशी समन्वयात्मक भूमिका:

आपत्ती व्यवस्थापन ही बहुस्तरीय आणि समन्वयावर आधारित प्रक्रिया आहे. सशस्त्र सेनादले राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद दल (NDRF), राज्य यंत्रणा, जिल्हा प्रशासन आणि स्वयंसेवी संस्थांसोबत समन्वय साधून कार्य करतात. या संयुक्त कार्यपद्धतीमुळे संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होतो आणि मदतकार्य अधिक प्रभावी ठरते. तथापि, संस्थात्मक समन्वय अधिक सुदृढ करण्याची आवश्यकता अजूनही जाणवते.

6. मानवी सुरक्षा व सामाजिक उत्तरदायित्व:

सशस्त्र सेनादलांची भूमिका ही केवळ भौतिक मदतीपुरती मर्यादित नसून ती मानवी संवेदनशीलतेवर आधारित आहे. आपत्तीग्रस्त नागरिकांना मानसिक आधार देणे, सुरक्षिततेची भावना निर्माण करणे आणि विश्वासार्ह मदत पुरविणे ही सेनादलांची सामाजिक जबाबदारी अधोरेखित करते. त्यामुळे सशस्त्र सेनादले राष्ट्रीय संरक्षणाबरोबरच मानवी सुरक्षेचेही महत्त्वपूर्ण अंग ठरतात.

7. विश्लेषणात्मक निरीक्षण:

सशस्त्र सेनादलांची कार्यक्षमता ही त्यांच्या शिस्तबद्ध संरचनेत, तांत्रिक क्षमतेत आणि जलद निर्णयक्षमतेत दडलेली आहे. तथापि, वाढत्या आपत्तींच्या पार्श्वभूमीवर नागरी प्रशासन व सशस्त्र सेनादलांमधील समन्वय अधिक संस्थात्मक, नियोजनबद्ध आणि दीर्घकालीन स्वरूपात विकसित करणे आवश्यक आहे. संयुक्त प्रशिक्षण, माहितीची देवाणघेवाण आणि स्पष्ट कार्यविभागणी यांद्वारे आपत्ती व्यवस्थापन अधिक प्रभावी करता येऊ शकते.

भारतातील प्रमुख आपत्तींमधील सशस्त्र सेनादलांचे योगदान:

भारतामध्ये विविध भौगोलिक वैशिष्ट्ये, हवामानातील बदल आणि वाढती मानवी क्रियाशीलता यांमुळे नैसर्गिक तसेच मानवनिर्मित आपत्तींचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. अशा व्यापक स्वरूपाच्या आपत्तींच्या वेळी नागरी प्रशासनाच्या क्षमतेवर मर्यादा येतात. या पार्श्वभूमीवर भारतीय सशस्त्र सेनादले ही आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणेतील एक अत्यंत विश्वासार्ह व प्रभावी

घटक म्हणून पुढे आली आहेत. विविध आपत्ती प्रसंगी त्यांनी दिलेले योगदान त्यांच्या कार्यक्षमतेचे, तांत्रिक सामर्थ्याचे आणि सामाजिक उत्तरदायित्वाचे प्रत्यक्ष उदाहरण ठरते.

1. उत्तराखंड पूर आपत्ती (2013):

2013 मध्ये उत्तराखंड राज्यात झालेल्या भीषण पुरामुळे आणि भूस्खलनामुळे मानवी जीवन आणि पायाभूत सुविधांचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले. या आपत्तीत भारतीय सशस्त्र सेनादलांनी राबविलेली बचाव मोहीम ही भारतातील आपत्ती व्यवस्थापन इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण घटना मानली जाते. हवाई दलाच्या हेलिकॉप्टरद्वारे दुर्गम पर्वतीय भागांमध्ये अडकलेल्या हजारो भाविकांचे आणि स्थानिक नागरिकांचे सुरक्षित स्थलांतर करण्यात आले. लष्कराच्या अभियंता तुकड्यांनी तात्पुरते रस्ते आणि पूल उभारून मदतकार्याला गती दिली. या मोहिमेमुळे आपत्तीच्या तीव्रतेत असूनही जीवितहानीचे प्रमाण तुलनेने मर्यादित ठेवण्यात यश आले.

2. ओडिशा चक्रीवादळे (1999 व 2019):

ओडिशा राज्याला वारंवार तीव्र चक्रीवादळांचा सामना करावा लागतो. 1999 मधील महाचक्रीवादळ आणि 2019 मधील 'फानी' चक्रीवादळाच्या वेळी सशस्त्र सेनादलांनी प्रभावी बचाव व पुनर्वसन कार्य केले. आपत्तीपूर्व टप्प्यात नागरिकांचे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करण्यात आले, तर आपत्तीनंतर अन्न, पाणी, औषधे आणि निवाऱ्यांची व्यवस्था करण्यात आली. नौदल व हवाई दलाच्या माध्यमातून किनारी आणि संपर्कविहीन भागांमध्ये मदत पोहोचविण्यात आली. या समन्वयित प्रयत्नांमुळे आपत्ती निवारण अधिक परिणामकारक ठरले.

3. केरळ पूर आपत्ती (2018):

2018 मध्ये केरळ राज्यात झालेल्या अतिवृष्टीमुळे अभूतपूर्व पूरस्थिती निर्माण झाली. या आपत्तीत भारतीय नौदल, लष्कर आणि हवाई दल यांनी संयुक्तपणे मोठ्या प्रमाणावर शोध व बचाव मोहिमा राबविल्या. नौदलाच्या बचाव नौकांद्वारे जलमय झालेल्या भागांमधून नागरिकांना सुरक्षित ठिकाणी हलविण्यात आले, तर हवाई दलाने हेलिकॉप्टरद्वारे अन्न व औषध पुरवठा केला. लष्कराच्या तांत्रिक पथकांनी पुनर्वसन कार्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या आपत्तीत सशस्त्र सेनादलांचा प्रतिसाद जलद आणि परिणामकारक ठरला.

4. कोविड-19 महामारी (2020–2022):

कोविड-19 महामारी ही पारंपरिक नैसर्गिक आपत्तींपेक्षा वेगळी आणि दीर्घकालीन स्वरूपाची आपत्ती होती. या आरोग्यसंकटाच्या काळात सशस्त्र सेनादलांनी वैद्यकीय सुविधा उभारणे, तात्पुरती रुग्णालये सुरू करणे, ऑक्सिजन व औषधांचा पुरवठा सुनिश्चित करणे आणि लसीकरण मोहिमांना सहाय्य करणे यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली. या काळात सेनादलांनी आपत्ती व्यवस्थापनातील त्यांच्या बहुआयामी क्षमतेचे दर्शन घडविले.

5. इतर प्रमुख आपत्ती आणि योगदान:

भूकंप, हिमस्खलन, रेल्वे अपघात, औद्योगिक दुर्घटना आणि दहशतवादी हल्ले यांसारख्या विविध संकटांच्या वेळीही सशस्त्र सेनादले तात्काळ मदतकार्यात सहभागी झाली आहेत. विशेषतः दुर्गम, सीमेवरील किंवा संवेदनशील भागांमध्ये त्यांच्या उपस्थितीमुळे मदतकार्य अधिक प्रभावी ठरते. या घटनांमधून सशस्त्र सेनादलांची तत्परता आणि कार्यक्षमतेची प्रचीती येते.

6. विश्लेषणात्मक मूल्यांकन:

भारतामधील प्रमुख आपत्तींमध्ये सशस्त्र सेनादलांनी दिलेले योगदान हे केवळ आपत्कालीन मदतीपुरते मर्यादित नसून, ते पुनर्वसन, पुनर्बांधणी आणि सामाजिक स्थैर्य पुनर्स्थापित करण्याच्या प्रक्रियेतही महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. त्यांच्या शिस्तबद्ध संरचना, प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि तांत्रिक साधनसामग्रीमुळे आपत्ती

व्यवस्थापन अधिक परिणामकारक झाले आहे. तथापि, भविष्यात आपत्ती व्यवस्थापन अधिक सक्षम करण्यासाठी नागरी प्रशासन व सशस्त्र सेनादलांमधील समन्वय अधिक संस्थात्मक पातळीवर विकसित करणे आवश्यक आहे.

सशस्त्र सेनादलांसमोरील आव्हाने:

आपत्ती व्यवस्थापनाच्या प्रक्रियेत सशस्त्र सेनादले अत्यंत प्रभावी भूमिका बजावत असली तरी, त्यांना अनेक संरचनात्मक, कार्यात्मक आणि धोरणात्मक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. वाढत्या नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींच्या पार्श्वभूमीवर ही आव्हाने अधिक गुंतागुंतीची बनत आहेत. या आव्हानांचे विश्लेषण करणे हे प्रभावी व शाश्वत आपत्ती व्यवस्थापनासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते.

1. नागरी प्रशासनाशी समन्वयातील मर्यादा:

आपत्ती व्यवस्थापन ही बहु-यंत्रणात्मक प्रक्रिया असल्यामुळे विविध संस्थांमधील समन्वय हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक ठरतो. तथापि, अनेक प्रसंगी नागरी प्रशासन आणि सशस्त्र सेनादले यांच्यात स्पष्ट कार्यविभागणीचा अभाव, निर्णय प्रक्रियेत विलंब आणि माहितीच्या देवाणघेवाणीत अडथळे निर्माण होतात. या समन्वयाच्या मर्यादांमुळे आपत्तीच्या प्रारंभिक टप्प्यात प्रतिसादाची गती मंदावण्याची शक्यता निर्माण होते.

2. दुर्गम व भौगोलिकदृष्ट्या कठीण प्रदेश:

भारताच्या अनेक भागांमध्ये पर्वतीय, जंगली, वाळवंटी किंवा सागरी भौगोलिक परिस्थिती आढळते. अशा दुर्गम व संपर्कविहीन भागांमध्ये मदतकार्य पोहोचविणे हे सशस्त्र सेनादलांसाठी मोठे आव्हान ठरते. प्रतिकूल हवामान, मर्यादित दळणवळण सुविधा आणि नैसर्गिक अडथळे यांमुळे बचाव व पुनर्वसन कार्य अधिक क्लिष्ट होते.

3. मर्यादित संसाधने आणि बहुविध जबाबदाऱ्या:

सशस्त्र सेनादलांची प्राथमिक जबाबदारी राष्ट्रीय संरक्षणाशी संबंधित आहे. आपत्ती व्यवस्थापनाच्या काळात त्यांच्यावर अतिरिक्त जबाबदाऱ्या येतात, ज्यामुळे मनुष्यबळ, साधनसामग्री आणि लॉजिस्टिक संसाधनांवर ताण निर्माण होतो. वारंवार उद्भवणाऱ्या आपत्तीमुळे दीर्घकालीन स्वरूपात संसाधनांचे व्यवस्थापन करणे हे एक मोठे आव्हान ठरते.

4. तांत्रिक व लॉजिस्टिक अडचणी:

आपत्तीग्रस्त भागांमध्ये दळणवळण व्यवस्था, वीजपुरवठा आणि संप्रेषण यंत्रणा अनेकदा पूर्णपणे खंडित झालेल्या असतात. अशा परिस्थितीत आधुनिक तांत्रिक साधनांचा प्रभावी वापर करणे कठीण ठरते. तसेच, आवश्यक उपकरणे आणि मदत साहित्य वेळेत पोहोचविण्यासाठी लागणारी लॉजिस्टिक व्यवस्था उभारणे हेही एक महत्त्वाचे आव्हान आहे.

5. मानवी संसाधनांवरील मानसिक व शारीरिक ताण:

आपत्ती व्यवस्थापनाच्या मोहिमांमध्ये सहभागी होणाऱ्या जवानांना अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत दीर्घकाळ कार्य करावे लागते. जीवितहानी, मानवी वेदना आणि सततचा ताण यामुळे मानसिक थकवा निर्माण होण्याची शक्यता असते. शारीरिक क्षमतेबरोबरच मानसिक आरोग्याचे संरक्षण करणे हे सशस्त्र सेनादलांसाठी एक दुर्लक्षित पण महत्त्वाचे आव्हान ठरते.

6. प्रशिक्षण व विशेष कौशल्यांची आवश्यकता:

आपत्ती व्यवस्थापनासाठी लागणारी कौशल्ये ही पारंपरिक लष्करी प्रशिक्षणापेक्षा वेगळी असतात. वैद्यकीय मदत, मानसशास्त्रीय सहाय्य, नागरी लोकांशी संवाद आणि आपत्ती-विशिष्ट तंत्रज्ञानाचा वापर यासाठी विशेष प्रशिक्षण आवश्यक असते. या प्रशिक्षणाचा अभाव आपत्ती निवारणाच्या प्रभावीतेवर परिणाम करू शकतो.

7. धोरणात्मक व संस्थात्मक मर्यादा:

आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये सशस्त्र सेनादलांच्या भूमिकेची स्पष्ट धोरणात्मक व्याख्या आणि दीर्घकालीन नियोजन अनेकदा अपुरे ठरते. नागरी यंत्रणांवर अवलंबित्व वाढत चालल्यास सशस्त्र सेनादलांवर अनावश्यक भार पडण्याची शक्यता निर्माण होते. त्यामुळे त्यांच्या मुख्य संरक्षणात्मक भूमिकेवरही परिणाम होऊ शकतो.

8. विश्लेषणात्मक निरीक्षण:

वरील आव्हाने लक्षात घेता, सशस्त्र सेनादलांची कार्यक्षमता असूनही आपत्ती व्यवस्थापन ही एक जटिल प्रक्रिया असल्याचे स्पष्ट होते. भविष्यात प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापनासाठी नागरी प्रशासन व सशस्त्र सेनादलांमधील समन्वय अधिक सुदृढ करणे, संसाधन व्यवस्थापन सुधारित करणे आणि विशेष प्रशिक्षणावर भर देणे आवश्यक आहे. या उपाययोजनांमुळे सशस्त्र सेनादले आपत्ती व्यवस्थापनात अधिक सक्षम व शाश्वत भूमिका बजावू शकतील.

निष्कर्ष:

आपत्ती व्यवस्थापनात सशस्त्र सेनादलांची भूमिका केवळ पूरक किंवा सहाय्यक स्वरूपाची नसून ती अपरिहार्य, बहुआयामी आणि रणनीतिक आहे. प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट होते की, भारतीय लष्कर, नौदल आणि हवाई दल यांनी आपत्तीपूर्व तयारी, आपत्तीच्या वेळी तात्काळ प्रतिसाद आणि आपत्तीनंतर पुनर्वसन व पुनर्बांधणी या सर्व टप्प्यांमध्ये निर्णायक योगदान दिले आहे. शिस्तबद्ध कार्यसंस्कृती, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, आधुनिक तांत्रिक साधनसामग्री आणि जलद निर्णयक्षमता यामुळे सशस्त्र सेनादलांना आपत्ती व्यवस्थापन प्रक्रियेत प्रभावी आणि विश्वासार्ह भूमिका बजावता येते.

विविध आपत्तींच्या इतिहासातील विश्लेषणातून हे दिसून येते की, उत्तराखंड पूर (2013), ओडिशा चक्रीवादळे (1999, 2019), केरळ पूर (2018) आणि कोविड-19 महामारी (2020–2022) या सर्व प्रसंगी सशस्त्र सेनादलांचा योगदान जीवितहानी कमी करणे, तात्काळ मदत पोहोचविणे, मूलभूत सुविधांचे पुनर्बांधणी आणि मानसिक आधार देणे यामध्ये निर्णायक ठरले. या घटनांमुळे त्यांच्या समन्वयात्मक क्षमता, लवचिकता (resilience) आणि सामाजिक उत्तरदायित्वाची प्रत्यक्ष पडताळणी होते.

एकूणच आपत्ती व्यवस्थापनाच्या संदर्भात सशस्त्र सेनादले राष्ट्रीय सुरक्षेबरोबरच मानवी सुरक्षेचा मजबूत स्तंभ म्हणून कार्य करतात. त्यांच्या शिस्तबद्ध कार्यपद्धती, तांत्रिक सामर्थ्य आणि मानवी संवेदनशीलतेमुळे आपत्ती निवारणाच्या प्रत्येक टप्प्यावर समाजाच्या स्थैर्याचे संरक्षण करता येते. भविष्यात या घटकांचा अधिक सुदृढ समन्वय आणि प्रणालीबद्ध नियोजन यांमुळे भारताची आपत्ती व्यवस्थापन क्षमता अधिक सक्षम, प्रभावी आणि शाश्वत होईल.

संदर्भसूची:

1. Disaster Management Act, 2005.
2. National Disaster Management Authority (NDMA) Reports.
3. Ministry of Defence, Government of Risk Reduction.
4. Disaster Management, Dr.A.P. Chaudhary.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

राजकारण, लोकशाही आणि संविधानिक मूल्ये

प्रा. मिलिंद प्र. कळंबे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,

नवगन कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, परळी वैजनाथ, जिल्हा बीड – 431515

Corresponding Author – प्रा. मिलिंद प्र. कळंबे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

राजकारण म्हणजे केवळ सत्ता प्राप्त करणे हा हेतू नसून समाजाचे योग्य नेतृत्व करण्याचे साधन आहे. जबाबदार नागरिकांनी राजकारण समजून घेतल्यास, सक्रिय सहभाग घेतल्यास देशाची प्रगती निश्चितच होते. सत्ता, शासन, कायदे, धोरणे आणि नागरिकांचा सहभाग या घटकावर राजकारण उभे आहे.भारतीय लोकशाहीने गेल्या 75 वर्षात अनेक संकटावर मात केली आहे. शांततापूर्ण मार्गाने होणारे सत्तांतर हे भारतीय लोकशाहीचे मोठे यश आहे. जेव्हा नागरिक जागरूक होऊन जाती धर्माच्या पलीकडे जाऊन विकास आणि सुव्यवस्था यावर मतदान करतील, तेव्हाच भारतीय लोकशाहीचा खऱ्या अर्थाने विकास होईल.राजकारण जेव्हा संविधानापासून दूर जाते, तेव्हा लोकशाही धोक्यात येते म्हणूनच राजकारण हे संविधानाप्रती निष्ठा ठेवणारे आणि मानवी मूल्ये जोपासणारे असावे, तरच देशाचा शाश्वत विकास होऊ शकतो.राजकारणाशिवाय कोणताही व्यक्ती,समाज आणि राष्ट्र सुव्यवस्थित राहू शकत नाही.मानव समाज हा एकाकी जीवन जगू शकत नाही. त्याला एकत्रित राहण्यासाठी नियम,व्यवस्था, नेतृत्वाची आवश्यकता असते, या गरजेतून राजकारणाचा जन्म झाला राजकारणाशिवाय राज्य, शासन किंवा सामाजिक सुव्यवस्था शक्य नाही. राजकारण हे सत्ता मिळविण्याची प्रक्रिया असली तरी संविधानाची मूल्ये त्या सत्तेवर नैतिक अंकुश ठेवण्याचे काम करतात. संविधानिक मूल्ये ही भारताच्या लोकशाहीची नैतिक दिशा ठरवितात. संविधान कितीही चांगले असले तरी ते राबवणारे लोक जर नैतिक नसतील, तर त्याचे वाईट परिणाम देशाला भोगावे लागतात.

Keywords: राजकारण, सत्ता, नागरिक, लोकशाही, संविधान, विकास.

प्रस्तावना:

समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि नागरिकांच्या हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी राजकारण, लोकशाही आणि संविधानिक मूल्य या तिन्ही संकल्पनेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.लोकशाही आणि संविधानिक मूल्यांच्या आधारे चालणारे राजकारण स्थिर न्याय आणि समाज निर्मितीस हातभर लावू शकते.राजकीय पक्ष, निवडणुका, संसद, न्यायपालिका आणि प्रसारमाध्यमे हे लोकशाहीचे महत्त्वाचे आधारस्तंभ असून ते सत्तेवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करतात. संविधानिक मूल्य ही लोकशाहीला दिशा देणारी आणि मर्यादा घालणारी तत्वे आहेत.भारतीय संविधानाने स्वतंत्र, समता, बंधुत्व धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय आणि कायद्याचे राज्य यासारख्या मूल्यांना सर्वोच्च स्थान दिले आहे. राजकारण, लोकशाही आणि संविधानिक मूल्य यांच्यातील समतोल टिकविणे ही काळाची गरज आहे. जर राजकारण संविधानिक मूल्यापासून दूर गेले तर, लोकशाही केवळ नावापुरती उरते. लोकशाहीची यशस्वी अंमलबजावणी संविधानिक मूल्यावर आधारित राजकारणावर अवलंबून आहे. ही मूल्ये जपली गेली तर लोकशाही मजबूत राहील.

लोकशाहीमध्ये नागरिक हे सार्वभौम असतात. मतदानाद्वारे ते आपले प्रतिनिधी निवडतात.लोकशाही प्रतिनिधी शासन पद्धती आहे असे म्हटले जाते. लोकशाहीत सरकार लोकांनी निवडून दिलेले असते आणि ते लोकांना जबाबदार असते. भारतातील जास्तीत जास्त जनता खेड्यापाड्यात राहत असल्यामुळे सत्ता त्यांच्या हाती दिली गेली पाहिजे. अन्यथा लोकशाही पोकळ कल्पना ठरेल. त्यासाठीच भारतीय संविधानात 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. लोकशाहीची यशस्विता ही केवळ राज्यकर्त्यावर नसून ती नागरिकांच्या जागरूकतेवर अवलंबून असते. जागरूक नागरिक हाच लोकशाहीचा खरा रक्षक असतो.

संविधानिक मूल्य म्हणजे संविधानात अंतर्भूत असलेली ती मूलभूत तत्वे व आदर्श ज्याच्या आधारे एखाद्या देशाचे शासन चालते आणि नागरिकांची हक्क, कर्तव्य निश्चित होतात.ही मूल्ये समाजात न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता प्रस्थापित करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरतात. भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत सविधानिक मूल्यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. सार्वभौमत्व, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, प्रजासत्ताक, न्याय, स्वातंत्र्य,समता आणि बंधुता ही संविधानिक मूल्ये भारतीय लोकशाहीची मूलभूत आधारस्तंभ आहेत.

व्याख्या:

- एरिस्टॉटल - राजकारण हे मानवी समाजाला सुखी आणि समृद्ध बनविण्याचे एक शास्त्र आहे.
- लॉर्ड ब्राईस - संविधान म्हणजे अशा नियमांचा संच ज्याद्वारे सरकारचे स्वरूप आणि नागरिकांचे अधिकार व कर्तव्य निश्चित केली जातात.

गृहीतके :

१) भारतातील राजकारणाचा आढावा घेणे.
२) राजकारणात लोकशाहीचा सहभाग याचा अभ्यास करणे.
३) भारतीय संविधानातील कलमांचा अभ्यास करणे.
४) भारतीय लोकशाही आणि राजकारण यांच्यातील परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे.
५) लोकशाही आणि संविधानिक मूल्यांचा अभ्यास करणे.

विषयाचे महत्त्व:

लोकशाहीत आपल्याला भारतीय संविधानाने मूलभूत अधिकार दिलेले असतात.पण राजकारणाच्या धोरणामुळे या अधिकारावर अन्याय होण्याचा धोका संभवतो.त्यामुळे व्यक्ती विकासावर बाधा येते. सत्तेच्या लालसापोटी अनेकदा सत्ताधारी सत्तेचा गैरवापर करतात. संविधानिक मूल्य नसतील तर, लोकशाहीवर गंभीर व दूरगामी दुष्परिणाम होतात.लोकशाही केवळ निवडणुकीची प्रक्रिया नसून ती न्याय,स्वातंत्र्य,समता आणि बंधुत्व या संविधानिक मूल्यावर उभी असलेली शासनपद्धती आहे. ही मूल्ये दुर्लक्षित झाली तर लोकशाही कमकुवत होऊन अखेरीस अधोगती कडे जाते. संविधानिक मूल्य नसतील तर सत्ताधाऱ्यावर नियंत्रण राहत नाही, सत्तेचा गैरवापर होतो, अभिव्यक्ती स्वतंत्र्यावर मर्यादा येतात,विरोधकांचा आवाज दडपला जातो.जात, धर्म, लिंग, आर्थिक भेदभाव वाढतो. श्रीमंत गरीब दरी रुंदावते, सामाजिक असंतोष निर्माण होतो. संसद,न्यायपालिका, निवडणूक आयोग यांची स्वायत्तता कमी होते.कायद्याचे राज्य कमकुवत होते. व्यक्तीला न्याय न मिळाल्यास, जनतेचा शासनावरचा विश्वास उडतो.मतदानातील सहभाग कमी होतो.नागरिक उदासीन बनतात.लोक आंदोलन,चर्चा यावर विश्वास ठेवत नाही. समाजात फूट पडते.देशाच्या एकतेला धोका निर्माण होतो. लोकशाहीचा सर्वात मोठा उत्सव म्हणजे निवडणूक,मात्र श्रीमंत उमेदवार पैशाच्या जोरावर मते विकत घेण्याचा प्रयत्न करतात. मतदारावर दबाव आणला जातो.विकास कामाच्या जोरावर मते मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. जात, धर्म, भाषा

किंवा प्रादेशिकता यासारख्या संवेदनशील बाबतीत लोकांमध्ये फूट पाडले जाते.मतदारांचे ध्रुवीकरण करून स्वतःची वोट बँक सुरक्षित केली जाते.यामुळे समाजातील बंधुभाव नष्ट होतो आणि लोकशाहीच्या मूळ गाभा असलेल्या सहिष्णुताला तडा जाते. निवडणुकीनंतर सत्तेच्या मोहापाई अनेक लोकप्रतिनिधी आपला पक्ष बदलतात. फोडाफोडीचे राजकारण करून अल्प मतातील सरकारी सत्तेवर आणली जातात, ज्यामुळे लोकशाही प्रक्रिये वरील सामान्य माणसाचा विश्वास उडू लागतो. सत्ताधारी पक्ष अनेकदा आपल्या राजकीय फायद्यासाठी निवडणूक आयोग, न्यायपालिका आणि तपास यंत्रणा या संस्थावर दबाव आणतात. विरोधी पक्षाच्या नेत्यांना अडकविण्यासाठी किंवा त्यांच्या आवाज दाबण्यासाठी या संस्थांचा गैरवापर केला जातो. आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाचा वापर लोकशाहीला मारक ठरत आहे. राजकीय पक्ष मोठ्या प्रमाणावर आयटी सेल चालवतात. याद्वारे विरोधकाची बदनामी करणे, खोट्या बातम्या पसरणे आणि जनतेची दिशाभूल करणे सोपे झाले आहे. संविधानिक मूल्य शिवाय लोकशाही पोकळ, कमकुवत व अस्थिर ठरते. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व ही मूल्ये टिकविली गेली पाहिजे.तरच लोकशाही प्रभावी, मजबूत आणि दीर्घकाळ टिकणारी राहू शकते. म्हणून संविधानिक मूल्याचे संरक्षण करणे,ही प्रत्येक नागरिकाची, शासनाची जबाबदारी आहे.

विषयाची मांडणी:

संविधानिक मूल्य आणि लोकशाही यांचा परस्पर संबंध आहे. तो संबंध घनिष्ठ आणि अविभाज्य आहे. लोकशाहीच्या यशस्वी कार्यासाठी संविधानिक मूल्याचे पालन आवश्यक आहे. लोकशाही न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या संविधानिक मूल्यावर आधारित आहे.ही मूल्य नसतील तर लोकशाही केवळ नावापूर्ती उरते. लोकशाहीमध्ये प्रत्येक नागरिकाच्या मताचे मूल्य समान असते.कायद्यापुढे सर्व समान असतात.लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी भारतातील प्रत्येक नागरिकाला विचार व्यक्त करण्याचे, मत मांडण्याचे, संघटना स्थापन करण्याचे स्वतंत्र आवश्यक आहे. हे स्वतंत्र संविधानिक मूल्यामुळे सुरक्षित राहते. प्रत्येक व्यक्तीला कायद्याचे पालन करणे आवश्यक असते. व्यक्तीवर अन्याय झाला तर त्याला न्याय मिळणे आवश्यक असते.न्याय मिळाल्याशिवाय लोकशाही टिकू शकत नाही. नागरिकांचा शासनावर विश्वास वाढतो. व्यक्तीला अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवता येतो.भारतामध्ये विविध जात, धर्म, पंथ,भाषा चे लोक एकत्र राहतात, त्यामुळे बंधुता निर्माण होते.एकता टिकविण्यास मदत मिळते.सामाजिक बांधिलकी निर्माण होते. राष्ट्रनिष्ठा जोपासली जाते.धर्मनिरपेक्षता असल्यामुळे लोकशाहीत जनतेचा सक्रिय सहभाग आवश्यक असतो. संसदीय कामकाजात मोठ्या प्रमाणात गोंधळ होताना दिसतो. अभ्यासू खासदार व त्यांची भाषणे चर्चा अपवादानेच पहावीस मिळतात.कोणत्याही एका पक्षाला बहुमत नसल्यामुळे कायदा संमत करणे संसदेस दिवसेंदिवस अतिशय जिकरीचे होत आहे. खासदार लाच प्रकरणामुळे संसदेची प्रतिष्ठा मोठ्या प्रमाणात मलीन झाली आहे.अशा या परिस्थितीत सर्वोच्च न्यायालय सक्रिय झाले आहे. संसदेच्या घटना दुरुस्तीचे अधिकारावर मोठ्या प्रमाणात न्यायालयाकडून आघात होत आहेत.संसद व सर्वोच्च न्यायालय यांच्यामधील संघर्ष भारतीय लोकशाहीच्या विकासामधील अडथळा होत आहे. आघाडीची सरकारी सत्तेवर आल्यापासून संसदेची जनमानसातील प्रतिमा ढासळत आहे. संसदेतील कामकाजाचे दर्शन भारतीय जनतेला होते. चर्चा करण्यापेक्षा कामकाज स्थगित करण्यावर विरोधी पक्षाचा भर असतो.कायदे निर्मिती प्रक्रियेकडे दुर्लक्ष होते न्यायालयीन सक्रियतेमुळे सर्वोच्च न्यायालय संसदेपेक्षा लोकप्रिय होत आहे. न्यायालय हे

गरिबांचे, दुर्बलांचे तारणहार बनत आहे. या अंतर्गत नागरिकाला आपल्यावर अन्याय झाला तर संविधानातील कलम 32 नुसार तसेच कलम 226 नुसार न्यायालय मध्ये दाद मागता येते. गेल्या दशकात भारतीय राजकारणात हिंदुत्व आणि प्रखर राष्ट्रवाद हे महत्त्वाचे मुद्दे ठरले आहेत. गरिबासाठी थेट लाभ हस्तांतरण, मोफत धान्य, आवास योजना, लाडकी बहीण योजना चा वापर मतांच्या राजकारणात प्रभावी ठरत आहे.

उपायोजना:

१) बहुसंख्याकांना राजकारणात येण्यासाठी प्रवृत्त करावे.
२) निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणण्यासाठी कठोर कायदे असावेत.
३) घटनात्मक व शांततामय मार्गाचा अवलंब करावा.
४) सत्तारूढ पक्षाला आणि विरोधी पक्षाला योग्य नेतृत्व द्यावे.
५) शिक्षणाचा प्रसार करावा.
६) धर्म व जात यांच्या सलोखा निर्माण करावा.
७) राष्ट्रभाषा आणि प्रादेशिक भाषा यांच्या विकासात समतोल साधावा.
८) मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करावे.
९) जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता नष्ट करावी.
१०)राष्ट्र प्रेमाची भावना भारतीय मध्ये सतत जागृत करावी.
११)शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावर संविधानिक मूल्यांचा प्रसार करावा.

निष्कर्ष :

१) भारतीय लोकशाही जरी प्रगल्भ असली तरी तिला भ्रष्टाचार जातीवाद आणि गुन्हेगारीकरण यासारख्या समस्यांनी ग्रासलेले आहे.
२) जोपर्यंत सामान्य नागरिक जागरूक होत नाही आणि नैतिक मूल्यांना महत्त्व देणारे नेतृत्व पुढे येत नाही. तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने सुराज्य येणार नाही.
३) भारतीय राजकारण हे लोकशाहीला गती देणारे इंधन आहे. जोपर्यंत राजकारण हे लोकहित या उद्देशाने प्रेरित असते तोपर्यंत लोकशाही अधिक प्रबळ होत राहते.
४) लोकशाहीत सत्ताधारी पक्षावर अंकुश ठेवण्यासाठी प्रबळ विरोधी पक्षाची गरज असते. भारतीय राजकारणात ही स्पर्धा लोकशाहीला जीवित ठेवते.
५) चांगल्या राजकारणात प्रामाणिकपणा, लोकहित, पारदर्शकता, सामाजिक न्याय असतो, तर वाईट राजकारणात भ्रष्टाचार,जातपात, धर्मावर आधारित फूट, सत्तेचा गैरवापर होतो.

संदर्भ :

1. डॉ.बी. एम .कराडे ,सामाजिक संशोधन पद्धती, पिंपळापूर अँड कंपनी पब्लिशर्स , नागपूर , प्रथमआवृत्ती जून 2009
2. डॉ.सुनील शिंदे, डॉ.जयराम ढवळे ,भारतीय शासन आणि राजकारण, एज्युकेशनल पब्लिशर्स ,प्रथम आवृत्ती जून 2014
3. प्रा.अशोक नाईकवाडे , राज्य आणि राजकीय संस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद
4. डॉ.शुभांगी राठी राज्यशास्त्राची ओळख, कैलास पब्लिकेशन, छत्रपती संभाजी नगर, प्रथम आवृत्ती 2014
5. भारतीय संविधान, महाराष्ट्र राज्याच्या भाषा संचालनाद्वारे अनुवादित आणि संचालक, शासन मुद्रण व लेखन सामग्री महाराष्ट्र राज्य यांच्याद्वारे भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित, 2014

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात कापूस पिकाचे योगदान

गीता दिलीप उगले[1], डॉ. डी. एन. जिगे[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, विवेकानंद कॉलेज, छत्रपती संभाजीनगर.

[2]मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

Corresponding Author – गीता दिलीप उगले

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

गोषवारा:

मानवी जीवनातील मूलभूत गरजांपैकी अन्ना नंतर महत्त्वाची असणारी गरज म्हणजे वस्त्र ही आहे. त्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी कापूस हे महत्त्वाचे पीक आहे. त्याचबरोबर कच्च्या कापसापासून धागा आणि इतर अंतिम वस्तू तयार करण्यापर्यंत तर तेथून उत्पादनाच्या स्वरूपात निर्यात करून भारताच्या निवळ परकीय चलनात कापसाचा मोठा वाटा आहे. जागतिक कापूस उत्पादनापैकी सुमारे 20 टक्के वाटा भारताचा आहे. त्यामुळे कापूस पिक अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतातील कापूस क्षेत्रफळ उत्पादन आणि उत्पादकता तसेच जगातील आयात, निर्यात व इतर कापूस उत्पादक देश कोणत्या देशाचे कापसाचे किती क्षेत्रफळ, उत्पादन, उत्पादकता आहे. याचा तुलनात्मक अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासून कृषीला महत्त्व असणारा देश म्हणजे भारत देश असून विविध प्रकारच्या पिकाचे उत्पादन भारतीय कृषी मधून घेतले जाते अन्नधान्याच्या गरजा शेतीतून पूर्ण करण्याबरोबरच अन्नधान्या व्यतिरिक्त आर्थिक विकास व इतर गरजा पूर्ण करण्यासाठी इतर पिके घेतली जातात त्यामधील एक म्हणजे कापूस हे नगदी पीक होय. भारतातील वस्त्रोद्योगात वापरल्या जाणाऱ्या कच्च्या मालामध्ये 60% कापूस वापरले जाते. अर्थव्यवस्थेत कापसाचा मोठा वाटा आहे. एवढेच नव्हे तर जागतिक व्यापारात ही कापूस हे महत्त्वाचे पीक आहे. कापूस हे महत्त्वाचे आणि प्राचीन पीक आहे ऋग्वेद धर्मशास्त्र अशा प्राचीन ग्रंथामध्ये कापसाच्या वापराचा उल्लेख आहे. कापूस पिकाच्या उत्पादनाचा अभ्यास केला असता एकूण जगात भारत हा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने जगात पहिल्या क्रमांकावर असणारा देश आहे. कापसाचा निर्यातीतही मोठा वाटा आहे मात्र इतर देशाच्या तुलनेत अभ्यास केला असता भारत हा कापूस उत्पादनात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे तर कापसाची उत्पादकता ही इतर देशांच्या तुलनेत खूप कमी असल्याचे दिसते. त्याचा सविस्तर अभ्यास दिलेल्या माहितीवरून स्पष्ट करता येते.

उद्दिष्टे:

1. भारतातील कापूस पिकाचे क्षेत्रफळ, उत्पादन आणि उत्पादकता याचा अभ्यास करणे.
2. जागतिक व्यापारातील भारताच्या आयात निर्यातीचा वाटा तपासणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तूत शोधनिबंध हा दुय्यम आधारसामग्री वर आधारित असून त्यामध्ये पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, जागतिक अहवाल, भारताची आर्थिक समीक्षा तसेच इंटरनेट इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतातील कापूस पीक:

भारतातील कापूस पिक प्रामुख्याने जास्त प्रमाणात पावसावर आधारित लागवड असल्यामुळे त्याच्या उत्पादनावर हवामान बदलाचा परिणाम होताना दिसून येतो. त्याबरोबर त्यावर इतरही घटक प्रभाव पाडतात.भारतात प्रामुख्याने सर्वात जास्त कापूस उत्पादन घेणाऱ्या राज्यात गुजरात हे एक नंबर महाराष्ट्र दोन नंबर वर तर तेलंगणा तीन नंबर वर असल्याचे भारताची आर्थिक समीक्षा 2024 -25 मध्ये पहावयास मिळते. भारतातील कापूस पिकाचे क्षेत्रफळ, उत्पादन, उत्पादकता याचा 2014-15 ते 2024 - 25 या काळात कशाप्रकारे बदल होत गेला त्याचा अभ्यास पुढील तक्त्यातील आकडेवारीवरून निदर्शनास येतो.

तक्ता क्र.1: भारतातील एकूण कापूस पिकाचे क्षेत्रफळ, उत्पादन व उत्पादकता

वर्ष	क्षेत्रफळ (लाख हेक्टर)	उत्पादन (मिलियन टन)	उत्पादकता (किलो हेक्टर)
2014-15	141.2	34.8	462
2015-16	135.4	30.0	415
2016-17	119.3	32.6	512
2017-18	138.6	32.8	443
2018-19	138.9	28.0	378
2019-20	148.5	36.1	455
2020-21	146.3	35.2	451
2021-22	136.3	31.1	428
2022-23	142.4	33.7	443
2023-24	139.7	32.5	436

स्त्रोत:- आर्थिक समीक्षा 2024- 25 सांख्यिकी परिशिष्ट

वरील तक्त्यामध्ये भारतातील कापूस लागवडीखाली क्षेत्र, उत्पादन ,उत्पादकता दिली आहे भारतातील कापूस क्षेत्रफळ पाहिले असता 2014-15 मध्ये 141.2 एवढे होते तर नंतर त्याचे प्रमाण 2018-19 पर्यंत कमी होत गेले. मात्र 2019- 20 मध्ये 148.5 एवढे वाढले होते. आणि परत ते प्रमाण कमी होत गेले 2023- 24 मध्ये कापसाचे क्षेत्रफळ 139.7 एवढे होते. तसेच 2014-15 मध्ये कापूस उत्पादन 34.8 मिलियन टन होते. त्याचे प्रमाण 2018-19 वर्षा पर्यंत घटत गेलेले आहे. आणि 2019- 20 मध्ये त्यामध्ये वाढ झाली होती ते 36.1 मिलियन टन उत्पादन होते. मात्र परत त्यामध्ये घट होत गेली. 2023- 24 मध्ये 32.5 एवढे उत्पादन होते. तर उत्पादकता पाहिली असता 2014-15 मध्ये 462 एवढी होती 2016- 17 मध्ये उत्पादकता 512 एवढी दिसून येते तर त्यानंतर त्यामध्ये घट होताना दिसून येते 2023- 24 मध्ये उत्पादकता ही 436 एवढी होती म्हणजेच त्यामध्ये घट झाली आहे.

तक्ता क्र. 2: कापूस पिकाच्या क्षेत्रफळाची जागतिक स्थिती (in thousand Hectare)

देश	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
जग	32799	34925	31688	32661	31937	31260
भारत	12614	13477	13285	12371	12927	12688
युएस ए	4038	4650	3323	4153	2950	2606
चीन	3300	3250	3101	3028	3000	2788
पाकिस्तान	2373	2527	2000	2110	2065	2370
ब्राझील	1175	1618	1666	1371	1600	1650

स्त्रोत:- https://texmin.gov.in ministry of textiles

वरील तक्त्यामध्ये जागतिक पातळीवर पाहिले असता 2018-19 मध्ये कापसाचे सर्वात जास्त क्षेत्रफळ भारताचे 12614 होते त्यानंतर युएसए 4038 चीन 3300 पाकिस्तान 2373 ब्राझील 1175 एवढे होते. 2023- 24 पर्यंत भारताचे क्षेत्रफळ पाहिले असता सर्व देशांच्या तुलनेत जास्त राहिले आहे.

तक्ता क्र.3: कापूस पिकाच्या उत्पादनाची जागतिक स्थिती (in million metric Tonnes)

देश	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
जग	25.21	26.06	24.44	24.96	24.68	23.99
भारत	5.66	6.21	5.99	5.29	5.72	5.53
चीन	6.11	5.90	5.92	5.75	6.30	5.62
यूएसए	4.00	4.34	3.18	3.82	3.15	2.63
ब्राझील	2.01	2.78	3.00	2.36	2.55	3.17
पाकिस्तान	1.67	1.46	0.96	1.27	0.84	1.42

स्त्रोत:- https://texmin.gov.in ministry of textiles

वरील तक्त्यात जागतिक कापूस पिकाचे 2018-19 ते 2023-24 मधील उत्पादन पाहिले असता 2018-19 मध्ये भारत हा इतर देशाच्या तुलनेत दुसऱ्या क्रमांकावर उत्पादन (5.66) घेताना दिसून येते. तर चीनचे उत्पादन (6.11) भारता पेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते. 2020-21 मध्ये भारताचे (5.99) चीनच्या (5.92) उत्पादनापेक्षा जास्त उत्पादन होते. परत भारताच्या उत्पादनात घट होत गेली आहे. 2023-24 मध्ये चीन हा (5.62) भारतापेक्षा जास्त उत्पादन घेत असून भारत देश हा चीन नंतर दुसऱ्या क्रमांकावर उत्पादन (5.53) घेत असल्याचे दिसते.

तक्ता क्र. 4: कापूस पिकाच्या उत्पादकतेची जागतिक स्थिती (in kg hectare)

देश	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
जग	768	746	771	764	773	768
भारत	449	460	451	428	443	436
यूएसए	990	932	957	919	1068	1008
चीन	1850	1814	1909	1900	2100	2016
पाकिस्तान	704	576	480	600	405	599
ब्राझील	1707	1717	1802	1721	1596	1923

स्त्रोत:- https://texmin.gov.in ministry of textiles

वरील तक्त्यावरून सर्व देशाची उत्पादकता पाहिली असता 2018-19 ते 2023-24 मध्ये अनुक्रमे सर्वात जास्त उत्पादकता ही चीन 1850 ते 2016 अशी होती. त्यानंतर ब्राझील, यूएसए, पाकिस्तान, आणि शेवटी भारताची उत्पादकता दिसून येते जी की वरील सर्व देशांपेक्षा कमी आहे. 2018-19 ते 2023-24 मध्ये भारताची उत्पादकता 449 वरून 436 पर्यंत कमी झाली आहे.

तक्ता क्र. 5: कापूस पिकाची निर्यातीची जागतिक स्थिती (Quantity in million metric Tonnes)

देश	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण जगातील	9.17	9.16	10.73	9.34	8.32	9.83
यूएसए	3.21	3.33	3.49	3.06	2.71	2.56
भारत	0.74	0.80	1.32	0.72	0.27	0.48
ब्राझील	1.31	1.95	2.40	1.68	1.45	2.68
उझ बेकिस्तान	0.16	0.10	0.10	0.03	0.01	0.06

स्त्रोत:- https://texmin.gov.in ministry of textiles

उपरोक्त तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की 2018-19 मध्ये सर्वात जास्त निर्यात करणारा देश 3.21 युएसए हा होता. ब्राझील हा दुसऱ्या नंबरला 1.31 निर्यात करत होता. तर भारत 0.74 निर्यात करत होता. 2023-24 मध्ये 0.48 इतकी निर्यात करत होता. त्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. यूएसए हा दोन नंबर व ब्राझील पहिल्या क्रमांकावर निर्यात करणारा देश आहे.

तक्ता क्र. 6: कापूस पिकाच्या आयातीची जागतिक स्थिती (Quantity in million metric Tonnes)

देश	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24
एकूण जग	9.23	8.75	10.61	9.33	8.26	9.24
चीन	2.10	1.55	2.79	1.69	1.36	3.25
बांगलादेश	1.58	1.50	1.64	1.73	1.60	1.60
व्हीएतनाम	1.51	1.41	1.55	1.36	1.35	1.47
तुर्की	0.79	1.02	1.19	1.24	0.95	0.64
इंडोनेशिया	0.66	0.55	0.55	0.58	0.38	0.50
भारत	0.60	0.26	0.19	0.36	0.25	0.26

स्त्रोत:- https://texmin.gov.in ministry of textiles

उपरोक्त तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की आयातीमध्ये चीन सर्वात जास्त आयात करणारा देश आहे. तर भारताचे वरील देशात सर्वात कमी प्रमाण राहिलेले आहे.

निष्कर्ष:

1. भारतातील कापूस पिकाचे क्षेत्रफळ 2014-15 मध्ये (141.2) पासून ते 2019 - 20 (148.5) पर्यंत पाहिले असता त्यामध्ये वाढ होताना दिसून आली मात्र परत त्यामध्ये घट होऊन 2023 - 24 मध्ये 139.7 एवढे झाल्याचे दिसते.

2. भारतातील कापूस उत्पादनात 2014 -15 पासून ते 2023 - 24 पर्यंत 2019 - 20 मध्ये वाढ झालेली दिसते ते 36.1एवढे झाले होते. तर त्यानंतर परत त्यामध्ये घट झाल्याची दिसते 2023-24 मध्ये उत्पादन 32.5 मिलियन टन होते.
3. भारतातील कापूस उत्पादकता पाहिली असता असे दिसून येते की 2014 -15 पासून 2023 - 24 पर्यंत 2016 -17 मध्ये ती 512 एवढी होती मात्र परत उत्पादकतेत घट झाली आहे.
4. भारताला कापूस पिकाच्या विकासासाठी क्षेत्रफळ वाढीपेक्षा उत्पादकता वाढवणे अत्यंत गरजेचे आहे कारण उत्पादन हे उत्पादकतेवर अवलंबून आहे.
5. जगातील सर्वात जास्त क्षेत्रफळ असणाऱ्या देशांत भारत पहिल्या क्रमांकावर आहे तर उत्पादनात मात्र दुसऱ्या क्रमांकावर असल्याचे दिसून येते.
6. सर्वात जास्त क्षेत्रफळ असूनही भारताच्या कापूस पिकाची उत्पादकता ही जी मुख्य कापूस उत्पादक देश आहेत. त्यामध्ये चीन, पाकिस्तान, ब्राझील, यूएसए यामध्ये सर्वात कमी उत्पादकता आहे. सर्वात जास्त उत्पादकता ही चीन देशाची आहे.
7. जगातील सर्वात जास्त कापूस निर्यात करणारा देश युएसए हा 2018-19 मध्ये होता. दोन नंबरला निर्यात करणारा देश ब्राझील होता. तर त्यानंतर भारत देश होता. 2023-24 मध्ये सर्वात जास्त कापसाची निर्यात ब्राझील करताना दिसतो.
8. जागतिक व्यापारातील आयात करणाऱ्या देशातील सर्वात जास्त आयात हा चीन करतो. तर त्यानंतर बांगलादेश हा कापसाची आयात करतो.

संदर्भ:

1. आर्थिक समीक्षा 2024 - 25 सांख्यिकीय परिशिष्ट
2. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुळकर्णी मृणाल (2013) सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
3. Zhenggui Zhang, Xin Wei, Lei Gao, and Zhanbiao Wang, (2025) Multi-dimensional utilisation of cotton and it's residues: current status and future directions, Journal of Textiles Science and Fashion Technology,
4. https://texmin.gov.in
5. https://icar.org
6. www.dnyanachisheti.com

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

दलित कवयित्रीच्या कवितेतून अभिव्यक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातील विकसित भारत

डॉ. अंकुश रामराव काळे
मराठी विभाग, प्रमिलादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, नेकनूर ता जि. बीड
Corresponding Author – डॉ. अंकुश रामराव काळे
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

मराठी साहित्य हे मनोरंजनाचे साहित्य नसून ते महाराष्ट्राच्या पर्यायाने भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक प्रगतीला हातभार लावते. यामध्ये दलित साहित्याचा मोलाचा वाटा आहे. दलित साहित्यामध्ये मुख्य प्रेरणास्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत. त्यांच्या विचारांचा वारसा अस्मिता आणि मानवमुक्तीचा लढा दलितांना सामाजिक, शैक्षणिक धार्मिक व आर्थिक गुलामगिरीतून मुक्त करून विचार स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि समतेचे स्वातंत्र्य प्रधान करते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समाजोत्थानात चळवळ व सत्याग्रह महत्त्वपूर्ण ठरतात. महाड सत्यागृह, मनुस्मृती दहन, काळाराम मंदिर प्रवेश, गोलमेज परिषद, पुणे करार, धर्मांतर बौध्द धर्म का? यासर्वांचे बारकाईने अवलोकन केल्यानंतर लक्षात येते की, डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारात आणि आचरणात राष्ट्रभक्ती किती उत्स्फूर्तपणे भरलेली आहे. त्यांनी धर्मांतराची घोषणा करून धर्मांतर केले नाही तर तब्बल एकवीस वर्ष मानवमुक्तीचा लढा दिला. शेवटी समाज परिवर्तन होणे अशक्य वाटले तेव्हा धर्मांतर केले. त्यांना जाणीव होती की, धर्मांतराने समता येणार नाही परंतु बौध्द धर्मात 'देव' नसून त्याऐवजी 'माणूस' सर्वस्व आहे. राष्ट्र भक्तीमध्ये धर्म महत्वाचा नसून भारतीय माणूस हाच महत्त्वपूर्ण आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी संविधानात समतेचा अधिकार देऊन सर्वांसाठी प्रगतीची दारे खुली करून दिली. येथून विकसित भारताचे स्वप्न प्रत्येक भारतीय पाहू शकते; या विचाराचा प्रसार होतो.दलित कवयित्रीच्या कवितेत डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराचे अधिष्ठान आहे. त्यांनी डॉ. बाबासाहेबांच्या विचार आणि तत्त्वज्ञानाला आपले प्राणतत्त्व मानले. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या जीवनमुल्यांचा साहित्यातून पुरस्कार केला. डॉ. बाबासाहेब हे व्यक्तिमत्त्व दलितांच्या व स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा श्वास आहे. दोघांच्या सामाजिक विकासात डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान नाकारता येत नाही. तेव्हा विकसित भारताचे स्वप्न पाहताना डॉ. बाबासाहेबांचे विचार आणि योगदानाशिवाय ते अशक्य आहे.त्यामुळे दलित कवयित्रींनी डॉ. बाबासाहेबांचे विचार आणि योगदानाविषयी कृतज्ञता भावना आपल्या कवितेतून व्यक्त केली आहे.

भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिंदू कोड बील' आणले. स्त्रियामध्ये आत्मविश्वास जागवून तिला गुलामगिरीची जाणीव करून दिली. स्वातंत्र्य मिळवून दिले. स्त्रियांच्या उत्थानासाठी 'हिंदू कोड बिल' आणून त्यांनी समग्र भारतीय स्त्रियांचे अश्रू पुसले. या स्त्रियांच्या सन्मानासाठी केलेल्या कार्याचा गौरव दलित कवयित्रींच्या कवितेतून येतो.

"भारतीय स्त्रीत्वाचा तू मूर्तिकार भीमा,
झेलले किती शब्दाचे प्रहार भीमा
सन्मानाने जगण्यास्तव हिंदू कोड बील

लाखो आया बहिणीचे जाणिले आश्रुमोल
तुझ्या परि तूच झाला भीमा"[१]

कवयित्री प्रज्ञा लोखंडे यांनी स्त्री स्वातंत्र्य बहाल करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेबंविषयी कृतज्ञता व्यक्त करताना म्हणते की-

"तू कधीच गुंतवला नाहीस माझा जीव
अभावांच्या खेळण्यात
चूल बाळक्यांच्या नि बाहुल्यांच्या काळवंडणाऱ्या सावल्या
तू पडू दिल्या नाहीस माझ्या कोवळ्या किरणांवर
मी सहज मुक्त झाले
ठिपक्या ठिपक्यांच्या पांढऱ्या रंगोल्यातून
नि विणकामाच्या उभ्या-आडव्या चौकटीतून"[२]

भाविक अदृश्य शक्तीला आपल सार काही अर्पण करतात. या अदृश शक्तीनेच आपल्या आयुष्याच सोन केले. स्त्रियांना भीमान स्वाभिमानाने उभं केल्याची कृतज्ञता व्यक्त करताना प्रभा निकुंभे म्हणतात-

"माझ्या भीमाची पुण्याई
कशी सांगू तुला बाई
मुक्या जीवाला धडाधडा
त्यान वाचा दिली बाई"[३]

डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रियांना व दलितांना माणूसपण दिले. त्यांचे आत्मभान जागृत केले. त्यांच्या अद्वितीय कार्याची महती हिरा बनसोडे गाताना म्हणतात-

"बाबा तुम्ही कसे? अस्पश्यतेच्या
वाळवंटातील कल्पतरू जसे"

कवयित्री संध्या रंगारी यांनी आपल्या कवितेतून स्त्री मुक्तीचा पुरस्कार करताना बाबासाहेबांच्या महाडच्या सत्यागृहाची आठवण करून दिली आहे.

"बाबासाहेब,
तुम्ही केला होता सत्यागृह
महाडसाठी
पाण्यासाठी पेटवल होत
डोळ्यातील पाणी
मी ही लढू बघतेय
अस्मितेची लढाई"[४]

आपल्या अस्मितेच्या लढाईसाठी झगडणाऱ्या विद्रोही स्त्री भावनेचे चित्र कवितेतून येते. आपल्या स्वत्वाच्या लढ्यासाठी तिने डॉ. बाबासाहेबांच्या सत्यागृहाचा आदर्श घेतला आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रियांच्या व दलितांच्या अंधकारमय जीवनात प्रकाश टाकल्याची कृतज्ञता या कवितेतून व्यक्त झाली आहे. एवढेच नव्हे तर डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराचा प्रचार व प्रसार करून अन्यायावर झगडण्याची भाषा करताना म्हणते की-

"बाबाचा ध्वज.
माझ्या खांद्यावर हाय
त्यांचा संदेश मला
घरोघरी पोचवायचा हाय
म्हणूनच
म्या तशी मरणार न्हाय
अन्यायवर आघात करणार हाय"[५]

डॉ. बाबासाहेबांनी मानवमुक्तीचा लढा उभारून समतेचा पुरस्कार केला. त्यांच्या लढ्याला क्रांतीची धार आहे. त्याविषयी कवयित्री ज्योती लांजेवार यांनी म्हटले की-

"बाबासाहेब,
तू खरा चित्रकार आहेस
चातुर्वण्याच्या चौकटीचे
खिळेत खिळे उडवून
एक सुंदर भारत साकारला
तुझ्या अनुभवी कुंचल्याने
तुम्ही फक्त मला...

तुमच्या कुंचल्याचा एक तंतू द्या
लेखणीला माझ्या बळ द्या"[६]

डॉ. बाबासाहेबांनी संविधानाच्या रूपाने समतेचे नवे पण उघडले. त्यांनी आपले अभिव्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य दिल्यामुळे एका भारताचा उगम झाल्याची कृतज्ञता या कवितेतून व्यक्त केली आहे. कुसुमताई गांगुर्डे यांनी सामाजिक, धार्मिक उत्क्रांती करणाऱ्या बाबासाहेबांचा 'महासागर', 'ज्ञानाचे उत्तंग शिखर' अशी उपमा देऊन गौरव केला आहे.

"सागराचा महासागर
ज्ञानांचा उत्तंग शिखर
लख्ख प्रकाशाने तुझ्या
उजळले माझे घर"[७]

डॉ. बाबासाहेबांनी दलितांचा उध्दार केला. दीन-दुबळ्या आणि स्त्रियांचे कैवारी झाले. त्यांच्या सामाजिक, राजकीय आणि संविधान कार्याचा इतिहास सर्वव्यापी आहे.

"तुझ्या जन्माने भीमा कळली
पिढ्यानपिढ्याची पुण्याई
कशी गाऊ अंगाई
निळ्या समुद्राची शाई पडेल अपुरी
चंद्र-तारे जोवर नाव तुझे भूवरी
बघा बघा ग सयांनो बाबाची ऐट
सातासमुन्द्रापलीकडे झेंडा लावून आले थेट"[८]

व्यक्ती स्त्रीकडे अश्लिल भावनेने पाहत नसतो, तर तो तिचे सौंदर्य न्याहाळत असतो म्हणे, हा उरफाटा न्याय कवयित्रीला मान्य नाही. म्हणून तर कवयित्री भारतीय संस्कृतीमधील समग्र परंपरेला छेद देऊन; समग्राशी डोळा भिडवू पाहण्याची जिगर ठेवते. ही समग्राशी डोळा भिडवू पाहण्याची ताकद कवयित्रीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वैचारिक प्रेरणाबळातून आली आहे. कवयित्री प्रज्ञा लोखंडे म्हणते –

"A For Ambedkar
मी अंतःर्बाह्य भरून पावते
वाढतच जाते तू ओढलेली रेघ पुढे पुढे...
आणखी पुढे "[९]

अशी ही आंबेडकरी प्रेरणेतून उदयाला आलेली कविता; आंबेडकरी सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक विचार प्रमाण मानूनच मार्गक्रमण करताना दिसते. असाच डॉ .बाबासाहेबांचा परिवर्तनवादी विचाराचा प्रसार उषाकिरण आत्राम आपल्या कवितेतून करताना म्हणते की-

"अंधारातील धुलीकणांचे
सुवर्ण तू केले
मुक्या आंधळ्या पंगुनाही
जीवन तू दिले
सागर-धरती-निल नभाहुन महान तवं गाथा
सूर्य नगरीच्या हे भीमराया ॥१॥[१०]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विषयी कृतज्ञता व्यक्त करताना 'युगंधर' ही प्रतिमा अनेक वेळा वापरलेली आहे. युगांनुयुगे अंधारात असणाऱ्या दलितांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रकाश होतो. तसेच या समाजाला सूर्यलिपी लिहिण्याची ऊर्जा याच युगनायकाने दिली आहे. तसेच सामाजिक अंधार नाकारण्याचे बळ दिले. त्यामुळे ते दलितांसाठी 'युगंधर' आहेत ही भावना दलित कविता येणे साहजिक आहे.

"हे युगंधरा
तू करून दिलीस जाणीव गुलामगिरीची
म्हणून नाकारतेय अंधारवास
हे युगंधरा !
तू झालास माझा श्वास
म्हणून घडेल आता नवा इतिहास"[११]

ज्यांना इतिहासाच्या पानात नाकारले त्यांना लेखणी स्वरूपी इतिहास घडवण्याचे सामर्थ्य बाबासाहेबांनी दिले. तर हिरा बनसोडे म्हणतात की-

"युगंधरा,
तू प्रकाशलासं तेव्हा
सूर्यफूल उमलू लागले
कृष्ण रात्री थरथरत परतल्या
भविष्य मुठीत धरून
आता मला उंच भरारी घ्यायलाच हवी"[१२]

समारोप:

डॉ. बाबासाहेबांच्या विचार आणि तत्त्वज्ञानातून दलित व स्त्रियांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासाला चालना मिळाली. भारतीय संविधानातील लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांचा प्रसार करते, जे विकसित भारतासाठी आवश्यक आहेत. या साविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. दलित कवयित्रींची कविता हा विचार प्रमाण मानूनच मार्गक्रमण करते. दलित कवयित्रींनी आपल्या कवितेत डॉ. बाबासाहेबांच्या मानवमुक्तीचा लढा, सत्यागृह व चळवळी आणि साविधानिक अधिकारांना आपले प्रेरक मानून स्वातंत्र्य, समता, न्याय भूमिकेतून कविता लेखन करते.

संदर्भ:

1. ज्योती लांजेवार, शब्द निळे आभाळ, संकल्प प्रकाशन, नागपूर, ५ ऑक्टोंबर १९९२, पृष्ठ १४.
2. प्रज्ञा लोखंडे, उत्कंट जीवघेण्या धगीवर, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, मार्च २००२, पृष्ठ ८१.
3. प्रभा निकुंभे, प्रहार, चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, 3 जानेवारी २०१०, पृष्ठ १९.
4. संध्या रंगारी, वाताहतीची कैफियत, स्वरूप प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, २०१७, पृष्ठ ५४.
5. संध्या रंगारी,आघात शब्ददान प्रकाशन, नांदेड, डिसेंबर १९९२ पृष्ठ २२.
6. ज्योती लांजेवार, शब्द निळे आभाळ, संकल्प प्रकाशन, नागपूर, ५ ऑक्टोंबर १९९२, पृष्ठ ९
7. कुसुमताई गांगुर्डे, वळणाची वाट, डॉ. बा. आंबेडकर लोकशिक्षण व्याख्यानमाला, मुंबई १९८८ पृष्ठ ३.
8. उषा अंभोरे, हुंकार वेदनेचे, पृष्ठ ४०.
9. प्रज्ञा लोखंडे, मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २००७, पृ.५८.
10. उषाकिरण आत्राम, म्होरकी, गोंडवाला गोंडी साहित्य परिषद, नागपूर, २२ फेब्रुवारी १९९७ पृ.३८.
11. उषाताई हिंगोणेकर, मुद्रालेख, सुविधा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ., २००७, पृष्ठ १४.
12. हिरा बनसोडे, फिनिक्स, डिंपल पब्लिकेशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, २००१, पृष्ठ १८.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol. 7 No. 8 **January – February - 2026**

ग्रंथालय: मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवाद

श्री. सुनिल तुकाराम भोसले
ग्रंथपाल, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई
Corresponding Author – श्री. सुनिल तुकाराम भोसले
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

ग्रंथालये ही ज्ञानाचे पारंपरिक केंद्र आहेत, परंतु डिजिटल युगात त्यांची भूमिका मुक्त ज्ञान (ओपन नॉलेज) आणि विद्वत्तापूर्ण संवाद (स्कॉलरली कम्युनिकेशन) यांच्या प्रसारात महत्त्वपूर्ण झाली आहे. हे संशोधन लेख मुक्त ज्ञानाच्या संकल्पनेत ग्रंथालयांची भूमिका, विद्वत्तापूर्ण संवादाच्या विविध पैलू आणि त्यांचे एकत्रीकरण यांचा अभ्यास करते. मुक्त ज्ञान म्हणजे ओपन एक्सेस, ओपन डेटा, ओपन एज्युकेशन आणि ओपन सायन्स यांचा समावेश असतो, ज्यामुळे ज्ञानाची मुक्त उपलब्धता आणि वापर सुनिश्चित होतो. विद्वत्तापूर्ण संवादात संशोधनाची निर्मिती, मूल्यमापन, प्रसार आणि संरक्षण यांचा समावेश आहे. ग्रंथालये हे या प्रक्रियेत मध्यस्थ म्हणून कार्य करतात, ज्यामुळे समानता आणि सहभाग वाढतो. या लेखात साहित्य परीक्षण, केस स्टडीज आणि आव्हाने यांचा विचार केला आहे. २०१८ ते २०२३ पर्यंतच्या अभ्यासानुसार, मुक्त ज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रकाशने वाढली आहेत.

परिचय:

ग्रंथालये ही मानवी सभ्यतेची ज्ञानाची खाण आहे. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक डिजिटल युगापर्यंत, ग्रंथालये ज्ञानाचे संकलन, संरक्षण आणि प्रसार करत आली आहेत. आजच्या काळात, मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवाद या संकल्पना ग्रंथालयांच्या कार्यात केंद्रस्थानी आल्या आहेत. मुक्त ज्ञान म्हणजे ज्ञानाची मुक्त उपलब्धता, ज्यामध्ये ओपन एक्सेस प्रकाशने, ओपन डेटा, ओपन एज्युकेशनल रिसोर्सेस (OER) आणि ओपन सायन्स यांचा समावेश आहे. हे ज्ञान कोणत्याही आर्थिक किंवा कायदेशीर अडथळ्याशिवाय उपलब्ध असते, ज्यामुळे जगभरातील व्यक्तींना त्याचा लाभ घेता येतो.

विद्वत्तापूर्ण संवाद ही संशोधन आणि शैक्षणिक ज्ञानाची निर्मिती, मूल्यमापन, प्रसार आणि संरक्षणाची प्रक्रिया आहे. यात औपचारिक माध्यमे जसे की पीअर-रिव्यूड जर्नल्स, पुस्तके आणि कॉन्फरन्स प्रोसिडिंग्स तसेच अनौपचारिक माध्यमे जसे की ब्लॉग्स, प्रीप्रिंट्स आणि सोशल मीडिया यांचा समावेश आहे. ग्रंथालये या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, कारण ती संशोधकांना संसाधने उपलब्ध करतात आणि मुक्त ज्ञानाच्या माध्यमातून समावेशकता वाढवतात.

या संशोधन लेखाचा उद्देश ग्रंथालये, मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवाद यांच्यातील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणे आहे. प्रश्न असा आहे: ग्रंथालये मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवादाच्या प्रसारात कशी मदत करतात? आणि यातील आव्हाने काय आहेत? हा लेख सिस्टेमॅटिक रिव्ह्यू आणि केस स्टडीजवर आधारित आहे. २०२३ मधील एका अभ्यासानुसार, स्कॉलरली कम्युनिकेशन आणि ओपन नॉलेज यांच्या क्षेत्रात ग्रंथालयांची भूमिका विस्तारत आहे.

या लेखाची रचना परिचय, साहित्य परीक्षण, मुख्य चर्चा, आव्हाने, केस स्टडीज आणि निष्कर्ष अशी आहे.

साहित्य परीक्षण:

साहित्यात ग्रंथालये, मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवाद यांच्यावर विपुल संशोधन आहे. "स्कॉलरली कम्युनिकेशन लायब्रेरियनशिप अँड ओपन नॉलेज" हे २०२३ चे पुस्तक या क्षेत्रातील मूलभूत ग्रंथ आहे. हे पुस्तक आर्थिक, सामाजिक, धोरणात्मक आणि कायदेशीर पैलूंचा अभ्यास करते, ज्यात ओपन एक्सेस, ओपन डेटा, ओपन एज्युकेशन आणि ओपन सायन्स यांचा समावेश आहे. हे ग्रंथालयशास्त्रज्ञांसाठी एक मार्गदर्शक आहे, जे थिअरी, प्रॅक्टिस आणि केस स्टडीज एकत्रित करते.

न्यूयॉर्क विद्यापीठाच्या लायब्ररी विभागाने मुक्त ज्ञानावर फोकस केला आहे, ज्यात कॉपीराइट, ओपन पब्लिशिंग आणि इन्फ्रास्ट्रक्चरचा समावेश आहे. एका रिव्ह्यूमध्ये असे म्हटले आहे की हे पुस्तक ग्रंथालयशास्त्र विद्यार्थ्यांसाठी मूलभूत ज्ञान प्रदान करते, ज्यात कॉपीराइट, ओपन डेटा आणि ओपन एज्युकेशन यांचा समावेश आहे.

विद्वत्तापूर्ण संवादाची व्याख्या युनिव्हर्सिटी ऑफ विस्कॉन्सिनच्या गाइडमध्ये दिली आहे, ज्यात संशोधनाची निर्मिती ते संरक्षण पर्यंतची प्रक्रिया आहे. ओपन एक्सेस ही मुख्य संकल्पना आहे, ज्यामुळे संशोधन मुक्तपणे उपलब्ध होते आणि वापरकर्त्यांना शेअरिंग आणि बिल्डिंगचे अधिकार मिळतात.

एसीआरएलच्या टूलकिटमध्ये ओपन एक्सेस पब्लिशिंग आणि पब्लिक एक्सेस मँडेट्सवर चर्चा आहे. येल युनिव्हर्सिटीच्या गाइडमध्ये ओपन रिसोर्सेसची रेपॉझिटरी आहे. एका जर्नल रिव्ह्यूमध्ये असे म्हटले आहे की हे क्षेत्र ओपन स्कॉलरशिपच्या संदर्भात विकसित होत आहे.

भारतीय संदर्भात, मुक्त ज्ञानाच्या क्षेत्रात ग्रंथालयांची भूमिका वाढत आहे, ज्यात ओपन एक्सेस जर्नल्स आणि OER चा समावेश आहे. साहित्यातील अंतर हे आहे की विकासशील देशांतील अनुभव कमी आहेत.

ग्रंथालयांची मुक्त ज्ञानात भूमिका:

ग्रंथालये मुक्त ज्ञानाच्या प्रसारात मध्यस्थ म्हणून कार्य करतात. ते ओपन एक्सेस रेपॉझिटरीज चालवतात, ज्यात संशोधक त्यांचे काम मुक्तपणे अपलोड करू शकतात. उदाहरणार्थ, NYU च्या ओपन नॉलेज विभाग संशोधकांना ओपन पब्लिशिंगमध्ये मदत करतो.

ओपन डेटा ही आणखी एक क्षेत्र आहे, ज्यात ग्रंथालये डेटा मॅनेजमेंट सेवा देतात. ओपन एज्युकेशनल रिसोर्सेस (OER) द्वारे ग्रंथालये शैक्षणिक साहित्य मुक्तपणे उपलब्ध करतात, ज्यामुळे शिक्षणाची किंमत कमी होते. ओपन सायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चरमध्ये ग्रंथालये सहयोग करतात, जसे की प्रीप्रिंट सर्व्हर्स.

ग्रंथालयशास्त्रज्ञ मुक्त ज्ञानाच्या क्षेत्रात विशेषज्ञ आहेत, ज्यात कॉपीराइट आणि लायसेंसिंगचा समावेश आहे. ते संशोधकांना ओपन एक्सेस जर्नल्समध्ये प्रकाशित करण्यासाठी मार्गदर्शन करतात. मुक्त ज्ञान ग्रंथालयांना नवीन भूमिका देते, जसे की डेटा क्युरेशन आणि ओपन इन्फ्रास्ट्रक्चर विकास.

भारतात, UGC आणि INFLIBNET सारख्या संस्था मुक्त ज्ञानाला प्रोत्साहन देतात, ज्यात शोधगंगा आणि e-ShodhSindhu सारख्या प्लॅटफॉर्म्सचा समावेश आहे.

विद्वत्तापूर्ण संवाद आणि ग्रंथालये:

विद्वत्तापूर्ण संवादात ग्रंथालये संशोधकांना संसाधने उपलब्ध करतात. ते पीअर-रिव्यू प्रक्रियेत मदत करतात आणि मेट्रिक्स जसे की इम्पॅक्ट फॅक्टर प्रदान करतात.

डिजिटल युगात, सोशल मीडिया आणि ब्लॉग्स द्वारे अनौपचारिक संवाद वाढला आहे. ग्रंथालये या माध्यमांना एकत्रित करतात, जसे की altmetrics ट्रॅकिंग.

ओपन एक्सेस विद्वत्तापूर्ण संवादाला समावेशक बनवते, ज्यामुळे विकासशील देशांतील संशोधकांना लाभ होतो. ग्रंथालये ओपन जर्नल सिस्टम्स (OJS) चालवतात. केस स्टडी: येल युनिव्हर्सिटीची ओपन रिसोर्सेस रेपॉझिटरी विद्वत्तापूर्ण संवादाला मदत करते.

क्षेत्र	ग्रंथालयांची भूमिका	लाभ
मुक्त ज्ञान	ओपन एक्सेस रेपॉझिटरीज	समानता वाढवणे
विद्वत्तापूर्ण संवाद	संसाधन उपलब्धता	सहयोग वाढवणे
ओपन डेटा	डेटा क्युरेशन	संशोधन सुधारणे

आव्हाने आणि संधी:

आव्हाने: कॉपीराइट मुद्दे, फंडिंगची कमतरता आणि डिजिटल डिव्हाइड. विकासशील देशांत इंटरनेटची कमतरता मुक्त ज्ञानाला अडथळा ठरते.

संधी: डिजाइन थिंकिंग द्वारे एकत्रीकरण, जसे की ओपन इन्फ्रास्ट्रक्चर विकास. भविष्यात, AI आणि बिग डेटा ग्रंथालयांना मदत करतील.

भारतात, डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया सारख्या प्रकल्प आव्हाने सोडवतात.

केस स्टडी १: शोधगंगा (Shodhganga) – भारतीय विद्यापीठांच्या संशोधन प्रबंधांचा मुक्त डिजिटल संग्रह:

शोधगंगा ही **INFLIBNET** (Information and Library Network) केंद्राने विकसित केलेली एक प्रमुख मुक्त ज्ञान (ओपन ॲक्सेस) व्यासपीठ आहे. हे भारतातील विद्यापीठांमधील पीएच.डी. प्रबंध आणि संशोधन प्रबंधांचा डिजिटल संग्रह आहे, ज्याचा उद्देश विद्वत्तापूर्ण संवाद (स्कॉलरली कम्युनिकेशन) मजबूत करणे आणि संशोधनाची डुप्लिकेशन टाळणे हा आहे.

पार्श्वभूमी आणि सुरुवात: २०१० मध्ये सुरू झालेल्या या प्रकल्पाने UGC (University Grants Commission) च्या मार्गदर्शनाखाली काम केले. युनिव्हर्सिटीजनी INFLIBNET सोबत MoU (Memorandum of Understanding) करून आपले इलेक्ट्रॉनिक प्रबंध मुक्तपणे अपलोड करण्यास सुरुवात केली. आज (२०२६ पर्यंत) ५७० हून अधिक विद्यापीठांनी MoU केले असून, ४७६ विद्यापीठांनी प्रबंध अपलोड केले आहेत. सुमारे ५ लाखांहून अधिक प्रबंध मुक्त उपलब्ध आहेत.

मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवादातील योगदान:

- **मुक्त उपलब्धता** – कोणत्याही लॉगिन किंवा शुल्काशिवाय जगभरातील संशोधक, विद्यार्थी आणि प्राध्यापक प्रबंध डाउनलोड, वाचन आणि वापर करू शकतात.
- **डुप्लिकेशन प्रतिबंध** – नवीन संशोधक आपले विषय निवडण्यापूर्वी अस्तित्वातील काम पाहू शकतात, ज्यामुळे संसाधनांचा अपव्यय टळतो.
- **विद्वत्तापूर्ण संवाद वाढ** – प्रबंधांमधील संदर्भ, उद्धरण आणि नवीन संशोधनाला प्रोत्साहन मिळते. हे प्लॅटफॉर्म DSpace सॉफ्टवेअरवर आधारित आहे

आणि OAI-PMH प्रोटोकॉल वापरून इतर रेपॉझिटरीजशी जोडले जाऊ शकते.

- **भारतीय संदर्भ** – विशेषतः राज्य विद्यापीठे, केंद्रीय विद्यापीठे (जसे JNU, AMU) आणि तामिळनाडूतील अनेक विद्यापीठांनी मोठ्या प्रमाणात योगदान दिले आहे.

परिणाम आणि आव्हाने: शोधगंगा मुळे भारतीय संशोधनाची दृश्यता वाढली आहे. Scopus आणि Google Scholar सारख्या डेटाबेसमध्ये शोधगंगातील प्रबंधांचे उद्धरण वाढले आहेत. मात्र, काही विद्यापीठांमध्ये तांत्रिक सुविधा आणि जागरूकतेची कमतरता ही मुख्य आव्हान आहे. तरीही, हे मुक्त ज्ञानाचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे जे ग्रंथालयांना डिजिटल युगातील मध्यस्थ बनवते.

केस स्टडी २: नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया (NDLI) – एक सर्वसमावेशक मुक्त ज्ञान व्यासपीठ:

नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया (NDLI) ही भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाच्या (Ministry of Education) अखत्यारीत IIT खडगपूरने विकसित केलेली एक राष्ट्रीय स्तरावरील डिजिटल ग्रंथालय आहे. २०१६ मध्ये सुरू झालेल्या या प्रकल्पाचा उद्देश भारतातील विविध प्रकारचे शिक्षण साहित्य एकाच ठिकाणी मुक्तपणे उपलब्ध करणे हा आहे.

वैशिष्ट्ये आणि व्याप्ती:

- ६० मिलियनहून अधिक संसाधने – पुस्तके, प्रबंध, लेक्चर्स, कोर्सेस, जर्नल आर्टिकल्स, व्हिडिओ, ऑडिओ आणि ऐतिहासिक दस्तऐवज.
- बहुभाषिक – हिंदी, मराठी, तमिळ, बंगाली, इंग्रजी इत्यादी अनेक भारतीय भाषांमध्ये सामग्री.
- मुक्त ॲक्सेस – नोंदणी करून (किंवा गेस्ट म्हणून) कोणत्याही व्यक्तीला विनामूल्य वापरता येते.
- विविध क्षेत्र – शालेय शिक्षण, उच्च शिक्षण, व्यावसायिक अभ्यासक्रम, पारंपरिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक वारसा.

मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवादातील भूमिका:

- **समावेशकता** – ग्रामीण भागातील विद्यार्थी, दुर्गम ठिकाणांवरील संशोधक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना उच्च दर्जाचे शिक्षण साहित्य उपलब्ध होते, ज्यामुळे डिजिटल डिव्हाइड कमी होतो.
- **विद्वत्तापूर्ण संवाद** – संशोधकांना विविध स्रोत एकत्रितपणे वापरता येतात. NDLI मध्ये ओपन एज्युकेशनल रिसोर्सेस (OER), ओपन ॲक्सेस जर्नल्स आणि डेटा सेट्सचा समावेश आहे.
- **ग्रंथालयांची भूमिका** – अनेक विद्यापीठ आणि महाविद्यालये NDLI सोबत जोडली गेली आहेत. हे ग्रंथालयांना आपल्या स्थानिक संग्रहाला राष्ट्रीय स्तरावर पोहोचवण्यास मदत करते.

परिणाम आणि भविष्य: NDLI ने महामारीच्या काळात (२०२०-२०२२) ऑनलाइन शिक्षणात मोठी भूमिका बजावली. आजही लाखो वापरकर्ते दररोज याचा वापर करतात. हे व्यासपीठ पारंपरिक ग्रंथालयांना डिजिटल युगात टिकवून ठेवण्यासाठी आणि मुक्त ज्ञानाच्या प्रसारासाठी एक आदर्श आहे. आव्हान म्हणजे सतत अपडेट आणि कंटेंट क्युरेशन, पण त्याचे योगदान अतुलनीय आहे.

या दोन्ही केस स्टडीज दाखवतात की, भारतातील ग्रंथालये मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवादाच्या प्रसारात केंद्रीय भूमिका बजावत आहेत. शोधगंगा संशोधन केंद्रित आहे तर NDLI शिक्षणाच्या सर्व स्तरांसाठी आहे. दोन्ही प्रकल्प डिजिटल युगात समानता आणि ज्ञानाची मुक्तता वाढवत आहेत.

निष्कर्ष:

ग्रंथालये मुक्त ज्ञान आणि विद्वत्तापूर्ण संवादाच्या केंद्र आहेत. ते समानता आणि नवकल्पना वाढवतात. भविष्यात, धोरणे आणि प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. शोधगंगा @ INFLIBNET (२०२६). भारतीय विद्यापीठांच्या पीएच.डी. प्रबंधांचा मुक्त डिजिटल संग्रह. INFLIBNET Centre, Gandhinagar. उपलब्ध: https://shodhganga.inflibnet.ac.in/
2. नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया (NDLI) (२०२६). भारतातील शिक्षण संसाधनांचे एकच मुक्त व्यासपीठ. Ministry of Education, Government of India. उपलब्ध: https://ndl.iitkgp.ac.in/ किंवा https://www.ndl.gov.in/
3. मराठी विश्वकोश (२०२५). मराठी विश्वकोश ऑनलाइन – मुक्त उपलब्ध. Maharashtra Rajya Marathi Vishwakosh.https://vishwakosh.marathi.gov.in/
4. Deshmukh, Rahul Kalyanrao (२०२४). ग्रंथालय सेवांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मुक्त ज्ञान: एक विहंगावलोकन. ResearchGate / मराठी ग्रंथालयशास्त्र संशोधन.
5. e-Granthalaya (२०२६). सरकारी शाळा/महाविद्यालयांच्या डिजिटल ग्रंथालयांसाठी मुक्त OPAC प्रणाली. National Informatics Centre (NIC), Government of India. उदाहरण: https://eg4.nic.in/
6. राष्ट्रीय e-पुस्तकालय (२०२६). मराठी पुस्तके आणि शिक्षण साहित्य मुक्त डाउनलोडसाठी. Ministry of Education. उपलब्ध: https://ndl.education.gov.in/ Divya Marathi (२०२३-२०२५). NDLI: मराठीसह इतर भाषांमधील पुस्तके मोफत वाचण्याची संधी. Divya Marathi Online Newspaper.
7. Shodhganga Marathi Department Collections (२०२५). मराठी विभागातील मुक्त पीएच.डी. प्रबंध संग्रह. INFLIBNET. उपलब्ध: https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/3734
8. SMRK BK AK Mahila Mahavidyalaya Library (२०२५). ओपन ॲक्सेस संसाधने आणि मराठी ई-साहित्य. College Library Website. उपलब्ध: https://library.smrkwomenscollege.org/open-access-resources

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर

श्री. जयंत हंसराज मोरे[1], प्रा. डॉ. विक्रम दहिफळे[2]

[1]*संशोधक, (ग्रंथपाल) जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा, ता. केज, जि. बीड*

[2]*मार्गदर्शक, (ग्रंथपाल) राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना ता.जि. जालना*

Corresponding Author – श्री. जयंत हंसराज मोरे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सार:

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यामुळे सेवा वितरणाची कार्यक्षमता खूप परिणामकारकता लक्षणीय रीता वाढल आहे . महाविद्यालयीन ग्रंथालयात आयसीटी प्रसाधनांचे एकत्रितरण महत्वपूर्ण आहे ते संशोधनाची देवाण-घेवाण सुलभ करते सेवा सुविधा तसेच वेळेची बचत आयसीटीच्या मदतीने शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये विविध कार्य जसे की कॅटलोगिंग नियतकालिक नियंत्रण माहिती पुनर्प्राप्ती विविध ग्रंथालय सॉफ्टवेअर वापरून ग्रंथालय मधील कार्य अधिक कार्यक्षमतेने पार पाडले जाऊ शकते त्यांची उपयोगिता मध्ये सामायिक संशोधने शिक्षण नियंत्रण इंटरनेट वापरणे जागतिकरन तसेच शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये दस्तऐवज वितरण सेवा प्रधान करण्यासाठी आयसीटी सेवा ग्रंथालयात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर होतो.

प्रस्तावना:

मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आयसीटी इन्फॉर्मेशन अँड कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजी म्हणजेच माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान उपयुक्त आहे विज्ञान व तंत्रज्ञानात वेगाने होणाऱ्या प्रगतीमुळे माहितीची वेळ वेग ही वाढला त्या अनुषंगाने माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान हे उपलब्ध साधनाचा उपयोग करून सर्वसामान्यांना आयसीटी ची गरज आणि वापर खूप वाढला आहे. त्यानुसार शिक्षण क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर खूप जास्त वाढला आहे. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान आयसीटीच्या वातावरणात समाज आणि ग्रंथालयाच्या प्रगतीसाठी संबंधित डेटा महत्त्वाचा आहे आयसीटी हा शब्द जे की ग्रंथालयात संगणक प्रणालीचा वापर आणि ग्रंथालयाच्या पद्धतीने डेटाचा प्रसार करण्यासाठी विविध व कल्पना सुचित करण्यासाठी आयसीटी चा वापर केला जातो जग हे एका जागतिक शहरांमध्ये बदललेले आहे आणि आयसीटीसह असंख्य ग्रंथालयांमध्ये वापर करते सध्या वेळ किंवा शक्ती वाया न घालवता समुद्रासारखा प्रचंड डेटा मिळवतात तसेच माहिती तंत्रज्ञांचा वापर करून अनेक सेवा व सुविधा उपलब्ध केल्या आहेत त्यामुळे समाजाच्या आर्थिक व शैक्षणिक परिवर्तन होत आहे.

महाविद्यालय:

सर्वसाधारणपणे पदवी आणि पदवी तर अभ्यासक्रम उपलब्ध करतात काही महाविद्यालयांमध्ये विविध अभ्यासक्रमांचा समावेश असतो.

महाविद्यालयीन ग्रंथालय :

महाविद्यालयीन ग्रंथालय हे शिक्षण संस्थेच्या अविभाज्य भाग असून विद्यार्थी शिक्षक आणि संशोधकांना

पुस्तके नियतकालिके डिजिटल संसाधने आणि माहिती सेवा पुरवते ज्यामध्ये पुस्तके देणे घेणे, संदर्भसेवा ,वाचक शिक्षण, माहिती साक्षरता आणि नवीन माहितीच्या अध्यापन करण्यासाठी अध्यावतपणासाठी ई संसाधने यासारख्या सेवांचा समावेश असतो जेणेकरून शैक्षणिक संशोधन आणि सांस्कृतिक विकासाला चालना मिळते..

माहिती तंत्रज्ञान (आयसीटी) :

उपलब्ध माहिती वर योग्य ती प्रक्रिया करून प्रेक्षक व ग्राहक यांच्यामध्ये नवीन डिजिटल तंत्र विज्ञानाच्या साह्याने आदान माहिती प्रदान करणे म्हणजे ICT होय.

ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रात माहितीची निर्मिती संप्रेषण प्रसाद विपणन व पुनर्प्राप्ती व प्रक्रिया करताना ज्या वेगवेगळ्या नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो त्यास माहिती तंत्रज्ञान असे म्हणतात.

ICT वातावरणात ग्रंथपालांची भूमिका:

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान सक्षमता असलेल्या ज्ञानदीप समाजातील शिक्षकांना तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम होण्यासाठी नवीन आयसीटी कौशल्याची गरज भासेल तसेच त्यांच्या ग्रंथालयावर प्रभुत्वही असेल पाहिजे.. आधुनिक युगात आयसीटी सक्षमता असलेल्या ग्रंथपालाला पुढील गोष्टी करता येतात.

1. महाविद्यालयीन ग्रंथालयात शैक्षणिक तंत्रज्ञानासंबंधी अध्यावतथा आणणे.
2. महाविद्यालयीन ग्रंथालयात ग्रंथपालांनी संगणक हाताळत असताना वर्ड प्रोसेसिंग स्प्रेड सीड्स ई-मेल्स इत्यादीसाठी मूलभूत सॉफ्टवेअर वापरणे.
3. महाविद्यालयीन ग्रंथालयात विषयाच्या अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्यांना आयसीटी साधनाचा वापर करून जसे की आंतर ग्रंथालयीन देवाण-घेवाण करावी लागते.

ग्रंथालयात संगणकाचा वापर:

1. ग्रंथसूची यादी तयार करणे.
2. प्रशासकीय कार्य
3. नियतकालिकांची नोंद
4. पुस्तके मागविणे व ती उपलब्ध करून देणे
5. तालिकीकरण वर्गीकरण
6. ज्ञानसाधनांची देवाण-घेवाण
7. ग्रंथालय व्यवस्थापन
8. देवघेव नियंत्रण इ.

महाविद्यालयीन ग्रंथालय सॉफ्टवेअर:

1. सोल
2. संजय
3. ई. ग्रंथालय
4. सीडीएस, आय.एस.आय. एस
5. ग्रंथालय
6. लॅबिलियन
7. लिप्ससीस

ग्रंथालय संगणकीकरणासाठी करावे लागणारे नियोजन:

1. संपूर्ण कामाचे वेगवेगळ्या घटकांमध्ये नियोजन.
2. कामाचा कालावधी ठरविणे
3. मनुष्यबळाचा अंदाज घेणे.
4. एकूण खर्चाचा अंदाज घेणे.
5. कर्मचाऱ्यांना ज्या दृष्टीने माहिती देणे व प्रशिक्षण प्रशिक्षण देणे.

ग्रंथालयामध्ये आयसीटीचा वापर :

आयसीटी आज काल ग्रंथालयांचा एक महत्त्वाचा भाग आहे शैक्षणिक ग्रंथालयावर आयसीटीचा प्रचंड प्रभाव आहे.. ग्रंथालय व्यवस्थापन आणि प्रशासन विविध

डिजिटल मीडिया आणि संगणक सहाय्यक इलेक्ट्रॉनिक उपकरणाचा वापर आणि इंटरनेट कनेक्शन आणि नेटवर्कद्वारे माहिती पुनर प्राप्त करून घेणे आणि प्रसार करणे यासाठी आयसीटी ची आवश्यकता आहे आणि ग्रंथालयाच्या आधुनिकरणासाठी आयसीटी ही महत्त्वाची भूमिका बजावते.. जसे की,

1. ग्रंथालय ऑटोमेशन हा आधुनिक ग्रंथालय मधील एक महत्त्वाचा घटक आहे जो मानवी सहभाग कमी करण्याचा प्रयत्न करतो जेणेकरून वापर करता कमी पैसे खर्च करून सहज माहिती मिळू शकेल ग्रंथालय ऑटोमेशन चा मुख्य फायदा म्हणजे उत्पादकता वाढवणे
2. **ग्रंथालय नेटवर्क:** ग्रंथालय नेटवर्किंग चा वापर करून एखादा संस्था किंवा संस्थाचा समूह मोठ्या प्रमाणात पैशाची बचत करू शकतो ज्यामुळे त्यांना ग्रंथालय विज्ञानाच्या क्षेत्रात तसेच जगभरातील मानवी संशोधनाच्या विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देता येते ग्रंथालया नेटवर्किंग म्हणजे ग्रंथ माहितीची देवाणघेवाला आणि संप्रेषणाचे उद्देशाने ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रांचा परस्पर संबंध ग्रंथालय कन्सर्शीयमचा यांचा विचार करतो.
3. **ग्रंथालय व्यवस्थापन:** ग्रंथालय व्यवस्थापनामध्ये स्टॉक सत्यापन परीसंचन, संपादन, वर्गीकरण, तालिकीकरण, अनुक्रमांक नियंत्रण, अनुक्रमाणिका आणि डेटाबेस प्रक्रिया, यासह विविध प्रकारच्या कर्तव्यांचा समावेश होतो... ICT वापरामुळे आम्ही उपरोक्त ऑपरेशन सहजपणे पार पडू शकतो. ICT विकास सामान्य विकास आणि सेवावर महत्वपूर्ण प्रभाव आहे.

आयसीटी चा ग्रंथालयावर परिणाम:

आयसीटी तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयाचे काम सोपे जलद स्वस्त अधिक कार्यक्षम पण होते आयसीटीच या कामाचा सर्वात चांगला भाग म्हणजे ते वापरकर्त्यांचा आणि ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांचा वेळ वाचवतो.

आयसीटी चे ग्रंथालयावर सकारात्मक परिणाम : वाढलेला संवाद, माहितीची सुधारित उपलब्धता , आर्थिक वाढ, शिक्षण आणि संशोधनातील प्रगती ,चांगली आरोग्य सेवा... इत्यादी

समारोप :

ग्रंथालयामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापराने वापरकर्त्यांमध्ये समाधानाचे वातावरण निर्माण होते सध्याची परिस्थिती जलद आणि सुलभ ग्रंथालय सेवासाठी अद्यावत तंत्रज्ञाची मागणी करते हळूहळू नवीन तंत्रज्ञान विकसित केले जात आहे परिणामी सुलभ ग्रंथालय सेवा प्रधान करण्यासाठी आपली कौशल्य आणि क्षमता विकसित करण्याची आवश्यकता आहे ग्रंथालय व्यवसायकांची यशस्वीरित्या नेहमीच सेवेच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते त्यामुळे ग्रंथालय व्यवसायिकांनी स्वतःच्या अस्तित्वासाठी या युगात तंत्रज्ञान आणि अद्यावत राहणे आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

1. यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ (2017) माहिती सेवा आणि तंत्रज्ञान, नाशिक.
2. शर्मा हेमंत, शर्मा पवन कुमार (2021) पुस्तकालय एवं सूचना.
3. फडके द.ना (2010) ग्रंथालय संगलीकरण आणि आधुनिकीकरण, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे.
4. सोनवणे के. एस ,पाटील पि.टी(2022) ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

ग्रंथालय आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता

डॉ. दगडू तुकाराम घटकार

सहाय्यक प्राध्यापक, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र, संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट जि. लातूर

Corresponding Author – डॉ. दगडू तुकाराम घटकार

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

आजच्या माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) हे एक महत्त्वाचे क्षेत्र बनले आहे. ग्रंथालय सेवामध्येही कृत्रिम बुद्धिमतेचा वापर दिवसेंदिवस वाढताना दिसून येत आहे. तंत्रज्ञानाच्या जलद विकासामुळे विविध क्षेत्रावर परिणाम झाला आहे. त्याला ग्रंथालयेही अपवाद नाहीत. कृत्रिम बुद्धिमतेमुळे ग्रंथालयातील माहिती व्यवस्थापन, शोध प्रक्रिया आणि उपभोक्त्यांना मदत करणे सोपे होऊ शकते. कृत्रिम बुद्धिमतेचा वापर ग्रंथालय सेवांना अधिक प्रभावी आणि कार्यक्षम बनवू शकतो. कृत्रिम बुद्धिमता ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्याच्या कामाचा भार कमी करू शकते. कृत्रिम बुद्धिमतेचा वापर ग्रंथालयातील माहिती संसाधनांचा योग्य वापर करण्यास मदत करू शकतो. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ग्रंथालयातील माहिती सुरक्षा वाढवू शकते. हे स्पष्ट आहे की ग्रंथालयामध्ये कृत्रिम बुद्धिमतेच्या वापरामुळे पारंपरिक ग्रंथालय सेवा या तंत्रज्ञानामुळे अधिक आधुनिक पद्धतीने देता येतात. कृत्रिम कृत्रिम बुद्धिमता माहितीचे संग्रहण करणे आणि ती जलद शोधण्यास मदत करते. प्रत्येकासाठी ग्रंथालयाचा अनुभव अधिक चांगला बनवणे हे ध्येय आहे पुस्तकांची क्रमवारी लावणे आणि स्थापित करणे यासारखी कार्ये जलद पूर्ण झाली तर कल्पना करा. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ते करू शकते. म्हणून आजच्या युगात ग्रंथालय सेवांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमतेच्या एकत्रीकरणाला गती मिळाली आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता हा ग्रंधालयामध्ये वाढणारा ट्रेंड आहे त्यामुळे संगणकांना मानवी बुद्धिमतेची आवश्यकता असणारी कार्य करण्यास सक्षम करते. मानवी बुद्धिमतेला आव्हान देणारी यंत्रे विकसित करणे हे अंतिम उद्दिष्ट आहे.जे ग्रंथपालावर परिणाम करू शकतात. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ॲप्लिकेशनमध्ये संदर्भ सेवा, पुस्तक वाचन रोबोट्स आणि इमर्सिव लर्निंगसाठी व्हर्च्युअल रिॲलिटीसाठी तज्ञ प्रणाली समाविष्ट आहे. ग्रंथपालांना ते परके वाटू शकत असले तरी, कृत्रिम बुद्धिमत्ता ग्रंथालय ऑपरेशन्स आणि सेवा वाढवेल, त्यांना डिजिटल समाजात अधिक संबंधित बनवेल.

नियमित कामकाज आणि सेवांमध्ये लक्षणीय वाढ करून ग्रंथालय क्षेत्रात क्रांती घडवून आणण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमतेमध्ये क्षमता आहे. ग्रंथालये जी ऐतिहासिक दृष्ट्या माहितीचे केंद्र आहेत. त्यांच्या पारंपरिक सेवा आणि कामकाजात या तंत्रज्ञानामुळे मोठे बदल होत आहेत. ही प्रक्रिया COVID १९ महामारीच्या काळात अधिक गतिमान झाली. कारण ग्रंथालयांना वापरकर्त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी डिजिटल साधनांवर आणि दूरस्थ सेवांवर अधिक अवलंबून रहावे लागले. कृत्रिम बुद्धिमतेमुळे ग्रंथालयाच्या अंतर्गत प्रक्रियामध्ये तसेच वाचकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवांमध्ये सखोल आणि व्यापक सुधारणा करण्याची संधी निर्माण झाली.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता किंवा AI, हे एक तंत्रज्ञान आहे जे संगणक आणि मशिन्सना मानवी बुद्धिमत्ता आणि समस्या सोडवण्याच्या क्षमताचे अनुकरण करण्यास सक्षम करते. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही एक अशी तंत्रज्ञान शाखा आहे जी मशिन्स, रोबोट्स किंवा तत्सम यांत्रिक उपकरणांना कृत्रिमरित्या बुद्धिमान बनवते यात संगणक प्रणालींना मानवी बुद्धिमतेसारखे शिकणे, विचार करणे आणि निर्णय घेण्याचे कौशल्य दिले जाते. या प्रणालींना त्यांच्या आजूबाजूच्या वातावरणाशी संवाद साधून माहितीवर प्रक्रिया करून आणि योग्य कृती करून विशिष्ट कार्ये किंवा समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्रशिक्षित केले जाते.

व्याख्या:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही संज्ञा एमेरीटस स्टॅनफोर्ड प्रोफेसर जॉन मॅककार्थी यांनी १९५६ मध्ये तयार केली होती. ज्याची व्याख्या त्यांनी"बुद्धिमान मशीन बनवण्याचे विज्ञान आणि अभियांत्रिकी" अशी केली होती.

ग्रंथालय व्यवस्थापनात कृत्रिम बुद्धिमत्तेची भूमिका:

ग्रंथालयातील वापरकर्त्याचा कार्य व अनुभव सुधारून कृत्रिम बुद्धिमत्ता ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रणालीच्या कार्यपद्धतीत बदल घडवून आणत आहे. ग्रंथालयाचे मानवी प्रक्रियेतून स्वयचलित करणे, दैनंदिन व्यवस्थापनासाठी स्मार्ट साधने प्रदान करणे, हे काही मार्ग आहेत. ज्यात ग्रंथालय व्यवस्थापनात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे एकत्रीकरण पारंपारिक ग्रंथालय कार्य करण्यास पूर्णपणे बदलू शकते. महत्त्वाच्या तंत्रज्ञानावर आणि त्यांच्या वापरावर भर देऊन, हा विभाग ग्रंथालय व्यवस्थापनावर कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा प्रभाव अनेक मार्गाचा शोध घेतो.

१) क्युरेशन आणि शिफारस प्रणाली:

या अंतर्गत वैयक्तिक सूचना कृत्रिम बुद्धिमत्तेद्वारा उत्पन्न केल्या जातात. ज्या वापरकर्त्याच्या पसंती, ग्रंथ देवाण घेवाण करण्याचा इतिहास आणि वाचन सवयीचे विश्लेषण करतात. ही साधने वापरकर्त्यांना योग्य ग्रंथ, लेख आणि इतर माहिती संसाधने लवकर शोधणे सोपे करतात.

२) माहिती पुनर्प्राप्ती सुधारणे:

कृत्रिम बुद्धिमतेवर आधारित शोध इंजिन अल्गोरीदम माहिती संग्रह आणि ग्रंथालय तालिकेमध्ये माहिती शोधण्याचा मार्ग सुधारतात. वापरकर्त्याच्या शंका समजून घेऊन आणि हाताळून नैसर्गिक भाषा प्रक्रियाद्वारे पद्धती शोधाद्वारे अचूकता वाढवतात व माहिती पुनर्प्राप्ती करण्यात सुलभता येते.

३) डिजिटल संग्रहण आणि जतन:

ग्रंथालय संग्रहामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता दुर्मिळ, जुनी आणि हस्तलिखित सामग्रीचे डिजिटल स्वरूपात जतन करणे शक्य होते. डिजिटायझेशन आणि अनुक्रमणिका मध्ये मदत करते. ऑप्टिकल कॅरेक्टर रेकग्निशन (OCR) तंत्रज्ञान वापरून स्कॅन केलेल्या माहिती मधून आवश्यक माहिती शोधून काढली जाते आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता अल्गोरीदम वापरून डिजिटल माहिती संग्रहाचे वर्गीकरण करून जतन केले जाऊ शकते.

४) वापरकर्त्याचे अनुभव वाढवणे:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता वापरकर्त्याच्या आणि आभासी सहाय्यकांच्या सहाय्याने ग्रंथालयाद्वारे वापरकर्त्यांना त्वरित मदत करण्यासाठी, त्यांच्या प्रश्नांना उत्तर देण्यासाठी आणि त्यांना उपलब्ध माहिती संसाधने आणि सेवाकडे निर्देशित करण्यासाठी केला जातो. ही आभासी सहाय्यक नेहमीच उपलब्ध असतात. जे वापरकर्त्यांसाठी अधिक सुलभ होते.

५) माहिती विश्लेषण आणि डेटा मायनिंग:

माहिती विश्लेषण आणि डेटा मायनिंग ही दोन कृत्रिम बुद्धिमत्ता तंत्रे आहेत. जी ग्रंथालयांना मोठ्या प्रमाणात माहिती सामग्रीमधून आवश्यक माहिती गोळा करून देतात. हे ग्रंथपालाद्वारे वापरकर्ता वर्तन विश्लेषण, अभ्यासपूर्ण संशोधन आणि संकलनासाठी वापरले जाते.

६) सामग्रीची निर्मिती:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता तंत्रज्ञान मेटाडेटा, अमूर्त किंवा संदर्भ सामग्रीसाठी सारांश तयार करून सामग्रीची निर्मिती वाढवते निरस पध्दती स्वयंचलित करून ही साधने ग्रथपालांना त्यांचा अधिक वेळ अधिक धोरणात्मक प्रयत्नांसाठी परवानगी देतात.

७) प्रवेश योग्यता सेवा:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता दिव्यांग वापरकर्त्यांसाठी ग्रंथालय सामग्रीची सुलभता सुधारण्यास मदत करते. कृत्रिम बुद्धिमतेवर चालणारे सॉफ्टवेअर, उदा. दृष्टीहीन वापरकर्त्याला डिजिटल इंटरफेस नेव्हिगेट करण्यास आणि मजकुराला भाषणात रुपांतरित करण्यास मदत करू शकते.

८) संकलन व्यवस्थापनासाठी भविष्य सूचक विश्लेषण:

ग्रंथालयाद्वारे माहिती संसाधनांच्या मागणीसाठी योजना ठरवण्यासाठी, माहिती संकलन विकासाची रणनीती सुधारण्यासाठी आणि यादी प्रभावीपणे हाताळण्यासाठी भविष्य सूचक विश्लेषने वापरली जातात. कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणाली त्यांच्या माहिती निवडीची माहिती देण्यासाठी आधुनिक प्रवाह आणि बाहेरील व्हेरिअबल्स वापरतात.

९) सुरक्षा आणि फसवणूक शोध:

कृत्रिम बुद्धिमतेचा वापर ग्रंथालयामध्ये फसवणूक शोध नियंत्रण प्रणाली निरीक्षण आणि सायबर मालमत्ता संरक्षण यासारख्या सुरक्षा उपायांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी केला जातो.

१०) भाषा अनुवाद सेवा:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता संचलित भाषांतर प्रणाली बहुभाषिक संग्रह असलेल्या ग्रंथालयाद्वारे अनेक भाषांमध्ये माहिती संसाधने प्रदान करण्यासाठी वापरली जातात. ज्यामुळे ते वापरकर्त्याच्या विस्तृत श्रेणीसाठी अधिक प्रवेश योग्य बनतात.

सारांश:

महाविद्यालय ग्रंथालयावर कृत्रिम बुद्धिमतेचा खरोखरच सकारात्मक परिणाम होत आहे. आणि आपण दररोज त्याचा वापर अधिकाधिक होताना दिसत आहे. ग्रंथपालांनी ग्रंथालयाच्या अनेक वेगवेगळ्या भागामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर सुरू केला आहे. जेणेकरून वापरकर्त्याला त्यांच्या गरजा पूर्ण करता येतील आणि त्यांचे स्वतःचे काम सोपे होईल. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे एकत्रीकरण हे माहिती गोळा करण्याच्या व्यवस्था करण्याच्या आणि वापरण्याच्या पद्धतीमध्ये क्रांतिकारक बदल आहे. ग्रंथालय सेवा वाढवू शकतात.एकत्रीकरणाद्वारे प्रक्रिया जलद करू शकतात. जे तंत्रज्ञान युगात त्यांचा वापर करतात त्यांच्या बदलत्या गरजा चांगल्या प्रकारे पूर्ण करू शकतात. परंतु हे बदल दोषासह देखील येतात. जसे की नवीन तांत्रिक घडामोडी, गोपनीयता, समस्या आणि नैतिक समस्यांशी सतत जुळवून घेण्याची आवश्यकता आहे

संदर्भ सूची:

1) बल्लोरे, सुमती किशन(2025), ग्रंथालयामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेची भूमिका, AIIRJ, Vol.XII, Issue IV, April.
2) कुथे, गुलशन डी.(2025), ग्रंथालय सेवांवर कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) चा प्रभाव, Vol.VI, Issue IV, March -April.

3) निलजे, महेश(2025), ग्रंथालयातील कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर, IJARSCT, Vol. V, Issue I, Oct.
4) गजभिये, चंद्रमणी कैलाश (2024), ग्रंथालय सेवांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा प्रभाव, IJFMR, Vol. VI, Issue III, Mey June.
5) Pankaj Kumar (2024), Reshaping the library landscape, Indian Journal of library and Information Technology, Vol.09, Issue.01.
6) Pawar, Vishnu M. (2024), Using AI in Academic Libraries, International Journal of Innovative Science and Research, Vol. 09, Issue 05.
7) https://www.researchgate.net/publication/ using AI tools in libraries.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

महाराष्ट्रातील औद्योगिक आजारपण: कारणे, परिणाम आणि उपाय

डॉ. प्रियंका जयराम पवार

संशोधक, अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बा. आ. मराठवाडा विद्यापीठ छ. संभाजीनगर

Corresponding Author – डॉ. प्रियंका जयराम पवार

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

गोषवारा(Abstract):

विकास प्रक्रियेतील महत्त्वाची वैशिष्टे म्हणजे क्षेत्राचा सर्वांगिण विकास साद्य करने जो गूणात्मक असतो,ज्यात सर्वसमावेशकता असते, आणि जो बहूआयामी असतो.आशा पद्धतीने झालेला विकास हा शाश्वत स्वरूपाचा व भविष्यातील पिढ्याना उपयूक्त असतो.महाराष्ट्राच्या औद्योगिक क्षेत्राचा प्रस्तूत शोधनिंबधात आभ्यास करण्यात आला. औद्योगिकीकरण हे महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाचे प्रमुख साधन राहिले आहे. तथापि, गेल्या काही दशकांत अनेक औद्योगिक घटक आर्थिक, तांत्रिक व व्यवस्थापकीय अडचणींमुळे आजारी पडले आहेत. या संशोधन पेपरमध्ये महाराष्ट्रातील औद्योगिक आजारपणाची संकल्पना, त्याची कारणे, सामाजिक-आर्थिक परिणाम आणि संभाव्य उपायांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. औद्योगिक आजारपणामुळे रोजगारनिर्मिती, उत्पादनक्षमता आणि राज्याच्या आर्थिक वाढीवर विपरीत परिणाम होत असल्याचे आढळून येते. योग्य धोरणात्मक सुधारणा, आर्थिक शिस्त आणि तांत्रिक आधुनिकीकरणाद्वारे ही समस्या कमी करता येऊ शकते. औद्योगिक आजारपण ही एक गंभीर समस्या आहे जी महाराष्ट्रातील उद्योगांना प्रभावित करते. यामुळे उद्योगांचे आर्थिक नुकसान होते, रोजगाराच्या संधी कमी होतात आणि पर्यावरणाचे नुकसान होते.

कीवर्ड्स: औद्योगिक आजारपण, महाराष्ट्र, औद्योगिकीकरण, रोजगार, आर्थिक विकास.

प्रास्ताविक:

महाराष्ट्र हे भारतातील एक अग्रगण्य औद्योगिक राज्य आहे. मुंबई, पुणे, ठाणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर आदी भागांत मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंदे विकसित झाले आहेत.महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वाधिक औद्योगिकदृष्ट्या विकसित राज्यांपैकी एक आहे. मुंबई, पुणे, ठाणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर यांसारख्या शहरांमध्ये मोठ्या व मध्यम उद्योगांचे जाळे आहे. तरीसुद्धा अनेक उद्योग आजारी पडलेले दिसून येतात. जे उद्योग सातत्याने तोट्यात चालतात, कर्ज फेडू शकत नाहीत आणि उत्पादनक्षमतेत घट अनुभवतात, त्यांना औद्योगिक आजारी उद्योग असे म्हणतात. औद्योगिकीकरणामुळे रोजगार व आर्थिक विकास झाला असला तरी त्यासोबतच औद्योगिक आजारपण (Industrial Diseases) ही गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. कारखान्यांमधील अपुरी सुरक्षितता, प्रदूषण आणि दीर्घकाळाचा धोकादायक कामाचा ताण यांमुळे कामगारांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत आहेत..महाराष्ट्रातील औद्योगिक प्रगतीचे आकडेवारी निहाय विश्लेषण केल्यास, राज्यात विविध उद्योगांची वाढ झाली आहे. काही प्रमुख आकडेवारी आहे, गुंतवणूक 2025 मध्ये महाराष्ट्रात 40 लाख कोटी रुपयांची गुंतवणूक झालीआहे. रोजगार 2025 मध्ये 50 लाख रोजगार निर्मिती होत आहे. निर्यात 2023-24 मध्ये 5 लाख 56 हजार 379

कोटी रुपयांची आणि 2024-25 मध्ये नोव्हेबर, 2024 पर्यंत 3 लाख 58 हजार 439 कोटी रुपयांची उत्पादने निर्यात करण्यात आली आहेत. औद्योगिक वीजदर महाराष्ट्रातील औद्योगिक वीजदर अन्य राज्यांपेक्षा स्वस्त होणार आहे, जो ₹7.38 रुपये प्रति युनिट असेल. उद्योग महाराष्ट्रात साखर, दूध, फाऊंड्री, टेक्स्टाईल, आणि फूड प्रोसेसिंग उद्योगांची वाढ झाली आहे. महाराष्ट्र सरकारने औद्योगिक प्रगतीसाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली आहे, जसे की औद्योगिक विकासाचे नियोजन, अपर्याप्त व्यवस्थापन सुधारणे, कच्च्या मालाची उपलब्धता सुनिश्चित करणे, आणि प्रदूषण नियंत्रण करणे.महाराष्ट्रातील औद्योगिक प्रगतीचे आकडेवाडी निहाय विश्लेषण केल्यास, राज्यात विविध उद्योगांची वाढ झाली आहे. काही प्रमुख उद्योगांमध्ये साखर, दूध, फाऊंड्री, टेक्स्टाईल, आणि फूड प्रोसेसिंग यांचा समावेश आहे. साखर उद्योग महाराष्ट्रात साखर उद्योगाची मोठी भूमिका आहे, ज्यामुळे राज्यात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत.दूध उद्योग दूध सहकारी चळवळीमुळे महाराष्ट्रात दूध उद्योगाची वाढ झाली आहे. फाऊंड्री उद्योग कोल्हापूरमध्ये फाऊंड्री उद्योगाची मोठी केंद्रे आहेत. टेक्स्टाईल उद्योग इचलकरंजी आणि कोल्हापूरमध्ये टेक्स्टाईल उद्योगाची मोठी केंद्रे आहेत.फूड प्रोसेसिंग उद्योग सांगलीमध्ये फूड प्रोसेसिंग उद्योगाची मोठी केंद्रे आहेत.महाराष्ट्र सरकारने औद्योगिक प्रगतीसाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली आहे, जसे की औद्योगिक विकासाचे नियोजन, अपर्याप्त व्यवस्थापन सुधारणे, कच्च्या मालाची उपलब्धता सुनिश्चित करणे, आणि प्रदूषण नियंत्रण करणे.

औद्योगिक आजारपणाची संकल्पना:

1. औद्योगिक आजारपण म्हणजे कारखाने, खाणी, रासायनिक उद्योग, कापड गिरण्या, बांधकाम क्षेत्र इत्यादी ठिकाणी काम करताना निर्माण होणारे शारीरिक व मानसिक आजार.
2. महाराष्ट्रातील प्रमुख औद्योगिक आजार: श्वसनविकार (दमा, सिलीकोसिस, टीबी),त्वचारोग, श्रवणशक्ती कमी होणे (आवाज प्रदूषणामुळे), दृष्टीविकार,हाडे-सांध्यांचे आजार,कर्करोग (विशेषतः रासायनिक उद्योगांत), मानसिक तणाव व नैराश्य इ. प्रमाणे.
3. औद्योगिक आजारपणाची संकल्पना: औद्योगिक आजारपण म्हणजे अशी अवस्था जिथे: उद्योगाचे उत्पन्न खर्चापेक्षा कमी असते कर्ज व व्याजाची परतफेड शक्य होत नाही उत्पादन व रोजगारात घट होते.

ही समस्या विशेषतः लघु व मध्यम उद्योगांमध्ये अधिक आढळते.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1) महाराष्ट्रच्या औद्योगिक आजारपणाची कारणे अभ्यासणे.
2) महाराष्ट्रच्या औद्योगिक आजारपणाची परिणाम अभ्यासणे.
3) महाराष्ट्रच्या औद्योगिक प्रगतीसाठी प्रभावी उपाययोजना सुचवणे.

औद्योगिक आजारपणाची कारणे:

1) कार्यस्थळाशी संबंधित कारणे: धूळ, धूर व विषारी वायू, रसायनांचा थेट संपर्क, अपुरी सुरक्षा साधने (हेल्मेट,मास्क, हातमोजे), जास्त आवाज व कंपन इ.प्रमाणे.

2) व्यवस्थापनाशी संबंधित कारणे ,कामाचे जास्त तास,आरोग्य तपासणीचा अभाव,सुरक्षानियमांचे उल्लंघन,कामगार शिक्षणाचा अभाव इ. प्रमाणे.

3) पर्यावरणीय कारणे, औद्योगिक प्रदूषण, कचऱ्याचे अयोग्य व्यवस्थापन, पाणी व हवा प्रदूषण..इ.प्रमाणे. महाराष्ट्रातील औद्योगिक आजारपणाची कारणे विविध आहेत. काही प्रमुख कारणे आहेत.

4) अनियोजित औद्योगिक विकास: उद्योगांची अनियोजित वाढ आणि विस्तारामुळे पर्यावरणाचे नुकसान होते आणि औद्योगिक आजारपणाला चालना मिळते.

5)अपर्याप्त व्यवस्थापन: उद्योगांमध्ये योग्य व्यवस्थापनाचा अभाव आणि अकार्यक्षमता औद्योगिक आजारपणाला कारणीभूत ठरते.

6)कच्च्या मालाची कमतरता: कच्च्या मालाची कमतरता आणि महागाईमुळे उद्योगांना आर्थिक नुकसान होते.

7)प्रदूषण: उद्योगांमुळे होणारे प्रदूषण पर्यावरणाचे नुकसान करते आणि औद्योगिक आजारपणाला चालना देते.

8)विजेचा अपुरा पुरवठा: विजेचा अपुरा पुरवठा उद्योगांच्या उत्पादनात अडथळे निर्माण करतो.

9)पायाभूत सुविधांची कमतरता: रस्ते, पाणी, वाहतूक व संचार सुविधा सर्वत्र पुरेशा प्रमाणात नाहीत.

10)आर्थिक कारणे: अपुरा भांडवलपुरवठा वाढती उत्पादनखर्च व महागाई, बँक कर्जावरील जास्त व्याजदर.

11) भांडवलाचा तुटवडा विशेषत: छोटे व मध्यम उद्योगांना गुंतवणुकीसाठी पुरेसे कर्ज मिळणे कठीण जाते.

12)परवानग्या व कायदेशीर प्रक्रिया क्लिष्ट:- उद्योगांना लागणाऱ्या अनेक लहान-मोठ्या परवानग्या पारदर्शक पद्धतीने मिळत नाहीत.

13) व्यवस्थापकीय कारणे:- अकार्यक्षम व्यवस्थापन दीर्घकालीन नियोजनाचा अभाव लेखाशास्त्रीय व आर्थिक नियंत्रणाचा अभाव.

14) तांत्रिक कारणे:- जुनी व कालबाह्य यंत्रसामग्री आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव कमी उत्पादकता.

15) बाह्य कारणे:-बाजारातील तीव्र स्पर्धा सरकारी धोरणांतील बदल जागतिकीकरणाचा परिणाम.

16) कामगार संबंधित कारणे:- कामगार वाद व संप कौशल्याचा अभाव कमी कामगार उत्पादकता.

औद्योगिक आजारपणाचे परिणाम:

(1) आर्थिक परिणाम: उत्पादनात घट, राज्याच्या महसुलात घट, बँकिंग क्षेत्रातील थकीत कर्जात वाढ

(2) सामाजिक परिणाम: बेरोजगारीत वाढ, कामगारांचे जीवनमान खालावणे, सामाजिक अस्थिरता

(3) औद्योगिक विकासावर परिणाम: नवीन गुंतवणुकीत घट, औद्योगिक वाढीचा वेग मंदावणे

(4) कामगारांवर परिणाम: शारीरिक अशक्तपणा, कायमस्वरूपी अपंगत्व, मृत्यूचा धोका, मानसिक असंतुलन.

(5) कुटुंबावर परिणाम: आर्थिक असुरक्षितता, उपचारांचा खर्च, सामाजिक ताणतणाव

(6) समाज व राज्यावर परिणाम: उत्पादनक्षमता घटणे, आरोग्य व्यवस्थेवर ताण, सामाजिक विषमता वाढणे.

महाराष्ट्रातील औद्योगिक आजारपणावर उपाय:

1) सरकारी उपाययोजना: औद्योगिक पुनरुज्जीवन योजना, सुलभ कर्जपुरवठा, कर सवलती व अनुदाने

2) वित्तीय संस्थांची भूमिका: कर्ज पुनर्रचना, आर्थिक सल्ला व मार्गदर्शन, वेळेत वित्तपुरवठा

3) व्यवस्थापकीय सुधारणा: व्यावसायिक व्यवस्थापनाची नेमणूक, खर्च नियंत्रण व योग्य नियोजन,पारदर्शक लेखा प्रणाली

4) तांत्रिक सुधारणा: आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर, संशोधन व विकासावर भर, कौशल्य विकास प्रशिक्षण.

5) औद्योगिक पातळीवर: सुरक्षित कार्यस्थळाची निर्मिती, आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर, वैयक्तिक संरक्षण साधनांची सक्ती.

6) कामगार पातळीवर: आरोग्यविषयक प्रशिक्षण, व्यसनमुक्त जीवनशैली, नियमित वैद्यकीय तपासणी

7) शासकीय पातळीवर: कारखाना कायद्याची कठोर अंमलबजावणी, औद्योगिक आरोग्य केंद्रांची स्थापना, प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे बळकटीकरण.

निष्कर्ष (Conclusion):

1) महाराष्ट्रातील औद्योगिक आजारपण ही एक गंभीर आर्थिक व सामाजिक समस्या आहे. याची कारणे बहुआयामी असून त्यावर उपायही सर्वसमावेशक असणे आवश्यक आहे. शासन, उद्योग व्यवस्थापन, वित्तीय संस्था आणि कामगार यांनी संयुक्तपणे प्रयत्न केल्यास आजारी उद्योगांचे पुनरुज्जीवन शक्य आहे. यामुळे रोजगारनिर्मिती वाढून राज्याचा आर्थिक विकास वेगाने साधता येईल.

2) औद्योगिक विकास हा महाराष्ट्राच्या प्रगतीचा कणा असला तरी कामगारांचे आरोग्य दुर्लक्षित करता येणार नाही. सुरक्षितता, जागरूकता व कायदेशीर अंमलबजावणी यांच्या माध्यमातून औद्योगिक आजारपणावर प्रभावी नियंत्रण मिळवता येईल. निरोगी कामगार वर्ग हा शाश्वत औद्योगिक विकासाचा पाया आहे.

संदर्भसूची (References):

1. भारतीय अर्थव्यवस्था – डॉ. रमेशसिंह
2. औद्योगिक अर्थशास्त्र – प्रा. के. के. दातार
3. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (MIDC) अहवाल
4. भारतीय रिझर्व्ह बँक – औद्योगिक वित्त विषयक प्रकाशने
5. विविध वर्तमानपत्रे, इटंरनेट, इ. प्रमाणे.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

नगर परिषद निवडणुकीमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका
(विशेष संदर्भ : महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणूक २०२५)

डॉ. अरूण पेंटावार

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,

म. शि. प्र. मंडळाचे, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, जि. बीड. महा.

Corresponding Author – डॉ. अरूण पेंटावार

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश (Abstract):

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही व्यवस्थेच्या पायाभूत रचना असून नगर परिषद निवडणुका या शहरी लोकशाहीचा महत्त्वाचा घटक आहेत. प्रस्तुत संशोधन प्रबंधात महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणूक २०२५ च्या संदर्भात राजकीय पक्षांची भूमिका अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या निवडणुकांमध्ये राजकीय पक्षांनी स्थानिक नेतृत्व, प्रचार तंत्र, संघटनात्मक रचना तसेच युती-आघाडी राजकारणाच्या माध्यमातून मतदारांवर प्रभाव टाकल्याचे दिसून येते. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की नगर परिषद निवडणुका आता केवळ स्थानिक प्रशासनापुरत्या मर्यादित न राहता राज्यस्तरीय राजकारणाशी अधिक घट्टपणे जोडल्या गेल्या आहेत. याचा परिणाम स्थानिक लोकशाही, प्रशासनिक स्वायत्तता आणि विकास प्रक्रियेवर होतो. हा अभ्यास महाराष्ट्रातील स्थानिक राजकारणाचे बदलते स्वरूप समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.

मुख्य संज्ञा (Key Words): नगर परिषद, राजकीय पक्ष, स्थानिक स्वराज्य संस्था, महाराष्ट्र, निवडणूक प्रक्रिया.

प्रस्तावना (Introduction):

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा पाया हा स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर आधारित आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच नगर परिषद व महानगरपालिका या संस्था लोकशाहीला तळागाळापर्यंत पोहोचविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करतात. शहरी भागातील प्रशासन, विकास, नागरिक सुविधा आणि स्थानिक धोरणनिर्मितीमध्ये नगर परिषद ही एक अत्यंत महत्त्वाची संस्था मानली जाते. त्यामुळे नगर परिषद निवडणुका केवळ स्थानिक स्वरूपाच्या नसून त्या व्यापक राजकीय प्रक्रियेचा एक अविभाज्य भाग आहेत. सुरुवातीच्या काळात नगर परिषद निवडणुका या तुलनेने अपक्ष स्वरूपात लढविल्या जात असत. मात्र कालांतराने राजकीय पक्षांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर वाढलेला दिसून येतो. राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकीय पक्षांनी नगर परिषद निवडणुकांकडे आपले लक्ष केंद्रित केले असून, स्थानिक सत्ता मिळविणे, पक्ष संघटन मजबूत करणे आणि आगामी विधानसभा व लोकसभा निवडणुकांसाठी राजकीय पायाभूत संरचना उभारणे, हे उद्दिष्ट ठेवून ते सक्रिय सहभाग घेत आहेत.

नगर परिषद निवडणुकांमध्ये राजकीय पक्ष विविध स्वरूपात भूमिका बजावताना दिसतात. उमेदवारांची निवड, प्रचार रणनीती, निवडणूक जाहीरनामे, स्थानिक प्रश्नांचे राजकीय रूपांतर, पक्षीय युती व आघाड्या तसेच मतदारांवर प्रभाव टाकण्यासाठी विविध साधनांचा वापर केला जातो. या प्रक्रियेमुळे एकीकडे लोकशाहीचा विस्तार होत असला, तरी दुसरीकडे स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे राजकीयीकरण

वाढत असल्याचेही चित्र दिसून येते. विशेषतः महाराष्ट्रातील नगर परिषद निवडणुका २०२५ या अनेक कारणांमुळे महत्त्वपूर्ण ठरतात. राज्यातील बदलती राजकीय समीकरणे, प्रमुख पक्षांमधील स्पर्धा, युती व आघाड्यांचे राजकारण, तसेच स्थानिक विकास प्रश्नांभोवती फिरणारा प्रचार, या सर्व बाबी या निवडणुकांना विश्लेषणाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या ठरवितात. या निवडणुकांमधून राजकीय पक्षांनी स्थानिक पातळीवर आपली रणनीती कशी राबविली, मतदारांवर कसा प्रभाव टाकला आणि निवडणूक निकालांवर त्याचा कसा परिणाम झाला, याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधन प्रबंधामध्ये नगर परिषद निवडणुकीमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका या विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे. या अभ्यासाद्वारे राजकीय पक्षांचे संघटनात्मक स्वरूप, प्रचार पद्धती, युती-आघाड्यांची भूमिका, स्थानिक प्रश्नांचा वापर आणि मतदार वर्तनावर होणारा प्रभाव यांचे विश्लेषण करण्यात येईल. या संशोधनातून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील लोकशाही प्रक्रियेचे स्वरूप अधिक स्पष्टपणे समजून घेण्यास मदत होईल.

संशोधनाची समस्या (Statement of the Problem):

1. महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणुकीमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका नेमकी कशी आहे?
2. राजकीय पक्षांचा हस्तक्षेप स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्वायत्ततेवर कोणत्या प्रकारे परिणाम करतो?

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणुकांमधील राजकीय पक्षांची भूमिका समजून घेणे.
2. २०२५ च्या नगर परिषद निवडणुकांतील निकालाचा आढावा घेणे.
3. स्थानिक प्रश्न व पक्षीय राजकारणाचा मतदारांवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
4. स्थानिक लोकशाहीवर या निवडणुकांचा होणारा परिणाम स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती आणि स्रोत:

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोध निबंध लेखनासाठी तथ्य संकलनाच्या दोन्ही पद्धतींचा वापर केलेला आहे. प्राथमिक स्रोतांमध्ये निवडणुकांचे निरीक्षण पद्धती तसेच द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे यामध्ये प्रामुख्याने निवडणूक आयोगाचे अहवाल, पुस्तके, संशोधन लेख, वृत्तपत्रे इत्यादींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती व मर्यादा:

प्रस्तुत संशोधनाचा अभ्यासविषय हा नुकत्याच झालेल्या महाराष्ट्रातील नगर परिषद निवडणुका व त्यांचे क्षेत्र. तसेच प्रमुख राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकीय पक्षांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

सदरील विषयासाठी काही मर्यादा आहेत. विषयाचा अभ्यास हा महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणूक २०२५ पर्यंत मर्यादित आहे. तसेच सर्व नगर परिषदांचा सखोल अभ्यास करणे शक्य नाही. शोधनिबंधासाठी काही माहिती हि उपलब्धतेवर अवलंबून आहे.

महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणूक २०२५ – संक्षिप्त आढावा:

राज्य निवडणूक आयोगाने राज्यातील २४६ नगरपरिषद निवडणुकांचा कार्यक्रम ४ नोव्हेंबरला जाहीर

केला होता. अनेक नाट्यमय घडामोडी, वादावादी, आरोप-प्रत्यारोप, फोडाफोडी यांनी गाजलेल्या या नगरपरिषद निकालाकडे सर्व राज्याचे लक्ष होते. या निवडणुकीच्या अनुषंगाने महायुतीतील भाजप, शिवसेना आणि अजित पवार गट अनेक ठिकाणी एकमेकांविरोधात लढले. यावेळी बऱ्याच ठिकाणी वाद आणि तक्रारी पाहायला मिळाल्या. सुमारे पाच वर्षांपासून रखडलेल्या राज्यातील २४६ नगरपरिषद निवडणुकांसाठी मतदान प्रक्रिया २ डिसेंबर आणि २० डिसेंबर रोजी पडली. त्यानुसार पहिल्या टप्प्यात २ डिसेंबरला २४६ नगरपरिषदासाठी मतदान झाले होते. २० डिसेंबरला दुसऱ्या टप्प्यातील उर्वरित २३ नगरपरिषद आणि १४३ सदस्य या जागांसाठी मतदान प्रक्रिया पार पडली. या संपूर्ण नगर परिषदांचा निवडणूक निकाल हा २१ डिसेंबर २०२५ रोजी लागला. या निकालांमध्ये महायुतीने बाजी मारली. सर्वाधिक नगराध्यक्ष हे महायुतीचे निवडून आले. हे पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

नगर परिषद (२४६) नगराध्यक्ष एकूण पक्षीय बलाबल								
भाजपा	शिवसेना	शिवसेना UBT	राष्ट्रवादी काँग्रेस	राष्ट्रवादी काँग्रेस - SP	काँग्रेस	मनसे	इतर	एकूण
१००	४५	७	३३	८	२६	०	२७	२४६

स्रोत:https://www.mumbaitak.in/election/maharashtra-nagar-parishad-adhyaksh-results-2025

वरील आकडेवारीनुसार राज्यातील २४६ नगरपरिषद निवडणुकीत भाजप हा पहिल्या क्रमांकाचा पक्ष ठरल्याचे दिसून येते. २४६ पैकी १०० जागांवर भाजपाचे उमेदवार नगराध्यक्षपदी निवडून आले आहेत. भाजपानंतर शिंदेंची शिवसेना निकालामध्ये दुसऱ्या क्रमांकाचा पक्ष ठरला आहे. शिंदेंच्या शिवसेनेचे ४५ नगराध्यक्ष निवडून आले. त्यानंतर अजित पवारांच्या राष्ट्रवादीचे ३३ उमेदवार नगराध्यपदी विजयी झाले. दरम्यान विधानसभेच्या निवडणुकीप्रमाणे या निवडणुकांमध्येही मविआला मोठा धोबीपछाड मिळाला. मविआतील तिन्ही पक्षांना मिळून ५० चा आकडाही पार करता आलेला नाही. तिन्ही पक्षांचा मिळून फक्त ४१ जागांवर विजय झाला आहे. त्यामध्ये काँग्रेसला २६, ठाकरेसेनेला ७ तर पवारांचे ८ उमेदवार नगराध्यपदी विजयी झालेत. एकूणच महाराष्ट्रातील नगरपरिषद निवडणूक निकालावरून हे स्पष्ट होते कि यामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका निर्णायक ठरली आहे कारण एकूण २४६ नगर परिषदामध्ये फक्त २७ अपक्ष किंवा नोंदणीकृत पक्षांचा विजय झालेला आहे.

१) २०२५ नगर परिषद निवडणुकांचा आढावा:

महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणूक २०२५ या राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरल्या. या निवडणुका दीर्घ कालावधीनंतर झाल्यामुळे नागरिकांमध्ये उत्सुकता तसेच राजकीय पक्षांमध्ये तीव्र स्पर्धा दिसून आली. शहरीकरणाचा वाढता वेग, नागरी समस्या, पायाभूत सुविधांचा ताण आणि प्रशासनातील अपेक्षित सुधारणा या पार्श्वभूमीवर या निवडणुकांचे महत्त्व अधिक वाढले होते.

निवडणूक प्रक्रियेत राज्य निवडणूक आयोगाने नियमबद्धता, पारदर्शकता आणि मतदार सहभाग वाढविण्यावर भर दिला. अनेक नगर परिषदांमध्ये सरासरी मतदानाचे प्रमाण समाधानकारक असल्याचे आढळते.

एकूणच या निवडणुकांनी महाराष्ट्रातील स्थानिक राजकारणाचे बदलते स्वरूप अधोरेखित केले.

२) राजकीय पक्षांची संघटनात्मक रचना:

२०२५ च्या नगर परिषद निवडणुकांमध्ये राजकीय पक्षांची संघटनात्मक रचना ही यशाचा एक महत्त्वाचा घटक ठरली. राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांनी स्थानिक पातळीवर पक्ष संघटना मजबूत करण्यावर विशेष भर दिला. शाखा पातळीवरील कार्यकर्ते, स्थानिक नेते, बूथ प्रमुख आणि प्रचार समित्या यांचा समन्वय साधण्यात आला.

पक्ष संघटनांनी उमेदवार निवडीत स्थानिक लोकप्रियता, सामाजिक समीकरणे आणि पक्षनिष्ठा या घटकांचा विचार केल्याचे दिसून येते. मजबूत संघटनात्मक रचना असलेल्या पक्षांना प्रचार आणि मतदार संपर्क सुलभ झाला, ज्याचा थेट परिणाम निवडणूक निकालांवर झाला.

३) निवडणूक प्रचार पद्धती व रणनीती:

नगर परिषद निवडणूक २०२५ मध्ये प्रचार पद्धतींमध्ये लक्षणीय बदल दिसून आले. पारंपरिक प्रचार साधनांबरोबरच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढलेला आढळतो. प्रचार सभा, घराघरांत जाऊन मतदारांशी संवाद, पोस्टर-बॅनर यांसोबतच सोशल मीडिया, व्हॉट्सॲप गट आणि डिजिटल माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यात आला.

राजकीय पक्षांनी विकासाचे आश्वासन, नागरी सुविधांतील सुधारणा, स्वच्छता, पाणीपुरवठा आणि रोजगार यांसारख्या मुद्द्यांवर आधारित प्रचार रणनीती आखली. काही ठिकाणी भावनिक मुद्दे व पक्षीय ओळख यांचा वापरही करण्यात आला. या प्रचार रणनीतींनी मतदारांच्या निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकल्याचे स्पष्ट होते.

४) पक्षीय युती व आघाड्यांची भूमिका:

२०२५ च्या नगर परिषद निवडणुकांमध्ये पक्षीय युती व आघाड्यांचे राजकारण विशेष महत्त्वाचे ठरले. अनेक नगर परिषदांमध्ये निवडणूक जिंकण्यासाठी पक्षांनी स्थानिक पातळीवर युती केल्याचे दिसून येते.

युतीमुळे मतांचे विभाजन टळले आणि निवडणूक लढती अधिक स्पर्धात्मक झाल्या. काही ठिकाणी युतींमुळे सत्ता स्थापन करणे सोपे झाले, तर काही नगर परिषदांमध्ये युतीतील मतभेदांमुळे राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. यावरून स्थानिक राजकारणात युती-आघाडीची भूमिका किती निर्णायक आहे, हे स्पष्ट होते.

५) स्थानिक प्रश्न व विकास मुद्दे:

नगर परिषद निवडणुकांमध्ये स्थानिक प्रश्न आणि विकास मुद्दे हे प्रचाराचे केंद्रबिंदू होते. पाणीपुरवठा, रस्ते, स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन, वीज, सार्वजनिक आरोग्य सुविधा आणि वाहतूक या समस्या नागरिकांसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या ठरल्या.

राजकीय पक्षांनी आपल्या जाहीरनाम्यांमध्ये या प्रश्नांवर उपाययोजना सुचविल्या. काही नगर परिषदांमध्ये स्थानिक विकास मुद्द्यांवर आधारित मतदान झाले, तर काही ठिकाणी पक्षीय राजकारणाने या मुद्द्यांवर मात केल्याचे आढळते. यावरून स्थानिक प्रश्नांचे राजकीयीकरण कसे होते, हे स्पष्ट होते.

६) मतदार वर्तनावर राजकीय पक्षांचा प्रभाव:

२०२५ च्या नगर परिषद निवडणुकांमध्ये मतदार वर्तनावर राजकीय पक्षांचा प्रभाव लक्षणीय स्वरूपात दिसून आला. पक्षाची प्रतिमा, नेतृत्व, पूर्वीचे कार्य, प्रचार यंत्रणा आणि स्थानिक उमेदवार यांचा मतदारांच्या निर्णयावर मोठा प्रभाव पडला.

काही मतदारांनी विकासकामांच्या आधारे मतदान केले, तर अनेक ठिकाणी पक्षनिष्ठा आणि सामाजिक घटक निर्णायक ठरले. यावरून असे स्पष्ट होते की स्थानिक निवडणुकांमध्ये मतदार वर्तन हे केवळ स्थानिक प्रश्नांपुरते

मर्यादित न राहता व्यापक राजकीय संदर्भाशी जोडलेले आहे.

नगर परिषद निवडणुकीमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका (विशेष संदर्भ : महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणूक २०२५):

नगर परिषद निवडणुका या शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील लोकशाही प्रक्रियेचा महत्त्वाचा भाग आहेत. या निवडणुकांमधून स्थानिक प्रशासनाची रचना ठरते तसेच शहरी विकासाच्या दिशेवरही प्रभाव पडतो. अशा निवडणुकांमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका ही बहुआयामी स्वरूपाची असून ती केवळ उमेदवार उभे करण्यापुरती मर्यादित राहत नाही, तर संपूर्ण निवडणूक प्रक्रियेवर प्रभाव टाकणारी ठरते.

२०२५ च्या नगर परिषद निवडणुकांमध्ये राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकीय पक्षांनी संघटनात्मक ताकद आणि प्रचार यंत्रणेचा प्रभावी वापर केला. उमेदवार निवड, प्रचार माध्यमे, स्थानिक प्रश्नांचे राजकीयीकरण आणि युती-आघाडी या घटकांचा निवडणूक निकालांवर मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. काही ठिकाणी स्थानिक नेतृत्व महत्त्वाचे ठरले, तर अनेक ठिकाणी पक्षीय ओळख निर्णायक ठरल्याचे आढळते.

१. उमेदवार निवड व नेतृत्व निर्मिती:

राजकीय पक्ष नगर परिषद निवडणुकांमध्ये उमेदवार निवडीच्या माध्यमातून स्थानिक नेतृत्व घडवितात. उमेदवारांची सामाजिक पार्श्वभूमी, स्थानिक लोकप्रियता, संघटनात्मक निष्ठा आणि निवडणूक जिंकण्याची क्षमता या घटकांचा विचार करून पक्ष निर्णय घेतात. यामुळे स्थानिक पातळीवर पक्षाशी निगडित नेतृत्व निर्माण होते.

२. संघटनात्मक बळकटीकरण:

नगर परिषद निवडणुकांच्या निमित्ताने राजकीय पक्ष आपली स्थानिक संघटना अधिक मजबूत करतात. शाखा स्तरावरील कार्यकर्ते, प्रचार समित्या, बूथ व्यवस्थापन आणि मतदार संपर्क यंत्रणा सक्रिय केली जाते. ही संघटनात्मक रचना निवडणूक काळातच नव्हे, तर निवडणुकीनंतरही पक्षासाठी उपयुक्त ठरते.

३. निवडणूक प्रचार व जनसंपर्क:

राजकीय पक्ष निवडणूक प्रचाराच्या माध्यमातून मतदारांशी थेट संवाद साधतात. प्रचार सभांद्वारे, जाहीरनाम्यांद्वारे तसेच आधुनिक डिजिटल माध्यमांद्वारे पक्ष आपली भूमिका आणि विकासदृष्टी मांडतात. यामुळे मतदारांच्या मतनिर्णयावर प्रभाव पडतो आणि स्थानिक प्रश्नांना राजकीय व्यासपीठ मिळते.

४. स्थानिक प्रश्नांचे राजकीयीकरण:

नगर परिषद निवडणुकांमध्ये राजकीय पक्ष स्थानिक समस्या जसे की पाणीपुरवठा, रस्ते, स्वच्छता, आरोग्य सुविधा यांना राजकीय मुद्द्यांचे स्वरूप देतात. या प्रक्रियेमुळे नागरिकांच्या प्रश्नांना महत्त्व प्राप्त होते; मात्र काही वेळा स्थानिक प्रश्नांपेक्षा पक्षीय हितसंबंध अधिक प्राधान्य पावतात.

५. युती व आघाडी राजकारण:

नगर परिषद निवडणुकांमध्ये पक्षीय युती व आघाड्या मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. सत्तास्थापनेसाठी आवश्यक बहुमत मिळविण्याच्या दृष्टीने पक्ष परस्पर सहकार्य करतात. या युतींचा स्थानिक राजकारणाच्या स्थैर्यावर तसेच नगर परिषदांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो.

६. मतदार वर्तनावर प्रभाव:

राजकीय पक्षांची प्रतिमा, विचारसरणी, नेतृत्व आणि पूर्वीचे कार्य या घटकांमुळे मतदारांचे वर्तन प्रभावित

होते. अनेक वेळा मतदार स्थानिक उमेदवारापेक्षा पक्षाला प्राधान्य देतात. यावरून स्थानिक निवडणुकांमध्येही पक्षीय राजकारणाचा प्रभाव वाढत असल्याचे स्पष्ट होते.

७. स्थानिक लोकशाहीवर परिणाम:

राजकीय पक्षांचा सहभाग स्थानिक लोकशाहीला गती देतो, कारण निवडणूक प्रक्रिया अधिक स्पर्धात्मक व सक्रिय बनते. तथापि, अती पक्षीय हस्तक्षेपामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्वायत्तता कमी होण्याची शक्यता देखील निर्माण होते. त्यामुळे राजकीय पक्षांची भूमिका संतुलित असणे आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष (Conclusion):

महाराष्ट्र नगर परिषद निवडणूक २०२५ चा अभ्यास केल्यास असे आढळून येते की राजकीय पक्षांची संघटनात्मक ताकद, प्रचार रणनीती, युती-आघाड्या आणि स्थानिक प्रश्नांचे व्यवस्थापन या सर्व घटकांचा निवडणूक निकालांवर मोठा प्रभाव पडलेला आहे. हा अभ्यास स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील बदलते राजकीय वास्तव स्पष्ट करतो.

नगर परिषद निवडणुकीमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका ही निर्णायक, प्रभावी आणि व्यापक स्वरूपाची आहे. स्थानिक नेतृत्व निर्मिती, प्रशासनाची दिशा आणि विकास प्रक्रियेवर राजकीय पक्षांचा मोठा प्रभाव पडतो. त्यामुळे नगर परिषद निवडणुकांचा अभ्यास करताना राजकीय पक्षांच्या भूमिकेचा सखोल विचार करणे अपरिहार्य ठरते.

संदर्भ ग्रंथ (References):

1. राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र. नगरपरिषद/नगरपंचायत निवडणूक मार्गदर्शक / वारंवार विचारले जाणारे प्रश्न. महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोग, 13 Oct. 2025. Web.
2. राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र. नगरपरिषद/नगरपंचायत निवडणूक नियम व सूचना. महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोग. Web.
3. पुरी, दीपक. नगरपालिका निवडणूक नियम (नगरपरिषद-नगरपंचायत). Mahiti Pravah Publications, Marathi Edition.
4. “नगरपंचायतीमधील नागरसेवकांसाठी मार्गदर्शिका.” Marathi Edition.
5. The Maharashtra Municipal Councils, Nagar Panchayats and Industrial Townships Act, 1965 (Marathi Edition). Government of Maharashtra.
6. **स्रोत:**https://www.mumbaitak.in/election/maharashtra-nagar-parishad-adhyaksh-results-2025

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

मराठी कवितेतील मानवी मूल्य

प्रा. डॉ. संभाजी बाबाराव सावंत

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख,

राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय पारोळा जि.जळगाव

Corresponding Author – प्रा. डॉ. संभाजी बाबाराव सावंत

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

‘हीच अमुची प्रार्थना अन् हेच अमुचे मागणे
माणसाने माणसाशी माणसासम वागणे’

‘माणूस’ हा समाजशील प्राणी आहे. तो आदिमानव काळापासून समूह करून राहत आला आहे. त्याकाळी पोटाचा प्रश्न हा त्याला महत्वाचा वाटे. शिकार करून तो आपले जीवन जगत असे. त्यासाठीच त्याचा संघर्ष होता. माणूस त्याकाळी एकमेकांच्या सुख-दु:खात सहभागी होत असे. कालानुरूप त्या समूहाचे स्वरूप बदलत गेले. कालांतराने मानवाने विविध प्रकाराचे शोध लावले. दिवसेंदिवस तो विकसित होत गेला, आधुनिक होत गेला, प्रगत होत गेला. त्याची जीवनपद्धत बदलली. तो शतकानुशतके अधिकच गतिमान झाला. विज्ञानयुगात मानवाची अधिक प्रगती झाली. पुढे देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. तळागाळातल्या माणसाला शिक्षण मिळू लागले. शिक्षणाने माणूस डोळस झाला. त्याला स्वातंत्र्याचा अर्थ कळाला. असे असले तरी दिवसेंदिवस जात, धर्म, पंथ, लिंग, भाषा, प्रदेश इत्यादी घटक अधिकच टोकदार झाले. त्यातून अनेक प्रश्न निर्माण झाले, संघर्षाचे स्वरूप बदलले. माणसामाणसात दरी निर्माण झाली. मग शेकडो समस्यांनी जन्म घेतला. असे असले तरी आपल्या देशात त्या त्या शतकात महापुरुष जन्माला आलीत. त्यांनी आपापल्या परीने समता, मानवता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या देशाला अनेक थोर महापुरुषांची परंपरा आहे. त्यात तथागत गौतम बुद्ध, भगवान महावीर, म. फुले, म. गांधी, स्वामी विवेकानंद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज, अशी अनेक नावे यानिमित्ताने घेता येतील, या सर्व महापुरुषांनी समाजाला एकत्र बांधून ठेवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तरीही समाजात विविध प्रवृत्ती जन्माला येतातच. त्यांच्या माध्यमातून समाजात वेगवेगळ्या कारणासाठी विष पेरले जाते. त्यातून जातीय आणि धार्मिक स्वरूप बिघडते. त्यातून मग अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्यामुळे समाजाचे स्वास्थ्य बिघडते. ते बिघडू नये, सर्व माणसे सारखीच आहेत, ही मानवतावादी भावना निर्माण होण्याची गरज असते. ‘खरा तो एकचि धर्म | जगाला प्रेम अर्पावे’|| ही पूज्य सानेगुरुजी यांची शिकवण त्यासाठीच जगाला प्रेरणा देणारी ठरते. मराठी कवितेतील मानवी मूल्ये म्हणजे प्रेम, करुणा, समता, स्वातंत्र्य, प्रामाणिकपणा, अहिंसा, सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांचा आदर यांसारख्या वैश्विक आणि नैतिक तत्त्वांचे काव्यातून केलेले प्रकटीकरण होय, ज्यात कवी सामाजिक वास्तव, वैयक्तिक अनुभव आणि मानवी जीवनातील संघर्षांना कलेच्या माध्यमातून मांडून या मूल्यांचे जतन करतात व नवी जाणीव निर्माण करतात.

अरुण काळे यांनी मराठी कवितेत जागतिकीकरणाच्या प्रभावाचे प्रभावशाली दर्शन घडविले आहे. मोजक्याच काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून त्यांनी

आपली मराठी कवितेत स्वत:ची नाममुद्रा उमटविली आहे. अनेक अर्थाने त्यांची कविता बहुचर्चित ठरली आहे. त्यांच्या ‘नंतर आलेले लोक’ या काव्यसंग्रहाला विशेष लोकप्रियता मिळाली. अरुण काळे यांची कविता माणूसकेंद्री असल्याने त्यांची कविता वाचकांना प्रिय वाटली. समतेचा आणि एकूणच मानवतेचा पुरस्कार करणारी कविता त्यांनी लिहिली.

‘जगाचं ग्लोबल गाव केलंय ना
तर प्रेमाचं होऊ द्या ना बावा जागतिकीकरण’
(नंतर आलेले लोक)

गाव किंवा जग ग्लोबल झाले तसे प्रेमाचेही जागतिकीकरण व्हावे अशी कवी अपेक्षा व्यक्त करतो. अर्थात जागतिकीकरणाच्या काळातील भयावह जाणीव कवी उपरोधाच्या अंगाने व्यक्त करतो. कवी आपल्या बालपणीचा काळ रेखाटताना म्हणतो-

‘माझ्या लहानपणी सगळी संध्याकाळ
गोळा होई जेवणाभोवती
चूल आणि दिव्याच्या उजेडाची तिरीप धरून
उभं असायचं दारात एखादं कुत्रं हमखास
आई त्याला 'खंडेराव' म्हणायची
अर्धी भाकर सर्वांच्या आधी
त्याला मिळायची
आता लोक अन्न खूपच फेकतात
आणि दारंही कायम बंद ठेवतात
असल्या दारांसमोर कुत्रंही उभं नसतं.’
(नंतर आलेले लोक)

कवी भूतकाळ आणि वर्तमानकाळ या दोन काळातील भिन्नता अधोरेखित करतो. ही भिन्नता अंतर्मुख करते. एकेकाळी माणूस हा मानवेतरसृष्टीवर खूप प्रेम करायचा. पशु-पाखरांना तो आपलेपणाने वागायचा. आपल्या कुटुंबातला सदस्य समजायचा. माणसांच्या जेवणाआधी त्याला भाकर भेटायची. आता सारे बदलले. लोकं अन्न खूप फेकतात आणि घराचे दार सतत बंद असते. त्यामुळे तिकडे कुत्रंही फिरकत नाही. ही शोकांतिका आहे. मुळात या सृष्टीत केवळ मानवाचाच हक्क वा अधिकार आहे असे नाही, तर या सृष्टीत जेवढे जीव- जीवाणू आहेत, त्या सगळ्यांचा जगण्याचा अधिकार आहे. ही पर्यावरणीय जाणीव आहे. मानवाचा आणि पशु-पक्षांचा हजारो वर्षापासून सहसंबंध राहत आला आहे. सहसंबंध पिढ्यांपिढ्या जतन होत राहावा हे संवेदनशील माणसाला वाटत आले आहे. परंतु काळ बदलला, काळासोबत मानसिकता बदलली. अनेक गोष्टींचे, संस्कारांचे पतन होत गेले. त्यात अनेक गोष्टी हरवत गेल्या. त्याने हळव्या मनाला आयुष्यभर जखमा होत गेल्या. त्याची अनुभूती कवी अरुण काळे यांच्या कवितेतून येते. याशिवाय

‘मी नात्यांची नव्याने मांडामांड करतो
माणूस भंगारात येऊ नये म्हणतो
कवितेतून पुन्हा पुन्हा उगवत राहतो.’

कवीची आत्मीय जाणीव लक्षात येते. अर्थात कवी मानवी मूल्याची अपेक्षा करतो.

डॉ. म. सु. पगारे मानवतावादी विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. मानवतावादी विचारांची सातत्याने ते मांडणी करत आले आहेत. ते साहित्याचे चिकित्सक, मर्मग्राही अभ्यासक आहेत. अलीकडे त्यांचे ‘बा, तथागता’ हे विशालकाव्य ग्रंथरूपाने प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव कडून प्रकाशित झाले आहे. अल्पावधीतच हे काव्य बहुचर्चित ठरले. प्रस्तुत विशालकाव्यातून कवितेतून गौतम बुद्धांचे चरित्र, त्यांचे व्यक्तिमत्व, त्यांचा विचार, त्यांचे वैश्विक तत्त्वज्ञान, त्यातील विविध संकल्पना, सिद्धांत याविषयीची मूलभूत मांडणी केली आहे. “मुळात ‘बा, तथागता’ हे खऱ्या अर्थाने मानवतावादी सौंदर्यशास्त्र आहे असे म्हणणे वावगे ठरू नये. बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगाने

विचार करता असे लक्षात येते की, बौद्ध तत्त्वज्ञान हे मांगल्यकारक आहे, ते माणसाला माणूसपण कशा पद्धतीने येऊ शकेल, याचे दिशा सूचन करणारे आहे. माणसाला माणुसकीशून्य न होऊ देता त्याने माणुसकीतून मानवतावाद जोपासला पाहिजे. अशा पद्धतीचे असणारे प्रोत्साहन आणि विचार सातत्याने बौद्ध तत्त्वज्ञान देते. बौद्ध तत्त्वज्ञान मुळात मानवतावादीच आहे. ती मानवतावादी विचारधारा कवी डॉ. म. सु. पगारे यांनी आपल्या कवितेतून प्रवाहित ठेवली आहे.'' (२)

'तत्त्वज्ञान असावे
माणसाच्या भल्याचे,
त्याच्या कल्याणाचे,
माणसाच्या स्वातंत्र्याचे,
त्याच्या विचारांच' (बा, तथागता)

बौद्ध तत्त्वज्ञान हे मानवकेंद्री आहे. माणसाचे कल्याण व्हावे हीच या तत्त्वज्ञानाची भूमिका आहे. कवी म. सु. पगारे यांचीही हीच भूमिका दिसते. कोणतेही तत्त्वज्ञान असो की विचार हा माणसाच्या भल्यासाठी, कल्याणासाठी निर्माण झालेले असतो. किंबहुना त्या अनुषंगाने निर्माण व्हावा. त्या विचारातून मानवाचे कल्याण व्हावे ही अपेक्षा असते. त्याचा प्रत्यय कवी डॉ. म. सु. पगारे यांच्या कवितेतून येतो.

पी. विठ्ठल यांनी माझ्या वर्तमानातील नोंद, शून्य एक मी, मी सार्वकालिक सर्वत्र' अशा काव्यसंग्रहातून आपली अस्सल अभिव्यक्ती साकार केली आहे. भोवतालच्या वास्तवाचे टोकदारपणे चित्रण केले आहे. 'मी सार्वकालिक सर्वत्र' या काव्यसंग्रहातील त्यांची 'सरकार' ही एक दीर्घ कविता आहे. समकालीन सरकारावर प्रातिनिधिक स्वरूपात टीकात्मक भाष्य करते.

'सरकार !
तुमच्या शोषणाचा इतिहास खूप प्राचीन आहे
ऐहिक प्रश्नांकडे पाठ फिरवून तुम्ही
सतत स्वैराचार करत राहिलात
मानवी मूल्यांना तुडवत राहिलात
तुम्ही कधी डावे असता कधी उजवे असता
कधी भांडवलदार असता कधी हुकूमशहा असता
कधी जमातवादी असता कधी मूलतत्त्ववादी असता
कधी सम्राट असता तर कधी सिकंदर असता
कधी सर, साहेब किंवा किंग असता
कधी धर्मांध असता कधी जातीयवादी असता
'मीपण' भरलेले असते तुमच्यात ठासून
तुम्ही आस्तिक असता तुम्ही नास्तिक असता
पण सरकार ! तुम्ही फक्त माणूस नसता
बघा माणूस होता आले तर ..! (मी सार्वकालिक सर्वत्र / २६-२७)

'माणूस' होता आले तर ...!' हे मानवी मूल्यांचे उत्तम सूचन कवी अधोरेखित करतो.

समारोप:

थोडक्यात मराठी कवितेतून मानवतावादाचा पुरस्कार केलेला आहे. त्यात मराठी कविताही अपवाद नाही. मराठी कवितेतून मानवी मूल्ये प्रेम, करुणा, समता, स्वातंत्र्य, प्रामाणिकपणा, अहिंसा, सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांचा आदर यांसारख्या वैश्विक आणि नैतिक तत्त्वांचे काव्यातून केलेले प्रकटीकरण होय, ज्यात कवी सामाजिक वास्तव, वैयक्तिक अनुभव आणि मानवी जीवनातील संघर्षांना कलेच्या माध्यमातून मांडून या मूल्यांचे जतन करतात व नवी जाणीव निर्माण करतात. दलित कवितेला तथागत गौतम बुद्ध, कबीर, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादींच्या विचारांचे अधिष्ठान असल्याने प्रस्तुत कवितेतून करुणा प्रकटते. ही करुणा

मानवतावादाचेच एक महत्वाचे अंग आहे. मुळात समतेचाच पुरस्कार केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) भा.ल.भोळे,नंतर आलेले लोक : समकालीन आव्हान यथार्थपणे समजून घेणारी कविता, युगवाणी, जाने.२००७.

२) माने रमेश (डॉ),म. सु.पगारे लिखित बा तथागता : मानवतावादी सौंदर्यशास्त्र (संपा.), प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव २०२३

३) पगारे म. सु. (डॉ), साहित्यातील मानवतावाद (संपा.), प्राईम पब्लिकेशन, जळगाव २०२६

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

महिला सबलीकरणात सेवा क्षेत्राची भूमिका : विशेष संदर्भ अहिल्यानगर जिल्हा

डॉ. बालाजी आनंदराव साबळे[1], विष्णू भरतराव काळे[2]

[1]प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

[2]संशोधक विद्यार्थी

श्री पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय सिरसाळा ता. परळी (वै.), जि. बीड

Corresponding Author – डॉ. बालाजी आनंदराव साबळे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

महिला सबलीकरण ही सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकासाची मूलभूत अट मानली जाते. भारतात विशेषतः महाराष्ट्रातील अहिल्यानगर (पूर्वीचा अहमदनगर) जिल्हा हा शेतीप्रधान असला तरी अलीकडील काळात सेवा क्षेत्राचा वेगाने विस्तार झालेला दिसून येतो. शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, स्वयं-सहायता गट, अंगणवाडी, आशा सेविका, खासगी सेवा उद्योग, माहिती-तंत्रज्ञान आधारित सेवा तसेच किरकोळ व्यापार यांसारख्या क्षेत्रांत महिलांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश अहिल्यानगर जिल्ह्यातील महिला सबलीकरणात सेवा क्षेत्राची भूमिका विश्लेषित करणे हा आहे.

सेवा क्षेत्रामुळे महिलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या असून आर्थिक स्वावलंबन, निर्णय क्षमतेत वाढ, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आत्मविश्वास यांसारख्या घटकांमध्ये सकारात्मक बदल घडून आलेला आहे. स्वयं-सहायता गटांद्वारे कर्जसुविधा, कौशल्य विकास, उद्योजकतेची संधी तसेच आर्थिक साक्षरता यामुळे महिलांचे सशक्तीकरण झाले आहे. तथापि, कमी वेतन, रोजगारातील अस्थैर्य, कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचा ताण आणि सामाजिक बंधने ही आव्हाने अजूनही कायम आहेत.

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेप, कौशल्य प्रशिक्षण, सुरक्षित कार्यपरिसर आणि सामाजिक पाठबळ उपलब्ध झाल्यास सेवा क्षेत्र अहिल्यानगर जिल्ह्यातील महिलांच्या सर्वांगीण सबलीकरणासाठी प्रभावी माध्यम ठरू शकते.

प्रस्तावना :

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्रातील महिलांचे योगदान सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यभागी गोदावरी आणि भीमा या नद्याच्या खो-यात वसलेल्या अहिल्यानगर जिल्ह्याचे उत्तर अक्षांश १८.२ ते १९.९ अंश व पूर्व रेखांश ७३.९ ते ७५.५ अंश असे भौगोलिक स्थान आहे. अहिल्यानगर जिल्ह्याच्या उत्तरेस नाशिक जिल्हा, ईशान्य दिशेस छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा, पूर्वेस बीड व धाराशिव हे जिल्हे, दक्षिणेस सोलापूर जिल्हा व पश्चिमेस ठाणे व पुणे हे जिल्हे आहेत. शिक्षण, आरोग्यसेवा, बँकिंग, प्रशासन, स्वयंसहायता गट, सामाजिक कार्य, खासगी सेवा उद्योग अशा विविध क्षेत्रांत महिलांचा सहभाग सातत्याने वाढत आहे. हा जिल्हा महाराष्ट्रात क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने प्रथम क्रमांकावर आहे त्याचे क्षेत्रफळ १७०४८ चौ.कि. मी. असून या अभ्यासाचा उद्देश अहिल्यानगर जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्रातील महिलांच्या कार्याचा स्वरूप, कामाच्या अटी, संधी, आव्हाने तसेच त्यांच्या कार्याचा कुटुंब व समाजावर होणारा परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. भारतात महिला सबलीकरण ही केवळ सामाजिक गरज

नसून सर्वसमावेशक विकासाची मूलभूत अट आहे. २८ फेब्रुवारी १९०९ रोजी न्यूयॉर्क शहरातील सोशलिस्ट पार्टी ऑफ अमेरिकाने आयोजित केलेला "महिला दिन" हा सर्वात पहिला दिवस होता. यामुळे १९१० च्या आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महिला परिषदेत जर्मन प्रतिनिधींना "एक विशेष महिला दिन" दरवर्षी आयोजित करण्याचा प्रस्ताव ठेवण्यास प्रेरित केले, पण यावेळी कोणतीही निश्चित तारीख ठरली नाही. पुढील वर्षी संपूर्ण युरोप मध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा केला. १९१७ मध्ये रशियन क्रांतीनंतर ८ मार्च रोजी जागतिक महिला दिनानिमित्त राष्ट्रीय सुट्टी देण्यात आली

महिलांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने सबलीकरण होय. २०११ जनगणनेनुसार जिल्हयाचे दर हजार पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण ९३९ इतके आहे. जिल्ह्यात अकोले तालुक्यात हेच प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ९७४ इतके आहे. तर सर्वात कमी कर्जत तालुक्यात ९१४ इतके आहे.

अलीकडच्या काळात सेवा क्षेत्राने महिलांच्या सबलीकरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, विमा, माहिती तंत्रज्ञान, स्वयंरोजगार, सूक्ष्म-वित्त संस्था, अंगणवाडी, आशा व स्वयं-सहायता गट यांसारख्या सेवा क्षेत्रांमुळे महिलांना रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

अहिल्यानगर जिल्हा हा सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्ट्या प्रगत जिल्हा मानला जातो. या जिल्ह्यात कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेसोबतच सेवा क्षेत्राचा विस्तार झपाट्याने होत असून त्याचा थेट लाभ महिलांना मिळत आहे. महिला बचत गट, स्वयंसेवी संस्था, शासकीय योजना व खासगी सेवा क्षेत्र यांच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक स्वावलंबन, निर्णयक्षमता व आत्मविश्वास प्राप्त होत आहे. सेवा क्षेत्रातील सहभागामुळे महिलांची कौशल्ये विकसित होत असून त्यांचे सामाजिक स्थान अधिक सशक्त बनत आहे.

सदर अभ्यासात अहिल्यानगर जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्राचा महिला सबलीकरणावर होणारा परिणाम, संधी, अडचणी व भविष्यातील शक्यता यांचा सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. या संदर्भातून महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सेवा क्षेत्राचे योगदान अधोरेखित करणे हा या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्हयातील एकूण साक्षर व्यक्तींची संख्या ३१५१८९० इतकी आहे. जिल्हयातील एकूण पुरुष लोकसंख्येपैकी ८६.८२ टक्के पुरुष साक्षर आहेत. तर एकूण स्त्री लोकसंख्येपैकी ७०.८९ टक्के स्त्री या साक्षर आहेत.

साक्षरता १९६१ ते २००१ जनगणनेनुसार

जनगणना वर्ष	**साक्षरता प्रमाण**	**साक्षरता प्रमाण टक्केवारी**	
		पुरुष	**स्त्रिया**
१९६१	२६.४५	३९.४	१३.०
१९७१	३६.२३	४८.९	२२.९
१९८१	४३.१६	५६.५	२९.२
१९९१	६१.०३	७५.३	४५.९
२००१	६४.३१	७२.८	५५.३
२०११	७९.०५	८६.८	७०.९

अभ्यासाचे उद्दिष्टे :

या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश अहिल्यानगर जिल्ह्यातील महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेत सेवा क्षेत्राची भूमिका समजून घेणे व तिचे विविध पैलूंच्या आधारे विश्लेषण करणे हा आहे. बदलत्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत सेवा क्षेत्र महिलांसाठी रोजगारनिर्मिती, आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक स्थिती उंचावण्याचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे.

या अभ्यासाची प्रथम उद्दिष्टे म्हणजे अहिल्यानगर जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्रातील (शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, स्वयं-साहाय्यता गट, किरकोळ व्यापार, आयटी, पर्यटन इ.) महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप व प्रमाण तपासणे. दुसरे उद्दिष्ट महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणावर सेवा क्षेत्राचा होणारा परिणाम – उत्पन्न, बचत, कर्जसुविधा आणि आर्थिक निर्णयक्षमतेच्या दृष्टीने अभ्यासणे हे आहे.

तिसरे उद्दिष्ट म्हणजे सेवा क्षेत्रामुळे महिलांच्या सामाजिक दर्जात, आत्मविश्वासात, निर्णय प्रक्रियेत सहभागात आणि नेतृत्वक्षमतेत झालेल्या बदलांचा आढावा घेणे. चौथे उद्दिष्ट शहरी व ग्रामीण भागातील महिलांना सेवा क्षेत्रातून मिळणाऱ्या संधी व अडचणी यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे हे आहे.

याशिवाय शासनाच्या व स्वयंसेवी संस्थांच्या योजनांचा सेवा क्षेत्रातील महिलांवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे आणि विद्यमान अडथळे व समस्यांची ओळख करून उपाययोजना सुचवणे हे या अभ्यासाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. अशा प्रकारे, अहिल्यानगर जिल्ह्यात महिला सबलीकरणात सेवा क्षेत्राची भूमिका व्यापक आणि सखोल पद्धतीने समजावून घेणे हा या संशोधनाचा केंद्रबिंदू आहे.

अध्ययन गृहितक :

सदर अभ्यासाचे मुख्य गृहितक असे आहे की अहिल्यानगर जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्रातील रोजगारामुळे महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक व वैयक्तिक सबलीकरणात लक्षणीय वाढ होत आहे. सेवा क्षेत्रातील शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, स्वयंरोजगार, खाजगी सेवा व असंघटित सेवांमुळे महिलांना आर्थिक स्वावलंबन, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, आत्मविश्वास आणि सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त होत आहे. तसेच, सेवा क्षेत्रातील कामाच्या संधींमुळे महिलांचे कौशल्यविकास, कुटुंबातील दर्जा आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वाढल्याचेही गृहीत धरले आहे.

साहित्यातील आढावा :

महिला सबलीकरण ही संकल्पना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रातील महिलांच्या स्वायत्ततेशी निगडित आहे. भारतात मुंबई येथे पहिला महिला दिवस ८ मार्च १९४३ रोजी साजरा करण्यात आला. ८ मार्च १९७१ ला पुण्यात एक मोठा मोर्चा काढण्यात आला होता. पुढे १९७५ हे वर्ष युनोने `जागतिक महिला वर्ष' म्हणून जाहीर केले. त्यानंतर स्त्रियांच्या समस्या ठळकपणे समाजासमोर येत गेल्या. स्त्रियांच्या संघटनांना बळकटी आली. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थितीनुसार काही प्रश्नांचे स्वरूप बदलत गेले तशा स्त्री संघटनांच्या मागण्याही बदलत गेल्या. विशेषतः बदलत्या अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचा विस्तार झाल्यामुळे महिलांना रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या असून, त्याचा थेट परिणाम त्यांच्या सबलीकरणावर झाल्याचे विविध अभ्यासांतून स्पष्ट होते. भारतातील ग्रामीण व निमशहरी भागात सेवा क्षेत्र हे महिला रोजगाराचे महत्त्वाचे केंद्र बनत आहे.

सेन (२००१) यांच्या अभ्यासानुसार, महिलांचा आर्थिक सहभाग वाढला की त्यांचे कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेतले योगदान वाढते. सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या – जसे की शिक्षण, आरोग्य, अंगणवाडी, स्वयं सहाय्यता गट, बँकिंग प्रतिनिधी, गृहआधारित सेवा व किरकोळ व्यापार – या महिला-केंद्रित रोजगाराचे स्रोत ठरत आहेत. या क्षेत्रामुळे महिलांना नियमित उत्पन्न, सामाजिक ओळख आणि आत्मविश्वास प्राप्त होत असल्याचे दिसून येते.

कुमार व देशमुख (२०१५) यांनी महाराष्ट्रातील सेवा क्षेत्राचा अभ्यास करताना असे नमूद केले की, ग्रामीण जिल्ह्यांमध्ये सेवाक्षेत्रामुळे महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढले आहे. शिक्षण व आरोग्य सेवा क्षेत्रात महिलांचा सहभाग लक्षणीय प्रमाणात वाढलेला असून, त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थानातही सकारात्मक बदल घडून आले आहेत.

अहिल्यानगर जिल्ह्याच्या संदर्भात पाहता, हा जिल्हा कृषीप्रधान असला तरी शिक्षण, आरोग्य, सहकार, स्वयंसेवी संस्था आणि लघुउद्योग आधारित सेवा क्षेत्र येथे मोठ्या प्रमाणावर विकसित झालेले आहे. पाटील (२०१८) यांच्या अभ्यासात अहिल्यानगर जिल्ह्यातील महिलांचा स्वयं सहाय्यता गटांमधील सहभाग आर्थिक सबलीकरणासाठी प्रभावी ठरल्याचे नमूद केले आहे. या गटांमार्फत महिला सूक्ष्म वित्तपुरवठा, बचत व उद्योजकतेकडे वळल्या आहेत.

देशमुख आणि जाधव २०२०) यांच्या संशोधनात असे दिसून आले की, सेवा क्षेत्रातील रोजगारामुळे महिलांच्या निर्णयक्षमतेत वाढ झाली आहे. विशेषतः आरोग्य सेवा, आशा वर्कर, अंगणवाडी सेविका आणि खाजगी शिक्षण संस्थांतील महिला कर्मचारी या ग्रामीण भागात बदलाची वाहक ठरत आहेत.

महिला व बालविकास मंत्रालयाच्या (२०१९) अहवालानुसार, सेवा क्षेत्राशी संलग्न सरकारी योजनांमुळे महिलांचे सामाजिक संरक्षण वाढले आहे. अहिल्यानगर जिल्ह्यातील महिला मोठ्या प्रमाणावर मिशन शक्ती, बचत गट, कौशल्य विकास योजना यांचा लाभ घेत आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या सबलीकरणास गती मिळाली आहे.

तथापि, काही अभ्यासांत (शिंदे, २०२१) महिलांना सेवा क्षेत्रात कमी वेतन, असुरक्षित रोजगार आणि दुहेरी जबाबदाऱ्यांचा सामना करावा लागत असल्याचेही अधोरेखित केले आहे. त्यामुळे सेवा क्षेत्राचा प्रभाव सकारात्मक असला तरी तो पूर्णतः समतोल नाही, असेही साहित्य सूचित करते.

एकूणच पाहता, उपलब्ध साहित्यावरून असे दिसून येते की सेवा क्षेत्राने महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक सबलीकरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. विशेषतः अहिल्यानगर जिल्ह्यासारख्या ग्रामीण-निमशहरी भागात सेवा क्षेत्र हे महिला विकासाचे प्रभावी साधन ठरत असून, यावर अधिक स्थानिक पातळीवर संशोधन करण्याची आवश्यकता साहित्यामधून अधोरेखित होते.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट अहिल्यानगर जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्रामधील (शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, स्व-सहायता गट, अंगणवाडी, खाजगी सेवा, NGO इ.) महिलांचे आर्थिक, सामाजिक व निर्णयक्षमतेतील सबलीकरण समजून घेणे हे आहे.

संशोधनासाठी प्राथमिक (Primary) व दुय्यम (Secondary) अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी

प्रश्नावली (Questionnaire), मुलाखती (Interview) आणि निरीक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. अहिल्यानगर जिल्ह्यातील शहरी व ग्रामीण भागांमधून सेवा क्षेत्रात कार्यरत महिलांची नमुना निवड यादृच्छिक (Random Sampling) पद्धतीने करण्यात आली.

दुय्यम माहितीकरिता शासकीय अहवाल, जनगणना माहिती, महिला व बालविकास विभागाचे दस्तऐवज, संशोधन लेख, पुस्तके व इंटरनेट स्रोतांचा आधार घेण्यात आला. गोळा केलेल्या माहितीचे विश्लेषण तक्ते, टक्केवारी व तुलनात्मक पद्धतीने करण्यात आले.

या संशोधनामुळे सेवा क्षेत्रामुळे महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनावर, सामाजिक दर्जावर आणि आत्मनिर्णय क्षमतेवर होणारा परिणाम स्पष्टपणे अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन निष्कर्ष :

अहिल्यानगर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात महिला सबलीकरणात सेवा क्षेत्राची भूमिका अभ्यासल्यावर असे आढळते की सेवा क्षेत्र महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक व वैयक्तिक आत्मनिर्भरतेसाठी प्रभावी माध्यम ठरले आहे. शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, विमा, स्वयं-सहाय्यता गट, अंगणवाडी, आशा व आरोग्यसेविका, खासगी सेवा, लघुउद्योजकता आणि डिजिटल सेवा या उपक्षेत्रांमध्ये महिलांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढलेला दिसून येतो. या रोजगारामुळे महिलांना नियमित उत्पन्न, आर्थिक निर्णयक्षमतेत वाढ आणि कुटुंबातील दर्जामध्ये सकारात्मक बदल घडून आलेला आहे.

संशोधनात असेही दिसून आले की सेवा क्षेत्रातील नोकरीमुळे महिलांचा आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण आणि सामाजिक सहभाग वाढलेला आहे. स्वयं-सहाय्यता गट व सहकारी संस्था महिलांना बचत, कर्ज व उद्योजकतेकडे प्रवृत्त करत असून त्यामुळे आर्थिक स्वावलंबनास चालना मिळाली आहे. तथापि, कमी वेतन, कामाचे तास, कौशल्य प्रशिक्षणाचा अभाव व सामाजिक- बंधने ही आव्हाने अद्याप कायम आहेत.

एकूणच, अहिल्यानगर जिल्ह्यात महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेत सेवा क्षेत्र निर्णायक घटक ठरत असून योग्य धोरणे, प्रशिक्षण व सुरक्षित कामाचे वातावरण उपलब्ध झाल्यास महिलांचे सर्वांगीण सक्षमीकरण अधिक प्रभावीपणे साध्य होऊ शकते.

शिफारस :

अहिल्यानगर जिल्ह्यात महिलांच्या सबलीकरणासाठी सेवा क्षेत्राची भूमिका अधिक प्रभावी करण्यासाठी पुढील शिफारसी महत्त्वाच्या ठरतात. प्रथम, कौशल्यविकास व प्रशिक्षण यांवर विशेष भर देणे गरजेचे आहे. आरोग्यसेवा, शिक्षण, आयटी-सक्षम सेवा, पर्यटन, बँकिंग-सहकारी संस्था, व स्वयंरोजगाराशी जोडलेल्या सेवा क्षेत्रात महिलांसाठी अल्पकालीन व प्रमाणपत्रात्मक अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यात यावेत.

दुसरे म्हणजे, आर्थिक समावेशन बळकट करण्यासाठी स्वयं-सहायता गट, सूक्ष्म-वित्त, व डिजिटल बँकिंगचे सुलभीकरण आवश्यक आहे. महिलांच्या उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी कमी व्याजावर कर्ज, अनुदान व बाजारपेठेशी जोड (forward–backward linkages) निर्माण करावी.

तिसरे, कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता व समावेशक धोरणे राबविणे अत्यावश्यक आहे. लैंगिक अत्याचार प्रतिबंध समित्या, लवचिक कामाचे तास, क्रेच सुविधा, आणि मातृत्व-सुरक्षा उपाय राबविल्यास महिलांचा सहभाग वाढेल.

चौथे, डिजिटल साक्षरता व तंत्रज्ञान प्रवेश यांस प्राधान्य द्यावे. ई-सेवा, ई-कॉमर्स व ऑनलाइन कौशल्ये महिलांना रोजगारक्षम बनवतील.

शेवटी, स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संस्था व खासगी क्षेत्र यांचा समन्वय साधून जिल्हा-स्तरीय कृती आराखडा तयार केल्यास सेवा क्षेत्रातून महिलांचे सामाजिक-आर्थिक सबलीकरण अधिक शाश्वत व व्यापक होईल.

निष्कर्ष :

अहिल्यानगर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात महिला सबलीकरणात सेवा क्षेत्राची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची व गतिमान ठरलेली दिसून येते. शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, सूक्ष्म वित्त, स्वयं-सहायता गट, अंगणवाडी, आशा वर्कर्स, सामाजिक संस्था तसेच खाजगी सेवा क्षेत्र यांच्या माध्यमातून महिलांना रोजगाराच्या संधी, आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. सेवा क्षेत्रामुळे महिलांच्या कौशल्यविकासाला चालना मिळाली असून स्वयंरोजगार, उद्योजकता आणि निर्णयक्षमता वाढण्यास मदत झाली आहे.

विशेषतः ग्रामीण भागातील महिला बचत गटांनी आर्थिक सहभाग वाढवून महिलांना कुटुंबीय व सामाजिक पातळीवर निर्णय घेण्यात सक्षम केले आहे. शिक्षण व आरोग्य सेवांमुळे महिलांच्या जीवनमानात सुधारणा होऊन त्यांचे आत्मविश्वास व नेतृत्वगुण विकसित झाले आहेत. तथापि, कमी वेतन, रोजगाराची अस्थिरता, सामाजिक रूढी-परंपरा, दुहेरी कामाचा बोजा आणि सुरक्षिततेच्या समस्या ही आव्हाने अद्याप कायम आहेत.

म्हणूनच, सेवा क्षेत्रातील रोजगार धोरणे अधिक समावेशक करणे, कौशल्य प्रशिक्षण वाढवणे, समान वेतन, सुरक्षित व सन्मानजनक कार्यपरिसर निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. एकूणच, सेवा क्षेत्र अहिल्यानगर जिल्ह्यात महिला सबलीकरणाचा एक प्रभावी साधन असून योग्य धोरणात्मक पाठबळ मिळाल्यास ते सामाजिक व आर्थिक विकासाचा भक्कम पाया ठरू शकते.

संदर्भ :

1. भारत सरकार. (2016). *महिला सबलीकरण धोरण आणि कार्यक्रम*. नवी दिल्ली: महिला व बाल विकास मंत्रालय.
2. भारत सरकार. (2019). *सेवा क्षेत्रातील रोजगार प्रवृत्ती व महिलांचा सहभाग*. नवी दिल्ली: श्रम व रोजगार मंत्रालय.
3. महाराष्ट्र शासन. (2020). *महाराष्ट्र राज्य महिला धोरण 2020*. मुंबई: महिला व बाल विकास विभाग.
4. महाराष्ट्र शासन. (2021). *अहमदनगर जिल्हा सामाजिक-आर्थिक पाहणी*. मुंबई: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र.
5. Deshpande, A., & Deshpande, S. (2012). *महिला रोजगार व सेवा क्षेत्र : भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलते स्वरूप*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
6. Kabeer, N. (2005). Gender equality and women's empowerment: A critical analysis of measurement. *Gender & Development, 13*(1), 13–24.
7. Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New Delhi: Oxford University Press.
8. Sharma, R. (2018). Women empowerment through service sector employment in India. *Indian Journal of Social Research, 59*(2), 245–260.

9. United Nations Development Programme. (2019). *Human development report: Gender inequality and empowerment*. New York: UNDP.
10. World Bank. (2020). *Women, business and the law: India country profile*. Washington, DC: World Bank.
11. https://www.parlisangharshneta.in/media/2025-03/08-march-2025-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%B3%E0%A5%80-%E0%A4%B8%E0%A4%82%E0%A4%98%E0%A4%B0%E0%A5%8D%E0%A4%B7%E0%A4%A8%E0%A5%87%E0%A4%A4%E0%A4%BE1.pdf
12. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन – अहिल्यानगर, 2022

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारतीय इतिहास लेखणांची पूनर्लेखण मांडणी आणि आवश्यकता व प्राचीन इतिहास लेखणाचे तत्कालीन महत्व

डॉ. एम. एस. कांबळे
बाबुरावजी आडसकर महाविद्यालय केज, ता. केज जि. बीड.
Corresponding Author – डॉ. एम. एस. कांबळे
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

Abstract / सारांश:

पूर्वी पर्वतांना पंख होते पर्वत पंखाच्या सहाय्याने उड्डान करायचे सर्व पर्वतात विंध पर्वत खटयाळ होता. मानवाची वस्ती तुरळक होती. विंध पर्वत त्या वस्तीतील माणवांना त्रास देई म्हणून सर्व मानव एकत्र आले आणि सर्व मानवांनी त्याची तक्रार अगस्ती ऋषीकडे केली. त्याने विंद्याला बोलावले आणि अगस्तीनी विंद्यचे पंख छाटले. हा अगस्ती कथेचा संदर्भ भारतीय इतिहास लेखण मांडणीसाठीचा धागा इ. लेखणाचे तत्कालीन महत्व समजुन घेण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.

Introduction / प्रस्तावना:

अगस्ती कथेतील संदर्भ लक्षात घेता खरचं पर्वतांना पंख असतील का ? याचे उत्तर कोणीही इतिहासाचा जाणकार नकारार्थी उत्तर नक्कीच देईल. आणि मग असे असेल तर संदर्भ चुकीचा होता का ? याचे उत्तरही आधुनिक इतिहासाचा जाणकार नकारार्थी उत्तर नक्कीच देईल. तेंव्हा येथे चिकित्सक वृत्तीने संदर्भ पाहिल्यावर तत्कालीन लेखणाचे महत्व तर आधुनिक काळातील त्याची कालबाहयता लक्षात येईल व प्राचीन इतिहास लेखनाचे पूनर्लेखणाची गरज लक्षात येईल.

Pre - Study / पूर्वा – भ्यास:

एक अजी सकाळी – सकाळी अंगण झाडायची तेंव्हा तिच्या झाडूला आभाळ लागायचे तिने शाप दिला आणि आभाळ रागाने दूर गेले. असे जुने लोक कथा सांगातत.

- तसेच आपण अगस्तीचा संदर्भ पाहतो.
- स्वयंपाक करताना जुनी आई बोटावर भाकरीच्या आकाराचे चिपटे करी आणि तव्यावर उब दाखवून चुलीत टाकीत तांब्यातील पाणी बोटानी चुलीत शिंपडित असे.

Objective - अभ्यासाची उदिद्ष्ये:

- अगस्ती कथा सांगून इतिहास लेखणाची तत्कालीन आवश्यक मांडणे.
- आज कालानुरूप अगस्तीकथा संदर्भ देवून इतिहासाचे पूनर्लेखनाची आवश्यकता प्रतिपादीत करणे.

Hyphothses - गृहितके:

राम आणि लक्ष्मण यांचे बंधुप्रेम तर रामभक्त हनुमान यांची गुरूप्रति निष्टा. एकदा लक्ष्मणाला शक्ती लागली तेंव्हा औषधी आणण्यासाठी हानुमान गेले त्यांना

वल्ली रूपातील औषधी ओळखणे कठीण झाले. म्हणून पर्वतच आणून दिला.

Problem of the formulation / समस्या सुत्रण:

अगस्ती कथेमध्ये पर्वतांना पंख होते. आणि मानवानी पर्वतांची तक्रार केल्यानंतर अगस्तींनी विंद्य अर्थात सर्व पर्वतांचे पंख छाटले. तेंव्हापासून पर्वतांना पंख नाहीत.

कथा हेतु आणि आशय एक चिकित्सा :

पूर्वी पर्वतांना पंख खरंच असतील का ? नक्कीच नाही आणि मग अगस्ती कथेमध्ये जे काही वर्णन आढळते ते खोट होते का ? नाही. मग असे का लिहले याची चिकित्सा येथे होणे आवश्यक ठरते. स्मृती साहित्याला हि महतवाचे स्थान आहे.1

प्राचीन काळात विषेसत: मानव प्रगैतिहास काळात रानटी आवस्थेत वावरत होता. हिमयुग, यानंतर शेवाळ, त्यांनतर एकपेशीय जीव आणि त्यातूनही पुढे नजर टाकली तर एप, होमेइरेक्टस, होमोसेपियन आणि उत्कांत असा मानव बनला. हा प्रगैतिहास काळातला प्रारंभिक मानव रानटी व असंस्कृत जिवन जगत होता. या मानवाला नात्या गोत्याची जाण नव्हती . शेतीचा शोध नव्हता. अंग झाकण्यासाठी कपडा ज्ञान नव्हता. शिक्षण नव्हते. तेंव्हा पृथ्वी तलावर वावरताना त्यांच्यासमोर अनेक संकट आली प्राणी अंगावर धावत त्यांचा बंदोबस्त दगडाचा वापर करून त्याने केला. अनुभवावरून दगडी हत्यारात सुधारणा प्रगती केली. त्यावरून अश्मयुगीन मानव आपल्याला लक्षात घेता येतो.

1) पराश्म युग 2) मधाश्म युग 3) नवाश्म युग आणि त्यानंतर धातू युग ताम्र युग, लोह युग आणि चाकांचा शोध तर महिलांनी ऋतुचक्र अनुभवातून बीज संग्रह व शेतीचा शोध लावला. भारतीय इतिहासाचा आरंभच प्रारंभी वैदिक काळापासून होते हि धारणा होती. परंतु 1921-1922 हडप्पा – मोहोनजोदाडो शोधानंतर त्याहीपेक्षा कितीतरी अगोदर भारतीय इतिहासाची सुरूवात होती हे सिध्द् झाले. जगाच्या तुलनेत भारतीय संस्कृती पुरातन ठरली. म्हणून तर पंडित जवाहर लाल नेहरूनी सिंधू संस्कृती म्हणजे भारतीय इतिहासातील सुवर्ण अक्षरांनी लिहलेले भारतीय इतिहासातील पान असे डिसकव्हरी ऑफ इंडिया या पुस्तकात लिहले होते. या उत्ख्ननात सापडलेली लिपी आजही वाचण्यात अभ्यासकांना यश आलेले दिसूण येत नाही. हा धागा लक्षात घेतला तर इतपर्यंतच्या मानवाना मोठया प्रमाणात लिहता वाचता येत नव्हते. हि बाब सत्य आढळते.

प्राचीन भारताचा इतिहास लिहताना वर्णनात्मक पध्दतीने लिहला गेला त्याची पार्श्वभूमी म्हणजे तत्तकालीन मानव निरक्षर होता. त्याला एखादी गोष्ट सांगाताना ती वर्णात्मक पध्दतीने सांगितल्यानंतर समजत असे असे दिसूण येते.

अगस्ती कथा अशाच पध्दतीने सांगितली असावी असे वाटते. अगस्ती कथा सार असा की, पूर्वी पर्वतांना पंख होते. सर्व पर्वतांमध्ये विंद्य पर्वत खटयाळ होता. मानवाची वस्ती कमी असल्यामुळे त्यांना तो त्रास देई आणि सर्व मानव एकत्र येवून त्याची तक्रार अगस्त्य ऋषी कडे त्यांनी केली. अगस्तींनी हि तक्रार ऐकुण त्याला बोलावले व त्यांचे पंख छाटले गेले. तेंव्हापासून त्रास थांबला.

खरंच मग पंख छाटले का ? नाही मग ही कथा खोटी आहे का ? नाही मग कथा का सांगितली. अगस्ती कथा ही अज्ञानी असलेल्या समाजाला मनोरंजन रूपात सांगितली कारण समाज निरक्षर होता म्हणून वर्णनात्मक इतिहास मांडणे योग्य होते.

अगस्ती कथेतुन तत्कालील समाजाला काय सांगणे अपेक्षित होते. याचे स्पष्टीकरण असे की, समाजात

एखादा माणुस हा गुंड प्रवृत्तीचा असावा तो आपल्या ताकतीच्या जोरावर सामान्य लोकांना त्रास देत असावा. मात्र अशी क्रुर व्यक्तीवर आणि समाजावर सुध्दा धार्मिक अधिकारी अथवा राजकीय अधिकारी व्यक्तीचे नियंत्रण असावे. राजसत्ता आणि धर्मसत्ता हातात हात घालून नांदत असावी. विंद्य म्हणजे पर्वताप्रमाणे महाकाय बलशाली राक्षसीवृत्तीचा माणुस इतर मानवाला त्रस्त करूण सोडलेला असावा. या क्रुर मानसांची तक्रारार सर्व त्रस्त मानव एकत्र येवून अगस्ती या धार्मिक अधिकारी पुरूषाकडे करतात. अगस्तीनी त्यांचे म्हणने ऐकले विंद्यला बोलावून सांगितले की तु हा त्रास थांबव अन्यथा तुला शिक्षा देवू तो घाबरला आणि वचन दिले की, मी त्रास देणार नाही. एवढेच सांगण्यासाठी वर्णनात्मक मांडणी केली असावी आणि ही घटना कालबाहय झाली. लोक साक्षर झाले तेंव्हा इतिहासाची चिकित्सक पध्दतीने मांडणी नव्याने होणे अपेक्षीत आहे.

History is a Science and History is a an Arts. इ स न मांडताना वस्तुनिष्ट पध्दतीने तर घटना वाचण्यासाठी मनोरंजनात्मक रसभरीत मांडणे आजही अपेक्षीत आहे ही बाब लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

Conclussion / निष्कर्ष:

- प्राचीन काळातील बहुतांस समाज निरक्षर होता. त्यासाठी वर्णनात्मक पध्दतीने घटना मांडणे सोपे आवश्यक होते.
- मध्ययुगात राजा ईश्वराचा अंश मानला गेल्याने राजा व त्याचे घराणे इतपर्यंत इतिहास लेखण मर्यादित होते.
- 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून पुढे मात्र घटना जसी घडली तसी मांडण्याकडे कल वाढला.
- 2+2=4 याला वस्तुनिष्टता म्हणतात. एवढी वस्तुनिष्टता इतिहास मांडणीत शक्य नसली तरी दोन इतिहासकारांनी एखादया घटनेचे केलेले विश्लेषन एका शब्दात नसते तरी त्यातील अन्वार्थ समान आसावा हि अपेक्षा असते.

Summery / सारांश:

प्राचीन भारतीय इतिहास लेखन वर्णनात्मक मध्ययुगीन इतिहास लेखन देवाला केंद्रंबिंदू मानुन आधुनिक इतिहासलेखन वस्तुनिष्ट असल्यामुळे प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासाचे पुनर्लेखण होणे आवश्यक आहे.

Reference / संदर्भ :

1) डॉ. अनिल कठारे व इतर, प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती विद्या बुक्स औरंगाबाद, आवृत्ती दुसरी जुन 2014, पृ. क्र. 04.
2) (अनु.) डॉ. सदाशिव आठवले (मुळ) हेमचंद्र राय चौधरी, प्राचीन भारताचा राजकीय इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन पूणे, प्र. आ. 2006, पृ. क्र. 272.
3) डॉ. श्रीनिवास सातभाई, इतिहास लेखणशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्र. आ. जुन 2011, पृ. क्र. 142, 143.
4) अरूणा मोरे व इतर , इतिहासाची ओळख, के. एस. पब्लिकेशन पूणे, आ. 21 जुलै 2006, पृ. क्र. 18.
5) (अनु.) वि. जी. लेले, (मुळ) इ. एच. कार इतिहास म्हणजे काय ? कॉन्टीनेटल प्रकाशन पूणे, द्वि. आ. 2012, पृ. क्र. 62.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

सुशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा

बिडवे टी. एस.

विभागप्रमुख, लोकप्रशासन विभाग, बाबुरावजी आडसकर महाविद्यालय, केज ता. केज. जि बीड

Corresponding Author – **बिडवे टी. एस.**

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश:

"सुशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा" हा शोधनिबंध भारतीय प्रशासकीय व्यवस्थेचे प्रशासनापासून 'सुशासन' या प्रवासाकडे होणारे संक्रमण अधोरेखित करतो. तो 'सुशासन' या संकल्पनेचे तपशीलवार वर्णन करतो. हा पेपर भारतीय प्रशासकीय सुधारणांच्या प्रवासाचा सखोल शोध घेतो. तो दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाची, त्याच्या अहवालांची आणि त्याच्या शिफारसींची सविस्तर चर्चा करतो. तसेच भारतीय संदर्भात सुधारणा अंमलात आणण्यातील आव्हाने आणि अडथळे देखील समोर आणतो. जर सुधारणा धोरणे योग्य पद्धतीने अंमलात आणली गेली तर सुशासनाची उद्दिष्टे साध्य होतील अशी आशा या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून केली आहे.

किवर्ड : प्रशासकीय सुधारणा, सुशासन, दुसरी एआरसी, आरटीआय.

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकाची सुरुवात ही 'सुशासन' या संकल्पनेने झाली आहे, ज्याला लोकशाहीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचे तत्वज्ञान म्हणतात. आज विकासाच्या चर्चेत सुशासन हा सर्वात महत्त्वाचा विषय झाला आहे. नागरिकांना प्रभावीपणे, कार्यक्षमतेने आणि समतेनुसार सार्वजनिक सेवा प्रदान करणे हे सुशासनाचे मूलभूत उद्दिष्ट आहे. समाजाला त्याच्या निवडलेल्या विकास मार्गावर नेण्यासाठी शासनाच्या समर्थनात सार्वजनिक प्रशासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. बदलत्या गुंतागुंतीच्या वातावरणात, नवीन मागण्यांसह, सतत बहुआयामी आणि वैविध्यपूर्ण नागरिकांना सार्वजनिक सेवा पोहोचवण्यासाठी हा मुख्य संघटनात्मक आधारस्तंभ मानला जातो. कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेत लोकशाही आदेश देण्यासाठी कार्यक्षम, प्रभावी आणि प्रतिसाद देणारी प्रशासकीय व्यवस्थेची स्थापना अत्यंत महत्त्वाची आहे. सरकारचे एक राजकीय स्वरूप स्वीकारल्यानंतर, भारताने ब्रिटिश राजवटीत अस्तित्वात असलेल्या नागरी सेवा व्यवस्थेसह सतत काम करण्याचा पर्याय निवडला. संघराज्यीय चौकटीत असे सूचित होते की राज्यांना स्वतःची प्रशासकीय व्यवस्था असेल. अखिल भारतीय सेवांकडून देशाच्या एकतेसाठी प्रशासकीय आधार प्रदान करण्याची अपेक्षा होती ज्यामध्ये एक जटिल सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवस्था आणि विविधतेचे अनेक प्रकार होते. नागरी सेवा प्रणालीला संवैधानिक संरक्षण, राजकीय तटस्थता, स्थायीत्व, अनामिकता आणि गुणवत्तेवर आधारित भरती यांनी वैशिष्ट्यीकृत केले पाहिजे. पारंपरिकपणे, सरकार आणि नागरिकांमधील संबंध हा एक आदेश आणि नियंत्रण प्रणाली म्हणून पाहिला जात असे. सरकार कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी आणि कर गोळा करण्याची

भूमिका बजावत असल्याचे दिसून येत असे. काही कामांमध्ये सरकारी संस्था नागरिकांना काय करावे आणि काय करू नये हे सांगण्याचे संकेत देत होत्या. तथापि, सध्याच्या ट्रेंडमुळे एकतर्फी नाते बदलत आहे, जिथे सरकार नागरिकांना काय करावे किंवा करू नये असे सांगते. लोकशाही समाजांमध्ये, सरकारला अधिक प्रभावी आणि कार्यक्षम बनवण्यासाठी नागरिकांचा दबाव असतो. आजचे नागरिक केवळ सरकारकडून सेवा पुरवण्यात उत्कृष्टतेची मागणी करत नाहीत तर धोरणात्मक कार्याला आकार देखील देत आहेत. देशातील भ्रष्टाचाराविरुद्धच्या नागरिक चळवळीशी संबंधित अलिकडच्या घडामोडींनी हा मुद्दा ऐरणीवर आणला आहे. स्पष्टपणे, सरकार 'राजा' आणि नागरिक 'प्रजा' आहेत अशी सामंतवादी मानसिकता आता संपण्याच्या मार्गावर आहे. अशा आदर्श बदलासह, प्रशासनाच्या कार्यपद्धतीत दूरगामी बदल आवश्यक आहेत. आदेश आणि नियंत्रणाच्या युगासाठी तयार केलेल्या प्रणाली आणि प्रक्रियांना धोरण-निर्धारणात सल्लामसलत करण्यासाठी आणि नागरिक देत असलेल्या पैशासाठी चांगले मूल्य मिळविण्यासाठी मार्ग मोकळा करावा लागेल. नवीन आदर्शाच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक असलेले बदल हे प्रशासकीय सुधारणांच्या छत्राखाली तिला आणण्यासाठी येत असल्याचे दिसून येते. सुशासनाची नवीन कल्पना आणि त्याचे मूलभूत पैलू सद्यकालीन काळातील प्रशासकीय प्रणालीमध्ये समाविष्ट केले पाहिजेत आणि हे बदल समाविष्ट करण्यासाठी सुधारणा आवश्यक आहेत आणि त्या सुधारणा प्रशासकीय प्रणालीच्या कार्यात प्रतिबिंबित झाल्या पाहिजेत असे वाटते

अभ्यास क्षेत्र आणि संशोधन पद्धती:

"सुशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा" या प्रस्तुत अभ्यास प्राथमिक आणि दुय्यम दोन्ही डेटावर आधारित आहे. दुय्यम डेटा भारत सरकार आणि राज्यांच्या अहवालांमधून तसेच वर्तमानपत्रे आणि मासिके इत्यादींमध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखांमधून गोळा केला आहे. भारतात वारसा वस्तूंचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला आहे. त्यांची दुर्दशा सर्वांनी पाहिली आहे, त्यांना वर्तमानपत्रांमध्ये प्रमुख स्थान मिळते. म्हणून, प्रकाशित लेख आणि बातम्या देखील या लेखाचे मुख्य सहाय्यक आहेत.

साहित्य पुनरावलोकन :

भारताच्या दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या ११ व्या अहवालाचे शीर्षक "ई-गव्हर्नन्सला प्रोत्साहन देणे- पुढील वाटचाल".[1] या अहवालात ई-गव्हर्नन्सच्या यशस्वी प्रोत्साहन आणि अंमलबजावणीसाठी विविध उपायांची शिफारस करण्यात आली आहे. दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग ई-गव्हर्नन्सची व्याख्या अशी करतो की, सरकारी संस्थांद्वारे वाइड एरिया नेटवर्क, इंटरनेट, मोबाइल कम्प्युटिंग, कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांसारख्या माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचा वापर, ज्यामध्ये नागरिक, व्यवसाय आणि सरकारी संस्थांच्या विविध विभागांशी असलेले संबंध बदलण्याची क्षमता आहे. यामुळे नागरिकांना सरकारी सेवांचा उत्तम पुरवठा होईल, व्यावसायिक समुदायासोबतचे व्यवहार सुधारतील आणि माहितीच्या प्रवेशाद्वारे नागरिकांना सक्षम केले जाईल. ई-गव्हर्नन्सचा परिणाम म्हणजे वाढलेली पारदर्शकता, महसुलात वाढ, आर्थिक खर्चात कपात आणि भ्रष्टाचारावर नियंत्रण केवळ डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या परिचयाने प्रशासनात परिवर्तन घडून येऊ शकत नाही.

सुशासन संकल्पना :

सुशासनाची संकल्पना नवीन नाही. कौटिल्यनी त्यांच्या ***अर्थशास्त्र*** नामक ग्रंथात सुशासित स्टेटच्या राजाचे

वर्णन केले आहे: *"त्याच्या प्रजेच्या आनंदात त्याचे आनंद आहे, त्यांच्या कल्याणात त्याचे कल्याण आहे, जे त्याला स्वतःला आवडते ते तो चांगले मानत नाही, परंतु जे त्याच्या प्रजेला आवडते ते तो चांगले मानतो".*[2] महात्मा गांधींनी ***'सु-राज'*** ही संकल्पना मांडली होती. सुशासनाचा उद्देश असे वातावरण प्रदान करणे आहे ज्यामध्ये सर्व नागरिक वर्ग, जात आणि लिंग विचारात न घेता त्यांच्या पूर्ण क्षमतेचा विकास करू शकतील. याव्यतिरिक्त, सुशासनाचा उद्देश नागरिकांना प्रभावीपणे, कार्यक्षमतेने आणि समानतेने सार्वजनिक सेवा प्रदान करणे देखील आहे.[3] १९९२ मध्ये, जागतिक बँकेने ***"शासन आणि विकास"*** हा अहवाल प्रकाशित केला. जिथे सुशासनाचे वर्णन केंद्रस्थानी म्हणून केले गेले होते. मजबूत आणि समतोल विकासाला चालना देणारे वातावरण निर्माण करणे आणि ते टिकवून ठेवणे, आणि ते सुदृढ आर्थिक धोरणांना एक आवश्यक पूरक आहे.[4] अहवालात "विकासासाठी देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनात ज्या पद्धतीने शक्ती वापरली जाते" अशी व्याख्या केली आहे. अहवालात असे म्हटले आहे की जागतिक बँकेचे प्रशासनातील स्वारस्य प्रकल्पाच्या शाश्वत अक्षमतेबद्दलच्या चिंतेतून निर्माण होते आणि ते वित्तपुरवठा करण्यास मदत करते. त्यात असा निष्कर्ष काढण्यात आला आहे की शाश्वत विकास केवळ तेव्हाच होऊ शकतो जेव्हा खाजगी आणि सार्वजनिक व्यवसाय चालविण्यासाठी नियम आणि संस्थांची अंदाजे आणि पारदर्शक चौकट अस्तित्वात असेल. सुशासनाचे सार अंदाजे, खुले आणि प्रबुद्ध धोरण म्हणून वर्णन केले गेले होते, जेणेकरून व्यावसायिक संघटनांनी ओतलेल्या नोकरशाही कृतीसाठी सक्षम सरकारी कार्यकारी शाखा तिच्या कार्यात सहभागी होईल.

प्रशासकीय सुधारणांची प्रमुख कारणे:

- **धोरण अंमलबजावणीतील तफावत:** सुधारणा हे सुनिश्चित करतात की कायदे आणि धोरणे प्रभावीपणे कृतीत रूपांतरित केली जातात आणि जनतेला अपेक्षित असलेल्या उद्देशाने फायदा होतो.
- **बदलाशी जुळवून घेणे:** समाज, तंत्रज्ञान आणि आर्थिक गरजा विकसित होतात, ज्यामुळे संबंधित आणि प्रभावी राहण्यासाठी सतत प्रशासकीय उत्क्रांतीची आवश्यकता असते.
- **कालबाह्य व्यवस्था:** वसाहतोत्तर किंवा वारशाने मिळालेल्या नोकरशाही संरचना बहुतेकदा केंद्रीकृत, श्रेणीबद्ध आणि मंद असतात, गतिमान विकासासाठी आधुनिकीकरणाची आवश्यकता असते.
- **अकार्यक्षमता आणि लाल फिती:** सुधारणा नोकरशाहीतील अडथळे, विलंब आणि खराब सेवा वितरण हाताळतात, सार्वजनिक सेवांचा वेग आणि गुणवत्ता सुधारतात.
- **भ्रष्टाचार:** प्रक्रियांमध्ये (जसे की भरती) वाढणारी पारदर्शकता, जबाबदारी आणि वस्तुनिष्ठता भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यास मदत करते.
- **प्रतिसाद:** सरकारला अधिक लोककेंद्रित करण्यासाठी, सुधारणा नागरिकांच्या प्रवेशावर, सेवांची गुणवत्ता आणि जलद तक्रार निवारणावर लक्ष केंद्रित करतात.

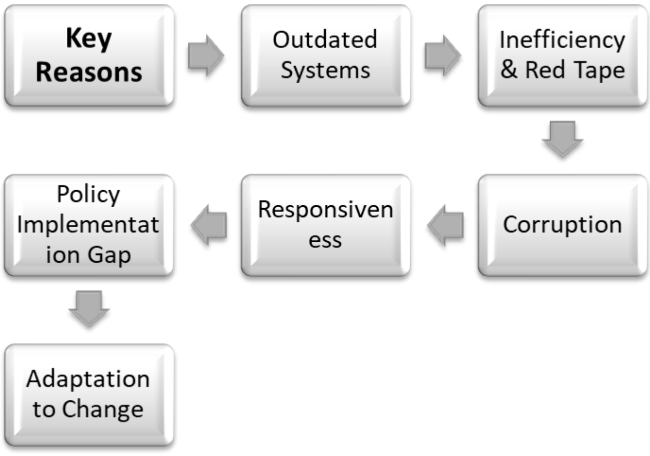

भारतातील प्रशासकीय सुधारणा :

भारताची सार्वजनिक प्रशासन व्यवस्था ही जगातील सर्वात मोठी नोकरशाही आहे ज्यामध्ये सुमारे १८ दशलक्ष कर्मचारी आहेत. तथापि, बदलते वातावरण, प्रशासकीय कार्यक्षमतेबद्दल लोकांमध्ये जागरूकता आणि खाते क्षमता आणि सुधारित कार्यक्षमतेची वाढती मागणी यामुळे देशात प्रशासकीय सुधारणा आवश्यक झाल्या आहेत. स्वातंत्र्यानंतर, भारत सरकारने देशाच्या सार्वजनिक प्रशासन प्रणालीचे शिक्षण घेण्यासाठी आणि तिच्या सुधारणेसाठी शिफारसी करण्यासाठी अनेक आयोग आणि समित्या स्थापन केल्या आहेत. प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रारी विभाग ही प्रशासकीय सुधारणा तसेच सर्वसाधारणपणे आणि विशेषतः केंद्रीय सरकारी संस्थांशी संबंधित सार्वजनिक तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी भारत सरकारची नोडल एजन्सी आहे. विभाग यशस्वीरित्या चांगल्या गोष्टींचे दस्तऐवजीकरण आणि प्रसार करण्याचा प्रयत्न करतो. दृकश्राव्य माध्यमे आणि प्रकाशनांच्या माध्यमातून प्रशासन कार्य करते. प्रशासकीय सुधारणा आयोग हा भारत सरकारने भारतीय सार्वजनिक प्रशासन प्रणालीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी शिफारसी देण्यासाठी नियुक्त केलेला एक समिती आहे. भारतात आतापर्यंत दोन कार्यसंघ आहेत, पहिले कार्यसंघ १९६६ मध्ये स्थापन झाले आणि दुसरे २००५ मध्ये. पहिले प्रशासकीय सुधारणा आयोगाचे अध्यक्षपद सुरुवातीला मोराराजी देसाई आणि नंतर के. हुमंतया यांनी भूषवले.[5] आयोगाने नागरिकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्याचे उपाय, आर्थिक प्रशासन नियोजन यंत्रणा, भारत सरकारची यंत्रणा आणि त्याच्या कामाच्या कार्यपद्धती, जीवन विमा प्रशासन, केंद्रीय प्रत्यक्ष कर प्रशासन, केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रशासकीय उपाय, १९७० च्या दशकाच्या मध्यात बंद पडण्यापूर्वीचे सरकारी प्रशासन. या अहवालात ५३७ प्रमुख शिफारसी होत्या.

दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग ३१.०८.२००५ रोजी श्री वीरप्पा मोईली यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यात आला.[6] सार्वजनिक प्रशासकीय व्यवस्थेच्या पुनर्बांधणीसाठी एक आराखडा तयार करणे आणि सरकारच्या सर्व स्तरांवर देशासाठी सक्रिय, प्रतिसादशील, जबाबदार, टिकाऊ आणि कार्यक्षम प्रशासन साध्य करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे आवश्यक होते. आयोगाने ९ वर्षांच्या कालावधीत १५ अहवाल सादर केले. देशातील सर्व स्तरांवर प्रशासन व्यवस्थेसाठी सक्रिय, प्रतिसादशील, जबाबदार, टिकाऊ आणि कार्यक्षम प्रशासन साध्य करण्यासाठी निर्देशित केलेल्या सूचक उपाययोजना आहेत. या अहवालातील शिफारसी सुशासनाच्या तत्त्वाला अक्षरशः आणि आत्म्याने अनुकूल करू शकणाऱ्या प्रशासकीय व्यवस्थेत असे बदल समाविष्ट करण्यासाठी सरकारे सज्ज आहेत.

सरकारी उपक्रम: सुशासन :

- **नागरिकांचा सनद :**जगभर हे मान्य केले गेले आहे की सुशासन हे कायमस्वरूपी विकास, आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक आहे. सुशासनात प्रशासकाची पारदर्शकता, जबाबदारीची क्षमता आणि प्रतिसाद हे महत्त्वाचे घटक आहेत. "नागरिकांचा सनद उपक्रम" हा सार्वजनिक सेवा देणाऱ्या संस्थांशी व्यवहार करताना नागरिकाला दिवसेंदिवस येणाऱ्या समस्या सोडवण्याच्या प्रयत्नाला प्रतिसाद आहे. नागरिकांच्या सनदची संकल्पना सेवा प्रदात्या आणि त्याच्या वापरकर्त्यांमधील तणावाचे निदर्शक आहे. ही संकल्पना प्रथम १९९१ मध्ये जॉन मेजर यांच्या रूढीवादी सरकारने एका साध्या राष्ट्रीय कार्यक्रमाच्या रूपात युनायटेड किंग्डममध्ये मांडली आणि अंमलात आणली.[7] देशातील लोकांसाठी सार्वजनिक सेवांचा

दर्जा सतत सुधारणे जेणेकरून या सेवा त्यांच्या गरजा आणि वापरकर्त्यांच्या हिताची पूर्तता करतील. १९९८ मध्ये टोनी ब्लेअरच्या कामगार सरकारने हा कार्यक्रम पुन्हा सुरू केला ज्याने त्याचे नाव "सेवा प्रथम" असे ठेवले.[8] गेल्या काही वर्षांत, भारतात आर्थिक विकासाच्या क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झाली आहे. यामुळे, प्रकाशनाच्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ झाली आहे. यामुळे भारतीय नागरिकांना त्यांच्या वारसा हक्कांबद्दल अधिक जागरूकता निर्माण झाली आहे. नागरिक अधिकाधिक संवेदनशील झाले आहेत आणि प्रशासनाकडून त्यांच्या वारसांच्या मागण्यांना प्रतिसाद देण्याचीच नव्हे तर त्यात सहभागी होण्याची अपेक्षा आहे. १९९६ पासून, त्यांच्या वातावरणात एकमत विकसित होण्यास सुरुवात झाली. प्रभावी आणि प्रतिसाद देणारे प्रशासन. चार्टर्समध्ये प्रथम, मानक सेवा तसेच सेवा वितरणासाठी जनतेला वाजवी अपेक्षा करता येईल अशा वेळेच्या मर्यादा, तक्रार निवारणाचे मार्ग आणि नागरिक आणि ग्राहक गटांच्या सहभागाद्वारे स्वतंत्र छाननीची तरतूद यांचा समावेश होता. भारत सरकारच्या प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रारी विभागाने नागरिकांच्या चार्टर्सचे समन्वय, सूत्रीकरण आणि संचालन करण्याची मागणी सुरू केली. चार्टर्स तयार करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तसेच काय करावे आणि काय करावे याची यादी विविध सरकारी संघटनांना कळवण्यात आली जेणेकरून ते लक्ष केंद्रित आणि प्रभावी चार्टर्स बाहेर आणू शकतील. चार्टर्सच्या सूत्रीकरणासाठी, केंद्र आणि केंद्रातील सरकारी संस्था वापरकर्ते, वरिष्ठ व्यवस्थापन आणि कटिंग एज स्टाफ यांच्या प्रतिनिधित्वासह मागणी शक्ती निर्माण करण्याचा सल्ला देण्यात आला. दुसऱ्या एआरसीच्या १२ व्या अहवालात नागरिक केंद्रित प्रशासन द हार्ट ऑफ गव्हर्नन्समध्ये देखील नागरिक चार्टवर लक्ष केंद्रित केले गेले कारण ते सेवा वितरण प्रणालीच्या केंद्रस्थानी नागरिकांना ठामपणे मांडते.

- **निर्मिती आणि सुविधा :**अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून प्रशासकीय सुधारणांचा एक अविभाज्य पैलू म्हणजे सरकारच्या सेवा आणि कृतींबद्दल जनतेला माहिती जलद आणि सुलभ उपलब्धता आणि सरकारमध्ये योग्य व्यवस्थापन माहिती प्रणालीचा विकास. तक्रारींचे निवारण आणि माहिती मिळवण्यात बराच विलंब होत आहे, कारण सार्वजनिक सेवा इंटरफेससह सरकारी विभागांकडे देशभरातील नागरिकांना माहिती पुरवण्यासाठी किंवा त्यांच्या प्रश्नांची आणि तक्रारींची एकाच ठिकाणी हाताळणी करण्यासाठी कोणतीही यंत्रणा नाही. भारत सरकारने निर्णय घेतला आहे की सरकारच्या सर्व कार्यालयांमध्ये आणि त्यांच्या अंतर्गत असलेल्या एजन्सींमध्ये एक संगणकीकृत सार्वजनिक इंटरफेस असावा, ज्याचा उद्देश शुल्क किंवा मोफत जनतेला माहिती प्रसारित करणे आहे. केंद्र सरकारच्या मंत्रालयांनी आणि त्यांच्या एजन्सींनी महाराष्ट्रातील लखीना मॉडेलप्रमाणेच मंत्रालयाच्या रिसेप्शन हॉल, कार्यालये इत्यादींजवळ स्थापन केलेल्या काउंटरवर सुविधांद्वारे सार्वजनिक कार्यपद्धती आणि निर्णयांवरील अवर्गीकृत माहितीची तरतूद सुनिश्चित करण्याचे पालन केले पाहिजे. या काउंटरना न्यायालयीन संपर्कासह, इंग्रजी आणि स्थानिक भाषेत संवाद साधण्यास सक्षम आणि संगणक वापरण्यास सक्षम अधिकाऱ्यांद्वारे दिवसाढवळ्या सतत चालवले जाईल. प्रलंबित प्रकरणे, प्रतीक्षा यादी इत्यादींची स्थिती माहिती देण्यासाठी या काउंटरना संगणक कन्सोलद्वारे प्रदान केले जाऊ शकतात. आतापर्यंत १०५

मंत्रालये/विभाग/संघटनांनी आयएफसी/"मी तुम्हाला मदत करू शकतो"/"चौकशी काउंटर" स्थापन केले आहेत. मंत्रालये/विभाग/संघटनांनी संपर्क अधिकारी म्हणून एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली आहे जो आयएफसीचा संपूर्ण प्रभारी आहे आणि कोणत्याही अडचणी किंवा अभिप्रायाच्या बाबतीत त्यांच्याशी संपर्क साधता येतो.

१.८ प्रशासकीय सुधारणा अंमलबजावणीतील आव्हाने :

सर्वसमावेशक शिफारशी असूनही, सुधारणा अंमलबजावणीत अनेक आव्हाने अडथळा आणतात:

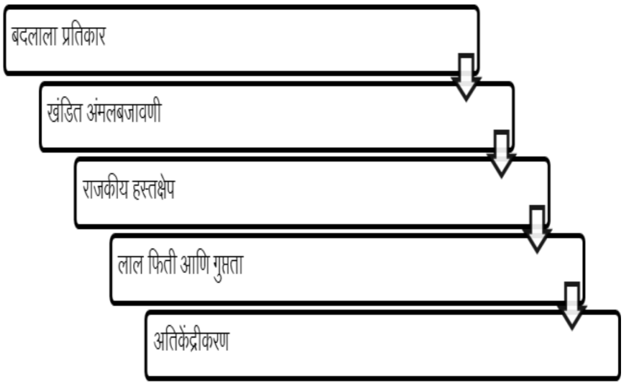

- **बदलाला प्रतिकार:** नोकरशाहीची निष्क्रियता आणि जबाबदारीची भीती परिवर्तनात अडथळा आणते.
- **विखंडित अंमलबजावणी:** केंद्रीय देखरेख प्रणालीचा अभाव धोरणांचा अंशतः आणि विसंगत अवलंब करण्यास कारणीभूत ठरतो.
- **राजकीय हस्तक्षेप:** बदल्या, नियुक्त्या आणि पदोन्नतींमध्ये अयोग्य प्रभाव तटस्थतेवर परिणाम करतो.
- **लाल फिती आणि गुप्तता:** प्रक्रियात्मक विलंब आणि माहिती सामायिक करण्यास अनिच्छा पारदर्शकतेला बाधा आणते.
- **अतिविकेंद्रीकरण:** सुधारणा अनेकदा जमिनीवरील वास्तव आणि राज्याच्या विविध गरजांकडे दुर्लक्ष करतात.

निष्कर्ष:

प्रशासनात सुधारणा आणि नवोपक्रमांचा शोध काही काळापासून सुरू आहे, परंतु २०१५ मध्ये झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या शिखर परिषदेत त्यांच्या नेत्यांनी दिलेल्या वचनबद्धतेचे पालन करण्याची जगाला गरज असतानाही, यामुळे निकडीची पातळी वाढली आहे. सरकारची पुनर्रचना करण्याच्या निकडीवर जागतिक एकमत केवळ प्रशासन आणि सार्वजनिक प्रशासन संस्थेची कामगिरी कशी सुधारायची यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या संशोधन प्रयत्नांमध्ये दिसून येत नाही. साधनसंपत्तीचा अपव्यय कमी करण्यासाठी आणि चाक पुनर्निर्मित करताना लागणारा वेळ कमी करण्यासाठी नवोपक्रमांबद्दल माहिती आणि ज्ञान सामायिक करण्यासाठी एकत्र येण्याची नवोपक्रमकर्त्यांची तयारी देखील दिसून येते. सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगिरीत सुधारणा किंवा सरकारमधील नवोपक्रमांना व्याप्ती मर्यादित असली तरी, त्यांच्याकडे राज्याच्या पुनर्रचनाची मोठी प्रक्रिया अधिक सक्षम करण्याची आणि सुधारित सेवा वितरणाद्वारे नागरिकांसाठी सामान्य सकारात्मक फायदे निर्माण करण्याची क्षमता आहे. नवोपक्रमात यशस्वी पद्धती सामायिक करण्यासाठी आणि त्यांचे अनुकूलन करण्यासाठी नवोन्मेषकांचे जाळे तयार केले जात आहे. भारतीय संदर्भात, "सुशासन" मधील मोठी कमतरता दूर करण्याच्या प्रशंसनीय आश्वासनांसह माहिती अधिकार कायद्याने केली. दुसऱ्या एआरसीवरील पाचव्या अहवालाअंतर्गत सर्व शिफारसी स्वीकारल्या गेल्या आहेत हे जाणून घेण्यासाठी, प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार निवारण विभागाने माहिती दिली की एकूण १६५ शिफारसींपैकी एकही

शिफारस सरकारने स्वीकारली नाही आणि नंतर जर काही स्वीकारल्या गेल्या तर त्या अंमलबजावणीसाठी राज्यांकडे सोडल्या गेल्या आणि उर्वरित नाकारल्या गेल्या किंवा आदर्श धोरण कायद्याअंतर्गत समाविष्ट करण्यासाठी संदर्भित केल्या गेल्या.

संदर्भ :

1. विजयकुमार, एन. (२०११). ई-गव्हर्नन्समध्ये आयसीटीची भूमिका: नवीन उपक्रम राबविण्यात क्लाउड कॉम्प्युटिंगचा प्रभाव. एसईटीलॅब्स ब्रीफिंग्ज, ९(२), पृ. ४३
2. The 11th Report of the Second Administrative Reforms Commission of India is titled "Promoting e-Governance – The Way Forward".
3. मॅबेट १९६४ "इतर संस्कृत साहित्यातील या ग्रंथाचे संदर्भ वेगवेगळया प्रकारे , आणि . यांना दिले आहेत. प्रत्येक प्रकरणात एकाच व्यक्तीचा उल्लेख केला आहे. पंकतंत्र स्पष्टपणे चाणक्य यांना ." असे ओळखते.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती: 'स्वराज्य' घोषित करणारे संत
5. एशियन जर्नल ऑफ कंपॅरेटिव्ह पॉलिटिक्स
6. https://testbook.com › सामान्य ज्ञान › राजकारण
7. https://cbc.gov.in › cbcdev
8. goicharters.nic.inhttps://goicharters.nic.in
9. ClearIAS https://www.clearias.com › नीतिमत्ता नोट्स

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

तंत्रज्ञान डिजिटल युग आणि मराठी साहित्याचे भवितव्य

डॉ. बाबासाहेब सुखदेव जाधव

पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग,

राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय किल्ले धारूर, जि. बीड, 431144.

***Corresponding Author –* डॉ. बाबासाहेब सुखदेव जाधव**

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

"साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो," असे म्हटले जाते. परंतु हा आरसा ज्या चौकटीत बसवला जातो, ती चौकट काळाप्रमाणे बदलत असते. मानवी उत्क्रांतीच्या प्रवासात साहित्याने आपले स्वरूप, आशय आणि अभिव्यक्ती सातत्याने बदलली आहे. आज आपण अशा एका कालखंडात उभे आहोत, जिथे भारत २०४७ पर्यंत एक 'विकसित राष्ट्र' बनण्याचे ध्येय उराशी बाळगून आहे. हे ध्येय गाठताना केवळ आर्थिक किंवा लष्करी प्रगती पुरेशी नाही, तर आपली सांस्कृतिक आणि भाषिक समृद्धी तंत्रज्ञानाच्या जोरावर जागतिक स्तरावर नेणे ही काळाची गरज बनली आहे. या पार्श्वभूमीवर 'मराठी साहित्य आणि डिजिटल युग' यांचा संबंध शोधणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

मराठी साहित्याला १३ व्या शतकातील संत ज्ञानेश्वरांपासूनची एक महान परंपरा लाभली आहे.

“माझा मराठाचि बोलु कवतुके | परि अमृतातेही पैजा जिंके |" असे म्हणत ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेचा डंका वाजवला. तेव्हापासून ते आजपर्यंत साहित्याचा प्रवास अनेक माध्यमांतून झाला आहे. सुरुवातीला मौखिक परंपरेतून टिकलेले हे साहित्य, नंतर भूर्जपत्रांवर आणि हस्तलिखितांवर आले. १९ व्या शतकात मुद्रण कलेचा (Printing Press) शोध लागला आणि मराठी साहित्यात खऱ्या अर्थाने क्रांती झाली. वर्तमानपत्रे, मासिके आणि पुस्तकांच्या माध्यमातून साहित्य घराघरात पोहोचले. बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी आणि महात्मा फुले यांनी या तंत्राचा वापर समाजप्रबोधनासाठी केला.

आज २१ व्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात आपण एका 'डिजिटल क्रांती'च्या लाटेवर स्वार आहोत. इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि आता 'कृत्रिम बुद्धिमत्ता' (AI) यांनी मानवी जीवनाचे सर्व पैलू व्यापून टाकले आहेत. अशा वेळी "मराठी साहित्याचे अस्तित्व धोक्यात आहे का?" असा प्रश्न अनेकदा विचारला जातो. परंतु, वास्तव याच्या उलट आहे. तंत्रज्ञानाने मराठी साहित्यासमोर आव्हाने जरूर उभी केली आहेत, पण त्यासोबतच विकासाच्या अभूतपूर्व संधीही उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

विकसित भारताच्या संकल्पनेत 'डिजिटल इंडिया' हा एक कणा आहे. जेव्हा भारत विकसित होईल, तेव्हा मराठी भाषा केवळ संवादाचे माध्यम न राहता ती 'ज्ञानाची आणि तंत्रज्ञानाची भाषा' असणे आवश्यक आहे. आजचा वाचक केवळ छापील पुस्तकांवर अवलंबून नाही; तो ई-बुक्स वाचतोय, पॉडकास्ट ऐकतोय आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून स्वतः लेखकही बनतोय. साहित्याचे हे 'लोकशाहीकरण' डिजिटल युगाची मोठी देणगी आहे.

या शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश हा आहे की, तंत्रज्ञानाच्या या वेगवान प्रवासात मराठी साहित्याने

स्वतःला कसे जुळवून घेतले आहे, कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा साहित्यावरील परिणाम काय होत आहे आणि २०४७ च्या 'विकसित भारतात' मराठी साहित्याचे भविष्य कसे असेल, याचा चिकित्सक अभ्यास करणे. भौतिक प्रगती आणि भाषिक अस्मिता यांचा समतोल साधत मराठी साहित्य जागतिक पटलावर आपले स्थान कसे निश्चित करेल, याचे विश्लेषण करणे हा या निबंधाचा गाभा आहे.

ऐतिहासिक संदर्भ:

मुद्रण ते डिजिटल युगाचा प्रवास मराठी साहित्याचा इतिहास हा केवळ शब्दांचा इतिहास नसून तो माध्यमांच्या बदलांचाही इतिहास आहे. साहित्याच्या प्रसारामध्ये तंत्रज्ञानाने नेहमीच महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. हा प्रवास मुख्यत्वे तीन टप्प्यांत विभागता येतो:

१. मुद्रणपूर्व काळ: मौखिक आणि हस्तलिखित परंपरा:

मुद्रण कलेचा शोध लागण्यापूर्वी मराठी साहित्य हे प्रामुख्याने 'मौखिक' (Oral) परंपरेने जतन केले जात होते. संतांच्या ओव्या, अभंग आणि कीर्तने ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पाठांतराद्वारे पोहोचली. त्यानंतर भूर्जपत्रे आणि हाताने लिहिलेल्या पोथ्यांचे युग आले. हे साहित्य मर्यादित होते आणि ते केवळ विवक्षित वर्गापर्यंत किंवा मठांपर्यंत सीमित होते. साहित्याची ही 'हस्तलिखित' प्रक्रिया अत्यंत संथ आणि कष्टसाध्य होती.

२. मुद्रण क्रांती: ज्ञानाचे लोकशाहीकरण:

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला भारतात आणि महाराष्ट्रात मुद्रण कलेचे (Printing Press) आगमन झाले. १८१२ मध्ये विल्यम कॅरी यांनी पहिले मराठी पुस्तक छापले आणि इथूनच आधुनिक मराठी साहित्याचा पाया रचला गेला.

दर्पण आणि नियतकालिके: १८३२ मध्ये बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'दर्पण' हे पहिले मराठी वृत्तपत्र सुरू केले. मुद्रण तंत्रज्ञानामुळे विचार लोकांपर्यंत पोहोचवणे सोपे झाले. यामुळेच मराठी साहित्यात वैचारिक लेखन, निबंध आणि समाजसुधारणेच्या चळवळींना वेग आला.

ग्रंथप्रसार: छापखान्यामुळे पुस्तकांच्या किमती कमी झाल्या आणि ती सर्वसामान्यांच्या हातात पोहोचली. वि.स. खांडेकर, ना.सी. फडके, साने गुरुजी यांसारख्या लेखकांचे साहित्य घराघरांत पोहोचले ते केवळ मुद्रण तंत्रज्ञानामुळेच. ग्रंथालयांची चळवळ उभी राहिली आणि वाचन संस्कृती फोफावली.

३. संगणक आणि युनिकोडचे आगमन:

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात संगणकाचा प्रवेश झाला, परंतु सुरुवातीला मराठीसाठी ते कठीण होते. विविध 'फॉन्ट्स' (Fonts) आणि सॉफ्टवेअर्समध्ये सुसंगतता नसल्यामुळे मराठी टायपिंग ही एक मोठी समस्या होती. १९९० च्या दशकानंतर 'युनिकोड' (Unicode) तंत्रज्ञान आले आणि मराठी साहित्यासाठी डिजिटल दरवाजा उघडला गेला. युनिकोडमुळे जगातील कोणत्याही संगणकावर किंवा मोबाईलवर मराठी अक्षर 'अ' हे 'अ'च दिसू लागले. या एका तांत्रिक बदलामुळे मराठी साहित्याचा डिजिटल पाया रचला गेला.

४. डिजिटल क्रांती: इंटरनेट आणि स्मार्टफोन:

२०१० नंतर भारतात इंटरनेटचा प्रसार वेगाने झाला. स्वस्त डेटा आणि स्मार्टफोनमुळे साहित्य केवळ वाचनालयातून बाहेर पडून थेट लोकांच्या हातातील स्क्रीनवर आले.

ब्लॉगिंग युग: सुरुवातीला अनेक लेखकांनी 'ब्लॉग्स' लिहायला सुरुवात केली. यामुळे प्रकाशकांवर विसंबून न राहता स्वतःचे साहित्य प्रकाशित करण्याचे स्वातंत्र्य लेखकांना मिळाले.

ई-कॉमर्स आणि ई-बुक्स: कागदाच्या वाढत्या किमती आणि वितरणातील अडचणींवर मात करण्यासाठी 'ई-बुक्स'चा पर्याय समोर आला. बुकगंगा, अमेझॉन किंडल यांसारख्या व्यासपीठांनी मराठी पुस्तकांना जागतिक बाजारपेठ मिळवून दिली.

५. मुद्रण आणि डिजिटलचा समन्वय:

आज आपण अशा टप्प्यावर आहोत जिथे मुद्रित पुस्तके आणि डिजिटल साहित्य एकमेकांना पूरक ठरत आहेत. अनेक प्रकाशक आता पुस्तक प्रकाशित करताना त्याची मुद्रित प्रत आणि ई-बुक दोन्ही सोबतच बाजारात आणतात. विकसित भारताकडे जाताना हे तंत्रज्ञान केवळ साहित्याचे स्वरूप बदलत नसून ते अधिक व्यापक आणि सर्वसमावेशक करत आहे.

डिजिटल युगातील साहित्याची विविध रूपे:

तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे साहित्य केवळ 'कागद आणि शाई' यापुरते मर्यादित राहिले नसून ते बहुआयामी झाले आहे. डिजिटल युगाने साहित्याला स्पर्श, ध्वनी आणि दृश्य अशा तिन्ही स्तरांवर नेले आहे.

१. ई-पुस्तके (E-books): ग्रंथालयांचे खिशात रूपांतर: ई-पुस्तके ही डिजिटल साहित्यातील पहिली मोठी क्रांती आहे.

उपलब्धता: अमेझॉन किंडल (Kindle), गुगल बुक्स आणि 'बुकगंगा' सारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे हजारो पानांची ग्रंथसंपदा एका छोट्या उपकरणात साठवता येते.

फायदे: मुद्रित पुस्तकांच्या तुलनेत ई-पुस्तके स्वस्त असतात आणि ती कुठेही वाहून नेणे सोपे असते. विकसित भारताच्या दृष्टीने, कागदाचा वापर कमी करून पर्यावरणाचे रक्षण (Sustainable Development) करण्यातही याचे मोठे योगदान आहे.

२. ऑडिओ बुक्स (Audiobooks): श्राव्य साहित्याचे पुनरुज्जीवन:

भारतीय संस्कृतीत 'श्रवण' परंपरेला मोठे महत्त्व आहे. डिजिटल युगाने ही परंपरा पुन्हा जिवंत केली आहे.

स्टोरीटेल आणि प्रतिलिपि: 'स्टोरीटेल' (Storytel) सारख्या ॲप्समुळे मराठीतील अजरामर कादंबऱ्या आणि कथा आता नामवंत कलाकारांच्या आवाजात ऐकता येतात.

वाचक वर्ग: ज्यांना वाचायला वेळ नाही किंवा ज्यांना दृष्टीदोष आहे, अशा लोकांसाठी ऑडिओ बुक्स वरदान ठरली आहेत. प्रवासात, व्यायामा करताना किंवा घरकाम करताना साहित्य 'अनुभवता' येणे, ही डिजिटल युगाची मोठी किमया आहे.

३. पॉडकास्ट (Podcasts): वैचारिक साहित्याचे नवे व्यासपीठ:

पॉडकास्ट हे डिजिटल युगातील आधुनिक 'रेडिओ' आहेत.

विषय विविधता: मराठीत आता वैचारिक, ऐतिहासिक आणि मुलाखतींवर आधारित पॉडकास्टची मोठी लाट आली आहे. हे केवळ मनोरंजन नसून ते एक प्रकारचे 'श्राव्य साहित्य' (Oral Literature) आहे.

लोकप्रियता: 'भाडिपा' किंवा 'मुक्त संवाद' सारख्या चॅनेलवरून गंभीर साहित्यिक चर्चा तरुणांपर्यंत पोहोचत आहेत.

४. सोशल मीडिया साहित्य (Micro-literature):

फेसबुक, इन्स्टाग्राम आणि ट्विटर (X) या माध्यमांनी साहित्याचे स्वरूप 'लहान' पण 'प्रभावी' केले आहे.

चारोळ्या आणि हायकु: इन्स्टाग्रामवर ग्राफिक्सच्या माध्यमातून मांडल्या जाणाऱ्या चारोळया आणि दोन ओळींच्या कविता प्रचंड लोकप्रिय होत आहेत.

फ्लॅश फिक्शन (Flash Fiction): अत्यंत कमी शब्दांत (उदा. १०० शब्दांत) सांगितलेली कथा हा या युगाचा नवा प्रकार आहे. वाचकांकडे वेळ कमी असल्यामुळे हे 'झटपट साहित्य' विकसित होत आहे.

५. ब्लॉग्स आणि ई-नियतकालिके (E-Magazines):

पूर्वी दिवाळी अंक वर्षातून एकदाच यायचे, आता अनेक वेबसाईटच्या माध्यमातून वर्षभर 'ई-दिवाळी अंक' आणि साप्ताहिक ई-नियतकालिके वाचायला मिळतात. 'ऐसी अक्षरे' किंवा 'मायबोली' सारख्या संकेतस्थळांनी मराठी साहित्याची एक मोठी डिजिटल लायब्ररी आणि चर्चाविश्व तयार केले आहे.

६. वेब सीरिज आणि साहित्याचे रूपांतरण:

अनेक मराठी कादंबऱ्यांवर आता वेब सीरिज किंवा शॉर्ट फिल्म्स बनत आहेत. साहित्याचा हा 'दृश्य' (Visual) आविष्कार साहित्याला अधिक व्यापक बनवत आहे. लेखकाचा शब्द जेव्हा पडद्यावर येतो, तेव्हा तो साहित्याच्या प्रसाराचाच एक भाग ठरतो.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि मराठी साहित्याचे नवे क्षितीज:

२१ व्या शतकाच्या सुरुवातीला संगणकाने टायपिंग सोपे केले, तर आता कृत्रिम बुद्धिमत्तेने साहित्याची 'निर्मिती' आणि 'प्रक्रिया' दोन्ही बदलून टाकले आहेत. मराठी साहित्य आणि एआय यांचा संबंध खालील पाच महत्त्वाच्या पैलूंवर आधारित आहे:

१. साहित्याचे स्वयंचलित भाषांतर (AI Translation):

एआयचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे भाषेच्या सीमा पुसल्या जाणे. 'न्यूरल मशीन ट्रान्सलेशन' (NMT) तंत्रज्ञानामुळे जागतिक दर्जाचे इंग्रजी, रशियन किंवा जपानी साहित्य आता अधिक अचूकपणे मराठीत उपलब्ध होत आहे.

सांस्कृतिक देवाणघेवाण: पूर्वी एखादे पुस्तक अनुवादित होण्यासाठी वर्षांचा काळ लागायचा, आता काही तासांत प्राथमिक मसुदा तयार होतो. यामुळे मराठी साहित्य जागतिक स्तरावर (Global Reach) पोहोचवणे सुलभ झाले आहे.

भारत सरकारचा 'भाषिनी' उपक्रम: या उपक्रमाद्वारे एआयचा वापर करून विविध भारतीय भाषांमधील दरी कमी केली जात आहे, ज्यामुळे मराठी साहित्याचा प्रसार इतर राज्यांतही वेगाने होत आहे.

२. एआय आणि सर्जनशील लेखन (Generative AI):

चॅटजीपीटी (ChatGPT), जेमिनी (Gemini) यांसारख्या एआय मॉडेल्समुळे "मशीन कविता लिहू शकते का?" हा प्रश्न आता निकालात निघाला आहे.

लेखन साहाय्यक (Co-writing): एआयचा वापर करून लेखक आता कथेचा प्लॉट तयार करणे, पात्रांचे स्वभाव निश्चित करणे किंवा कथेची रूपरेखा तयार करण्यासाठी करत आहेत.

नवनवीन प्रयोग: अनेक कवी आता एआयने दिलेल्या शब्दांवरून कविता रचण्याचे प्रयोग करत आहेत. हे मानवी संवेदना आणि यंत्राची तार्किक क्षमता यांचा एक विलक्षण संगम आहे.

३. व्याकरण, शुद्धलेखन आणि शैली सुधारणा:

मराठी भाषेचे व्याकरण आणि शुद्धलेखन अत्यंत क्लिष्ट आहे. एआय आधारित टूल्स (उदा. शुद्धलेखन तपासनीस) लेखकाला त्याचे लेखन अधिक निर्दोष करण्यास मदत करत आहेत. यामुळे साहित्याचा दर्जा सुधारण्यास मदत होते आणि नवीन लेखकांचा आत्मविश्वास वाढतो.

४. ऑडिओ-व्हिज्युअल आणि एआय:

टेक्स्ट-टू-स्पीच (TTS): एआयमुळे साध्या मजकुराचे रूपांतर अत्यंत नैसर्गिक मानवी आवाजात (Audio) होत आहे. यामुळे डोळ्यांना त्रास न देता साहित्य 'ऐकणे' सोपे झाले आहे.

साहित्याचे व्हिज्युअलायझेशन: एखाद्या कथेतील वर्णन वाचून एआयच्या मदतीने त्या प्रसंगाची चित्रे (Images) किंवा व्हिडिओ तयार करणे आता शक्य झाले आहे. यामुळे साहित्याचा अनुभव अधिक समृद्ध होत आहे.

५. आव्हाने आणि नैतिक प्रश्न (Challenges & Ethics):

एआयमुळे काही गंभीर प्रश्नही निर्माण झाले आहेत:

- सत्यता आणि भावना: यंत्राने लिहिलेल्या साहित्यात मानवी वेदना, आनंद आणि अनुभवाची खोली असेल का?
- कॉपीराईट: एआयने तयार केलेल्या साहित्याचा मालक कोण - तो सॉफ्टवेअर बनवणारा की कमांड देणारा?
- भाषेचा डेटा: मराठी भाषेचा डिजिटल डेटा (Corpus) अजूनही इंग्रजीच्या तुलनेत कमी आहे. विकसित भारताच्या वाटेवर मराठीला सक्षम करण्यासाठी इंटरनेटवर जास्तीत जास्त मराठी मजकूर उपलब्ध करणे हे मोठे आव्हान आहे.

विकसित भारत २०४७ आणि मराठी साहित्यापुढील आव्हाने:

आपण जेव्हा २०४७ च्या 'विकसित भारता'चे स्वप्न पाहतो, तेव्हा तंत्रज्ञानाच्या झगमगाटात काही मूलभूत आव्हानेही स्पष्टपणे दिसतात. साहित्याचा प्रवास केवळ तांत्रिक प्रगतीवर अवलंबून नसून तो सांस्कृतिक संघर्षावरही आधारित आहे.

१. वाचन संस्कृतीचा ऱ्हास की माध्यमांतर?

डिजिटल युगातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे वाचकांचा 'Short Attention Span' (कमी वेळ एकाग्र राहण्याची क्षमता). रिल्स आणि शॉर्ट व्हिडिओंच्या जमान्यात ३०० पानांची कादंबरी वाचणारा वाचक टिकवून ठेवणे हे साहित्यापुढील मोठे आव्हान आहे. परंतु, हे केवळ संकट नसून माध्यमांतराची संधी आहे. साहित्याला आता अधिक 'दृश्य' (Visual) आणि 'श्राव्य' (Audio) स्वरूपात सादर करावे लागेल.

२. पायरसी आणि आर्थिक गणिते:

डिजिटल जगात साहित्याची चोरी (Piracy) करणे अत्यंत सोपे झाले आहे. एखादे पुस्तक प्रकाशित होताच त्याची 'पीडीएफ' अनधिकृतपणे सोशल मीडियावर फिरू लागते. जोपर्यंत लेखक आणि प्रकाशकांना त्यांच्या कष्टाचा योग्य मोबदला मिळत नाही, तोपर्यंत साहित्याचा दर्जा टिकवणे कठीण जाईल. यासाठी 'ब्लॉकचेन' (Blockchain) सारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून साहित्याचे हक्क सुरक्षित करणे, हा विकसित भारताचा एक भाग असेल.

३. भाषिक शुद्धता विरुद्ध 'हिंग्लिश'चा प्रभाव:

सोशल मीडियावरील संवादामुळे मराठी भाषेचे स्वरूप बदलत आहे. इंग्रजी शब्दांचा अतिवापर आणि व्याकरणाकडे होणारे दुर्लक्ष यामुळे मूळ मराठी भाषेचा पोत बिघडण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर करताना भाषेचे 'मराठीपण' टिकवून ठेवणे, हे नवीन पिढीतील लेखकांचे कर्तव्य असेल.

भविष्यातील वेध: २०४७ मधील मराठी साहित्याचे स्वरूप:

विकसित भारताच्या शताब्दी वर्षात मराठी साहित्य खालीलप्रमाणे क्रांती घडवून आणू शकते:

व्हर्च्युअल रिॲलिटी (VR) लायब्ररी: वाचक केवळ पुस्तक वाचणार नाही, तर तो 'मेटाव्हर्स'च्या माध्यमातून त्या कथेतील स्थळांना भेट देऊ शकेल. उदा. शिवाजी महाराजांवरील कादंबरी वाचताना वाचक आभासी पद्धतीने रायगड किल्ल्यावर उभा राहून तो इतिहास अनुभवू शकेल.

मराठी: ज्ञानाची जागतिक भाषा: तंत्रज्ञानामुळे अभियांत्रिकी, वैद्यकीय आणि अंतराळ विज्ञानाचे ज्ञान मराठीत उपलब्ध होईल. यामुळे साहित्यात 'विज्ञान साहित्याचा' (Science Fiction) प्रवाह अधिक प्रबळ होईल.

ग्लोबल मराठी वाचक: जगात कुठेही राहणारा मराठी माणूस तंत्रज्ञानामुळे महाराष्ट्रातील साहित्याशी रिअल-टाइममध्ये जोडला गेलेला असेल.

निष्कर्ष:

1. "तंत्रज्ञान हे एक दुधारी शस्त्र आहे," पण मराठी साहित्याच्या संदर्भात ते एक वरदान ठरताना दिसत आहे.
2. साहित्याचा आत्मा हा मानवी संवेदना आणि संस्कृती असतो, तर तंत्रज्ञान हे केवळ त्याचे शरीर आहे.
3. ज्ञानेश्वरांनी ज्या 'अमृतातेही पैजा जिंके' अशा मराठीचा अभिमान व्यक्त केला होता, तीच भाषा आज डिजिटल स्वरूपात जागतिक स्पर्धेत उतरली आहे.
4. विकसित भारत २०४७ कडे वाटचाल करताना तंत्रज्ञान आणि साहित्य यांचा हातात हात घालून प्रवास करणे अनिवार्य आहे. तंत्रज्ञानामुळे साहित्याचे रूप बदलले असले तरी त्याचा मूळ गाभा – म्हणजेच मानवी मूल्यांचे जतन – हा तसाच राहणार आहे. डिजिटल युगातील बदलांना आत्मसात करून, आपल्या बोलीभाषांची समृद्धी जपत आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा कल्पकतेने वापर करत मराठी साहित्य खऱ्या अर्थाने जागतिक आणि 'विकसित' बनेल.
5. शेवटी, साहित्याशिवाय तंत्रज्ञान हे निर्जीव आहे आणि तंत्रज्ञानाशिवाय आधुनिक साहित्य हे आहे. या दोघांच्या समन्वयातूनच एक समृद्ध, सुशिक्षित आणि सुसंस्कृत 'विकसित भारत' घडेल.

संदर्भ सूची:

1. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – डॉ. ए. एन देशपांडे.
2. भाषा आणि संस्कृती – भालचंद्र नेमाडे.
3. डिजिटल संस्कृती – मिलिंद वाटवे.

अहवाल व नियतकालिके:

1. राज्य मराठी विकास संस्था (RMVS) – वार्षिक अहवाल आणि भाषिक धोरण दस्तऐवज.
2. इकोनॉमिक टाइम्स (मराठी) – डिजिटल वाचक वर्गावरील विशेष लेख.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

भारताच्या विकासात ललितगद्य लेखनाचे योगदान

डॉ. ज्योती सुधाकर चव्हाण
श्री मुक्तानंद महाविद्यालय गंगापूर,
ता. गंगापूर जि. छत्रपती संभाजीनगर
Corresponding Author – डॉ. ज्योती सुधाकर चव्हाण
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रास्ताविक :

साहित्य आणि समाज यांचा परस्परसंबंध अतूट असून समाजजीवनातील परिवर्तनांचे प्रतिबिंब साहित्यातून सातत्याने प्रकट होत आले आहे. समाजातील मूल्यव्यवस्था, विचारप्रवाह, जीवनशैली, प्रश्न व संघर्ष यांचे संवेदनशील दर्शन घडविण्याचे कार्य साहित्य करते. त्यामुळे साहित्य हे समाजाचे अपत्य मानले जाते. समाजात घडणाऱ्या ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घडामोडींचे पडसाद विविध साहित्यप्रकारांतून उमटत जातात आणि त्या काळाचे वास्तव साहित्याच्या माध्यमातून पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडापासून भारतीय समाजात व्यापक स्वरूपाचे बदल घडून आले आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया, लोकशाहीची स्थापना, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा विस्तार, तसेच १९९० नंतरचे जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण यांमुळे समाजजीवनात आमूलाग्र परिवर्तन झाले. या सर्व बदलांचा प्रभाव मराठी साहित्यावर, विशेषतः ललितगद्य लेखनावर प्रकर्षाने दिसून येतो.

ललितगद्य हा संमिश्र, लवचिक व प्रवाही असा साहित्यप्रकार असून आठवणी-अनुभव, ललितनिबंध, प्रवासवर्णन, व्यक्तिचित्रण, सदर लेखन अशा विविध उपप्रकारांचा त्यात समावेश होतो. प्रारंभी आत्मनिष्ठतेवर भर देणारे ललितगद्य लेखन कालांतराने सामाजिक वास्तवाभिमुखतेकडे व मुक्तगद्य लेखनाकडे वाटचाल करताना दिसते. मराठी साहित्यात कविता, नाटक आणि कादंबरी यांइतकेच महत्त्व 'ललितगद्याला' आहे. विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारताने जेव्हा विकासाची नवी स्वप्ने पाहिली, तेव्हा त्या विकासाच्या वास्तवाचे चित्रण करण्यात ललितगद्य अग्रभागी राहिले. ललितगद्य हा संमिश्र प्रकार असून, तो लेखकाच्या अनुभवांना वैश्विक रूप देतो. भारताच्या विकासात्मक प्रक्रियेत जे सामाजिक बदल झाले, ते टिपण्याचे काम या साहित्यप्रकाराने प्रभावीपणे केले आहे.

उद्दिष्टे:

१. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील मराठी ललितगद्य लेखनाचा विकासात्मक अभ्यास करणे.
२. भारतीय समाजात घडून आलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय बदलांचे प्रतिबिंब ललितगद्य लेखनातून कसे उमटले आहे, याचा शोध घेणे.

३. भारताच्या विकासप्रक्रियेत ललितगद्य लेखनाने बजावलेल्या सामाजिक व वैचारिक भूमिकेचा अभ्यास करणे.

४. ग्रामीण व शहरी जीवनातील विकासात्मक बदल ललितगद्य लेखनातून कसे व्यक्त झाले आहेत, याचा अभ्यास करणे.

५. भारताच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीकोनातून ललितगद्य लेखनाचे साहित्यिक व सामाजिक महत्त्व अधोरेखित करणे.

ललितगद्याची संकल्पना :

ललितगद्य हा संमिश्र असा साहित्यप्रकार असून त्यात अनेक उपप्रकारांचा समावेश होतो. यात आठवणी-अनुभव, लघुनिबंध, प्रवासवर्णने, व्यक्तिचित्रणे, ललितनिबंध, ललितलेख, निसर्गवर्णन वैचारिक लेख इत्यादी प्रकार ललितगद्यात समाविष्ट आहेत. ललितगद्याविषयी डॉ.संदीप सांगळे म्हणतात, "जीवनात घडलेल्या घटनांचा, अनुभवांचा, प्रसंगांचा, व्यक्तींचा संदर्भ आणि याकडे लेखक 'मी' चा पाहण्याचा दृष्टीकोन यातून लेखक 'मी' च्या मनात जो अनुभव आकार घेतो जे प्रत्यक्षात घडले आहे ते त्याच्या विषयांसह, चिंतनासह, आस्वादासह मांडण्याच्या प्रकाराला ललितगद्य म्हणतात." ०[१] यावरून असे लक्षात येते की, व्यक्तींच्या जीवनात झालेल्या विविध बादलांबरोबरच समाजात होणारे विविध बदल देखील साहित्यातून व्यक्त केले जातात.

ललितगद्याचे स्वरूप पलटलेले दिसून येते. पूर्वी वैचारिक लेखन ते लालित्यपूर्णतेने आलेला लघुनिबंध, गुजगोष्टी, ललितलेख, ललितगद्य ते मुक्तगद्य अशा स्वरूपाची बाटचाल राहिलेली आहे. या वाटचालीत ललितगद्य अधिकाधिक विकसित होत गेलेला दिसून येतो. त्यामुळे त्याचे नामकरण बदलत गेल्याचे लक्षात येते. आज ललितगद्याचे स्वरूप पाहिले तर असे दिसते की, ललितगद्य हा साहित्य प्रकरात समाजकारण, राजकारण, संस्कृती, धर्मकारण, अर्थकारण, इतिहास, शिक्षण, आरोग्य, कला या सर्वांना सामावून घेणारा साहित्यप्रकार ठरला आहे. समाजात होणारे विविध क्षेत्रात होणारे बदल ललितगद्यातून वास्तविक स्वरूपात टिपले जात आहेत.

ललितगद्याचे उपप्रकार आणि त्यांचे सामाजिक योगदान :

ललितगद्य हे अनेक उपप्रकारांनी नटलेले आहे:

- व्यक्तिचित्रण: व्यक्तीच्या माध्यमातून समाजाचे स्वभाव टिपले गेले.
- प्रवासवर्णन: भारताच्या भौगोलिक आणि सांस्कृतिक विकासाचे दर्शन घडले.
- आठवणी-अनुभव: समाजातील विविध स्तरांतील लोकांचे जगणे समोर आले.
- निसर्गवर्णन: पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि मानवी हस्तक्षेप यावर भाष्य झाले.
- मुक्तगद्य: आधुनिकतेचा नवा प्रवाह

ललितगद्याची मुक्तगद्य लेखणकडे वाटचाल :

सद्यस्थितीत मोठ्या प्रमाणात मुक्तगद्य लेखन होत आहे. समाजातील वास्तविकतेवर मुक्तस्वरूपचे लेखन होत आहे. मुक्तगद्य लेखनाची संकल्पना स्पष्ट करताना वि. शं. चौघुले म्हणतात, "मराठीतील वैचारिक प्रबोधनपर निबंधापासून आज पर्यंत गद्य लेखनाची स्थित्यंतरे झाली त्याचे टप्पे असेः निबंध - लघुनिबंध-ललितगद्य/ललितलेख-मुक्तनिबंध मराठीतील स्फुटलेखनाच्या आजवरच्या विकासाचा शेवटचा टप्पा 'मुक्तगद्य' या शब्दांनी सूचित केला आहे. अलीकडील

काही वर्षात मराठीतील स्फुटलेखनात आलेली प्रसरणशीलता, लवचिकता व सर्वसमावेशकता 'मुक्तगद्य' या शब्दाच्या निवडीमागे अभिप्रेत आहे."०२ वि. शं. चौघुले यांनी ललितगद्यास 'मुक्तगद्य' ही संकल्पना योजली आहे. त्यांनी गद्यलेखन परंपरेतील वैचारिक, प्रबोधनपर निबंध, रंजनपर लघुनिबंध, आत्मनिष्ठ ललितगद्य आणि समावेशक मुक्तगद्य या टप्प्यांचा परस्परांशी संबंध दर्शवला आहे. अनुभवाला कलापूर्ण रूप देण्यापेक्षा जीवनाला सामोरे जाऊन तो जास्तीत जास्त वास्तव रूपात प्रकट करणे ही अलीकडच्या मुक्त लेखनामागील प्रभाव प्रेरणा आहे.

शहरी तसेच ग्रामीण जीवनात झालेले विविध विकासात्मक बदल तसेच विविध समस्या, आधुनिकतेच्या नावाखाली मोडकळीस आलेला गावगाडा, शासनाचे दुर्लक्ष, शेतकऱ्यांचे विविध प्रश्न, दुष्काळी परिस्थिती तसेच माणसा-माणसातील वाढत चाललेला दुरावा या सर्व गोष्टी केंद्रस्थानी ठेवून मुक्तस्वरूपाचे लेखन वास्तविक आत्मनिष्ठा, लालित्यपूर्ण भाषा, प्रसरणशीलता, जीवनदर्शन, आत्माविष्कार, काल्पनिक तसेच वैचारिक चिंतन ही सर्व ललितनिबंध लेखनाची वैशिष्ट्ये आहेत. या दृष्टिकोनातून स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात विविध स्वरूपाचे ललितनिबंध लेखन झालेले आहे.

सदर लेखनास मिळालेला अधिकचा अवसर :

ललितगद्यात सद्यस्थितीला मोठ्या प्रमाणावर सदर लेखन होत आहे. गेल्या वीस-पंचवीस वर्षात नियतकालिका मधून म्हणजेच वृत्तपत्रे, त्यांच्या रविवारच्या आवृत्या, सायन दैनिक, साप्ताहिके, पक्षिके, मासिके, या मधून मोठ्या प्रमाणात सदर्लेखन झाले आहे. याविषयी वि. शं.चौगुले म्हणतात की, "वृत्तपत्रांच्या रविवार व अन्य पुरवण्याची गरज, भिन्न स्तरातील वाचकांना अनेक विषय संबंधित असणारे कुतूहल, वाढता वाचक वर्ग, नव्याने सुरू होणारी नियतकालिके, जुन्या प्रथितयश आणि होतकरू लेखकांची उपलब्धी, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व अन्य क्षेत्रात मिळू शकणारी बहुसंख्य विषय इत्यादी कारणामुळे सदर लेखनाला गेल्या बीस पंचवीस वर्षात खूप वाव मिळाला. या सदरांनी वाचकांचे रंजन केले तसेच त्यांचे प्रबोधनही केले.०३ यावरून विविधांगी सदर लेखनातून अनेक पातळयांवरील समाज व्यवहार, अनुभव विश्व, वैचारिकता ललितगद्याने सशक्तपणे आविष्कृत केली आहे. समाजातील विविध घटक साहित्यातून चित्रित होत आहेत.

समाजवस्तवाभिमुख लेखन :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर व्यक्तीजीवन तसेच समाजाला असणारे वास्तवाचे विविध कंगोरे अधोरेखित करणारे ललित लेखन झाले आहे. यात प्रामुख्याने अनिल अवचट, उत्तम कांबळे, सुनीलकुमार लवटे, दया पवार अशा काही प्रमुख लेखकांनी समाजवास्तवभिमुख ललित लेखन केले आहे. अनिल अवचट यांनी 'आप्त', 'छंदासी' हे ललितसंग्रह लिहिले आहेत. अनिल अवचटांनी रिपोर्टबजा शैलीत लेखनकरून स्वानुभवातून समाज दर्शन, स्वतःच्या आवडीनिवडी पासून ते सामाजिक भाष्य या स्वरूपाचे लेखन केले आहे. सहज, साध्य, अनलंकृत भाषेमुळे हे लेखन प्रासादिक होते. अवचटांनी दाखवलेल्या जगाकडे वाचक सहजरीत्या आकर्षिला जातो गणेश देवी हे इंग्रजीचे नामांकित समीक्षक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी आदिवासींच्या प्रश्नासंबंधी 'वानप्रस्त' हा एक वेगळ्या प्रकारचा लेखसंग्रह लिहिला आहे. सामान्य मध्ये आदिवासी बद्दलचे समज, गैरसमज, दूर होऊन तो आत्मीयतेने या जगाशी जोडला जातो. गणेश देवी यांनी स्वानुभवातून हे आदिवासींचे जग साकारले आहे. वानप्रस्थ स्वीकारण्यापासून ते आदिवासींचे जीवन विश्व निहाळण्याची

ही स्वतंत्र जीवनसृष्टी या लेखातून दिसून येते. “निरळ जग, निराळी माणसं” हा सुनील कुमार लवटे यांच्या दैनिक प्रहार मधील सदरलेखनांचा संग्रह आहे. या लेखक संग्रहामध्ये एकूण पंचवीस लेख असून यात दोन भाग आहेत. पहिल्या भागात अनाथ, परित्यक्ता, वैश्या, निराधार, बालगुन्हेगार, बलात्कारित स्त्रीया यांच्या संदर्भात असून दुसऱ्या भागात यांच्यासाठी कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था यांच्या जगा विषयीचे आहे. या लेख संग्रहाविषयी अशोक चौसाळकर लिहितात, “निराळं जग, निराळी माणसं' हा संग्रह प्राध्यापक सुनील कुमार लवटे यांच्या समाजसेवेच्या दीर्घ अनुभवाचे फळ आहे. निरनिराळ्या संस्था चालवताना, निरनिराळ्या महत्त्वाच्या सरकारी समित्यांवर काम करीत असताना त्यांना जे अनुभव आले, त्यांना जी माणसे भेटली, त्यांनी जे संस्था पाहिल्या त्याचे अनुभव सिद्ध वर्णन या पुस्तकात आहे”. [०४] यावरून असे लक्षात येते की, सुनीलकुमार लवटे यांनी समाजातील अत्यंत महत्वपूर्ण घटकावर काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संघटना व त्यांचे संस्थापक यांची ओळख करून दिली आहे. सामाजिक दृष्टीकोनातून अत्यंत महत्वपूर्ण लेखसंग्रह आहे.

अनिल पाटील सुर्डीकर यांनी 'गावगाडा शतकानंतर' या लेखसंग्रहातून वर्तमान खेड्याचे समाजबास्तव अधोरेखित केले आहे. समाजात झालेले विविध बदल अधोरेखित केले आहेत. या लेखसंग्रहाविषयी दत्तात्रय घोलप म्हणतात, “कृषी जीवनपद्धतीत ५०-६० वर्ष घालविलेल्या संवेदनशील व्यक्तीचे अनुभव, आठवणी, निरीक्षणे या जीवनपद्धतीची सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक बाजू जी स्वानुभवातून जाणवली ती इतरांना सांगावी अशा स्वस्माचे हे लेखन आहे. या लेखनातील निरीक्षणे खोलातील, प्रत्यक्षातील आहेत. उच्चविद्याभूषित अशा संवेदनशील व्यक्तीची तक्रार, उद्वेग यापेक्षा कृषी जीवनपद्धती समजून घेण्यातला उमदेपणा या लेखनात दिसतो.” [०५] यावरून गाव हा अस्थाविषय असलेल्या अनिल सुर्डीकर यांनी अत्यंत सहजरीत्या गावची वास्तवता दर्शवली आहे. असंख्य लेखक ललितगद्य लेखनातून समजतील वास्तव स्थितीचे दर्शन घडवत आहेत.

विविधांगी अनुभव लेखन :

ललितगद्य लेखनाचा विविधांगी अनुभवलेखन हा महत्त्वाचा विशेष आहे. यात चित्रकला, चित्रपट, नाटक, वैद्यक अशा विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या अरुण खोपकर, प्रभाकर कोलते, महेश एलकुंचवार यांसारख्या महत्त्वाच्या लेखकांनी सदर लेखनातून वेगळ्या अनुभव विश्वाची नवी भर ललितगद्य या साहित्य प्रकारात घातली आहे. 'साधना', 'अनुभव', 'सकाळ' या सारख्या नियतकालिकांमधून वैद्यकीय व्यवसायातील लोकांनी त्यांच्या पेशाबद्दल, त्यातील डॉक्टर- रुग्ण संबंध, बदलत्या उपचार पद्धती त्याचबरोबर समाजाच्या वाढलेल्या अपेक्षा, व्यवसायातील ढासळती मूल्ये यासारखे विषय हाताळले आहेत. मानसोपचारतज्ञांनी विपुल प्रमाणात लेखन करून ते ग्रंथ रूपाने प्रकाशित केले आहे. ललितगद्य या सारख्या लवचिक साहित्य प्रकारात समाजाच्या विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या लेखकांनी हा साहित्यप्रकार हाताळला आहे. त्यात नित्य नूतन भर घालण्याचे कार्य देखील अनेकांनी केले आहे.

सांस्कृतिक वर्णनपर लेखन :

ललितगद्य लेखनाच्या माध्यमातून आपल्याला संस्कृतीची ओळख होते. यात प्रामुख्याने अरुणा ढेरे, प्रतिमा इंगोले, मंदा खांडगे, सिसिलिया कार्व्हलो, नीलिमा गुंडी, स्हीकाला उपाध्ये, माधुरी शानभाग अशा अनेकांनी लोकसंस्कृती व लोकसाहित्य या विषयी लेखन केले आहे. अरुणा ढेरे या लोकवाङ्मय आणि लोकसंस्कृतीच्या

अभ्यासक असल्याने 'आठवणीतले आंगण' या ललित लेखसंग्रहातून लोकसंस्कृतीची ओळख करून दिली आहे. या लेखसंग्रहाविषयी कीर्ती मुळीक म्हणतात, 'या लेखांमधून जुना काळ, त्या काळातील वासुदेव, गोंधळी, वाघ्या मुरळी असे लोकसंस्कृतीचे उपासक, हिंदू संस्कृतीतील सण, उत्सव, रितीरिवाज, श्रद्धा, परंपरा, निर्मळ संस्कारशील वातावरण यांची माहिती वाचकाला होते. हे सर्व घटक लेखिकेला माहीत असल्याने हे चित्रण वास्तव झाले आहे.''[०६] यावरून असे लक्षात येते की, अरुणा ढेरे यांनी हरवत चाललेल्या लोकसंस्कृतीतील विविध घटकांची एक प्रकारे ओळख करून दिली आहे. प्रतिमा इंगोले यांनी 'झेंडवाईचे दिवे' या लेखातून ग्रामसंस्कृतीतील नष्ट होत चाललेल्या रितीरिवाजांचा वेध घेतला आहे. काळाच्या ओघात पारंपारिक सणवार, रिती रिवाज नष्ट होत असल्याची खंत आणि चुटपुट लेखिकेला वाटते. त्याच प्रकारे आधुनिकतेच्या नावाखाली ग्रामसंस्कृतीत होणारे विविध बदल साहित्यातून टिपले जात आहेत.

ग्रामसंस्कृतीचे दर्शन :

ग्रामीण लेखकांनी ग्रामीण संवेदनशीलतेने कृषी जीवनाचा शोध घेतला आहे. गावगाडा, निसर्ग, शेती, पशु-पक्षी तसेच ग्रामसंस्कृती या विषयी लेखन केले आहे. चंद्रकुमार नलगे यांनी 'काळांतरीच्या गोष्टी', 'खंत शिवाराची', 'गाडी घुंगराची', 'अनादी अनंत', या ललित लेखसंग्रहातून ग्रामीण जीवनाच्या गतकाळाची पुर्वस्मरणावर आधारित रूपे या लेखांमधून प्रतिबिंबित झाली आहेत. बोली भाषेसह कृपी जीवनाचे अस्सल चित्रण हे चनंदरकुमार नलगे च्या लेखनाचे विशेष मानावे लागेल. 'राजन गवस' यांचे 'काचकवड्या', 'कैफियत', प्रवीण बांदेकर यांचे 'घुंगर काठी', कृष्णा इंगोले यांचा 'परीधावरच्या पाऊल खुणा' इ. लेख आहेत. इंद्रजीत भालेराव यांनी 'गाई घरा आल्या', 'घरी दारी', 'तिफण', 'नाद' या लेखसंग्रहामधून शेती आणि शेतकरी केंद्रभूत ठेवून लेखन केले आहे. एकेकाळी उज्वल असणाऱ्या शेती परंपरेचा शोध आजच्या भकास वर्तमान पर्यंत घेतला आहे. द. ता. भोसले यांनी 'आठवणीतील दिवस', 'चावडीवरचा दिवा', 'संस्कृतीच्या पाऊलखुणा', 'परिघावरची माणसं', 'बाळमुठीतील दिवस' इत्यादी लेखसंग्राम मधून ग्रामजीवनाचे दर्शन घडवले आहे.

साहित्यात कालानुरूप बदल घडून आलेले आहेत. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण यांचे पडसाद मराठी साहित्यात उमटले आहे. साहित्य प्रकारांमध्ये गुणात्मक तसेच रूपात्मक बदल घडलेले दिसून येतात. याचा परिणाम शहरी जीवनाबरोबरच ग्रामीण जीवनावरही मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसतो. शिक्षण, आरोग्य, राजकारण, व्यवसाय, बाजारपेठ अशा विविध गोष्टीत विकासात्मक बदल घडून आले आहेत. जागतिकीकरण, यांत्रिकीकरणामुळे शहर आणि खेडे जवळ आल्याने शहराप्रमाणेच ग्रामीण भागातही सर्व प्रकारच्या अत्याधुनिक सोयीसुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणाचे पडसाद ग्रामीण भागामध्ये देखील उमटलेले दिसतात. गेल्या पंचवीस-तीस वर्षात ललितगद्याला पूर्वीपेक्षा अधिक मुक्तरूप प्राप्त झाले आहे. याला महत्त्वाचे कारण म्हणजे साहित्यविषयक भूमिकांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले आहेत. मराठीत मुक्तस्वरूपाच्या लेखनामुळे ललितगद्याच्या कक्षा अधिक रुंदावत गेल्या. त्यामुळे या काळात ललितगद्य अधिक विस्तारत गेल्याने ललितगद्याची वाटचाल ही मुक्तस्वरुपाच्या लेखनाकडे झालेली दिसते. १९९० नंतर जागतिक पातळीवर झालेल्या बदलांचे पडसाद ग्रामपातळीवर देखील उमटलेले दिसतात. वृत्तपत्रीय आणि नियतकालिकांच्या माध्यमातून सदर लेखन मोठ्या प्रमाणात

झाल्याने यातून सामाजवास्तवभिमुख लेखन घडून आलेले दिसते.

समारोप :

साहित्य आणि समाज यांचा परस्परसंबंध अतूट असून समाजजीवनातील बदलांचे संवेदनशील प्रतिबिंब साहित्यातून उमटत आले आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडापासून भारतीय समाजाने राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक पातळीवर मोठे परिवर्तन अनुभवले असून या परिवर्तनांची प्रभावी नोंद मराठी ललितगद्य लेखनातून घडलेली दिसून येते. ललितगद्य हा संमिश्र, लवचिक व प्रवाही असा साहित्यप्रकार असल्याने तो समाजातील वास्तव, अनुभवविश्व आणि मूल्यसंघर्ष अधिक प्रभावीपणे मांडू शकतो. कालानुरूप ललितगद्य लेखनाने आत्मनिष्ठतेच्या मर्यादा ओलांडून सामाजिक वास्तवाभिमुखतेकडे वाटचाल केली आहे. ग्रामीण व शहरी जीवनातील बदल, जागतिकीकरणाचे परिणाम, शेती व शेतकऱ्यांचे प्रश्न, आदिवासी जीवन, स्त्रीजीवन, वंचित घटकांचे प्रश्न, ढासळती मूल्यव्यवस्था, पर्यावरणीय समस्या यांसारखे विषय ललितगद्याच्या केंद्रस्थानी आले आहेत. मुक्तगद्य लेखनाच्या उदयानंतर ललितगद्य अधिक व्यापक, समावेशक व बहुआयामी बनले असून 'मी'पेक्षा विषयवस्तूला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

वृत्तपत्रे, नियतकालिके, रविवार पुरवण्या आणि सदर लेखनाच्या माध्यमातून ललितगद्य मोठ्या प्रमाणात वाचकांपर्यंत पोहोचले आहे. त्यामुळे सामाजिक प्रबोधन, वैचारिक जागृती व परिवर्तनाची जाणीव निर्माण करण्यात या साहित्यप्रकाराचे योगदान महत्त्वाचे ठरले आहे. तसेच लोकसंस्कृती, ग्रामसंस्कृती व विविध व्यावसायिक क्षेत्रांतील अनुभव लेखनामुळे ललितगद्य समृद्ध झाले असून भारतीय समाजाच्या विकासप्रक्रियेचे सूक्ष्म दस्तऐवजीकरण घडले आहे.एकूणच पाहता, भारताच्या विकासात ललितगद्य लेखनाचे योगदान केवळ साहित्यिक मर्यादेत न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक व वैचारिक पातळीवरही मोलाचे ठरले आहे. बदलत्या काळाचे भान ठेवत समाजातील वास्तवाचे संवेदनशील, चिकित्सक व प्रामाणिक चित्रण करण्याचे कार्य ललितगद्याने प्रभावीपणे पार पाडले असून भविष्यातही समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेत हा साहित्यप्रकार महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत राहील, हे निश्चितपणे म्हणता येईल.

निष्कर्ष:

१. ललितगद्य हे समाजाचे जिवंत प्रतिबिंब आहे.स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय बदल ललितगद्य लेखनातून वास्तववादी पद्धतीने प्रतिबिंबित झालेले दिसतात.
२. भारताच्या विकासप्रक्रियेचे सूक्ष्म दस्तऐवजीकरण ललितगद्यात झाले आहे. ग्रामीण–शहरी जीवनातील बदल, विकासाच्या संधी व समस्या, जागतिकीकरणाचे परिणाम यांचे सूक्ष्म निरीक्षण ललितगद्य लेखनातून झाले आहे.
३. समाजवास्तवाभिमुख लेखनामुळे सामाजिक प्रबोधनास चालना मिळाली आहे. शेतकरी, आदिवासी, दलित, स्त्रिया, वंचित घटक यांच्या प्रश्नांना ललितगद्याने वाचा फोडली आहे.
४. भारताच्या सर्वांगीण विकासात ललितगद्य हे वैचारिक व सांस्कृतिक साधन ठरले आहे. केवळ साहित्यिक आनंद न देता सामाजिक जाणीव, परिवर्तनाची प्रेरणा व विकासाची समग्र जाणीव निर्माण करण्यात ललितगद्याचे योगदान मोलाचे आहे.

संदर्भ सूची (Bibliography):

1. पाठक, किशोर: 'ललितरंग : आकलन व आस्वाद', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०२१
2. चौघुले वि.शं., 'लघुनिबंध ते मुक्तगद्य', मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, २००२
3. चौगुले वि.शं. (संपा), 'मुक्तगद्य: संकल्पना आणि उपयोजन', मॅजेस्टीक प्रकाशन, मुंबई, २००८
4. चौसळकर, अशोक : 'निराळं जग, निराळी माणसं', लोकवाड्.मय गृह प्रकाशन, मुंबई, २०१३.
5. घोलप दत्तात्रय, 'जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य', कोत्तापल्ले नागनाथ, भगत दत्ता (संपा), सायन, पब्लिकेशन्स प्रा. लि.,पुणे, २०१७.
6. मुळीक कीर्ती, 'स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड-४', (संपादक) खांडगे मंदा, गुंडे नीलिमा, आफळे ज्योत्स्ना, साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे. निर्मित प्रकल, प्र. आ. १०१५,पृ. क्र. २३७

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

मुद्रा व MSME कर्ज योजनांचा जालना जिल्ह्यातील उद्योजक विकासावर होणारा परिणाम

श्री. बजरंग बबन जाधव

संशोधक विद्यार्थी, श्री व्यंकटेश कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, देऊळगाव राजा,

जिल्हा- बुलढाणा, पिन कोड- 443204 (महाराष्ट्र)

Corresponding Author – श्री. बजरंग बबन जाधव

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश (Abstract):

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जातात. रोजगारनिर्मिती, स्वयंरोजगाराच्या संधी व स्थानिक आर्थिक विकासामध्ये या क्षेत्राचे योगदान महत्त्वाचे आहे. मात्र, पुरेशा भांडवलाचा अभाव ही MSME उद्योजकांसमोरील एक गंभीर समस्या राहिली आहे. ही समस्या दूर करण्यासाठी भारत सरकारने प्रधानमंत्री मुद्रा कर्ज योजना तसेच विविध MSME कर्ज योजना राबविल्या आहेत. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश महाराष्ट्रातील जालना जिल्ह्यात मुद्रा व MSME कर्ज योजनांचा उद्योजक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे हा आहे. या अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. कर्ज योजनांमुळे उद्योग सुरू करण्यास, व्यवसाय विस्तारास, उत्पन्नवाढीस व रोजगारनिर्मितीस कशी चालना मिळाली याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे आढळून आले की मुद्रा व MSME कर्ज योजनांचा जालना जिल्ह्यातील उद्योजक विकासावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. तथापि, कर्ज प्रक्रियेतील अडचणी व वित्तीय साक्षरतेचा अभाव या काही मर्यादा अजूनही दिसून येतात.

कूट शब्द (Keywords): मुद्रा कर्ज योजना, MSME कर्ज योजना, उद्योजक विकास, वित्तीय समावेशन, जालना जिल्हा.

प्रस्तावना (Introduction):

उद्योजकता ही कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासाची मूलभूत ताकद आहे. नवीन उद्योगांची निर्मिती, रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, नवोन्मेष आणि समाजातील आर्थिक समावेश या सर्व बाबींमध्ये उद्योजकतेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारतात सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्र हा आर्थिक विकासाचा कणा मानला जातो. हे क्षेत्र ग्रामीण तसेच अर्ध-शहरी भागातील रोजगारनिर्मिती, स्वरोजगाराच्या संधी, स्थानिक उद्यमशीलतेचा प्रसार आणि आर्थिक समावेशन सुनिश्चित करण्यात मोठे योगदान देते.

तथापि, जालना जिल्ह्यासारख्या कृषिप्रधान आणि उदयोन्मुख औद्योगिक जिल्ह्यात MSME उद्योजकांसमोरील सर्वात मोठी अडचण म्हणजे पुरेशा भांडवलाचा अभाव आणि औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेपर्यंत मर्यादित पोहोच. अनेक उद्योजक उद्योग सुरू करण्यास किंवा विस्तार करण्यास इच्छुक असले तरी वित्तीय साधनांचा अभाव हा त्यांचा मोठा अडथळा ठरतो.

याच समस्येवर मात करण्यासाठी भारत सरकारने **प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY)** तसेच विविध **MSME कर्ज योजना** राबवल्या आहेत. या योजना उद्योजकांना सुलभ, परवडणारे व गहाण रहित कर्ज उपलब्ध

करून देऊन उद्योग सुरू करणे, व्यवसाय विस्तार करणे, उत्पन्न वाढवणे आणि रोजगार निर्मितीला चालना देणे यासाठी उद्देशित आहेत.

प्रस्तुत अभ्यासाचा उद्देश जालना जिल्ह्यातील MSME उद्योजकांवर मुद्रा व MSME कर्ज योजनांचा प्रत्यक्ष परिणाम तपासणे आणि त्यांच्या व्यवसाय वृद्धी, उत्पन्न सुधारणा, रोजगारनिर्मिती व उद्योग टिकावावर होणाऱ्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे हा आहे. हा अभ्यास स्थानिक उद्योजकतेच्या विकासासाठी धोरणात्मक आणि व्यवहारिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा ठरेल.

प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) – वैशिष्ट्ये:

1. **उद्देश:** सूक्ष्म आणि लघु उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी किंवा विस्तारण्यासाठी सुलभ व गहाण रहित कर्ज उपलब्ध करणे.
2. **कर्जाची रक्कम:**
   - शिशु कर्ज: ₹ 50,000 पर्यंत
   - किशोर कर्ज: ₹ 50,001 ते ₹ 5,00,000
   - तरुण कर्ज: ₹ 5,00,001 ते ₹ 10,00,000
3. **कर्ज प्रकार:** गहाण रहित किंवा लहान सुरक्षा आवश्यकतेसह कर्ज.
4. **उपयुक्तता:** स्वरोजगार, छोटे व्यवसाय, व्यवसाय विस्तार, उत्पादन किंवा सेवा क्षेत्र.
5. **वित्तीय समावेशन:** बँक, RRBs (Regional Rural Banks) आणि NBFCs मार्फत सहज उपलब्ध.
6. **सुलभ प्रक्रिया:** कर्ज अर्ज ऑनलाइन किंवा स्थानिक बँक शाखेद्वारे करता येतो.
7. **विशेष वैशिष्ट्य:** नवउद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्यास प्रोत्साहन देणे, महिलांसाठी आणि ग्रामीण भागातील उद्योजकांसाठी प्राधान्य.

MSME कर्ज योजना – वैशिष्ट्ये:

1. **उद्देश:** सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना (MSMEs) उद्योग सुरू करणे, उत्पादन क्षमता वाढवणे, व्यवसाय विस्तार करणे आणि आर्थिक स्थैर्य मिळवण्यासाठी कर्ज उपलब्ध करणे.
2. **कर्जाचे प्रकार:**
   - Working Capital Loan (संचालन भांडवलासाठी)
   - Term Loan (उद्योग स्थापन/विस्तारासाठी)
   - Export Credit (आयात-निर्यात व्यवसायासाठी)
   - Technology Upgradation Loan (तंत्रज्ञान सुधारणा / मशीनरीसाठी)
3. **कर्जाची रक्कम:** उद्योगाच्या गरजेनुसार बँक व वित्तीय संस्थांमार्फत निर्धारित.
4. **सुलभता:** बँक व वित्तीय संस्था MSME कर्जासाठी मार्गदर्शन व अर्ज प्रक्रियेत सहाय्य करतात.
5. **अतिरिक्त फायदे:**
   - कर्जाचा वापर उत्पादन वाढीस, रोजगार निर्मितीस आणि व्यवसाय टिकावासाठी करता येतो.
   - काही योजना महिलांवर किंवा अनुसूचित जाती/जमाती उद्योजकांवर विशेष लक्ष केंद्रित करतात.

6. **सरकारी सहाय्य:** ब्याज सबसिडी, क्रेडिट गॅरंटी, तसेच MSME मंत्रालयाच्या विविध योजनेद्वारे आर्थिक समर्थन.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objectives):

1. **जागरूकता मापन:** जालना जिल्ह्यातील उद्योजकांमध्ये मुद्रा व MSME कर्ज योजनांविषयीची माहिती आणि जागरूकता तपासणे.
2. **कर्जाचा परिणाम:** मुद्रा व MSME कर्ज योजनांचा उद्योजक विकासावर, व्यवसाय वाढ, उत्पन्न सुधारणा आणि रोजगार निर्मितीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. **अडचणी ओळखणे:** उद्योजकांना कर्ज मिळविताना भेडसावणाऱ्या अडचणी, अडथळे आणि समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. **धोरणात्मक सूचना:** कर्ज योजनांचा अधिक प्रभावी लाभ मिळवण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा आणि वित्तीय साक्षरता वाढीसंबंधी सूचना तयार करणे.
5. **स्थानिक उद्योजकतेला चालना:** जालना जिल्ह्यातील MSME उद्योजकांच्या टिकाव आणि व्यवसाय विकासासाठी कर्ज योजनांचा योगदान समजून घेणे.

साहित्याचा आढावा (Review of Literature):

महाराष्ट्र राज्यातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा वाटा आहे. रोजगारनिर्मिती, स्थानिक आर्थिक विकास, नवोन्मेष आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी या सर्व बाबींमध्ये MSME क्षेत्राचा प्रभाव मोठा आहे. या संदर्भात महाराष्ट्रात विविध अभ्यास झालेले आहेत.

महाराष्ट्रातील अभ्यास:

- **कुमार, आर. (2019)** यांनी महाराष्ट्रातील MSME क्षेत्रातील उद्योजकांवर मुद्रा कर्ज योजनांचा परिणाम अभ्यासला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार ग्रामीण व अर्ध-शहरी उद्योजकांसाठी या योजनांचा उपयोग विशेषतः उपयुक्त ठरतो.
- **शिंदे, स. (2020)** यांनी पुणे आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील MSME उद्योजकांच्या अनुभवाचा अभ्यास केला. त्यात असे दिसून आले की कर्ज उपलब्ध झाल्यानंतर व्यवसाय विस्तार, उत्पन्न वाढ आणि रोजगार निर्मिती यामध्ये सकारात्मक बदल झाले.
- **भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) अहवाल (2018–2021)** मध्ये असे नमूद केले आहे की प्रधानमंत्री मुद्रा योजना व MSME कर्ज योजना राज्यातील उद्योजकतेला चालना देत आहेत, विशेषतः नवउद्योजक, महिला उद्योजक आणि ग्रामीण उद्योजकांसाठी.
- **MSME मंत्रालय, महाराष्ट्र (2020)** च्या अहवालानुसार कर्ज योजनांमुळे सूक्ष्म उद्योजकांच्या व्यवसाय टिकाव, उत्पादन क्षमता आणि आर्थिक स्थैर्यात सुधारणा झाली आहे.

अभ्यासाची गरज:

अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे, महाराष्ट्रातले बहुतेक अभ्यास राज्य स्तरावर आहेत; परंतु जिल्हा पातळीवरील अनुभवजन्य अभ्यास कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत. विशेषतः जालना जिल्ह्यासारख्या उदयोन्मुख औद्योगिक व कृषिप्रधान जिल्ह्यातील MSME उद्योजकांवर **मुद्रा व MSME कर्ज योजनांचा प्रत्यक्ष प्रभाव** तपासणे आवश्यक आहे. हा अभ्यास स्थानिक

धोरणनिर्मिती, वित्तीय समावेशन आणि उद्योजक विकासासाठी उपयुक्त ठरेल.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

संशोधनाचा प्रकार:

हा अभ्यास **अनुभवजन्य (Empirical) आणि वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन** आहे. यामध्ये जालना जिल्ह्यातील MSME उद्योजकांवर **मुद्रा व MSME कर्ज योजनांचा व्यवसाय विकासावर होणारा परिणाम** तपासला गेला आहे.

माहिती संकलनाची पद्धत (Data Collection Method):

१. प्राथमिक माहिती (Primary Data):

- जालना जिल्ह्यातील 200 MSME उद्योजकांपासून **संरचित प्रश्नावली (Structured Questionnaire)** द्वारे माहिती गोळा केली गेली.
- प्रश्नावलीमध्ये कर्ज योजनांविषयी माहिती, कर्जाचा उपयोग, व्यवसाय वाढ, उत्पन्न सुधारणा, रोजगार निर्मिती आणि अडचणी या बाबींचा समावेश होता.
- डेटा गोळा करताना **संपूर्ण गोपनीयता राखली** गेली आणि स्वीकृती घेऊनच माहिती घेतली गेली.

२. दुय्यम माहिती (Secondary Data):

- **RBI Reports Maharashtra (2018–2021)**
- **Ministry of MSME, Maharashtra Reports (2020)**
- शासकीय अहवाल, संशोधन पत्रके, पुस्तके आणि ऑनलाइन स्त्रोत
- हे दुय्यम डेटा प्राथमिक माहितीच्या विश्लेषणासाठी आधार म्हणून वापरण्यात आले.

नमुना निवड (Sampling Technique):

- जालना जिल्ह्यातील **MSME उद्योजकांचा निवडक नमुना (Purposive Sampling / Stratified Random Sampling)** वापरून 200 उद्योजक निवडले गेले.
- नमुना निवडताना उद्योगाचे प्रकार (उत्पादन / सेवा), ग्रामीण-अर्ध-शहरी भाग, उद्योजकाची लिंगवर्ग (पुरुष / महिला) यांचा विचार केला गेला.

संशोधनाची मर्यादा (Limitations of the Study):

1. अभ्यास **फक्त जालना जिल्ह्यातील उद्योजकांपुरता मर्यादित** आहे.
2. उद्योजकांनी दिलेली माहिती **स्वयं-प्रकाशित (Self-reported)** असल्यामुळे काही प्रमाणात व्यक्तिनिष्ठ असू शकते.
3. सर्व उद्योग प्रकारांचा समावेश करणे शक्य नाही; मुख्यतः लघु उद्योग आणि सूक्ष्म उद्योगांचा अभ्यास करण्यात आला.

मुद्रा व MSME कर्ज योजनांचे फायदे आणि आव्हाने (Benefits and Challenges):

मुद्रा व MSME कर्ज योजनांचे फायदे (Benefits):

1. **उद्योग सुरू करणे व विस्तार:** कर्ज योजनांमुळे उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करणे, उत्पादन वाढवणे आणि नवीन उद्योग उभारणे सोपे झाले आहे.
2. **रोजगार निर्मिती:** MSME आणि MUDRA कर्ज योजनांमुळे स्थानिक रोजगाराच्या संधी वाढतात, ज्यामुळे सामाजिक व आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

3. **उत्पन्न वाढ:** व्यवसाय विस्तार आणि कर्जाच्या सहाय्यामुळे उद्योजकांचे उत्पन्न वाढते, आर्थिक स्थैर्य सुधारते.
4. **महिला उद्योजकांसाठी प्रोत्साहन:** महिला उद्योजकांसाठी विशेष प्राधान्य दिले जाते, ज्यामुळे आर्थिक समावेशन आणि सामाजिक विकासाला चालना मिळते.
5. **ग्रामीण व अर्ध-शहरी उद्योजकांसाठी उपलब्धता:** बँकिंग प्रणालीपर्यंत पोहोच नसलेले उद्योजकही या योजनांचा लाभ घेऊ शकतात.
6. **वित्तीय समावेशन (Financial Inclusion):** कर्ज योजना उद्योजकांना औपचारिक बँकिंग प्रणालीशी जोडतात, ज्यामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सुरक्षित व सुलभ होतात.

मुद्रा व MSME कर्ज योजनांतील आव्हाने (Challenges):

1. **दस्तऐवजीकरणातील गुंतागुंत:** कर्जासाठी आवश्यक कागदपत्रे आणि प्रक्रिया जटिल असल्यामुळे काही उद्योजकांना कर्ज मिळविण्यात अडचण येते.
2. **वित्तीय साक्षरतेचा अभाव**: ग्रामीण व अर्ध-शहरी उद्योजकांमध्ये कर्ज योजना, व्याज दर, परतफेडीचे नियम याबाबत माहितीची कमतरता असते.
3. **माहिती पोहोचण्याची मर्यादा:** सर्व उद्योजकांपर्यंत योजना व कर्ज प्रक्रिया योग्य प्रकारे पोहोचत नाहीत.
4. **सुरक्षा आणि गहाण आवश्यकता:** काही MSME कर्जांसाठी सुरक्षितता किंवा गहाण आवश्यकता असल्यामुळे छोटे उद्योजक संकोच करतात.
5. **कर्जाचा मर्यादित वापर:** कर्ज मिळाल्यानंतरही काही उद्योजक त्याचा व्यवसाय विस्तार किंवा टिकावासाठी पूर्ण वापर करू शकत नाहीत, कधीकधी व्यवहारातील अडचणीमुळे.

फलित व चर्चा (Results and Discussion):

1) उद्योजकांची जागरूकता (Entrepreneur Awareness):

जागरूकतेचा प्रकार (Awareness)	टक्केवारी (Percentage)
मुद्रा योजना माहिती असलेले उद्योजक	75%
MSME कर्ज योजना माहिती असलेले उद्योजक	65%
ग्रामीण उद्योजक जागरूकता	55%
अर्ध-शहरी/शहरी उद्योजक जागरूकता	70%

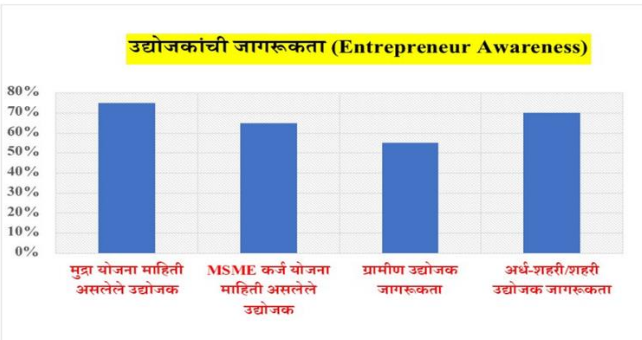

चर्चा (Discussion):

ग्रामीण उद्योजकांमध्ये जागरूकता कमी असल्यामुळे योजना लाभ पूर्ण प्रमाणात मिळत नाहीत. वित्तीय साक्षरता आणि मार्गदर्शन गरजेचे आहे.कारणे: डिजिटल साक्षरतेतील फरक, इंटरनेट सुविधा कमी असणे, आणि काही ग्राहक पारंपरिक व्यवहार पद्धतींवर अधिक अवलंबून आहेत.

2) व्यवसाय विकासावर कर्जाचा परिणाम (Impact on Business Development)

घटक (Factor)	मुद्रा योजना (%)	MSME कर्ज योजना (%)
व्यवसाय विस्तार	70	65
उत्पन्न वाढ	68	63
रोजगार निर्मिती	60	58
उद्योग टिकाव	65	60

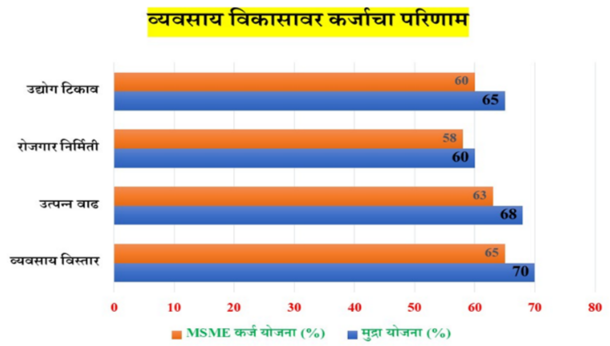

चर्चा (Discussion):

- मुद्रा योजना नवउद्योजकांसाठी अधिक प्रभावी आहे, व्यवसाय सुरू करणे व छोटे उद्योग वाढवण्यासाठी.
- MSME कर्ज योजना उद्योग टिकाव व विस्तारासाठी उपयुक्त ठरली.
- ग्रामीण उद्योजकांमध्ये व्यवसाय विस्तारावर परिणाम थोडासा मर्यादित दिसतो कारण वित्तीय साक्षरता आणि बँकिंग पोहोच कमी आहे.

3) कर्ज घेण्यातील अडचणी (Challenges in Accessing Credit)

अडचणी (Challenges)	टक्केवारी (Percentage)
दस्तऐवजीकरणात अडचण	45%
कर्ज प्रक्रियेची गुंतागुंत	35%
वित्तीय साक्षरतेचा अभाव	30%
योजना माहिती न मिळणे	25%

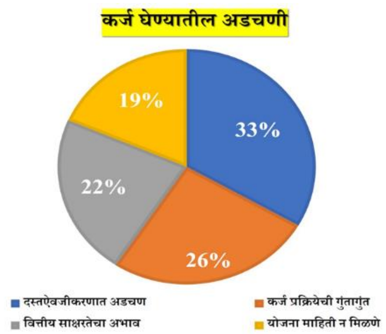

चर्चा (Discussion):

- दस्तऐवजीकरण, माहितीची कमतरता आणि वित्तीय साक्षरतेचा अभाव मुख्य अडचणी आहेत. या अडचणी दूर केल्यास उद्योजकांना कर्जाचा पूर्ण लाभ मिळेल.

4) महिला व नवउद्योजक (Women and New Entrepreneurs):

घटक (Factor)	टक्केवारी (Percentage)
महिला उद्योजक – मुद्रा योजना	70%
महिला उद्योजक – MSME कर्ज योजना	60%
नवउद्योजक – मुद्रा योजना	68%
नवउद्योजक – MSME कर्ज योजना	62%

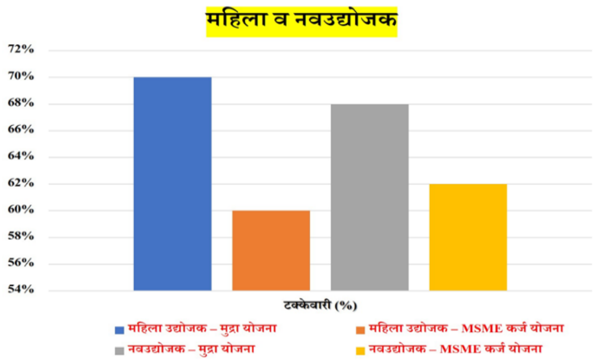

चर्चा (Discussion):

- महिला उद्योजक आणि नवउद्योजकांसाठी मुद्रा योजना अधिक लोकप्रिय आहे.
- नवउद्योजकांसाठी योजना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी प्रेरक ठरतात.

निष्कर्ष (Conclusion):

सदर संशोधनातून असे स्पष्ट होते की **मुद्रा व MSME कर्ज योजनांनी जालना जिल्ह्यातील उद्योजक विकासावर लक्षणीय व सकारात्मक परिणाम केला आहे**. अभ्यासातील निष्कर्षांनुसार व्यवसाय विस्तार, उत्पन्न वाढ, रोजगार निर्मिती आणि उद्योग टिकाव या सर्व घटकांमध्ये सुधारणा झालेली दिसून आली आहे. विशेषतः मुद्रा कर्ज योजना ही महिला उद्योजक व नवउद्योजकांसाठी अधिक उपयुक्त ठरल्याचे आढळून आले.

उद्योजकांमध्ये मुद्रा व MSME कर्ज योजनांविषयी जागरूकतेचे प्रमाण तुलनेने चांगले असले तरी ग्रामीण भागातील उद्योजकांमध्ये अजूनही माहितीचा अभाव जाणवतो. याशिवाय, दस्तऐवजीकरणातील अडचणी, कर्ज प्रक्रियेची गुंतागुंत आणि वित्तीय साक्षरतेचा अभाव या प्रमुख अडथळ्यांमुळे काही उद्योजकांना योजनांचा पूर्ण लाभ घेता आलेला नाही.

महिला व नवउद्योजकांच्या बाबतीत या कर्ज योजनांनी आर्थिक स्वावलंबनाला चालना दिली असून स्वयंरोजगाराच्या संधी वाढवल्या आहेत. त्यामुळे सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने या योजनांचे महत्त्व अधोरेखित होते.

एकूणच, **मुद्रा व MSME कर्ज योजना जालना जिल्ह्यातील उद्योजकतेच्या विकासासाठी प्रभावी साधन ठरल्या आहेत**. तथापि, कर्ज प्रक्रिया अधिक सुलभ करणे, वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम वाढवणे आणि ग्रामीण भागात जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. या उपाययोजनांमुळे भविष्यात या योजनांचा परिणाम अधिक व्यापक व दीर्घकालीन होऊ शकतो.

संदर्भसूची (References):

1. Beck, T., & Demirguc-Kunt, A. (2006). *Small and medium-size enterprises: Access to finance as a growth constraint.* Journal of Banking & Finance, 30(11), 2931–2943. https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2006.05.009
2. Berger, A. N., & Udell, G. F. (2006). *A more complete conceptual framework for SME finance.* Journal of Banking &

Finance, 30(11), 2945–2966. https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2006.05.008

3. कुमार, आर. (2019). ग्रामीण महाराष्ट्रातील उद्योजकतेच्या विकासावर मुद्रा कर्जाचा प्रभाव. *International Journal of Commerce and Management Studies, 7*(3), 45–52.
4. शिंदे, स. (2020). पुणे व अहमदनगर जिल्ह्यातील MSME वित्तपुरवठा आणि उद्योजक विकास. *Journal of Entrepreneurship and Innovation, 12*(2), 33–47.
5. भारतीय रिझर्व्ह बँक. (2018–2021). *राज्य वित्त व MSME कर्ज अहवाल – महाराष्ट्र*. मुंबई: RBI. https://www.rbi.org.in
6. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन. (2020). *महाराष्ट्रातील MSME क्षेत्र – वार्षिक अहवाल*. मुंबई: MSME Directorate. https://msme.maharashtra.gov.in
7. भारत सरकार. (2015). *प्रधानमंत्री मुद्रा योजना – मार्गदर्शक सूचना व अंमलबजावणी*. अर्थ मंत्रालय, नवी दिल्ली. https://www.mudra.org.in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

कृषी परिवर्तन आणि भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था

प्रा. बाबू भगवान सावंत
संशोधक, इतिहास विभाग, राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्ले धारूर, जि. बीड
Corresponding Author – प्रा. बाबू भगवान सावंत
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

गोषवारा:

कृषी परिवर्तन हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रमुख साधन मानले जाते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, सिंचन सुविधांचा विस्तार, सुधारित बियाणे, खतांचा योग्य वापर तसेच शासकीय योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी यांमुळे कृषी उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली आहे. कृषी क्षेत्रातील परिवर्तनामुळे ग्रामीण रोजगारनिर्मितीला चालना मिळाली असून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत झाली आहे. यामुळे ग्रामीण भागातील जीवनमान सुधारले असून स्थलांतराचे प्रमाण कमी होण्यास हातभार लागला आहे. तथापि, हवामान बदल, बाजारातील अस्थिरता आणि कर्जबाजारीपणा ही आव्हाने अजूनही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसमोर उभी आहेत. त्यामुळे शाश्वत कृषी विकासासाठी समन्वित धोरणांची गरज आहे.

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून कृषी क्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतातील सुमारे ६५ टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास, रोजगारनिर्मिती, अन्नसुरक्षा आणि सामाजिक स्थैर्य यांचा घनिष्ठ संबंध कृषी क्षेत्राशी जोडलेला आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने औद्योगिकीकरण, हरितक्रांती, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचे विविध टप्पे अनुभवले. या प्रक्रियेत कृषी क्षेत्रातही लक्षणीय परिवर्तन घडून आले. पारंपरिक शेतीपद्धतींपासून आधुनिक, तंत्रज्ञानाधारित आणि बाजाराभिमुख शेतीकडे झालेला प्रवास म्हणजेच कृषी परिवर्तन होय. या शोधनिबंधात कृषी परिवर्तनाची संकल्पना, त्याचे टप्पे, भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम, तसेच सध्याची आव्हाने आणि भविष्यातील दिशा यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. कृषी परिवर्तनामुळे केवळ शेती उत्पादनात वाढ झाली नाही, तर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची रचनाच बदलून गेली. ग्रामीण रोजगाराच्या स्वरूपात बदल झाले, शेतीबाह्य उद्योगांचा विकास झाला, तसेच ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीतही बदल घडून आले. मात्र या परिवर्तनासोबत काही गंभीर समस्या आणि आव्हानेही निर्माण झाली. या संशोधन पेपरचा उद्देश कृषी परिवर्तनाची संकल्पना, त्याची कारणे, स्वरूप, टप्पे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील सकारात्मक व नकारात्मक परिणामांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा:

दांडेकर, व्ही. एम. यांनी आपल्या अभ्यासात भारतीय कृषी विकासाचा ग्रामीण दारिद्र्यावर होणारा परिणाम स्पष्ट केला आहे. कृषी उत्पादनवाढीमुळे ग्रामीण रोजगाराच्या संधी वाढल्या असल्या तरी त्याचा लाभ सर्व स्तरांपर्यंत समान रीतीने पोहोचलेला नाही, असे ते नमूद करतात. विशेषतः अल्पभूधारक व भूमिहीन शेतमजुरांची

स्थिती फारशी सुधारलेली नाही. कृषी धोरणे अधिक समावेशक असणे आवश्यक असल्याचा त्यांनी आग्रह धरला आहे. ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलनासाठी कृषी विकासासोबत सामाजिक न्यायाची जोड देणे आवश्यक असल्याचे त्यांच्या लेखनातून स्पष्ट होते.

देशमुख, शरद यांनी ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेचा सखोल ऊहापोह केला आहे. कृषी परिवर्तन हे ग्रामीण विकासाचे मुख्य साधन असल्याचे ते अधोरेखित करतात. त्यांच्या मते शेती, कुटीर उद्योग, रोजगार योजना आणि सामाजिक पायाभूत सुविधा यांचा समन्वय साधल्यासच ग्रामीण अर्थव्यवस्था सक्षम होऊ शकते. कृषी क्षेत्रातील तांत्रिक प्रगती असूनही ग्रामीण भागातील विषमता कायम असल्याची टीका त्यांनी केली आहे. ग्रामीण विकास हा केवळ आर्थिक नसून सामाजिक प्रक्रियाही आहे, असा निष्कर्ष त्यांनी मांडला आहे.

पाटील, बी. आर. यांनी हरितक्रांतीचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम विशद केले आहेत. अन्नधान्य उत्पादनात वाढ होऊन भारत स्वयंपूर्ण झाला, हे ते मान्य करतात; मात्र प्रादेशिक असमतोल, पर्यावरणीय ऱ्हास आणि आर्थिक विषमता वाढल्याकडेही त्यांनी लक्ष वेधले आहे. हरितक्रांतीचा लाभ मुख्यतः सिंचित भागांपुरता मर्यादित राहिल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले आहे. त्यामुळे कृषी परिवर्तन अधिक समतोल व शाश्वत असणे आवश्यक असल्याचे त्यांचे मत आहे.

जोशी, पी. सी यांनी ग्रामीण रोजगाराच्या समस्येचा अभ्यास करताना शेतीवर आधारित रोजगाराचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. कृषी परिवर्तनामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या असल्या तरी यांत्रिकीकरणामुळे काही प्रमाणात बेरोजगारी वाढल्याचे ते नमूद करतात. शेतीपूरक उद्योग, दुग्धव्यवसाय आणि स्वयंरोजगार योजना यांमुळे ग्रामीण रोजगार स्थिर होऊ शकतो, असे त्यांचे मत आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या सुदृढीकरणासाठी कृषी व उद्योग यांचा समन्वय आवश्यक असल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले आहे.

कुलकर्णी, मीना – यांनी ग्रामीण महिलांच्या कृषी व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील भूमिकेचा अभ्यास केला आहे. कृषी परिवर्तनामुळे महिलांचा सहभाग वाढला असला तरी त्यांना निर्णयप्रक्रियेत पुरेसे स्थान मिळत नसल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. स्वयं-सहायता गट, बचत गट आणि कृषीपूरक उद्योगांमुळे महिलांचे आर्थिक सबलीकरण शक्य असल्याचे त्यांचे मत आहे. ग्रामीण विकासात महिलांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक असल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले आहे.

जाधव, एस. आर. यांनी कृषी विपणन व्यवस्थेतील अडचणींचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. दलालांची भूमिका, किंमत अस्थिरता आणि साठवणूक सुविधांचा अभाव यामुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान होत असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. कृषी परिवर्तन यशस्वी होण्यासाठी प्रभावी विपणन व्यवस्था आवश्यक असल्याचा त्यांनी निष्कर्ष काढला आहे. शेतकरी उत्पादक संघटना आणि थेट बाजारव्यवस्था यांना प्रोत्साहन देण्याची गरज त्यांनी व्यक्त केली आहे.

कदम, आर. एस. यांनी ग्रामीण औद्योगिकीकरणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम अभ्यासला आहे. कृषी परिवर्तनामुळे कच्चा माल उपलब्ध होऊन ग्रामीण उद्योगांना चालना मिळते, असे ते सांगतात. साखर उद्योग, अन्नप्रक्रिया उद्योग आणि हस्तकला क्षेत्र ग्रामीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कृषी आणि उद्योग यांचा समन्वय साधल्यास ग्रामीण रोजगार व उत्पन्न वाढू शकते, असा निष्कर्ष त्यांनी मांडला आहे.

शिंदे, एस. बी. यांनी हवामान बदलाचा भारतीय शेतीवर होणारा परिणाम विश्लेषित केला आहे. पर्जन्यमानातील अनिश्चितता, दुष्काळ आणि पूर यामुळे

कृषी उत्पादनावर विपरीत परिणाम होत असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. शाश्वत कृषी पद्धती, जलसंधारण आणि हवामान-सहिष्णु पिके यांचा अवलंब करण्याची आवश्यकता त्यांनी अधोरेखित केली आहे. कृषी परिवर्तनात पर्यावरणीय घटकांचा विचार करणे आवश्यक असल्याचा त्यांचा निष्कर्ष आहे.

पवार, डी. एन. यांनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक व सामाजिक विषमतेचा अभ्यास केला आहे. कृषी परिवर्तनामुळे काही शेतकरी समृद्ध झाले असले तरी मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण गरीब अजूनही वंचित असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. जमीनधारणा, शिक्षण आणि संसाधनांपर्यंत पोहोच यामध्ये असमतोल असल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले आहे. समावेशक कृषी धोरणे राबविल्याशिवाय ग्रामीण विषमता कमी होणार नाही, असा त्यांचा निष्कर्ष आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारतातील कृषी परिवर्तनाच्या विविध टप्प्यांचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची रचना व वैशिष्ट्ये समजावून घेणे.
३. कृषी परिवर्तनाचा ग्रामीण रोजगार, उत्पन्न व जीवनमानावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.

संशोधन पद्धती:

सदर शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. आवश्यक माहिती संकलनासाठी दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून त्यामध्ये शासकीय अहवाल, जनगणना, आर्थिक सर्वेक्षणे, संशोधन ग्रंथ, नियतकालिके व विश्वासार्ह संकेतस्थळांचा समावेश आहे. संकलित माहितीचे तर्कसंगत विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची रचना व वैशिष्ट्ये:

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही मुख्यतः कृषीप्रधान असून तिची रचना बहुआयामी आणि विविध घटकांवर आधारित आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार शेती व शेतीपूरक व्यवसाय आहेत. दुग्धव्यवसाय, पशुपालन, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन, वनउत्पादने, कुटीर व लघुउद्योग हे ग्रामीण उत्पन्नाचे महत्त्वाचे स्रोत मानले जातात. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा शेतीवर अवलंबून असणे. अल्पभूधारक आणि सीमांत शेतकऱ्यांचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे शेतीचे तुकडीकरण झालेले दिसून येते. त्यामुळे उत्पादनक्षमता मर्यादित राहते आणि उत्पन्न अस्थिर होते.

ग्रामीण भागातील रोजगार मुख्यतः हंगामी स्वरूपाचा असल्यामुळे बेरोजगारी आणि अपुरे रोजगार ही समस्या गंभीर आहे. शेतीव्यतिरिक्त रोजगाराच्या संधी मर्यादित असल्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे शहरांकडे स्थलांतर वाढले आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे सामाजिक व आर्थिक विषमता. जमीनधारणा, उत्पन्न, शिक्षण आणि संसाधनांपर्यंत पोहोच यामध्ये मोठी तफावत आढळते. मोठे शेतकरी तुलनेने सक्षम असतात, तर अल्पभूधारक व भूमिहीन शेतमजूर आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल राहतात. पायाभूत सुविधांचा अभाव हेही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. रस्ते, वीज, सिंचन, साठवणूक, बाजारपेठा, शिक्षण व आरोग्य सुविधा अपुऱ्या असल्यामुळे ग्रामीण विकासाचा वेग मंदावतो.

तथापि, शासकीय योजना, स्वयं-सहायता गट, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA), डिजिटल सेवा आणि वित्तीय समावेशनामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत हळूहळू सकारात्मक बदल घडताना दिसत आहेत.

भारतातील कृषी परिवर्तनाच्या विविध टप्पे :

भारतीय कृषी क्षेत्राने स्वातंत्र्यानंतर विविध टप्प्यांतून महत्त्वपूर्ण परिवर्तन अनुभवले आहे. या कृषी परिवर्तनाचा उद्देश केवळ उत्पादनवाढ नव्हे, तर अन्नसुरक्षा, ग्रामीण विकास आणि आर्थिक स्थैर्य साधणे हा देखील होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या सुरुवातीच्या काळात भारतीय शेती ही पारंपरिक, श्रमप्रधान आणि निसर्गावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून होती. कमी उत्पादन, अन्नधान्याची टंचाई आणि परकीय आयातीवरील अवलंबित्व ही प्रमुख वैशिष्ट्ये होती. १९६० च्या दशकात अन्नधान्य संकटावर मात करण्यासाठी भारतात हरितक्रांती राबविण्यात आली. या टप्प्यात उच्च उत्पादक वाण, रासायनिक खते, कीटकनाशके, आधुनिक सिंचन सुविधा आणि यांत्रिकीकरणाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यात आला. परिणामी गहू व तांदूळ उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली आणि भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला. मात्र, हरितक्रांतीचा लाभ प्रामुख्याने पंजाब, हरियाणा आणि पश्चिम उत्तर प्रदेशासारख्या सिंचित भागांपुरता मर्यादित राहिला.

यानंतर पांढरी क्रांती (दुग्धव्यवसाय), निळी क्रांती (मत्स्य व्यवसाय) आणि पिवळी क्रांती (तेलबिया उत्पादन) या टप्प्यांत कृषी क्षेत्रात विविधता आली. या परिवर्तनामुळे ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती झाली आणि शेतीवर आधारित पूरक व्यवसायांचा विकास झाला.

१९९१ नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणानंतर कृषी क्षेत्रात बाजाराभिमुख परिवर्तन घडून आले. निर्यातक्षम पिके, कंत्राटी शेती, खासगी गुंतवणूक, अन्नप्रक्रिया उद्योग आणि आधुनिक विपणन व्यवस्था यांचा विकास झाला. मात्र, या टप्प्यात लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसमोर स्पर्धा, किमतीतील अस्थिरता आणि उत्पादन खर्च वाढ यांसारखी आव्हाने उभी राहिली.

अलीकडील काळात शाश्वत व हवामान-सहिष्णु कृषी, सेंद्रिय शेती, डिजिटल तंत्रज्ञान, कृषी स्टार्टअप्स आणि शेतकरी उत्पादक संघटना (FPOs) यांद्वारे कृषी परिवर्तनाचा नवा टप्पा सुरू झाला आहे. त्यामुळे कृषी परिवर्तन ही एक सतत चालणारी, बहुआयामी प्रक्रिया असल्याचे स्पष्ट होते.

कृषी परिवर्तनाचा ग्रामीण रोजगार, उत्पन्न व जीवनमानावर होणारा परिणाम:

कृषी परिवर्तनाचा ग्रामीण रोजगार, उत्पन्न आणि जीवनमानावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, सुधारित पिकपद्धती आणि सिंचन सुविधांमुळे कृषी उत्पादनात वाढ झाली असून त्याचा थेट परिणाम ग्रामीण रोजगारावर झाला आहे. शेतीसोबतच अन्नप्रक्रिया उद्योग, दुग्धव्यवसाय, वाहतूक, साठवणूक आणि विपणन क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. कृषी परिवर्तनामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत झाली आहे, विशेषतः ज्या भागात सिंचन व बाजारसुविधा उपलब्ध आहेत. उच्च मूल्य पिके, नगदी पिके आणि निर्यातक्षम उत्पादनांमुळे काही शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली आहे. ग्रामीण भागात उपभोगाच्या सवयी बदलल्या असून शिक्षण, आरोग्य व निवासाच्या सुविधांमध्ये सुधारणा झालेली दिसून येते. तथापि, कृषी परिवर्तनाचे लाभ सर्वच घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेले नाहीत. अल्पभूधारक शेतकरी वाढत्या उत्पादन खर्चामुळे कर्जबाजारी झालेले दिसतात. बाजारभावातील अस्थिरता, दलालांची भूमिका आणि हवामान बदल यांमुळे उत्पन्नाची अनिश्चितता कायम आहे.

ग्रामीण जीवनमानाच्या दृष्टीने पाहता, कृषी परिवर्तनामुळे काही भागात दारिद्र्य कमी झाले असले तरी अनेक ग्रामीण भाग अजूनही मूलभूत सुविधांपासून वंचित आहेत. शिक्षण आणि आरोग्य सेवांचा दर्जा अजूनही

असमान आहे. म्हणूनच, कृषी परिवर्तनाचा ग्रामीण रोजगार, उत्पन्न व जीवनमानावर सकारात्मक तसेच नकारात्मक असे दोन्ही परिणाम झाल्याचे दिसून येते. भविष्यात समावेशक व शाश्वत कृषी धोरणांद्वारे या परिवर्तनाचे लाभ व्यापक स्तरावर पोहोचवणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष:

कृषी परिवर्तनाने भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात पारंपरिक शेतीतून आधुनिक, तंत्रज्ञानाधारित व बाजाराभिमुख शेतीकडे झालेल्या प्रवासामुळे अन्नधान्य उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली असून भारत अन्नसुरक्षेच्या दृष्टीने स्वयंपूर्ण झाला आहे. हरित, पांढरी व इतर कृषी क्रांतींमुळे ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती झाली आणि शेतीपूरक व्यवसायांना चालना मिळाली. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न आणि जीवनमान काही प्रमाणात सुधारले आहे. तथापि, कृषी परिवर्तनाचे लाभ सर्वच ग्रामीण घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेले नाहीत. अल्पभूधारक शेतकरी, कोरडवाहू प्रदेश आणि दुष्काळग्रस्त भाग अजूनही अनेक आर्थिक व सामाजिक अडचणींना सामोरे जात आहेत. वाढता उत्पादन खर्च, बाजारभावातील अस्थिरता, हवामान बदल, कर्जबाजारीपणा आणि संसाधनांचा ऱ्हास ही गंभीर आव्हाने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसमोर उभी आहेत. म्हणूनच, भविष्यातील ग्रामीण विकासासाठी समावेशक, संतुलित आणि शाश्वत कृषी परिवर्तन आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञान, सिंचन, बाजारपेठा, कर्ज व विमा सुविधा सहज उपलब्ध करून देणे, तसेच शेतीपूरक उद्योगांना प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांचा समन्वय साधल्यासच भारताचा सर्वांगीण व शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो.

संदर्भ सूची:

१. भारत सरकार (२०२४). भारताचा आर्थिक सर्वेक्षण २०२३-२४. वित्त मंत्रालय, नवी दिल्ली.
२. नीती आयोग (२०२३). शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे: रणनीती आणि प्रगती. भारत सरकार.
३. भारताचा नियोजन आयोग. पंचवार्षिक योजना आणि कृषी विकास. नवी दिल्ली.
४. देशमुख, अ. (2015). *भारतीय कृषी व हरितक्रांती*. पुणे: साकेत प्रकाशन.
५. पाटील, स. (2016). *ग्रामीण अर्थव्यवस्था व रोजगार*. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ.
६. कुलकर्णी, र. (2017). *ग्रामीण विकासाचे अर्थशास्त्र*. नागपूर: विदर्भ प्रकाशन.
७. जोशी, म. (2018). *भारतीय शेतीतील समस्या*. औरंगाबाद: मराठवाडा प्रकाशन.
८. कदम, न. (2019). *कृषी विपणन प्रणाली*. मुंबई: हिमालय प्रकाशन.
९. शिंदे, प. (2020). *शाश्वत कृषी विकास*. पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
१०. देशपांडे, व. (2021). *हवामान बदल व शेती*. नाशिक: यशस्वी प्रकाशन.
११. पवार, क. (2022). *कृषी तंत्रज्ञान आणि विकास*. जळगाव: दीप प्रकाशन.
१२. मोरे, स. (2023). *स्वयं-सहायता गट व ग्रामीण विकास*. सातारा: प्रतिमा प्रकाशन.
१३. लहाने, अ. (2024). *ग्रामीण विकास धोरणे*. लातूर: विद्या प्रकाशन.
१४. देसाई, व्ही. (२०१७). भारतातील कृषी विकास. हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

स्मार्ट ज्ञानकेंद्र म्हणून ग्रंथालये: वाचक समाधानाचा अभ्यास

निकिता बळीराम तौर[1], डॉ. रसिका वडालकर[2]

[1]*संशोधक*

[2]*सहाय्यक प्राध्यापक, ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग एम.जी.एम. विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर*

Corresponding Author – निकिता बळीराम तौर

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश(Abstract):

डिजिटल युगात माहितीचे स्वरूप, प्रमाण आणि उपलब्धता झपाट्याने बदलत आहे. या बदलत्या माहितीपरिस्थितीत ग्रंथालयांची भूमिका केवळ पुस्तक साठवणूक करणाऱ्या संस्थेपुरती मर्यादित न राहता आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने 'स्मार्ट ज्ञानकेंद्र' म्हणून विकसित होत आहे. स्मार्ट ग्रंथालये ही वापरकर्ता-केंद्रित, तंत्रज्ञानाधारित आणि गतिमान माहितीसेवा देणारी केंद्रे आहेत. या संशोधन लेखात स्मार्ट ग्रंथालयांची संकल्पना, त्यामधील विविध सेवा व सुविधा आणि त्या सेवांचा वाचक समाधानावर होणारा परिणाम यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

सदर अभ्यासासाठी प्रश्नावली, मुलाखत व निरीक्षण पद्धतींचा वापर करून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली आहे. निवडक महाविद्यालयीन व सार्वजनिक ग्रंथालयांतील 120 वाचकांचा यादृच्छिक नमुना घेण्यात आला. माहितीचे विश्लेषण सांख्यिकीय पद्धतीने करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. अभ्यासातून असे निष्पन्न झाले की डिजिटल संसाधने, ऑनलाइन सेवा, स्वयंचलित प्रणाली आणि प्रशिक्षित ग्रंथपाल हे घटक वाचक समाधान वाढविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. तांत्रिक साक्षरता आणि वापरकर्ता प्रशिक्षणाचा अभाव ही एक महत्त्वाची मर्यादा असल्याचेही या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

कीवर्ड्स: स्मार्ट ग्रंथालय, ज्ञानकेंद्र, वाचक समाधान, डिजिटल सेवा, माहिती तंत्रज्ञान.

प्रस्तावना(Introduction):

डिजिटल क्रांतीमुळे माहिती निर्मिती, साठवण, प्रक्रिया आणि प्रसाराच्या पद्धतींमध्ये आमूलाग्र बदल झाले आहेत. आज माहिती ही समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक विकासाची प्रमुख शक्ती मानली जाते. शिक्षण, संशोधन, प्रशासन, उद्योग, आरोग्य, कृषी व सामाजिक क्षेत्रात माहितीचा वापर झपाट्याने वाढलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर माहिती संकलन, व्यवस्थापन आणि प्रसार करणाऱ्या संस्थांची, विशेषतः ग्रंथालयांची भूमिका अधिक व्यापक व जबाबदारीपूर्ण झाली आहे.

पारंपरिक काळात ग्रंथालये ही मुख्यतः मुद्रित पुस्तकांवर आधारित होती. वाचक ग्रंथालयात प्रत्यक्ष येऊन पुस्तके वाचत किंवा उधार घेत असत. माहिती शोधण्याची प्रक्रिया वेळखाऊ आणि मर्यादित स्वरूपाची होती. परंतु आजच्या काळात वाचकांच्या गरजा मोठ्या प्रमाणावर बदलल्या आहेत. त्यांना वेगवान, अद्ययावत, अचूक आणि बहुआयामी माहितीची गरज असते. इंटरनेट, ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, ऑनलाइन डेटाबेस, ओपन ॲक्सेस स्रोत, डिजिटल रिपॉझिटरीज आणि मोबाईल तंत्रज्ञान यांमुळे माहिती सहज आणि क्षणार्धात उपलब्ध होत आहे.

या बदलत्या माहितीपरिस्थितीत ग्रंथालयांनी स्वतःचे स्वरूप बदलून स्मार्ट ज्ञानकेंद्र म्हणून विकसित होणे अपरिहार्य झाले आहे. स्मार्ट ग्रंथालये ही केवळ माहिती पुरवठा करणारी केंद्रे नसून ज्ञाननिर्मिती, कौशल्य विकास, आजीवन शिक्षण आणि संशोधनाला चालना देणारी संस्था आहेत. वाचक समाधान हा ग्रंथालयाच्या कार्यक्षमतेचा एक महत्त्वाचा निकष मानला जातो. त्यामुळे स्मार्ट ज्ञानकेंद्र म्हणून ग्रंथालये वाचकांच्या गरजा कितपत पूर्ण करतात, त्यांचे समाधान किती वाढवतात आणि कोणते घटक समाधानावर परिणाम करतात याचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

स्मार्ट ज्ञानकेंद्राची संकल्पना:

स्मार्ट ज्ञानकेंद्र म्हणजे असे ग्रंथालय जे माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICT) प्रभावी आणि नियोजनबद्ध वापर करून माहिती संकलन, व्यवस्थापन, साठवण आणि वितरण करते. स्मार्ट ग्रंथालये पारंपरिक सेवा आणि आधुनिक डिजिटल सेवा यांचा समन्वय साधून वापरकर्त्यांना अधिक सुलभ, जलद आणि गुणवत्तापूर्ण सेवा प्रदान करतात. ही ग्रंथालये ज्ञानाच्या वापरासोबतच ज्ञाननिर्मिती आणि ज्ञानसामायिकरणालाही प्रोत्साहन देतात. स्मार्ट ज्ञानकेंद्रांची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

- ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स आणि ऑनलाइन डेटाबेससारखी डिजिटल संसाधने
- ऑनलाइन पब्लिक ॲक्सेस कॅटलॉग (OPAC)
- RFID आधारित सेवा आणि स्वयंचलित व्यवहार प्रणाली
- वाय-फाय व उच्चगती इंटरनेट सुविधा
- दूरस्थ प्रवेश (Remote Access) आणि मोबाईल लायब्ररी सेवा
- वापरकर्ता-केंद्रित आणि वैयक्तिकृत माहिती सेवा

साहित्य समीक्षा(Review of Literature):

स्मार्ट ग्रंथालये, डिजिटल ग्रंथालये आणि वाचक समाधान या विषयांवर देश-विदेशात अनेक संशोधन अभ्यास झालेले आहेत. कुमार (2018) यांनी डिजिटल युगातील ग्रंथालय व्यवस्थापनावर सविस्तर चर्चा करत आधुनिक तंत्रज्ञानाशिवाय ग्रंथालयांचा विकास अशक्य असल्याचे स्पष्ट केले आहे. राणे (2019) यांच्या मते, वापरकर्ता-केंद्रित सेवा, प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि तांत्रिक सुविधा हे ग्रंथालय यशाचे प्रमुख घटक आहेत.

शिंदे (2021) यांनी केलेल्या अभ्यासात स्मार्ट ग्रंथालय सेवांचा वापर करणाऱ्या वाचकांचे समाधान प्रमाण पारंपरिक सेवांच्या तुलनेत अधिक असल्याचे आढळून आले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील अभ्यासांमध्ये RFID, OPAC, डिजिटल डेटाबेस आणि माहिती साक्षरता कार्यक्रमांमुळे ग्रंथालय वापरात लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसून येते. Gorman (2015) आणि Breeding (2019) यांनी भविष्यातील ग्रंथालये ही तंत्रज्ञान, मानवी कौशल्य आणि वापरकर्ता सहभाग यांचा संगम असतील, असे मत मांडले आहे. या सर्व अभ्यासांतून स्मार्ट ज्ञानकेंद्र संकल्पनेचे महत्त्व स्पष्ट होते.

संशोधन समस्या(Statement of the Problem):

आज अनेक ग्रंथालये स्मार्ट सेवा स्वीकारत आहेत. तथापि, या सेवांचा वाचक समाधानावर नेमका किती आणि कसा परिणाम होतो, याबाबत सर्वसमावेशक, अनुभवाधारित आणि स्थानिक पातळीवरील अभ्यास मर्यादित प्रमाणात आढळतो. अनेक वेळा तांत्रिक सुविधा उपलब्ध असूनही त्यांचा अपेक्षित वापर होत नाही. त्यामुळे स्मार्ट ज्ञानकेंद्र म्हणून ग्रंथालये वाचकांच्या अपेक्षा पूर्ण करतात का आणि त्या समाधानात कोणते घटक निर्णायक

ठरतात, हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. हाच या संशोधनाचा मुख्य अभ्यासविषय आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे(Objectives):

1. स्मार्ट ज्ञानकेंद्र या संकल्पनेचा सविस्तर अभ्यास करणे.
2. स्मार्ट ग्रंथालयातील विविध सेवा व सुविधा समजून घेणे.
3. स्मार्ट सेवांचा वाचक समाधानावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
4. वाचकांच्या अपेक्षा, अडचणी आणि सूचनांचा अभ्यास करणे.
5. ग्रंथालय विकासासाठी उपयुक्त सूचना मांडणे

संशोधन परिकल्पना(Hypotheses):

1. स्मार्ट ग्रंथालय सेवा वाचक समाधानावर सकारात्मक परिणाम करतात.
2. डिजिटल संसाधनांचा अधिक वापर केल्यास वाचक समाधान वाढते.
3. ग्रंथपालांचे तांत्रिक कौशल्य वाचक समाधानाशी संबंधित आहे.

संशोधन पद्धती(Research Methodology):

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक आणि द्वितीयक अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहिती संकलनाची साधने:

- प्रश्नावली (Questionnaire)
- मुलाखत पद्धती
- निरीक्षण पद्धती

नमुना निवड:

निवडक महाविद्यालयीन आणि सार्वजनिक ग्रंथालयांतील 120 वाचकांचा यादृच्छिक नमुना निवडण्यात आला आहे. नमुन्यात विविध वयोगट, शैक्षणिक स्तर आणि अभ्यासविषयातील वाचकांचा समावेश करण्यात आला आहे.

स्मार्ट ग्रंथालय सेवा व सुविधा:

स्मार्ट ग्रंथालयांमध्ये संगणकीकृत ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रणाली, OPAC, ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, डिजिटल डेटाबेस, RFID आधारित सेवा, वाय-फाय सुविधा तसेच दूरस्थ प्रवेश सेवा उपलब्ध असतात. या सेवांमुळे वाचकांना वेळेची बचत होते, माहिती शोधणे सुलभ होते आणि ग्रंथालय सेवांचा अधिक प्रभावी वापर करता येतो. स्वयंचलित प्रणालीमुळे व्यवहारातील पारदर्शकता आणि अचूकता वाढते.

माहिती विश्लेषण व चर्चा(Data Analysis and Discussion):

माहिती विश्लेषणातून असे आढळून आले की बहुतांश वाचक स्मार्ट ग्रंथालय सेवांबाबत समाधानी आहेत. डिजिटल संसाधनांचा नियमित वापर करणाऱ्या वाचकांचे समाधान स्तर तुलनेने अधिक आहे. OPAC आणि ऑनलाइन डेटाबेसमुळे माहिती शोधणे अधिक सोपे, जलद आणि अचूक झाले आहे. दूरस्थ प्रवेश सुविधेमुळे संशोधक आणि विद्यार्थ्यांना ग्रंथालय सेवांचा लाभ वेळेच्या मर्यादेशिवाय घेता येतो.

तथापि, काही वाचकांना तांत्रिक अडचणी, इंटरनेट गतीची समस्या आणि योग्य प्रशिक्षणाचा अभाव जाणवतो.

विशेषतः ग्रामीण आणि कमी तांत्रिक पार्श्वभूमी असलेल्या वाचकांसाठी ही अडचण अधिक तीव्र आहे. त्यामुळे स्मार्ट सेवा प्रभावीपणे राबविण्यासाठी वापरकर्ता प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन अत्यावश्यक असल्याचे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष (Findings):

- स्मार्ट ग्रंथालय सेवांमुळे वाचक समाधानात लक्षणीय वाढ झाली आहे.
- डिजिटल संसाधने आणि स्वयंचलित प्रणाली वाचकांसाठी उपयुक्त ठरत आहेत.
- तांत्रिक प्रशिक्षणाचा अभाव हा वाचक समाधानावर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक आहे.

मर्यादा (Limitations):

- अभ्यास मर्यादित ग्रंथालयांपुरता मर्यादित आहे.
- नमुना आकार आणि अभ्यासाचा कालावधी मर्यादित आहे.

निष्कर्षात्मक मांडणी(Conclusion):

स्मार्ट ज्ञानकेंद्र म्हणून ग्रंथालये आधुनिक समाजाच्या ज्ञानगरजा पूर्ण करण्यात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालय सेवा अधिक वेगवान, अचूक आणि वापरकर्ताकेंद्रित झाल्या आहेत. या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की स्मार्ट ग्रंथालय सेवांचा थेट आणि सकारात्मक परिणाम वाचक समाधानावर होतो. ई-संसाधने, ऑनलाइन डेटाबेस, स्वयंचलित प्रणाली आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ यांच्या सहाय्याने ग्रंथालयांची कार्यक्षमता वाढलेली आहे.

भविष्यात शिक्षण आणि संशोधन क्षेत्रात स्मार्ट ग्रंथालयांचे महत्त्व अधिक वाढणार आहे. त्यामुळे ग्रंथालयांनी सतत अद्ययावत तंत्रज्ञान स्वीकारणे, वाचकांच्या बदलत्या गरजांचा अभ्यास करणे आणि गुणवत्तापूर्ण सेवा देणे आवश्यक आहे. वाचक समाधान हेच ग्रंथालय विकासाचे मुख्य साधन असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित होते.

संदर्भ (References):

1. Rowley, Jennifer. *Managing Information Services*. Ashgate Publishing, Aldershot, 2001.
2. Koontz, Christie, and Barbara Gubbin. *IFLA Public Library Service Guidelines*. IFLA Publications, Berlin, 2010.
3. Lancaster, F. W. *Evaluation of Library Services*. Libraries Unlimited, Colorado, 1993.
4. Hernon, Peter, and Ellen Altman. *Assessing Service Quality: Satisfying the Expectations of Library Customers*. American Library Association, Chicago, 1998.
5. Borgman, Christine L. “Why Are Online Catalogs Still Hard to Use?” *Journal of the American Society for Information Science*, vol. 47, no. 7, 1996, pp. 493–503.
6. Breeding, Marshall. *Library Technology Guides: Automation and Smart Systems*. Library Technology Reports, 2017.
7. Chowdhury, Sudatta. “User Satisfaction and Service Quality in Academic

Libraries." *International Journal of Library Science*, vol. 9, no. 2, 2020, pp. 55–63.

8. Singh, S. P. "Information Technology Applications in Libraries." *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, vol. 24, no. 1, 2004, pp. 5–12.
9. Patil, D. B. *Digital Libraries and Information Services*. Nirali Prakashan, Pune, 2017.
10. Gaikwad, M. N., and Jadhav, S. S. "Impact of ICT on Library Services and User Satisfaction." *Indian Journal of Information Studies*, vol. 6, no. 1, 2018, pp. 41–48.
11. Kumbhar, Rajendra. *Library Management*. Atlantic Publishers, New Delhi, 2012.
12. Ranganathan, S. R. *The Five Laws of Library Science*. Asia Publishing House, Bombay, 1961.
13. Tenopir, Carol. "Use and Users of Electronic Library Resources." *Library Trends*, vol. 51, no. 4, 2003, pp. 567–590.
14. Mahajan, Preeti. "Information Literacy in the Digital Age." *Journal of Library and Information Technology*, vol. 30, no. 2, 2010, pp. 32–38.
15. Iyer, Hemalata. *Quality Management in Libraries*. Allied Publishers, New Delhi, 2014.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

स्थानिक इतिहासात पर्यटनाची भूमिका

डॉ. सखाराम मारुती वांढरे

इतिहास विभाग प्रमुख

ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी ता. आष्टी जि. बीड-४१४२०३

Corresponding Author – डॉ. सखाराम मारुती वांढरे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

इतिहास हा मानवी जीवनाच्या भूतकाळातील अनुभवांचा सखोल अभ्यास आहे. एखाद्या राष्ट्राचा किंवा समाजाचा इतिहास समजून घेण्यासाठी स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक असते. स्थानिक इतिहास म्हणजे विशिष्ट गाव, शहर, प्रदेश किंवा भागाशी संबंधित ऐतिहासिक घटना, परंपरा, संस्कृती, सामाजिक व आर्थिक जीवनाचा अभ्यास होय. पर्यटन ही आधुनिक काळातील वेगाने विकसित होणारी सामाजिक-आर्थिक क्रिया असून तिचा स्थानिक इतिहासाशी घनिष्ठ संबंध आहे. पर्यटनामुळे ऐतिहासिक स्थळांना प्रसिद्धी मिळते, त्यांचे जतन होते आणि स्थानिक इतिहास नव्या पिढीपर्यंत पोहोचतो. त्यामुळे स्थानिक इतिहासात पर्यटनाची भूमिका अभ्यासणे काळाची गरज बनली आहे.

संशोधन समस्येचे विधान:

स्थानिक इतिहासाचे जतन, संवर्धन व प्रसार करण्यामध्ये पर्यटन कितपत प्रभावी भूमिका बजावते, तसेच पर्यटनामुळे स्थानिक ऐतिहासिक वारशावर कोणते सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम होतात, ही या संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. स्थानिक इतिहासाची संकल्पना व स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. पर्यटनाची संकल्पना व विविध प्रकारांचा अभ्यास करणे.
3. स्थानिक इतिहासाच्या जतन व संवर्धनात पर्यटनाची भूमिका स्पष्ट करणे.
4. पर्यटनामुळे स्थानिक आर्थिक व सामाजिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधनाची व्याप्ती:

हे संशोधन भारतातील, विशेषतः महाराष्ट्रातील स्थानिक ऐतिहासिक स्थळे, किल्ले, धार्मिक व सांस्कृतिक स्थळांशी संबंधित पर्यटनापुरते मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी ऐतिहासिक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम स्रोतांमध्ये इतिहासविषयक ग्रंथ, संशोधन लेख, मासिके, सरकारी अहवाल व विश्वसनीय इंटरनेट स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

स्थानिक इतिहास : अर्थ व महत्त्व:

स्थानिक इतिहास म्हणजे एखाद्या ठराविक भौगोलिक भागाचा इतिहास. यात त्या भागातील राजकीय घडामोडी, सामाजिक रचना, आर्थिक उपक्रम, धार्मिक परंपरा, लोककला, लोकसाहित्य, स्थापत्यकला व ऐतिहासिक व्यक्ती यांचा अभ्यास केला जातो. स्थानिक इतिहासामुळे राष्ट्रीय इतिहास अधिक स्पष्ट व समृद्ध होतो. मोठ्या ऐतिहासिक घटनांची मुळे स्थानिक पातळीवरच रुजलेली असतात.

स्थानिक इतिहासाचे महत्त्व:

- समाजाची सांस्कृतिक ओळख जपली जाते.
- ऐतिहासिक संशोधनाला आधार मिळतो.
- पुढील पिढ्यांमध्ये इतिहासाबद्दल जागरूकता निर्माण होते.

पर्यटन : संकल्पना व प्रकार:

पर्यटन म्हणजे विश्रांती, ज्ञानप्राप्ती, धार्मिक, सांस्कृतिक किंवा व्यावसायिक कारणांसाठी केलेला प्रवास व त्या प्रवासादरम्यान घेतलेले अनुभव होय.

पर्यटनाचे प्रमुख प्रकार:

ऐतिहासिक पर्यटन:

पर्यटन हा मानवी जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग बनला असून त्याचे विविध प्रकार अस्तित्वात आहेत. त्यापैकी ऐतिहासिक पर्यटन हा पर्यटनाचा अत्यंत महत्त्वाचा प्रकार आहे. ऐतिहासिक स्थळे, स्मारके, किल्ले, राजवाडे, लेणी, युद्धभूमी, प्राचीन नगरे इत्यादींना दिलेल्या भेटींना ऐतिहासिक पर्यटन असे म्हणतात. या पर्यटनामुळे भूतकाळातील घटना, व्यक्ती व संस्कृती यांची ओळख वर्तमान पिढीला होते.ऐतिहासिक पर्यटन म्हणजे इतिहासाशी संबंधित स्थळांना भेट देऊन त्या ठिकाणचा इतिहास, संस्कृती, स्थापत्यकला व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करणे. हे पर्यटन केवळ मनोरंजनासाठी नसून ज्ञानप्राप्ती, संशोधन व सांस्कृतिक जाणीव वाढविण्यासाठी केले जाते.

सांस्कृतिक पर्यटन:

पर्यटन हा केवळ विश्रांतीचा किंवा मनोरंजनाचा भाग नसून तो विविध संस्कृतींचा परिचय करून देणारा महत्त्वाचा घटक आहे. एखाद्या प्रदेशाची परंपरा, कला, सण-उत्सव, जीवनशैली, लोककला व धार्मिक श्रद्धा यांचा अनुभव घेण्यासाठी केलेल्या प्रवासाला सांस्कृतिक पर्यटन असे म्हणतात. सांस्कृतिक पर्यटनामुळे समाजाच्या सांस्कृतिक वारशाचे जतन व संवर्धन होते. सांस्कृतिक पर्यटन म्हणजे एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील संस्कृती, परंपरा, कला, लोकजीवन, भाषा, वेशभूषा, सण-उत्सव, खाद्यसंस्कृती व धार्मिक आचार यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्यासाठी केलेले पर्यटन होय.

धार्मिक पर्यटन:

धर्म हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग असून प्राचीन काळापासून माणूस श्रद्धा, भक्ती व आत्मिक शांतीच्या शोधात तीर्थयात्रा करत आला आहे. धार्मिक स्थळांना दिलेल्या भेटींच्या माध्यमातून केलेल्या प्रवासाला धार्मिक पर्यटन असे म्हणतात. धार्मिक पर्यटनामुळे केवळ आध्यात्मिक समाधान मिळत नाही, तर त्या स्थळांचा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व सामाजिक वारसाही जतन होतो. धार्मिक पर्यटन म्हणजे विविध धर्मांशी संबंधित तीर्थक्षेत्रे, मंदिरे, मशिदी, चर्च, गुरुद्वारे, बौद्ध विहार इत्यादी स्थळांना श्रद्धा, भक्ती, साधना किंवा धार्मिक कर्तव्याच्या भावनेने दिलेल्या भेटी होय.

ग्रामीण पर्यटन:

ग्रामीण भारत हा देशाच्या संस्कृतीचा, परंपरेचा व जीवनशैलीचा मूळ आधार आहे. शहरांच्या धावपळीपासून दूर, निसर्गसंपन्न वातावरणात ग्रामीण जीवनाचा अनुभव घेण्यासाठी केलेल्या प्रवासाला ग्रामीण पर्यटन असे म्हणतात. ग्रामीण पर्यटनामुळे गावातील संस्कृती, परंपरा, लोककला, शेती व सामाजिक जीवन यांची ओळख पर्यटकांना होते तसेच स्थानिक विकासाला चालना मिळते. ग्रामीण पर्यटन म्हणजे ग्रामीण भागातील नैसर्गिक सौंदर्य, शेती व्यवस्था, पारंपरिक जीवनशैली, लोककला, सण-उत्सव, ग्रामीण वास्तू व सामाजिक रचना यांचा अनुभव घेण्यासाठी केलेले पर्यटन होय.

शैक्षणिक पर्यटन:

पर्यटन हे केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित न राहता ज्ञानप्राप्तीचे प्रभावी साधन बनले आहे. पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच प्रत्यक्ष अनुभवातून मिळणारे शिक्षण अधिक प्रभावी ठरते. अभ्यास, संशोधन, प्रशिक्षण व ज्ञानवृद्धीसाठी केलेल्या प्रवासाला शैक्षणिक पर्यटन असे म्हणतात. शैक्षणिक पर्यटनामुळे विद्यार्थ्यांना इतिहास, भूगोल, संस्कृती, विज्ञान व सामाजिक जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो.शैक्षणिक पर्यटन म्हणजे शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, संशोधन संस्था, ऐतिहासिक स्थळे, संग्रहालये, औद्योगिक संस्था, विज्ञान केंद्रे इत्यादी ठिकाणी अभ्यासाच्या उद्देशाने केलेले नियोजित पर्यटन होय.

स्थानिक इतिहासात पर्यटनाची भूमिका:

१) ऐतिहासिक स्थळांचे जतन व संवर्धन:

पर्यटनामुळे ऐतिहासिक स्थळांना आर्थिक महत्त्व प्राप्त होते. पर्यटकांच्या वाढत्या संख्येमुळे शासन व स्थानिक संस्था या स्थळांच्या दुरुस्ती, संरक्षण व देखभालीकडे अधिक लक्ष देतात. अनेक किल्ले, लेणी व स्मारके पर्यटनामुळे आज अस्तित्वात आहेत.

२) स्थानिक इतिहासाचा प्रसार:

पर्यटनाच्या माध्यमातून स्थानिक इतिहास मोठ्या प्रमाणावर लोकांपर्यंत पोहोचतो. माहिती फलक, मार्गदर्शक, संग्रहालये, ऑडिओ-व्हिज्युअल साधने यांद्वारे पर्यटकांना ऐतिहासिक माहिती दिली जाते.

३) शैक्षणिक व संशोधन कार्याला चालना:

पर्यटनामुळे विद्यार्थी, अभ्यासक व संशोधक स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास करण्यास प्रवृत्त होतात. यामुळे संशोधन प्रबंध, लेखन व दस्तऐवजीकरण वाढते.

४) सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण:

स्थानिक नृत्य, संगीत, लोककला, सण-उत्सव पर्यटनामुळे जिवंत राहतात. पर्यटनामुळे या कला केवळ टिकून राहत नाहीत तर त्यांना नवीन ओळख मिळते.

५) आर्थिक विकास व रोजगारनिर्मिती:

पर्यटनामुळे स्थानिक लोकांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. मार्गदर्शक, हस्तकला विक्रेते, हॉटेल व्यवसाय, वाहतूक सेवा यांना चालना मिळते.

६) सामाजिक व ऐतिहासिक जाणीव:

पर्यटनामुळे समाजात ऐतिहासिक जाणीव निर्माण होते. लोक आपल्या वारशाबद्दल जागरूक होतात व त्याचे संरक्षण करण्याची भावना विकसित होते.

महाराष्ट्रातील स्थानिक इतिहास व पर्यटन:

महाराष्ट्राचा इतिहास समृद्ध असून येथे अनेक किल्ले, लेणी व धार्मिक स्थळे आहेत. रायगड, प्रतापगड, सिंधुदुर्ग, अजिंठा-वेरूळ, एलोरा, पंढरपूर, नाशिक ही स्थळे पर्यटनामुळे जागतिक स्तरावर ओळखली जातात. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्थानिक इतिहास पर्यटनामुळे संपूर्ण देशात व जगात पोहोचला आहे.

पर्यटनाचे सकारात्मक परिणाम:

पर्यटन हा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. पर्यटनामुळे एखाद्या प्रदेशाचा सर्वांगीण विकास होतो. पर्यटनाचे प्रमुख सकारात्मक परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत —

१) आर्थिक विकास:

पर्यटनामुळे स्थानिक तसेच राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते. हॉटेल व्यवसाय, वाहतूक, मार्गदर्शक सेवा, हस्तकला, दुकाने, रेस्टॉरंट्स यांसारख्या क्षेत्रांतून मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न निर्माण होते. परकीय चलन मिळविण्याचे पर्यटन हे महत्त्वाचे साधन आहे.

२) रोजगार निर्मिती:

पर्यटनामुळे थेट व अप्रत्यक्ष स्वरूपात रोजगाराच्या अनेक संधी निर्माण होतात. तरुणांना स्थानिक पातळीवर नोकरी मिळते, त्यामुळे बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होते.

३) पायाभूत सुविधांचा विकास:

पर्यटन स्थळांच्या विकासासाठी रस्ते, वाहतूक, वीज, पाणीपुरवठा, दूरसंचार, स्वच्छता व्यवस्था यांचा विकास होतो. याचा फायदा स्थानिक नागरिकांनाही होतो.

४) सांस्कृतिक देवाणघेवाण:

पर्यटनामुळे विविध संस्कृती, परंपरा, भाषा आणि जीवनशैली यांचा परस्पर परिचय होतो. यामुळे सहिष्णुता, आपुलकी आणि आंतरराष्ट्रीय मैत्री वाढते.

५) ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण:

पर्यटनामुळे ऐतिहासिक स्मारके, किल्ले, मंदिरे, प्राचीन स्थळे यांच्या संवर्धनावर भर दिला जातो. वारसा जतन करण्यासाठी निधी व जनजागृती वाढते.

पर्यटनाचे नकारात्मक परिणाम:

पर्यटनामुळे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाला चालना मिळते; मात्र त्याचे काही नकारात्मक परिणामही दिसून येतात. ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतात—

१) पर्यावरणीय परिणाम:

नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास: पाणी, जंगल, डोंगर, समुद्रकिनारे यांवर अतिताण येतो.

प्रदूषण: कचरा, प्लास्टिक, ध्वनी व वायू प्रदूषण वाढते.

जैवविविधतेला धोका: वन्यजीवांच्या अधिवासात हस्तक्षेप होतो.

२) सामाजिक परिणाम:

स्थानिक जीवनशैलीत बदल: स्थानिकांच्या परंपरा व दैनंदिन जीवनावर परिणाम होतो. लोकसंख्येचा ताण: गर्दीमुळे सार्वजनिक सुविधा अपुऱ्या पडतात. गुन्हेगारी व असामाजिक कृत्ये: काही ठिकाणी गैरप्रवृत्ती वाढतात.

३) सांस्कृतिक परिणाम:

संस्कृतीचे व्यापारीकरण: परंपरा केवळ प्रदर्शनापुरत्या मर्यादित होतात.मूल्यांचा ऱ्हास: स्थानिक संस्कृतीवर बाह्य प्रभाव वाढतो. ऐतिहासिक वारशाचे नुकसान: स्मारकांची झीज व तोडफोड होते.

४) आर्थिक परिणाम:

महागाई वाढ: जमीन, घरभाडे, वस्तूंचे दर वाढतात.हंगामी रोजगार: स्थिर रोजगाराऐवजी हंगामी नोकऱ्या वाढतात.लाभांचे असमान वाटप: मोठ्या उद्योगांना फायदा, स्थानिकांना मर्यादित लाभ.

५) पायाभूत सुविधांवरील ताण:

वाहतूक कोंडी: रस्ते, पार्किंग, सार्वजनिक वाहतूक अडचणीत येते.सेवांवर ताण: पाणी, वीज, स्वच्छता व्यवस्था अपुरी पडते.

उपाययोजना:

पर्यटन हे आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाचे प्रभावी साधन आहे. पर्यटनाच्या माध्यमातून स्थानिक रोजगारनिर्मिती, सांस्कृतिक जतन आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. पर्यटन संवर्धनासाठी खालील उपाययोजना प्रभावी ठरू शकतात—

१) पायाभूत सुविधा विकास:

रस्ते, रेल्वे, विमानतळ व स्थानिक वाहतूक व्यवस्था सुधारणास्वच्छ पाणी, स्वच्छतागृहे, वीज व इंटरनेट सुविधा उपलब्ध करणेपर्यटनस्थळी दर्जेदार निवास व भोजन सुविधा वाढवणे

२) पर्यटनस्थळांचा विकास व जतन:

ऐतिहासिक, धार्मिक व नैसर्गिक स्थळांचे संवर्धन वारसा स्थळांचे वैज्ञानिक जतन व पुनर्संचयिती स्वच्छता, सुरक्षा व सौंदर्यीकरणावर भर.

३) स्थानिक सहभाग व रोजगारनिर्मिती:

स्थानिक लोकांना मार्गदर्शक, होम-स्टे, हस्तकला, खाद्यव्यवसायात संधी महिला व युवकांसाठी कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रम स्वयंरोजगार व स्टार्टअपला प्रोत्साहन

४) प्रचार व विपणन (Marketing):

डिजिटल माध्यमे, सोशल मीडिया व पर्यटन संकेतस्थळांचा प्रभावी वापर पर्यटन महोत्सव, प्रदर्शन व रोड शोचे आयोजन माहिती केंद्रे, फलक व बहुभाषिक मार्गदर्शन

५) शाश्वत व जबाबदार पर्यटन:

पर्यावरणपूरक पर्यटन (Eco-tourism) प्रोत्साहन प्लास्टिकमुक्त व कचरा व्यवस्थापन योजना स्थानिक संस्कृती व निसर्गाचा सन्मान राखणे.

६) सुरक्षा व सुविधा:

पर्यटकांसाठी सुरक्षा व्यवस्था, हेल्पलाईन व आपत्कालीन सेवाआरोग्य सुविधा, विमा व मार्गदर्शन उपलब्ध करणे.

निष्कर्ष :

स्थानिक इतिहासात पर्यटनाची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वाची, व्यापक व बहुआयामी आहे. पर्यटनामुळे स्थानिक ऐतिहासिक स्थळे, परंपरा, संस्कृती व वारसा यांना नवसंजीवनी मिळते. अनेकदा दुर्लक्षित राहणारा स्थानिक इतिहास पर्यटनाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळखला जातो. त्यामुळे ऐतिहासिक स्मारके, किल्ले, मंदिरे, वाडे, पुरातत्त्वीय स्थळे यांच्या जतन-संवर्धनाला चालना मिळते.

पर्यटनामुळे स्थानिक समाजाच्या आर्थिक विकासाला गती मिळते. रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊन स्थानिक कारागीर, मार्गदर्शक, कलाकार, व्यापारी व सेवा क्षेत्राला लाभ होतो. यामुळे स्थानिक लोकांमध्ये आपल्या इतिहासाबद्दल अभिमानाची भावना निर्माण होते आणि वारसा जपण्याची जाणीव वाढते.

शैक्षणिक दृष्टिकोनातूनही पर्यटन महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांना व संशोधकांना प्रत्यक्ष स्थळभेटीतून इतिहास अधिक जिवंत, समजण्यास सोपा व अभ्यासपूर्ण वाटतो. धार्मिक, सांस्कृतिक, ग्रामीण व ऐतिहासिक पर्यटनाच्या माध्यमातून विविध परंपरांचा अभ्यास व संवर्धन होते.

एकूणच, पर्यटन हे स्थानिक इतिहासाचे संरक्षण, प्रसार व पुनरुज्जीवन करणारे प्रभावी साधन आहे. योग्य नियोजन, शाश्वत विकास आणि स्थानिक सहभाग यांचा समन्वय साधल्यास पर्यटन आणि स्थानिक इतिहास यांचे नाते अधिक दृढ होऊन समाजाच्या सर्वांगीण विकासास हातभार लागतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. देशमुख, रा. – स्थानिक इतिहास लेखन

२. कुलकर्णी, डॉ. – पर्यटन व सांस्कृतिक वारसा

३. महाराष्ट्र राज्य पर्यटन विकास महामंडळ – प्रकाशने

४. भारतीय इतिहास संशोधन परिषद – संदर्भ ग्रंथ

५. www.wikipediya.com

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

महीला सबलीकरण : 2047 च्या विकसित भारताची गरज

प्रा. गणेश तुकाराम मोकासरे

सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

Corresponding Author – प्रा. गणेश तुकाराम मोकासरे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रास्ताविक:

भारतासाठी 2047 हे वर्षे खुप महत्वाचे आहे. कारण या दिवशी भारताला स्वतंत्र मिळून 100 वर्षे पुर्ण होणार आहे. त्यामुळे 2047 हे वर्षे भारताच्या स्वातंत्र्याचे सहस्राब्दी वर्ष आहे. त्यामुळे 2047 हे वर्ष केंद्रस्थानी ठेवून भारताच्या विकासाचा अराखडा तयार केला जात आहे व विकासाचे स्वप्न पाहिले जात आहे. याआगोदर सुध्दा आदरणीय ए. पी. जे. अब्दुल कलाम साहेबांनी 2020 हे वर्ष केंद्रस्थानी ठेवून तरुणांच्या आधारावर विकासाचे स्वप्न पाहिले होते. दुर्देवाने ते स्वप्न आज पर्यंतही पुर्ण झालेले नाही. आज आपले शासनकर्ते व धोरण कर्ते हेच स्वप्न पाहत आहे. परंतु जो पर्यंत भारतात तांत्रीक, वैज्ञानिक, विकासाबरोबर सामाजिक विकास होत नाही तोपर्यंत भारत विकसित होउ शकत नाही. सामाजिक विकासामध्येही जात, धर्म याबरोबरच महिला सक्षमीकरणही तीतकेच महत्वाचे आहे . जोपर्यत आपण महिलांना मुख्य प्रवाहात आणत नाही तो पर्यंत आपले स्वप्न कधीच पुर्ण होउ शकत नाही. कारण समाजातील एकूण लोकसंख्येच्या पन्नास टक्के भाग हा महिलांचा आहि आणि आपण जर या पन्नास टक्के लोकसंख्येलाच आपण मुख्य प्रवाहाच्या बाहेर ठेवले तर आपला विकास अशक्य आहे.

उद्येश:

1. भारतातील महिला सक्षमीकरणाची स्थिती जाणून घेणे.
2. भारताच्या विकासासाठी महिला सक्षमीकरणाची गरज जाणून घेणे.

अध्ययनपध्दती:

सदरील पेपरसाठी प्रामुख्याने दुय्यम तथ्य संकलन स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी प्रामुख्याने संदर्भग्रंथ, साप्ताहिके, मासिके, इंटरनेट वरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीच्या आधारे माहितीचे आशय विश्लेषन करून वर्णनार्त्मक मांडणी करण्यात आलेली आहे.

महीला सबलीकरण:

महिला सक्षमीकरण म्हणजे त्यांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व वैयक्तीक स्तरावर सक्षमबनवणे किंवा लायक बनवणे. त्यांना त्यांचे हक्क व संधी देवून स्वावलंबी बनवणे. खरतर स्त्रीया लायक आहेच फक्त त्यांना संधी मिळवून देणे गरजेचे आहे. महिलांनी आपण सक्षम आहोत याचे वारंवार पुरावे दिलेले आहे, आपणाला गरज आहे की त्यांना समाजात जे स्वतंत्र पुरुषांना आहे ते देणे व मुख्य प्रवाहात आणणे. कारण आज आपण पाहतो, महिला कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाही उलट त्या शिक्षणा सारख्या क्षेत्रात पुरषांच्याही पुढे आहेत. महात्मा फुले यांनी म्हणल्या प्रमाणे महिला ही पुरुषांपेक्षा अधिक सहणशील व संयमी असते व मातृत्वासारखे दु:खही सहज सहण करते म्हणून स्त्री

ही पुरूषापेक्षा अधिक श्रेष्ट आहे. म्हणून गरज आहे फक्त त्यांना संधी व स्वतंत्र देण्याची.

महिला सक्षमीकरण या संज्ञेचा अर्थ (युनिफेम) खालीलप्रमाणे आहे:

- 'आत्म-सन्मानाची भावना विकसित करणे, इच्छित बदल घडवून आणण्याच्या आपल्या क्षमतेवर विश्वास ठेवणे आणि आपल्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार असणे.'
- 'पर्याय निर्माण करण्याची आणि सौदा करण्याची शक्ती वापरण्याची क्षमता प्राप्त करणे.'
- 'राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अधिक न्याय सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी, संघटित होण्याची आणि सामाजिक बदलांच्या दिशेवर प्रभाव टाकण्याची क्षमता विकसित करणे.'

भारतीय समाज हा पुरूष प्रधान समाज असून, पितृसत्ताक कुटूंब पध्दती मोठयाप्रमाणात आढळून येते. पुरुषप्रधान असल्याने प्रत्येक क्षेत्रात पुरषाचे वर्चर्स्व दिसून येते, तर महिलांचे दुय्यम स्थान दिसून येते. मनुस्मृती पासून ते आज पर्यंत तीच्या जीवनात उपेक्षाच आलेल्या दिसून येतात. राजारात मोहनरॉय पासून ते फुले, शाहू, आंबेडकरांपर्यंत समाजसुधारकांनी महिलांचे समाजातील स्थान उचावण्यासाठी महत्वपुर्ण कार्य केले. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात सुधारणाही व्हायला सुरवात झाली. परंतु त्यांच्या नंतर आजही धर्म, परंपरा याच्या विळख्यामुळे त्यांना मुख्यप्रवाहापासून दूरच ठेवल्या गेलेले आहे. समाजात त्यांचे समाजीकरणच असे होते की, तू एक स्त्री आहे. पुरषापेक्षा वेगळी आहे. तु चुल व स्वयंपाक घर संभाळाच, तू परक्याचे धन आहे, मुलीने अमूक करू नये तमूख करू नये यासर्व बाबी मुळे तीच्यात न्युनगंड तयार होतो व ती अबला बनून राहते.

महिलांना जर चांगले सामाजिक स्थान मिळवून दयाचे असेल तर त्याचे सुरवात कुटूंबातून व शाळेतूनच करावी लागेल. मुलांप्रमाणेच मुलींवर संस्कार करावे लागलीत. स्त्रीला कुटूंबात असे वाटायला हवे की, मी सुध्दा पुरषाप्रमाणे महत्वाची घटक आहे. मुलांप्रमाणे मुलींना सुध्दा सारख्याच शाळेत प्रवेश दयावा लागेल. आज अनेक पालक मुलाला इग्लीश शाळेत टाकतात तर मुलींना मात्र मराठी शाळेत टाकतात हा भेदभाव बंद करावा लागेल. सातच्या आत घरात हा नियम मुलांसाठीच नसावा तर तो मुलांसाठीही असायला हवा तरच समाजात मुलीही सुरक्षीत राहतील. राष्ट्रीय क्राईम ब्युरो 2022 च्या आकडेवारी नुसार, भारतात 2022 मध्ये 4,45,256 एवढे महिला विरुध्दच्या गुन्हे नोंदवल्या गेले. ज्यात 2021 पेक्षा 4% वाढ झालेली आहे. यामध्ये सर्वाधिक 31.4% गुन्हे हे पतिव्दारे किंवा तिच्या नातेवाईकाकडून होणाऱ्या हिंसेचे आहेत, त्यानंतर अपहरणाचे प्रमाण 19.2 % आहे. तर रेपचे प्रमाण 7.1% आहे.

जो पर्यंत महिलांना राजकीय प्रक्रीयेत सहभाग करून घेतल्या जात नाही किंवा त्यांना सत्तेत स्थान दिल्या जात नाही, तोपर्यंत त्यांचा राजकीय व पर्यायाने समाजाचा विकास शक्य नाही. भारतात आजही महिलांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग नगण्य आहे. भारतीय राजकारणातील महिलांचे प्रमाण 18 व्या लोकसभेत (2024)- 543 सदस्यांपैकी केवळ 74 एवढेच आहे. केंद्रात महिला मंत्री केवळ 7 आहेत, त्यातही फक्त 2 महिला हया कॅबीनेट तर उर्वरीत 5 महिला राज्यमंत्री आहेत. २०२४ मध्ये महाराष्ट्रराज्याच्या झालेल्या निवडणुकीत केवळ 21 महिला निवडुन आल्या. परंतु त्यातील केवळ 4 महिलांनाच मंत्रीपद मिळाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना 50 टक्के आरक्षण मिळाले आहे. परंतु तेथेही महिलांचा कारभार पुरुषाकडूनच बघितला जातो.

विकासाचे ध्येय गाठण्यासाठी महिलांना आर्थिक सक्षम बनवणेही तितकेच गरजेचे आहे. कारण भारतासारख्या

विकसनशील देशात आजही बहुतांश महिलांचे श्रम हे गैरमौद्रिक स्वरूपाचे आहे. त्यांच्या श्रमाचा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात मिळत नाही. उदाहरणार्थ मुलांचे संगोपन, स्वयंपाक घरातील कामे इत्यादी अनेक महिलांच्या श्रमाचे मूल्य केले जात नाही. तसेच बहुतांश महिलांचे श्रम हे बाजारापर्यंत पोहोचतच नाही. त्यामुळे त्यांना त्याचे मूल्य मिळत नाही, मूल्य न मिळाल्याने त्यांचे वैयक्तिक उत्पन्न निर्माण होत नाही परिणामी देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे नुकसान होते. चित्रपटामध्येही महिलांना पुरुषाच्या तूलनेत कमी मानधन मिळतांना दिसते. 1995 च्या संयुक्त राष्ट्राच्या मानव विकास अहवालानुसार मानव विकास अहवालानुसार गैरमौद्रिक श्रमामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला 16 अरब डॉलरचे नुकसान झाले होते. यामध्ये अकरा अरब डॉलर नुकसान केवळ महिलांच्या गैरमुद्रिक श्रमामुळे झाले होते. याउलट अनुभवाचा आहे की, महिला या पुरुषांपेक्षा जास्त व अधिक वेळ काम करतात.

याशीवाय खेळामध्येही महिलांचे प्रमाण पुरंषापेक्षा कमी आहे. संरक्षण क्षेत्र, पोलीस इ. क्षेत्र तर पुरुष प्रधान क्षेत्र मानल्या जाते. पोलीस व संरक्षणाचे काम महिला करु शकत नाही असाच समज समाजात पसरलेला आहे. परंतु कीरण बेदी, मीर बोरवणकर इ. महिला अ धि काऱ्यांनी आपल्या भूमिका पुरषापेक्षाही चांगल्या प्रकारे निभवलेल्या आहेत.

सारांश:

भारतीय महिला सबलकरणासाठी शासनाने अनेक योजना राबवल्या आहेत. परंतु केवळ योजना तयार करून काहीही होणार नाही. भारतीय लोकाच्या मानसिकतेत जोपर्यंत बदल होत नाही तोपर्यत महिला सबलीकरण शक्य नाही. त्यासाठी प्रत्येक कुटूंबातून सुरवात होणे गरजेचे आहे. कुटूंबातील समता, न्याय यांचे संस्कार व शाळेतील विज्ञान, तंत्रज्ञानाची ओळख, राजकारणातील नेतृत्व, आर्थिक स्वावलंबन हयामुळेच खऱ्या अर्थाने महिला सबल होउ शकता आणि जेव्हा महिला सबल होतील तेव्हाच 2047 चे विकसित भारत हे स्वप्न पुर्ण होण्यास मदत होईल. कारण समाजातील पन्नास टक्के लोकसंख्येला दुर्लक्ष करून विकास शक्यच नाही.

संदर्भ:

1. गवळी, सं., (2022). लिंगभाव आणि विकास, मराठी विश्वकोष, https://marathivishwakosh.org/59268/
2. सिंह, शिवबहाल. (2010). विकास का समाजशास्त्र, रावत पब्लीकेशन, जयपूर.
3. Dr. Mamta, G., (2011). Aadhunic Bhartki Nari, Sahitya Nilay, Kanpur.
4. डॉ. देसाई, सेभाजी., (2015). महिला सबलीकरण, प्रशांत पब्लीकेशन
5. डॉ. गांगणे, वर्षा., (2015). स्त्री सक्षमीकरणाची वाटचाल आणि वास्तव ऋचा प्रकाशन, नागपूर

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

विकसित भारत संकल्पना आणि साहित्य शोध

डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभाग

राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्लेधारूर, जिल्हा – बीड

Corresponding Author – डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

साहित्य संगीत कला विहीन: साक्षात पशु: पुच्छविषाणहीन:" या उक्तीनुसार, मानवी संस्कृतीच्या विकासामध्ये साहित्याचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. २१ व्या शतकात पदार्पण केल्यानंतर भारत आज जगातील एक महत्त्वाची अर्थव्यवस्था म्हणून उदयाला येत आहे. भारताच्या स्वातंत्र्याला शंभर वर्षे पूर्ण होतील, तेव्हा म्हणजेच २०४७ पर्यंत भारताला एक 'विकसित राष्ट्र' बनवण्याचे ध्येय केंद्र सरकारने निश्चित केले आहे. यालाच आपण 'विकसित भारत संकल्पना' असे म्हणतो. विकसित भारत म्हणजे केवळ दरडोई उत्पन्नातील वाढ किंवा गगनचुंबी इमारतींचे बांधकाम नव्हे; तर ती एक सर्वांगीण प्रगती आहे, ज्यात सुसंस्कृत समाज, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि समतावादी मूल्यांचा समावेश होतो. कोणत्याही राष्ट्राची प्रगती ही केवळ भौतिक संसाधनांवर अवलंबून नसते, तर ती त्या राष्ट्राच्या वैचारिक प्रगल्भतेवर अवलंबून असते. या वैचारिक प्रगल्भतेचा पाया 'साहित्य' रचत असते. साहित्य हे समाजाचे केवळ प्रतिबिंब नसून ते समाजाला दिशा देणारे मशालही आहे. इतिहासातील प्रत्येक क्रांतीमागे साहित्याची प्रेरणा राहिलेली आहे. त्यामुळेच, विकसित भारताच्या स्वप्नपूर्तीसाठी साहित्याची भूमिका अत्यंत कळीची ठरते. प्रस्तुत शोध निबंधात विकसित भारताच्या संकल्पनेचा अर्थ आणि ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी आधुनिक साहित्यातील बदलत्या प्रवाहांचा व साहित्याच्या जबाबदारीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

विकसित भारताचे स्तंभ आणि साहित्य योगदान:

'विकसित भारत @२०४७' ही संकल्पना चार प्रमुख स्तंभांवर (युवा, गरीब, महिला आणि शेतकरी) उभी आहे. साहित्याच्या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास, हे स्तंभ केवळ आर्थिक घटक नसून ते साहित्याचे प्रमुख विषय आणि प्रेरणास्त्रोत आहेत. साहित्याने या स्तंभांना वैचारिक बळ दिले, तरच भारताचा विकास शाश्वत होईल.

खाली विकसित भारताचे प्रमुख स्तंभ आणि त्यात साहित्याची भूमिका स्पष्ट केली आहे:

विकसित भारताचे स्तंभ आणि साहित्याचे योगदान:

युवा शक्ती:

युवा पिढी हा विकसित भारताचा सर्वात महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. साहित्याची भूमिका: तरुणांना केवळ 'उपभोक्ता' न बनवता त्यांना 'निर्माता' बनवण्यासाठी साहित्याची गरज आहे. प्रेरणादायी आत्मचरित्रे, कौशल्य विकास आणि उद्योजकतेवर आधारित साहित्य तरुणांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करते. नवा प्रवाह: डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर तरुण पिढी ई-साहित्य आणि ब्लॉगच्या

माध्यमातून आपले विचार मांडत आहे, जे राष्ट्राच्या धोरणनिर्मितीला दिशा देऊ शकते.

नारी शक्ती:

स्त्री जेव्हा प्रगत होते, तेव्हा संपूर्ण कुटुंब आणि पर्यायाने देश प्रगत होतो. साहित्याची भूमिका: स्त्रीवादी साहित्याने केवळ अन्यायाला वाचा फोडली नाही, तर स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचा गौरवही केला आहे. विकसित भारतात स्त्रियांची आर्थिक आणि सामाजिक स्वायत्तता अधोरेखित करणारे साहित्य लिहिले जाणे आवश्यक आहे. परिणाम: साहित्यामुळे समाजाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलतो, ज्यामुळे कार्यस्थळी आणि समाजात सुरक्षित व पोषक वातावरण तयार होते.

शेतकरी कल्याण:

भारत हा कृषिप्रधान देश असल्याने शेतकऱ्यांची प्रगती हा विकसित भारताचा कणा आहे. साहित्याची भूमिका: ग्रामीण साहित्य आणि शेतीविषयक तांत्रिक साहित्य (Agri-Literature) शेतकऱ्यांपर्यंत आधुनिक तंत्रज्ञान पोहोचवण्याचे काम करते. शेतीकडे 'व्यवसाय' म्हणून पाहण्याची दृष्टी साहित्य देऊ शकते. सांस्कृतिक जपणूक: शेतकऱ्यांचे कष्ट, त्यांच्या समस्या आणि त्यांच्या यशोगाथा साहित्यातून मांडल्यास शहरात राहणाऱ्या वर्गालाही जमिनीच्या प्रश्नांची जाणीव राहते.

सर्वसमावेशक विकास:

गरिबी निर्मूलन आणि शेवटच्या घटकापर्यंत प्रगती पोहोचवणे हे विकसित भारताचे लक्षण आहे. साहित्याची भूमिका: दलित आणि उपेक्षित साहित्य हे विकासाच्या प्रक्रियेत मागे राहिलेल्या वर्गाचा आवाज आहे. हे साहित्य शासनाला त्यांच्या जबाबदारीची आठवण करून देते आणि समाजात समतेची भावना रुजवते.

मूल्यधिष्ठित कौशल्य आधारित साहित्य निर्मिती:

विकसित भारताच्या स्वप्नपूर्तीसाठी केवळ साक्षरता पुरेशी नाही, तर 'मूल्यधिष्ठित' आणि 'कौशल्य आधारित' साहित्याची निर्मिती होणे ही काळाची गरज आहे. असा साहित्यामुळे मनुष्याचे चारित्र्य घडते आणि त्याला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवण्याची क्षमता प्राप्त होते.

मूल्यधिष्ठित आणि कौशल्य आधारित साहित्य निर्मिती:

मूल्यधिष्ठित साहित्य (Value-Based Literature):

मूल्यधिष्ठित साहित्य म्हणजे असे साहित्य जे मानवी मूल्ये, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव करून देते. नैतिक पाया: विकसित भारताचा नागरिक हा केवळ तंत्रज्ञ असून चालणार नाही, तर तो प्रामाणिक आणि संवेदनशील असणे आवश्यक आहे. साने गुरुजींचे 'श्यामची आई' किंवा तुकडोजी महाराजांची 'ग्रामगीता' ही मूल्यधिष्ठित साहित्याची उत्तम उदाहरणे आहेत. सांस्कृतिक जपणूक: जागतिकीकरणाच्या युगात आपली मुळे विसरू नयेत, यासाठी संस्कृती आणि मूल्यांची मांडणी करणारे साहित्य हवे. विविधता आणि एकता: संविधानातील मूल्ये—समता, बंधुता आणि न्याय—रुजवणारे साहित्य लोकशाहीला अधिक प्रगल्भ बनवते. कौशल्य

आधारित साहित्य (Skill-Based Literature):

आजच्या धावपळीच्या युगात केवळ पदवी उपयोगाची नाही, तर हातात कौशल्य असणे गरजेचे आहे. साहित्याने 'ज्ञान' आणि 'कृती' यांच्यातील अंतर कमी केले पाहिजे. व्यावसायिक मार्गदर्शन: उद्योग, शेती, तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन या विषयांवर सोप्या भाषेत (विशेषतः प्रादेशिक भाषांत) साहित्य उपलब्ध होणे गरजेचे आहे.

अनुभवात्मक लेखन: यशस्वी उद्योजक, शास्त्रज्ञ आणि समाजसेवक यांनी आपली कौशल्ये पुस्तकरूपाने मांडल्यास ती नवीन पिढीसाठी 'मॅन्युअल' (मार्गदर्शिका) ठरतील. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान साहित्य: कठीण वैज्ञानिक संकल्पना कथांच्या किंवा सोप्या लेखांच्या माध्यमातून सामान्य माणसापर्यंत पोहोचवणारे साहित्य 'वैज्ञानिक दृष्टिकोन' विकसित करण्यास मदत करते.

दोन्हीमधील समन्वय (The Synergy):

विकसित भारतासाठी कौशल्य असलेले हात आणि मूल्ये असलेले हृदय यांचा संगम हवा. जर एखाद्याकडे केवळ कौशल्य असेल पण मूल्ये नसतील, तर तो भ्रष्टाचाराकडे वळू शकतो. जर एखाद्याकडे केवळ मूल्ये असतील पण कौशल्य नसेल, तर तो राष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीत योगदान देऊ शकणार नाही. त्यामुळे, 'मूल्यांसह कौशल्य' देणारे साहित्य खऱ्या अर्थाने समाज परिवर्तन घडवू शकते.

साहित्याच्या निर्मितीसाठी काही उपाय:

बालसाहित्य: लहानपणापासूनच गोष्टींच्या माध्यमातून कोडी सोडवणे (Problem Solving) आणि नैतिकता (Ethics) शिकवणारे साहित्य निर्माण करणे. अनुवादित साहित्य: जागतिक स्तरावरील कौशल्य विकास पुस्तकांचा मराठीत अनुवाद करणे. डिजिटल व्यासपीठ: पॉडकास्ट, ई-बुक्स आणि ऑडिओ बुक्सच्या माध्यमातून कौशल्यांचे धडे देणारे साहित्य उपलब्ध करून देण.

साहित्यातील नवीन प्रवाह आणि तंत्रज्ञानाचा प्रवाह:

विकसित भारताच्या प्रवासात साहित्याने आपले पारंपारिक स्वरूप ओलांडून तंत्रज्ञानाची कास धरली आहे. आजचे साहित्य केवळ कागदावर मर्यादित नसून ते डिजिटल अवकाशात विस्तारले आहे. या बदलांमुळे साहित्याची व्याप्ती आणि पोहोच दोन्ही अनेक पटींनी वाढली आहे.

साहित्य आणि तंत्रज्ञान यांच्या संगमामुळे निर्माण झालेले महत्त्वाचे बदल खालीलप्रमाणे आहेत: ई-साहित्य आणि ई-बुक्स (E-Books), मोबाईल, टॅब्लेट आणि किंडल (Kindle) सारख्या साधनांमुळे वाचन संस्कृती सुलभ झाली आहे. फायदा: हजारो पुस्तके एका छोट्या उपकरणात साठवता येतात. यामुळे कागदाची बचत होऊन पर्यावरणाचे रक्षण होते, जे विकसित भारताच्या 'शाश्वत विकास' ध्येयाशी सुसंगत आहे. ऑडिओ बुक्स आणि पॉडकास्ट (Audio Books & Podcasts) ज्यांना वाचायला वेळ मिळत नाही किंवा जे अंध आहेत, त्यांच्यासाठी ऑडिओ बुक्स हा एक मोठा चमत्कार ठरला आहे. परिणाम: साहित्यातील आशय आता लोकांच्या कानापर्यंत थेट पोहोचत आहे. प्रवासात किंवा काम करतानाही लोक वैचारिक प्रबोधनपर साहित्य ऐकू शकतात.

ब्लॉगिंग आणि सोशल मीडिया साहित्य:

फेसबुक, इंस्टाग्राम आणि विविध ब्लॉगिंग प्लॅटफॉर्म्समुळे 'लेखक' आणि 'वाचक' यांच्यातील अंतर कमी झाले आहे. नवा प्रवाह: मायक्रो-फिक्शन (अतिशय लघू कथा), चारोळ्या आणि झटपट प्रतिक्रिया देणारे साहित्य लोकप्रिय होत आहे. यामुळे सामान्य माणसालाही आपले विचार मांडण्याचे जागतिक व्यासपीठ मिळाले आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence –

AI आणि साहित्य:

AI च्या मदतीने आता साहित्याचे विश्लेषण, अनुवाद आणि अगदी सर्जनशील लेखनही केले जात आहे. अनुवाद तंत्रज्ञान: गुगल ट्रान्सलेट किंवा एआय टूल्समुळे मराठीतील साहित्य जागतिक भाषांत आणि जागतिक साहित्य मराठीत येणे सोपे झाले आहे. यामुळे 'ज्ञानभाषा'

म्हणून मराठी समृद्ध होत आहे. शोध निबंधाचा शेवट करताना, 'विकसित भारत आणि साहित्य' यांच्यातील संबंधावर आधारित काही प्रमुख निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत:

निष्कर्ष:

१. वैचारिक पायाभरणीचा आधार: केवळ आर्थिक विकास म्हणजे राष्ट्र विकास नव्हे. विकसित भारतासाठी आवश्यक असलेली नैतिकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि समतावादी विचार रुजवण्याचे काम केवळ साहित्यच करू शकते. थोडक्यात, भौतिक प्रगतीसाठी साहित्य हा वैचारिक पाया आहे.

२. साहित्याचे लोकशाहीकरण: तंत्रज्ञानामुळे आणि डिजिटल माध्यमांमुळे साहित्य आता केवळ उच्चभ्रू वर्गापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. ई-बुक्स, पॉडकास्ट आणि सोशल मीडियामुळे साहित्याचे 'लोकशाहीकरण' झाले असून, ते विकासाच्या प्रक्रियेत शेवटच्या घटकाचा (Antyodaya) आवाज बनले आहे.

३. कौशल्य आणि मूल्यांचा समन्वय: भविष्यातील भारताला अशा नागरिकांची गरज आहे जे तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम (Skilled) असतील आणि मूल्यांच्या बाबतीत संवेदनशील असतील. मूल्यधिष्ठित आणि कौशल्य आधारित साहित्याची निर्मिती हे विकसित भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी अनिवार्य आहे.

४. सांस्कृतिक एकता आणि राष्ट्रनिर्मिती: साहित्य हे विविध प्रादेशिक भाषांमधील दरी कमी करून देशाला सांस्कृतिकदृष्ट्या जोडण्याचे काम करते. 'एक भारत श्रेष्ठ भारत' ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी अनुवादित साहित्य आणि राष्ट्रीय जाणिवा समृद्ध करणारे लेखन हे अत्यंत प्रभावी साधन ठरले आहे.

संदर्भ सूची:

१. महाराज तुकडोजी, ग्रामगीता, श्री गुरुदेव प्रकाशन.
२. गुरुजी साने, श्यामची आई, पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
३. नारळीकर जयंत, विज्ञानाची क्षितिजे, मुंबई: मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस.
४. फुले जोतिराव, सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक, (संपादित आवृत्ती).

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

वारकरी संत विचारधारा : एक संशोधनात्मक अभ्यास

वारकरी विचार म्हणजे केवळ भक्ति नव्हे; तो जीवनाचा दृष्टिकोन

प्रो. डॉ. बाळासाहेब जाधव[1], नानासाहेब बाबुराव कदम[2]

[1]मार्गदर्शक, मराठी विभाग प्रमुख जीवन कला महाविद्यालय नांदुर घाट

[2]संशोधक विद्यार्थी, मु. पो नेकनूर ता जि. बीड

Corresponding Author – प्रो. डॉ. बाळासाहेब जाधव

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राच्या सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासात वारकरी संत परंपरेचे स्थान अत्यंत मोलाचे आहे. वारकरी विचारधारा ही केवळ भक्तीपुरती मर्यादित नसून ती संपूर्ण जीवनपद्धती, समाजदृष्टी आणि मानवकल्याणाचा मार्ग आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" या भारतीय तत्त्वज्ञानाचे प्रत्यक्ष आचरण वारकरी संप्रदायाने आपल्या आचार-विचारातून घडवले आहे. संत ज्ञानेश्वरांपासून संत तुकारामांपर्यंतच्या संतपरंपरेने समता, करुणा, प्रेम व सामाजिक न्याय यांचा पुरस्कार केला.

भारत देशाच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वैभवाचे बीजे, सामाजिक सुधारणेच्या चळवळी,समाज व्यवस्थेतील जीवनमूल्य प्रामुख्याने ज्या विचारधारेने संपूर्ण जगाला अमूल्य ठेवा दिला ती वारकरी संत विचारधारा आहे .विश्व कल्याणचा अनोखा संदेश देणारी.. "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्वाला जपणारी. "बुडत हे जन न देखवे डोळा ! येतो कळवळा म्हणोनिया!!" या अखंड मानव जातीच्या उन्नतीसाठी सदहेतूने संवेदनशीलपणे काम करणारी संत परंपरा आहे. अवघाची संसार सुखाचा करीन अशी आरोळी देणारी, संत विचाराची परंपरा आजही जगाला आदर्श आहे. संत मालिकेत निवृत्ती ज्ञानदेव सोपान मुक्ताबाई एकनाथ नामदेव,तुकाराम या संत मांदियाळीने समृद्ध संत परंपरेचा वारसा आजच्या पिढी पर्यंत आणून ठेवला आहे.

भारतीय संस्कृतीच्या विशाल आकाशात प्रकाशमान होणारा सर्वात तेजस्वी दीप म्हणजे वारकरी संत परंपरा. या परंपरेने भारताच्या सामाजिक, आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाला ज्या प्रकारे घडवले, त्या स्मरणाने आजही मन अभिमानाने भरून येते. वारकरी विचार म्हणजे केवळ भक्ति नव्हे; तो जीवनाचा दृष्टिकोन आहे, समाजघटकांना बांधून ठेवणारी दैनंदिन संस्कृती आहे आणि मानवी मूल्यांचे जतन करणारी एक जीवनपद्धती आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" हे तत्व प्रत्यक्षात जगणारा समाज भारतात असेल, तर तो वारकऱ्यांचा आहे.

वारकरी संप्रदायाची मुळे फार प्राचीन आहेत. संत ज्ञानेश्वरांनी "अवघा संसार सुखाचा करीन" अशी हाक दिल्यापासून या संप्रदायाच्या विचारांची समाजात नवी क्रांती सुरू झाली. ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवले आणि प्रत्येक माणूस परमेश्वराचा अंश आहे. ही मानवतावादी शिकवण दिली. यात निवृत्ती,सोपान, मुक्ताबाई, एकनाथ, नामदेव, चोखामेळा, जनाबाई, संत तुकाराम इत्यादी संतांनी या विचारधारेस अधिक व्यापकता दिली.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. वारकरी संत विचारधारेचा तात्त्विक व सामाजिक अभ्यास करणे.
2. प्रमुख वारकरी संतांच्या साहित्य व कार्याचे विश्लेषण करणे.
3. वारकरी परंपरेचा समाजसुधारणेतील वाटा स्पष्ट करणे.
4. आधुनिक काळातील वारकरी विचारांची उपयुक्तता अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोत म्हणून संत साहित्य (अभंग, ओवी, भारुडे) यांचा वापर केला आहे. दुय्यम स्रोतांमध्ये संदर्भग्रंथ, संशोधन लेख, विद्यापीठीय प्रबंध, मराठवाडा साहित्य परिषद व इतर साहित्यिक संस्थांचे प्रकाशनांचा समावेश आहे.

वारकरी संत परंपरेची संकल्पना:

वारकरी विचार म्हणजे भक्तीबरोबरच विवेक, कर्मयोग आणि मानवतावाद यांचा समन्वय होय. "बुडत हे जन न देखवे डोळा, येतो कळवळा म्हणोनिया" या संत तुकारामांच्या अभंगातून समाजातील दीन-दुबळ्यांविषयीची करुणा व्यक्त होते. वारकरी परंपरेत ईश्वरभक्ती म्हणजे समाजसेवा, सत्याचरण आणि परोपकार होय.

वारी परंपरा : चालते-बोलते विद्यापीठ:

आषाढी व कार्तिकी वारी ही वारकरी संप्रदायाची सामाजिक चळवळ आहे. वारीत जात, धर्म, लिंगभेद न मानता सर्वजण एकत्र चालतात. वारी ही लोकशिक्षण, लोकसंस्कार व सामाजिक एकात्मतेची प्रभावी प्रक्रिया आहे.

वारकरी परंपरेचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा समभावाचा, समतेचा आणि प्रेमाचा संदेश. त्या काळच्या जात-पात, स्पृश्य-अस्पृश्यतेच्या भिंती मोडत ही परंपरा पुढे आली. आजही "जय हरि विठ्ठल" म्हणणाऱ्या वारकऱ्यांच्या वारीत जात, धर्म, पंथ, भाषा किंवा वय यांचा भेद राहत नाही. श्री विठ्ठलाच्या चरणी सर्व एकरूप होतात.
संत नामदेव म्हणतात..
"अवघा रंग एक झालो देवा। रंगी रंगला श्रीरंग "
आजही समाजाला समानतेचा धडा देते.

वारकरी संतांच्या शिकवणीचे केंद्र म्हणजे मानवकल्याण.
"बुडत हे जन न पाहवे डोळा
येतो कळवळा म्हणोनिया"
असे संत तुकाराम म्हणतात.

म्हणजेच दीन-दुबळ्यांच्या, समाजातील दुर्बल घटकांच्या, शोषितांच्या उन्नतीसाठी नेहमी धडपडणारा भाव हा वारकरी विचाराचा आत्मा आहे.

तुकारामांची 'अभंगवाणी' केवळ भक्तिगीतांचा संग्रह नाही; ती जीवनशैली आहे. त्यांनी समाजातील कर्मकांड, दंभ, अंधश्रद्धा, कर्मकांड यावर प्रहार केला. सत्य, प्रेम, त्याग, करुणा यांना जीवनाचे अनिवार्य तत्त्व मानले. वारकरी परंपरेत साधेपणा, प्रामाणिकपणा, साधना,चारित्र्य याला अनन्यसाधारण महत्व आहे.

यारे यारे लहान थोर याती भलती नारी नर.. अशी सर्व समावेशक हाक देणारे संत..वारकरी संप्रदायातील अनोखा समतेच्या ऐक्याचा सोहळा म्हणजे वारीची परंपरा. आषाढी आणि कार्तिकी वारी ही मानवतेची चालती-बोलती विद्यापीठ आहेत. विठ्ठलनामाचा गजर करत लाखो

वारकरी पायी चालत जातात. त्यांच्या ओवी, अभंग, दिंड्या, टाळ-मृदंगाचा नाद समाजाला एकात्मतेचा संदेश देतो. वारीत सर्वजण एकाच पंगतीत प्रसाद घेतात, एकाच रस्त्याने चालतात, एकाच ध्येयाने प्रेरित होतात. ही लोकशिक्षणाची, लोकसंस्कारांची अनोखी अविरत चालणारी लोक चळवळ आहे. शेकडो वर्षापासून समाजाला दिशा देण्याचे काम करत आहे..गावोगाव लोकांना शांतता, संयम, शिस्त, सेवा आणि समता शिकवणारी आहे.

प्रत्येक संतांचे कार्य हे अलौकिक आहे.संत एकनाथांचे कार्य तर समाजसुधारणेचे आदर्श उदाहरण आहे. ब्राह्मण कुळामध्ये जन्माला येऊन अस्पृश्यता,जातिभेदाविरुद्ध लढा दिला, प्रत्येकाच्या अंतकरणातील ईश्वर एकच आहे हा एकेश्वर वादाचा सिद्धांत ही एकनाथांच्या साहित्यामध्ये आढळून येतात.. विशेष जाती धर्माच्या भिंती पाडून माणुसकीची नवी तटबंदी करण्याचे काम संत एकनाथांनी तत्कालीन समाज व्यवस्थेमध्ये केले होते. गोदावरीच्या निर्मळ पाण्याप्रमाणे प्रत्येकाचं मन हे स्वच्छ विकाररहित असावं. यासाठी नाथांचे संपूर्ण साहित्य हा समाज व्यवस्थेला मिळालेला खूप मोठा अमृताचा कुंभ आहे..

निवृत्ती, ज्ञानदेव ,सोपान, मुक्ताबाई यांच्या जीवन संघर्षातून आपल्याला संयम, निष्ठा, समर्पण, श्रद्धा, साधना आणि कुटुंबातील एकात्मता यांचे धडे मिळतात. मुक्ताबाईचा करुण दृष्टीकोन, सोपानाचे विनम्र साधन, निवृत्ती महाराजांची तत्त्वनिष्ठता—हे वारकरी विचाराचे मजबूत स्तंभ आहेत.

स्वानंद सुखनिवासी सद्गुरु जोग महाराज यांच्या परंपरेतील संत बंकट स्वामी महाराज यांनीही मराठवाड्यामध्ये तत्कालीन परिस्थितीमध्ये समाज व्यवस्थेला संतविचाराचा आरसा देण्याचा काम केलं. विशेषत्वाने निजामांच्या राजवटीमध्ये संत विचारांची पेरणी करून स्वातंत्र्याची मशागत करून सामाजिक क्रांतीची पायाभरणी केली. त्यामुळे आज या संपूर्ण मराठवाडा भक्तिमय झाला आहे. मराठवाड्यातील अनेक आध्यात्मिक देवस्थान ही शक्ती केंद्र आहेत. संत भगवान बाबा गडकर, संत वामन भाऊ गहिनीनाथ गडकर, संत ज्ञानेश्वर माऊली चाकरवाडीकर, संत सुदामदेव महाराज नंदुरकर, अशी विसाव्या शतकातील वारकरी संप्रदायाच्या विचारधारेवर चालणाऱ्या परंपरेच्या पाईक असलेल्यांची संख्या असेल ज्यामुळेच आजही प्रत्येक गावात कीर्तन भजन प्रवचन या माध्यमातून संत विचार घराघरात पोहोचवले जातात.

त्या काळात शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी "एकर विका पण पोर शिकवा"असा मोलाचा संदेश संत भगवान बाबा यांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून दिला, व्यसनाधीनता, अंधश्रद्धा, पशु बळी, बालविवाह या अनिष्ट रूढी परंपरा विरोधात कोरडे उडण्याचे काम केले..

पूर्वापार नदीच्या काठी संस्कृती वस्ती जायची आणि त्यातून विकासाची बीजे अंकुरित होत असत. यातच गोदावरी नदी खोऱ्यात त्र्यंबकेश्वर पासून महाराष्ट्राच्या नांदेड पर्यंत अनेक संतांच्या समृद्ध परंपरेचा इतिहास दडलेला आहे, याच समृद्ध वार्षाने मराठवाड्याचा अध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक कोण आहात संपन्न केलेला आहे. तो आजतागायत संतांच्या संस्कारातून दिशा देत आहे. तर संतांच्या पाऊलखुणा आजही दिसतात, प्रतिष्ठान नगरी पैठण, आपेगाव, राक्षसभुवन, पांचाळेश्वर, मांजरथ, गंगाखेड, नांदेड, पुढेच नव्हे तर गोदावरीचे वाळवंट आहे, समता व मूल्याधिष्ठितसमाज निर्मितीसाठी महत्त्वाची ठरलेली आहेत.

वारकरी परंपरेचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे समग्र जीवनाचा विकास.ही परंपरा माणसाला देव बनवणारे आहे.

- भक्ती करा पण विवेकाने
- समाजासाठी जगा, स्वार्थासाठी नव्हे

- प्रेम द्या पण अहंकार नको
- आध्यात्मिकता अंगीकारा पण कर्म करणे थांबवू नका

वारकरी विचारात धर्म म्हणजे पवित्रता, शांतता, संयम आणि समानता. विठ्ठल म्हणजे विष्णूचा अवतार असे केवळ नसून "कार्यातील कर्तेपणा" आणि “माणुसकीची मूर्ती” आहे. वारकरी समाजाने विठ्ठलाला “पंढरीचा पांडुरंग” म्हणून स्वीकारले—एक असा देव जो शेतकऱ्याचा, मजुराचा, गवंडी, चांभार, माळी, धनगर अशा सर्वांचा आहे.

स्वामी काजू गुरुभक्ती ! पितृ वचन सेवा पती!!
हेची विष्णूची महापूजा ! अनुभव नाही दुजा!! तु. म

यामध्ये स्वतःच्या कर्माला परमेश्वर म्हणून कर्म करा.असा अनोखा संदेश दिला.आजच्या आधुनिक युगात, ग्लोबलायझेशनच्या काळातही वारकरी परंपरेचा संदेश तितकाच महत्वाचा आहे. स्पर्धा, तणाव, एकाकीपणा आणि स्वार्थी प्रवृत्ती वाढत असताना, संत विचारातील प्रेम, करुणा, समता, आणि सहिष्णुता ही चार तत्त्वे समाजाला स्थिरतेची हमी देतात. वारीतील आनंद, उत्साह आणि एकत्वाचा भाव आजही जगाला शांततेचा मार्ग दाखवतो.

भारताची सांस्कृतिक ओळख जगभर पसरवण्यात वारकरी संत परंपरेचा वाटा अमूल्य आहे. ती केवळ महाराष्ट्रापुरती मर्यादित नसून संपूर्ण भारताला मानवताधर्म शिकवणारी प्रेरणादायी परंपरा आहे. या संतांनी माणसाच्या मनात ‘मी’ नाही तर ‘आपण’ हे भाव रुजवले. वारी ही सामूहिक साधना आहे. या माध्यमातून सामाजिक एक्य कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे अशी शिकवण आहे.

त्यांनी समाजाला भक्तीचा आणि सकस जीवनमूल्यांचा आधार दिला.

आपण वारकरी संत विचाराचे वारसदार आहोत, हा अभिमान प्रत्येकाने बाळगावा.

ही वारसा परंपरा जपणे म्हणजे केवळ अभंग म्हणणे नव्हे; तर त्यांच्या शिकवणीनुसार वागणे समाजाला मदत करणे, सत्य आणि प्रेमाच्या मार्गाने चालणे, आणि मानवतेला सर्वोच्च मान देणे.

विष्णुमय जग वैष्णवाचा धर्म !
भेदाभेद ब्रह्म अमंगळ !! तु. म
वैष्णवांच्या धर्माची आठवण करून देत
समाजाची सेवा हीच खरी ईश्वरभक्ती.

हीच वारकरी परंपरेची अखंड ज्योत—आजही, उद्याही, आणि येणाऱ्या पिढ्यांनाही मार्गदर्शन करणारी आपण याच परंपरेने चालताना आधुनिक युगामध्ये संत विचाराचे परंपरा आणि त्या विचारधारेवर चालणारी निर्माण करणे आवश्यक आहे. संत विचारावर चालताना प्रत्येक समस्येचं उत्तरही मिळेल. आधुनिक काळात ताण तणाव आणि कौटुंबिक कलह, राग द्वेष मत्सर यासारख्या वाढत असताना संत विचार हाच एकमेव रामबाण उपाय आहे. तो आजच्या पिढीने अनुकरण करणे गरजेचे आहे.. याच संत विचाराच्या राजमार्गावर चालणे आवश्यक आहे.

प्रमुख वारकरी संत व त्यांचे कार्य:

१. संत ज्ञानेश्वर:

संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाद्वारे भगवद्गीतेचे तत्त्वज्ञान लोकभाषेत मांडले. "अवघा संसार सुखाचा करीन" ही त्यांची घोषणा सामाजिक समतेची दिशा दर्शवते.

२. संत नामदेव:

नामदेवांनी भक्तीचा मार्ग सर्वसामान्यांपर्यंत नेला. "अवघा रंग एक झाला" या अभंगातून अद्वैत व समतेचा संदेश दिला.

३. संत एकनाथ:

संत एकनाथ हे सामाजिक सुधारणेचे प्रतीक मानले जातात. जातिभेद, कर्मकांड व अंधश्रद्धेविरुद्ध त्यांनी आपल्या साहित्य व कृतीतून ठाम भूमिका घेतली.

४. संत तुकाराम:

तुकारामांची अभंगवाणी ही समाजप्रबोधनाची प्रभावी साधन ठरली. त्यांनी अहंकार, दंभ व अन्याय यांचा निषेध केला आणि प्रेम, करुणा व सत्य यांचा पुरस्कार केला.

आधुनिक काळातील वारकरी विचारांचे महत्त्व:

आजच्या स्पर्धात्मक व तणावपूर्ण जीवनात वारकरी विचारातील प्रेम, सहिष्णुता, समता व सेवा ही मूल्ये समाजाला स्थैर्य देतात. जागतिकीकरणाच्या युगातही वारकरी परंपरा मानवतेचा मार्ग दाखवते.

निष्कर्ष:

वारकरी संत विचारधारा ही भारतीय समाजाची नैतिक शक्ती आहे. ती केवळ धार्मिक परंपरा नसून सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ आहे. आजच्या व भावी पिढ्यांसाठी वारकरी विचारांचे अनुकरण करणे काळाची गरज आहे. संत साहित्य जीवनाचे मार्गदर्शक तत्व आहे.

संदर्भसूची:

1. देशमुख, शं. गो. (2012). महाराष्ट्रातील संत परंपरा. औरंगाबाद : मराठवाडा साहित्य परिषद.
2. भोळे, रा. न. (2008). वारकरी संप्रदाय आणि समाज. पुणे : पॉप्युलर प्रकाशन.
3. पेंडसे, वा. ग. (2010). संत तुकाराम : व्यक्ती आणि वाङ्मय. मुंबई : ग्रंथाली.
4. खांडेकर, य. दि. (2005). संत साहित्याचा अभ्यास. पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन.
5. मराठवाडा साहित्य परिषद (2015). मराठवाड्यातील संत चळवळ. औरंगाबाद.
6. संत तुकाराम गाथा पारायण प्रत सरस्वती ग्रंथ भांडार पुणे
7. संत बंकटस्वामी चरित्र ग्रंथ.
8. संत भगवान बाबा चरित्र के टी तांदळे गोपिका प्रकाशन.बीड
9. सकल संत गाथा गीता प्रेस गोरखपुर,
10. मराठवाडा काल आणि आज, जालना संकेत प्रकाशन १९८९
11. बीड जिल्ह्याचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास, बीड - ११ सतीश साळुंखे

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

विकसित भारत आणि ग्रामीण ग्रंथालये : एक अभ्यास

डॉ. किशन कोंडिबा तेलगाणे

ग्रंथपाल,

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद, ता. अहमदपूर, जि. लातूर.

Corresponding Author – डॉ. किशन कोंडिबा तेलगाणे

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

आज भारत जगातील तिसरी महासत्ता बनण्याच्या उंबरठ्यावर आहे. आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, वैज्ञानिक, कला, क्रीडा, संशोधन अशा सर्वच बाबतीत भारताची प्रगती देदीप्यमान आहे. एकूण विकसित भारत ही संकल्पना केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक विकासाशी निगडित आहे, हे यावरून सहज लक्षात येते. भारत विशाल आणि वैविध्यपूर्ण देश असून देशातील बहुतांश जनता ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. परिणामी देशाची सर्वांगीण प्रगती साधण्यासाठी ग्रामीण भागाचा सर्वच बाजूने विकास होणे नितांत आवश्यक असल्याचे मान्य करावे लागते. साहित्य, समाज आणि संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन ज्ञानवाचून शक्य नाही. भारतीय सांस्कृतिक जीवन प्रामुख्याने ग्रामीण भागाशी संबंधित आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. परिणामी देशाचा सर्वांगीण विकास ग्रामीण भागाच्या विकासाशिवाय शक्य नसल्याचे लक्षात येते. स्वातंत्र्यानंतर प्रत्येक सरकारांनी ग्रामीण विकासावर विशेष भर दिला आहे. त्यात ग्रामीण ग्रंथालयाचा विकास ही योजना महत्त्वाची ठरली आहे. साहित्य, संस्कृती, कला, क्रीडा, जगातील महत्त्वाच्या घडामोडी याचे ज्ञान सहजपणे उपलब्ध करून देण्याच्या कार्यात ग्रंथालयांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची राहिली आहे.

महाराष्ट्रात साधारण 1960 नंतर ग्रामीण भागाच्या सर्वतोपरी विकासाला सुरुवात झाली. त्याचे कारण भाषावार प्रांतरचना आणि शिक्षणाचा ग्रामीण भागातील प्रचार आणि प्रसार होय. जी परिस्थिती महाराष्ट्राची तशीच स्थिती एकंदर संपूर्ण देशातील ग्रामीण भागाची होती. या काळात ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासात ग्रंथालयाचे योगदान महत्त्वाचे ठरू शकते असा मूलगामी विचार डॉ. सी. रंगनाथन यांनी मांडला. या दरम्यान ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार झालेला असल्यामुळे ग्रंथालयांना पूरक वातावरण निर्माण झाले. एकूण विकसित भारताच्या दृष्टीने ग्रामीण ग्रंथालयांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावल्याचे लक्षात येते. ही ग्रंथालये ज्ञान, माहिती, लोकशिक्षण, मनोरंजन, उद्बोधन आणि लोकजागृतीचे महत्त्वाचे केंद्र बनली. प्रस्तुत लेखात विकसित भारताच्या दृष्टिकोनातून ग्रामीण ग्रंथालयाची भूमिका याचा संक्षेपाने विचार करू.

गृहितके:

1. भारत विकसित देश असून जगातील तिसरी महासत्ता बनण्याच्या मार्गावर आहे.
2. भारताचा विकास म्हणजे ग्रामीण भागाचा विकास असे सूत्र आहे.

3. भाषावार प्रांतरचनेबंतर देशातील ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार मोठ्याप्रमाणात झाला.
4. आज ग्रामीण ग्रंथालये ग्रामीण विकासाच्या बाबतीत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

उद्दिष्टे:

1. भारताचा सर्वांगीण विकासात ग्रामीण भारताच्या विकासाचे योगदान अभ्यासणे.
2. विकसित भारत आणि ग्रामीण ग्रंथालये यातील परस्पर संबंध तपासणे.
3. ग्रामीण ग्रंथालयाची सद्यस्थिती, आव्हाने यांचा शोध घेणे.

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत लेखाच्या निमित्ताने लेखन करीत असताना प्रामुख्याने दुय्यम स्त्रोतांचा आधार घेतला असून गरजेनुसार इतरही स्त्रोतांचा, अद्यावत स्रोतांचा आधार घेतला गेला आहे.

विषय प्रवेश:

ग्रामीण ग्रंथालये 'विकसित भारता'चा पाया आहेत, हे निर्विवादपणे मान्य करायला हवे. ती माहिती, शिक्षण, मनोरंजन, उद्बोधन, प्रबोधन तसेच विविध कौशल्यांची केंद्रे बनून ग्रामीण समुदायांना सक्षम करण्यात मोलाची भूमिका बजावतात. रोजगार, दारिद्र्य निर्मूलन, शेती विकास, उद्योजकता याला चालना देतात. यामुळे सामाजिक विकासाला चालना मिळते; माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, सरकारी योजनांची माहिती आणि सामुदायिक सहभागातून त्यांना अधिक प्रभावी बनवता येणे शक्य आहे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक अशा सर्वच बाबतीत जनमत अनुकूल करण्याच्या बाबतीत ग्रंथालयाची भूमिका महत्त्वाची राहिली आहे. दळणवळणाची साधने उपलब्ध झाल्यामुळे ग्रामीण भागाचा संपर्क शहराशी येणे सुरू झाले. आधुनिकतेची ओळख होत जाऊन विकासाची गरज निर्माण झाली. विकसित भारत आणि ग्रामीण ग्रंथालये यांच्यातील सहसंबंधांचा विचार पुढीलप्रमाणे करू.

1. **विकसित भारत : स्वरूप व वेगळेपण:**

विकास ही संकल्पना सर्वांगीण विकासाची भूमिका मांडते. आरोग्य, शिक्षण, स्वातंत्र्य, समानता आदी लोकशाही मूल्याची जोपासना विकास या घटकात साधता येते. विकसित भारत म्हणजे असा देश जिथे दर्जेदार शिक्षणाची सर्वांना सहज उपलब्धता आहे. शासन, समाज यासाठी सर्वतोपरी क्रियाशील आहेत.

तसेच आर्थिक स्वावलंबन व रोजगाराच्या संधी याचाही अंतर्भाव या संकल्पनेत होतो. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, तंत्रज्ञानाचा सकारात्मक वापर, सामाजिक समता, लोकशाही मूल्ये आणि सांस्कृतिक विकासावर विशेष भर दिलेला असतो. थोडक्यात वरील सर्व घटकांचा विकास ही विकसित भारत संकल्पना आहे. देशातील बहुसंख्य लोक खेड्यात राहत असल्यामुळे वरील विकासाची गंगा ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य प्रामुख्याने ग्रामीण ग्रंथालयांनी केले आहे, हे लक्षात घ्यायला हवे. ग्रामीण भागातील जीवन कृषीकेंद्रित आहे. लोकसंस्कृतीशी साधर्म्य साधून जन जीवन विकसित होत गेले. ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने विचार करता जनतेच्या मानसिकतेचा कल विचारात घेऊनच विकास कामे हाती घेणे प्रभावशाली ठरू शकते, याची जाणीव निर्माण झाली. परिणामी गाव तिथे ग्रामीण ग्रंथालय ही योजना राबविताना ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास ही सूत्र ठरविण्यात आल्याचे लक्षात येते.

2. **ग्रामीण ग्रंथालये : संकल्पना आणि स्वरूप:**

ग्रामीण भागातील स्त्री, पुरुष, वृद्ध तसेच तरुण यांना वाचनाची सामग्री उपलब्ध करून देणे ही ग्रामीण भागातील ग्रंथालयांची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. या माध्यमातून माहिती, शैक्षणिक साधने, मनोरंजनाची साधणे, शेती तसेच शेती विकासाची माहिती, विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक उपयोजनाची पुस्तके उपलब्ध करून देणारी संस्था म्हणून ग्रामीण ग्रंथालय यांची महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे. ही ग्रंथालये पुस्तके, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन साहित्य, कृषी, आरोग्य, विज्ञान, तंत्रज्ञानविषयक माहिती छापील साहित्य तसेच डिजिटल साधने, इंटरनेट सुविधा आदीच्या माध्यमातून ग्रामीण उपलब्ध करून देतात. दिवसभराच्या कामातून सुटका झाल्यानंतर सायंकाळी घटकाभर करमणूक करण्याचे ग्रंथालय हे महत्त्वाचे ठिकाण आहे. ग्रामीण भागाच्या वैभवात भर घालण्यात ही ग्रंथालये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

3. **ग्रामीण ग्रंथालयांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:**

भारतात ग्रामीण ग्रंथालय चळवळीची पाळेमुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळात दिसून येतात. स्वातंत्र प्राप्तीचा विचार सर्वसामान्य लोकांच्या मनात रुजविण्यासाठी स्वदेशी शिक्षणाचा विचार ग्रामीण भागात पसरवण्यात तत्कालीन ग्रंथालयांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. महात्मा गांधी यांनी वाचनसंस्कृतीवर भर दिला तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ग्रंथालयांना सामाजिक परिवर्तनाचे साधन मानले. महाराष्ट्रात साने गुरुजी, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी ग्रामीण भागात ग्रंथालयांची सुरुवात केली.

पुढे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर राज्य शासन, केंद्र शासन तसेच स्थानिक प्रशासनांनी विविध योजनांद्वारे ग्रामीण भागातील ग्रंथालयांना उत्तेजन दिले. गाव तिथे ग्रंथालय या योजनेचा लाभ ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी झाल्याचे लक्षात येते.

4. **विकसित भारत आणि ग्रामीण ग्रंथालयांची भूमिका:**

आज देशाला स्वातंत्र्य मिळून शतकाकडे वाटचाल सुरू आहे. विविध क्षेत्रात देशाची प्रगती उल्लेखनीय आहे. देश याचा अर्थ केवळ शहरे, महानगरे असा होत नाही तर ग्रामीण भागाचा विकासातूनच देशाचा खरा विकास घडला आहे. पुढीलप्रमाणे काही महत्त्वाच्या मुद्द्यांचा आधार घेऊन ग्रामीण ग्रंथालयाची भूमिका समजून घेऊ.

अ) **ग्रामीण जीवन आणि शैक्षणिक विकास:**

आज शिक्षण सर्वदूर पोहचले आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी आणि युवकांसाठी ग्रंथालये ही ज्ञानाचा महत्त्वाचा स्रोत बनली आहेत. ज्यात स्वयंअध्ययनाची सवय लावणे, स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणे, शाळा बाह्य विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक साधने उपलब्ध करून देणे, ग्रामीण भागातील जनतेच्या मनोरंजनाची गरज भागविणे अशा कितीतरी महत्त्वाच्या गरजांची पूर्तता होते.

ब) सामाजिक व सांस्कृतिक विकास:

ग्रंथालये ग्रामीण भागातील सामाजिक संवादाचे केंद्र बनली आहेत. मार्गदर्शक व्याख्याने, चर्चा, वाचनकट्टे यांच्या माध्यमातून सामाजिक प्रश्नांवर जनजागृती करणेलोकशाही मूल्यांची जोपासना करणे, प्रगतीच्या विविध उपायांची उपकारक चर्चा करणे, शेती आणि शेतकरी विकासाच्या दृष्टीने विचारमंथन करणे अशा कितीतरी महत्त्वाच्या विकास कार्यांना ग्रंथालये मूर्त रूप देतात. सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक विचारांची देवाणघेवाण यातून सहज साधता आली आहे.

क) **आर्थिक व व्यावसायिक प्रगती:**

ग्रामीण जीवन कृषीकेंद्रित आहे. शेतीपूरक व्यवसाय, आधुनिक शेती यातूनही ग्रामीण जीवनाचा विकास साधता येतो. ग्रामीण भागातील उद्योग आणि शेती यांचा जवळचा संबंध आहे. परिणामी ग्रंथालयाच्या माध्यमातून आधुनिक शेतीविषयक माहिती, सरकारी योजना, अनुदाने, स्वयंरोजगार मार्गदर्शन प्राप्त होते. प्रतिनेमु ग्रामीण ग्रंथालयामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गती प्राप्त होते.

ड) डिजिटल आणि माहिती साक्षरता:

आजचे युग ज्ञान, तंत्रज्ञानाचे आहे. आज बऱ्याच गोष्टी ऑनलाइन स्वरूपात कराव्या लागतात. याचा परिणाम ग्रंथालयावरही झाला आहे. आजच्या डिजिटल युगात ई-ग्रंथालये, इंटरनेट, ऑनलाईन अर्ज, डिजिटल व्यवहारांचे ज्ञान ग्रामीण ग्रंथालये उपलब्ध करून देण्यात मोलाची भूमिका बजावताना दिसतात.

5. ग्रामीण ग्रंथालयांसमोरील अडचणी:

गाव तिथे ग्रंथालय या संकल्पनेतून ग्रामीण भागात ग्रंथालये सुरू झाली. असे असले तरी ग्रंथालयातील कामगारांचा अभाव, अपुरा निधी, प्रशिक्षित ग्रंथपालांची कमतरता, तुटपुंजे मानधन, वाचक वर्गणी भरण्यात उदासीनता, करोना काळानंतर वाचनसंस्कृतीतील घट, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, पुस्तक पालनातील समस्या, पुस्तक देव घेव, स्वतंत्र इमारत यातील अनियमितता आदी अडचणी आहेत. देशाला विकसित करण्याच्या दृष्टीने या समस्या दूर करण्याची नितांत गरज निर्माण झाली आहे.

6. ग्रामीण ग्रंथालयांच्या विकासासाठी उपाय:

वरील समस्या, अडचणी दूर केल्याशिवाय ग्रामीण भागाचा आणि ग्रंथालयांचा विकास साधणे शक्य नाही. यासाठी शासनाने आर्थिक तरतूद वाढवणे, डिजिटल ग्रंथालयांची उभारणी करणे, शाळा–महाविद्यालयांशी समन्वय साधून वाचन संस्कृतीला बळ देणे, स्थानिक समाजाचा सक्रीय सहभाग वाढवून ग्रंथालयाचे गत वैभव पुन्हा मिळविणे, ग्रंथालय चळवळीचे पुनरुज्जीवन करणे आदी महत्त्वाच्या उपायांना सुरुवात करणे गरजेचे आहे. केवळ पुस्तके आणि इमारत म्हणजे ग्रंथालय नसून ज्ञानार्जनाचे महत्त्वाचे केंद्र म्हणून याकडे पहाणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत लेखाच्या विषयाच्या अनुषंगाने विचार करता काही महत्त्वाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे संक्षेपाने नोंदवता येतील.

ग्रामीण भारत हा विकसित भारताचा कणा असून ग्रामीण ग्रंथालये या कार्यातील महत्त्वाचा दुवा आहेत. गाव तिथे ग्रंथालय अशा योजना केवळ राबवून वाचन संस्कृतीचा विकास होणार नाही. त्यासाठी शासन, समाज यांनी एकत्रित प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे. विकसित भारत ही संकल्पना सत्यात उतरवायची असल्यास ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास होणे गरजेचे आहे. याकामी ग्रामीण भागातील ग्रंथालये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात हे लक्षात घेऊन ग्रंथालये अद्यावत ठेवण्यावर विशेष भर दिला जाणे आवश्यक आहे.

ज्ञानाधिष्ठित समाज घडविण्यासाठी ग्रामीण ग्रंथालयांचे सशक्तीकरण अत्यावश्यक आहे. शिक्षण, माहिती, संस्कृती आणि लोकशाही मूल्यांची बीजे ग्रामीण ग्रंथालयांतून पेरली जातात. त्यामुळे “विकसित भारत” या संकल्पनेची पूर्तता ग्रामीण ग्रंथालयांशिवाय अशक्य आहे, असे ठामपणे म्हणता येईल.

ग्रामीण ग्रंथालये 'विकसित भारता'चा पाया आहेत, हे निर्विवादपणे मान्य करायला हवे. ती माहिती, शिक्षण, मनोरंजन, उद्बोधन, प्रबोधन तसेच विविध कौशल्यांची केंद्रे बनून ग्रामीण समुदायांना सक्षम करण्यात मोलाची भूमिका

बजावतात. रोजगार, दारिद्र्य निर्मूलन, शेती विकास, उद्योजकता याला चालना देतात. यामुळे सामाजिक विकासाला चालना मिळते; माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, सरकारी योजनांची माहिती आणि सामुदायिक सहभागातून त्यांना अधिक प्रभावी बनवता येणे शक्य आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांपासून ते शेतकऱ्यांपर्यंत सर्वांना विकासाच्या प्रवाहात आणता येते. ग्रामीण भारताच्या विकासात ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, कला, क्रीडा तसेच संशोधन अशा सर्वच बाबतीत अनुकूल वातावरण निर्मिती करण्यात ग्रंथालयांचे योगदान महत्त्वाचे राहिले आहे, हे मान्य करावे लागते.

संदर्भ सूची:

1. रानडे, ग. स. – ग्रंथालय शास्त्राचा परिचय, पुणे
2. देशपांडे, वि. ग. – ग्रामीण विकास आणि शिक्षण, नागपूर
3. भारत सरकार – राष्ट्रीय ग्रंथालय धोरण
4. महाराष्ट्र शासन – सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियम, 1967
5. पाटील, द. भा. – ग्रंथालय चळवळ आणि समाजपरिवर्तन
6. https://wikipedia.in
7. https://srels.org

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 8 January – February - 2026

राष्ट्रीय विकासात स्वयंसेवी संस्थेची आणि नागरी समाजाची भूमिका

प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई

***Corresponding Author –* प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड**

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

सारांश (Abstract):

राष्ट्रीय विकास ही एक व्यापक आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. केवळ सरकारच्या प्रयत्नांवर विकास साध्य होऊ शकत नाही, तर त्यासाठी स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि नागरी समाज यांची सक्रिय सहभागिता अत्यंत आवश्यक असते. शिक्षण, आरोग्य, महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण विकास, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय, मानवाधिकार इत्यादी क्षेत्रांत स्वयंसेवी संस्था व नागरी समाज महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. या संशोधन लेखात राष्ट्रीय विकासाच्या प्रक्रियेत स्वयंसेवी संस्था व नागरी समाजाची संकल्पना, कार्यक्षेत्र, भूमिका, योगदान, समस्या आणि भविष्यातील संधी यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स: राष्ट्रीय विकास, स्वयंसेवी संस्था, नागरी समाज, सामाजिक परिवर्तन, लोकसहभाग.

प्रस्तावना (Introduction):

विकास ही संकल्पना केवळ आर्थिक वाढीपुरती मर्यादित नसून सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि पर्यावरणीय प्रगतीशी निगडित आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात विविध सामाजिक समस्या जसे की दारिद्र्य, निरक्षरता, बेरोजगारी, लैंगिक विषमता, आरोग्य सुविधा अभाव, पर्यावरणीय ऱ्हास इत्यादी आजही मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात.

या पार्श्वभूमीवर सरकारच्या विकास योजनांना पूरक म्हणून स्वयंसेवी संस्था व नागरी समाज महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. या संस्था लोकांपर्यंत थेट पोहोचून त्यांच्या गरजेनुसार काम करतात आणि विकास प्रक्रियेत लोकसहभाग वाढवतात.

स्वयंसेवी संस्था : संकल्पना व अर्थ:

स्वयंसेवी संस्था म्हणजे नफा न कमावणाऱ्या, स्वेच्छेने स्थापन केलेल्या आणि सामाजिक हितासाठी कार्य करणाऱ्या संस्था होत. या संस्था सरकारी नियंत्रणाबाहेर स्वतंत्रपणे कार्य करतात, मात्र सरकारशी सहकार्य करून विविध योजना राबवतात.

स्वयंसेवी संस्थांची वैशिष्ट्ये:

- नफा नसलेले कार्य
- स्वेच्छेवर आधारित सहभाग
- सामाजिक कल्याणावर भर
- लोकाभिमुख दृष्टिकोन
- लवचिक कार्यपद्धती

नागरी समाज : संकल्पना व व्याप्ती:

नागरी समाज म्हणजे सरकार व बाजारव्यवस्थेच्या बाहेर कार्य करणाऱ्या सामाजिक गटांचा समूह होय. यात स्वयंसेवी संस्था, स्वयं-सहायता गट, सहकारी संस्था, व्यावसायिक संघटना, विद्यार्थी संघटना, महिला गट, युवक संघटना, सामाजिक चळवळी यांचा समावेश होतो.

नागरी समाज लोकशाही व्यवस्थेचा कणा मानला जातो कारण तो नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करतो आणि सरकारवर उत्तरदायित्वाची भावना निर्माण करतो.

राष्ट्रीय विकासाची संकल्पना:

राष्ट्रीय विकास म्हणजे देशातील सर्व घटकांचा समतोल व सर्वसमावेशक विकास होय. यात खालील बाबींचा समावेश होतो:

- आर्थिक विकास
- सामाजिक न्याय
- मानवी विकास
- शाश्वत विकास
- लोकशाही मूल्यांची जोपासना

राष्ट्रीय विकासासाठी केवळ आर्थिक निर्देशांक पुरेसे नसून मानवी विकास निर्देशांक (HDI), जीवनमान, शिक्षण, आरोग्य यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय विकासात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका:

१. शिक्षण क्षेत्रातील भूमिका:

स्वयंसेवी संस्था साक्षरता अभियान, प्रौढ शिक्षण, शाळाबाह्य मुलांचे शिक्षण, डिजिटल साक्षरता यामध्ये मोलाचे योगदान देतात. ‘प्रथम’, ‘अक्षर’, ‘सेवा भारती’ यांसारख्या संस्था शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

२. आरोग्य व स्वच्छता:

ग्रामीण व आदिवासी भागात आरोग्य सेवा पोहोचवणे, लसीकरण, मातृ-शिशू आरोग्य, पोषण अभियान, स्वच्छ भारत अभियानात स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे.

३. महिला सक्षमीकरण:

स्वयं-सहायता गट (SHGs), महिला बचत गट, कौशल्य विकास, आर्थिक स्वावलंबन यांद्वारे महिलांना सक्षम करण्याचे कार्य स्वयंसेवी संस्था करतात.

४. ग्रामीण विकास व दारिद्र्य निर्मूलन:

ग्रामीण रोजगार, जलसंधारण, कृषी प्रशिक्षण, सूक्ष्म वित्त, उद्योजकता विकास या माध्यमातून स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण विकासात हातभार लावतात.

५.पर्यावरण संरक्षण:

वनसंवर्धन, जलसंवर्धन, प्रदूषण नियंत्रण, पर्यावरण जनजागृती यामध्ये स्वयंसेवी संस्थांचा सक्रिय सहभाग आहे.

राष्ट्रीय विकासात नागरी समाजाची भूमिका:

१. लोकसहभाग वाढवणे:

नागरी समाज विकास प्रक्रियेत सामान्य नागरिकांचा सहभाग वाढवतो, ज्यामुळे विकास अधिक प्रभावी व शाश्वत ठरतो.

२. लोकशाही बळकट करणे:

नागरी समाज पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, मानवाधिकार, माहितीचा अधिकार (RTI) यांसाठी आवाज उठवतो.

३. धोरणात्मक हस्तक्षेप:

धोरण निर्मिती प्रक्रियेत सूचना देणे, सरकारवर दबाव निर्माण करणे आणि जनहिताचे मुद्दे पुढे आणणे हे नागरी समाजाचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

४. सामाजिक चळवळी:

भ्रष्टाचारविरोधी चळवळ, पर्यावरण चळवळ, दलित व आदिवासी हक्क चळवळींमुळे सामाजिक परिवर्तन घडून आले आहे.

स्वयंसेवी संस्था व नागरी समाजासमोरील आव्हाने:

- आर्थिक संसाधनांची कमतरता
- प्रशासनातील अडथळे
- पारदर्शकतेचा अभाव
- राजकीय हस्तक्षेप
- प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव

भविष्यातील संधी व उपाययोजना

- सरकार व स्वयंसेवी संस्थांमध्ये भागीदारी वाढवणे
- तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर
- क्षमता विकास व प्रशिक्षण
- पारदर्शक व उत्तरदायी व्यवस्थापन
- स्थानिक पातळीवर लोकसहभाग वाढवणे

निष्कर्ष (Conclusion):

राष्ट्रीय विकास ही सामूहिक जबाबदारी आहे. स्वयंसेवी संस्था व नागरी समाज हे विकास प्रक्रियेचे महत्त्वाचे भागीदार आहेत. सरकार, खाजगी क्षेत्र आणि नागरी समाज यांच्या संयुक्त प्रयत्नांमुळेच सर्वसमावेशक, समतोल आणि शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो. त्यामुळे राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टीने स्वयंसेवी संस्था व नागरी समाज यांचे योगदान अमूल्य आहे.

संदर्भसूची (References):

1. Desai, A. R. (2005). *State and Civil Society in India*. Popular Prakashan.
2. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
3. Planning Commission of India. (2013). *Role of NGOs in Development*.
4. World Bank. (2010). *Civil Society and Development*.
5. भारत सरकार. (2022). *राष्ट्रीय विकास धोरणे*.

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal's

RAJMATA JIJAU MAHAVIDYALAYA KILLE-DHARUR, DIST. BEED, MS

Journal Indexing

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA

ROAD

OPEN ACCESS

zenodo

Google Scholar

ResearchGate SCIENTIFIC NETWORK

Cosmos

DRJI

IIJS

Scientific Journal Impact Factor TOGETHER WE REACH THE GOAL

Published by - Young Researcher Association, Kolhapur (Maharashtra)